Фароғат Азизӣ

НАЗАРИЯИ МУСИҚӢ

КИТОБИ ДАРСӢ

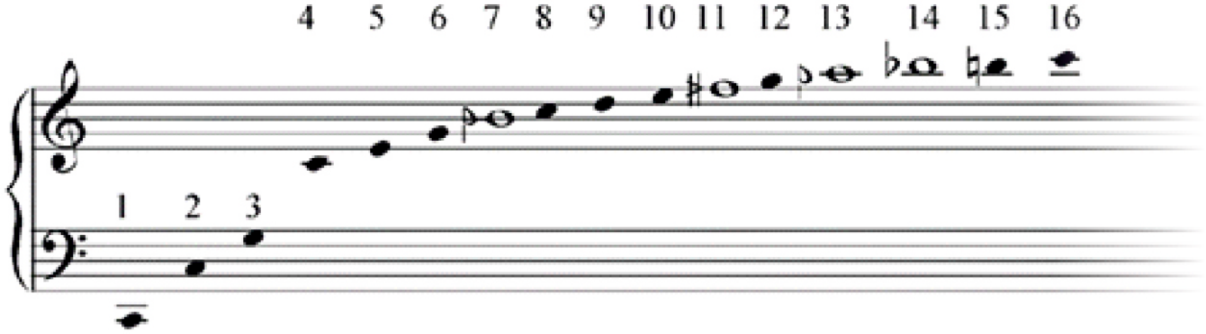

ВАЗОРАТИ ФАРҲАНГИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
КОНСЕРВАТОРИЯИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ Т. САТТОРОВ

ФАРОҒАТ АЗИЗӢ

НАЗАРИЯИ МУСИҚӢ

Китоби дарсӣ

Душанбе – 2021

ББК 85.31Я73 + 74.266.7 + 92Я2
А-32

Бо Қарори Шӯрои илмӣ-методии Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т. Сатторов ба чоп тавсия шудааст.

Муқарризон:
Миршакар З.М., Арбоби ҳунари Тоҷикистон, дотсент
Ҳикматов Қ.С., Арбоби ҳунари Тоҷикистон, дотсент

Азизӣ Фароғат Абдуқаххорзода. Назарияи мусиқӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2021 – 304 с.

Китоби дарсӣ тибқи барномаи таълимии консерватория, дар заминаи китобҳои рӯимизии назарияи мусиқӣ (ки мақоми универсалиро дар таълими ин фан пайдо кардаанд) бо ҷалби дарёфтҳои навтарини фаннӣ дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон (ниг. ба адабиёт), хусусан мутааллиқ ба профессорони машҳури мусиқӣ Парвиз Мансурӣ (Эрон, Австрия, 1924 – 2011), Б. Бонфелд (Россия, 1939 – 2005) ва диг., таҳия гардидааст.
Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни консерватория пешниҳод мешавад.

ISBN 978-99985-62-63-9

© Азизӣ Ф.А.

ПЕШГУФТОР

Садо падидаест дар табиат, ки инсон онро бо гӯши худ мешунавад. Садоҳое, ки ҳар рӯз дар мавридҳои гуногун мешунавем, хеле зиёданд. Агар лаби дарё биёем, он гоҳ садои шар-шари об шунида мешавад. Ва агар ба боғ дароем, овози паррандаҳоро мешунавем. Садоҳои табиӣ гуногун ва хеле серранганд. Сароиши паррандагон хеле мусиқавист: ҳар як парранда ба таври худ оҳангеро месарояд, ки он дорои асоси интонатсионӣ, василаҳои ороишии зебо, зарбу набз, суръат, ранги нотакрор, унсурҳои динамикӣ-эҳсосотӣ мебошад. Чунин хусусиятҳои мусиқавии сароиши паррандагон эҷодкорони мусиқиро бетараф намондааст. Дар давраҳои гуногун, ҳанӯз аз қарнҳои XVI-XVII, таваҷҷӯҳи композиторон ба ин гунаи мусиқии табиӣ хеле равшан зоҳир гардидааст[1]. Ҳам садои дарё ва ҳам сароиши парранда, гарчанде аз якдигар фарққунандаанд, ба як навъи садо – садоҳои табиӣ дохиланд.

Дар атроф садоҳое ҳастанд, ки ба мо форам нестанд. Аз зумраи чунинҳо садои шикастани шиша ё ба замин афтидани ягон чизи вазнин, харрош-харроши оҳанпора, хаш-хаши ҳайвонот ва ғайра. Ин садоҳои нофорам садоҳои ғулғулавӣ мебошанд.

Садои навъи сеюм он аст, ки дар вақти гап задан, сароидан ва ё навохтан мо онро мешунавем. Ин садои мусиқавӣ аст, ки савт ном дорад. Савт дар мусиқӣ унсури асосӣ маҳсуб меёбад. Зеро ки мусиқӣ ва эҷоди он бидуни савт имконнопазир аст. Ҳар он чизе, ки инсон метавонад ба ёрии гӯши худ эҳсос кунад, «садо» номида мешавад. Ва санъати мусиқӣ – навъи санъатест, ки асоси он маводи садоӣ буда, инсон онро бо узви шунавандаи худ қабул мекунад. Садо унсури хурдтарини мусиқист ва бе он мусиқӣ вуҷуд дошта наметавонад.

Аз озмоишҳои физикӣ чунин бармеояд, ки садо натиҷаи лаппиши

---

[1] Ба садоҳои мусиқавии сароиши паррандагон композиторон Л. Дакен, Ф. Куперен, Ж-Ф. Рамо, Л. Бетховен, Э. Григ, К. Сен-Санс, инчунин, аз композиторони рус А. Алябйев, М. Глинка. Н. Римский-Корсаков таваҷҷӯҳи хоса дода, тақлиди ин сароишро дар асарҳояшон пешниҳод кардаанд. Дар ин ҷода мафҳуми «композитор-орнитолог» ба вуҷуд омад. Композитори машҳури фаронсавӣ Оливйе Мессиан аз зумраи онҳост. Яке аз асарҳои ӯ дар ин жанр асари «Бедоршавии паррандагон» барои фортепиано ва оркестри симфонӣ мебошад.

ҷисми моддӣ аст, яъне ҳар гоҳ ҷисм бо суръате ба лаппиш дарояд, аз он садо ҳосил мешавад. Масалан, агар рӯи пӯсти тавлак ё дойра зарбае зада шавад, пӯст меларзад ва аз он садое бармеояд. Ё агар бар рӯи сими кашидаи рубоб мизробе зада шавад, сим ба лаппиш медарояд ва аз он савте бармеояд. Ҳарчӣ ҳаракати рафту омади лаппиши ҷисм муназзамтар бошад, садои ҳосил ба савти мусиқавӣ наздиктар хоҳад буд. Садое, ки аз бархӯрди ду санг, шиллиқи оби ҷӯйбор, вазидани барги дарахтон бар асари вазиши насим, шикастани шиша, аккоси саг ва монанди инҳо падид меояд, албатта савти мусиқавӣ нест, зеро лаппиши ҷисми падидоварандаи садо дар онҳо номуназзам аст. Дар ҳоле, ки бар сими скрипка ва ё ғиҷаку сато камоне кашида шавад ё ҳавои дохили лӯлаи флейта ё най ё тутик ё сурнаю дунай, агар бо устодӣ дар он дамида шавад, лаппиши дорои ҳаракати муназзам пайдо мешавад. Ҳаракати ин лаппишҳо қобили сабт ё шуморишанд ва савти ҳосилшуда мусиқавӣ аст.

Хусусиятҳои садо зери худ омили физикавӣ низ доранд. Масалан, лаппиши муназзами тезтар (тундтар) савти болотари мусиқавиро падид меоварад ва аз лаппиши сусттар – савти пасттар бармеояд:

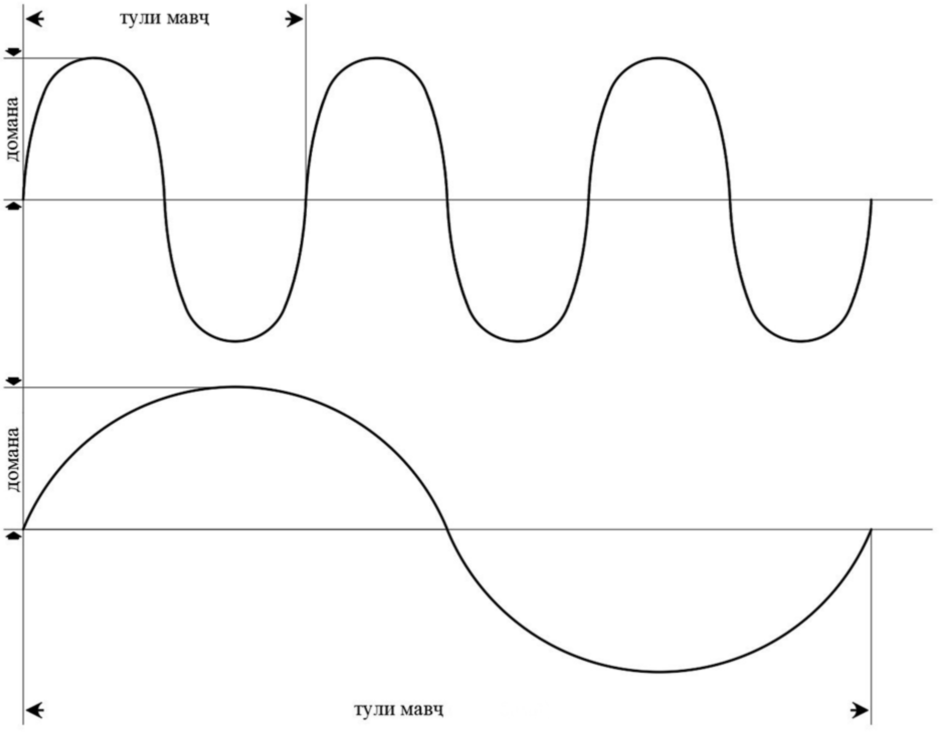

Шакли 1

Оид ба шиддати садои мусиқӣ онро қайд кардан зарур аст, ки ҳарчӣ доираи лаппиш, яъне майдони ҳаракати рафту омади ларзиши ҷисм васеътар бошад, савт қавитар аст. Дар шакли 2 вусъат (майдони ҳаракат)-и лаппишҳои садоҳои қавӣ ва заиф нишон дода шудааст:

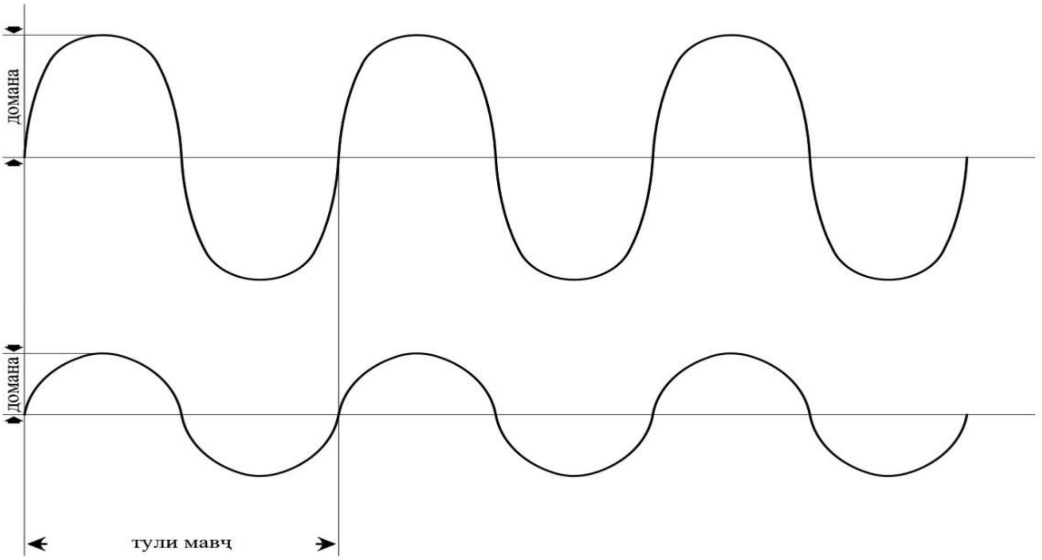

Шакли 2

Гуногунии ранги садо аз таркиби обертон[2]-ҳои он вобаста аст. Обертон ба ҳамаи манбаи садо хос аст. Ҷафсӣ (суръати такроршавӣ)-и обертонҳо ҳамеша якчанд карати садои асосӣ мебошад. Вале миқдор ва шиддати онҳо ҳархелаанд. Гуногунии миқдор ва шиддати онҳо бо ранги садо дар таносубияти мустақим аст. Яъне обертонҳо ранг (тембр)-и садоро муҳайё месозанд. Хулоса, садо ҳамчун падидаи физикавӣ, яъне акустикӣ, таҷассуми натиҷаи лаппиши ҳаво дар гӯш (узви шунавой)-и инсон мебошад. Ин лаппиш дар натиҷаи қувваҳои муайян (нафаси инсон, зарба ва ҳ.) ба вуҷуд меояд. Дақиқ чен кардани хусусиятҳои асосии садоро фанни акустика[3] имконпазир менамояд. Дар лабораторияҳои савтшиносӣ

---

[2] Обертон – (аз нем. – «садои ҷӯршавандаи болой») садоҳои номустақиле, ки баъди садои асосӣ муддате, то тамом шудани ин садо, падид омада, бо садои ибтидой (асосӣ) як садоро ба вуҷуд оварда, дар як доираи садой қарор доранд .

[3] Акустика (савтшиносӣ) – фаннест, ки садоҳоро ҳамчун падидаи физикавӣ меомӯзад. Аз ҳамҷоягии ин фанни физикӣ бо мусиқӣ фанни нави мусиқӣ – «Акустикаи мусиқӣ» ба вуҷуд омадааст.

дастгоҳҳое ба кор бурда мешаванд, ки бо ёрии онҳо метавон ҳар навъ лаппишро сабт кард ва ҳатто аз он акс гирифт[4].

Ҳамин тариқ, акустикаи муосир имконият медиҳад, ки ҳамаи хусусиятҳои савтро чен бикунем. *Пастубаландӣ* аз зудии суръати лаппиш вобаста аст. Лаппиш ҳарчӣ зудтар бошад, садо баландтар (болотар) мешавад. *Шиддати садо* бо амплитуда(вусъат)-и лаппиш алоқаманд аст. *Деранди* садоро метавон бо сония, дақиқа чен кард. *Тембр* ё *ранги* садо аз характери лаппиш вобаста аст, ки тавассути ҷадвалҳову рақамҳо шарҳ дода мешавад.

Ҳангоме, ки садо зимни санъати мусиқӣ дар назар аст, он ҳамчун падидаи эстетикӣ қабул карда мешавад. Дар ин маврид он савт номида шуда, хусусиятҳои асосии он – пастубаландӣ, деранд, шиддат ва тембри он – на чун воҳидҳои ченак, балки ҳамчун хусусиятҳои эстетикии савт зоҳир мегарданд. Дар мавриди қабули эстетикӣ муайян кардани хусусиятҳои савти мусиқӣ ҳамеша дар зерматн (контекст) ба амал меояд ва хусусиятҳои асосии савт ҳамеша дар мутаносибии он қабул карда мешаванд. Масалан, тибқи меъёри байналмилалӣ зуддии лаппиши савти a^1 (ля октаваи якум) ба 440 гертс (дар як сония) баробар аст. Шунавоиши инсон иқтидор дорад онро дар доираи аз 435 то 445 гертс шунавад. Олими бузурги савтшинос Николай Александрович Гарбузов (1880-1955) фосилаи хурдтарини мусиқии анъанаи аврупоӣ – нимпардаро ба 100 қисми баробар – сент тақсим карда, исбот кард, ки ҳатто барои шахсони дорои шунавоиши мутлақ доираи вусъати баъзе садоҳои мусиқӣ дар регистри боло аз 200 сент (яъне як парда!) зиёд буда метавонад. Ин далел аз он шаҳодат медиҳад, ки қабули пастубаландии садои мусиқӣ низ мутаносибан бо зерматн ба амал меояд. Хусусан, ин ба овози инсон ва он созҳои мусиқӣ дахл дорад, ки дорои ҷӯри температсиявӣ[5] нестанд, ба монанди созҳои камонӣ ё баъзе созҳои нафасӣ ва ё созҳои суннатӣ дар мусиқии тоҷик.

---

[4] Аз ҷумла, оссиллограф («савтнигор») – асбоб барои мушоҳида, чен, сабт ва сурат гирифтани лаппиш, вусъат ва давомнокии он. Акси ҳосилро оссилограмма меноманд. МИ: https://www.popmech.ru/design/295172-muzyka-na-ostsillografe-kartiny-iz-zvukov/

[5] Ба зумраи созҳои температсияшуда онҳое дохил мешаванд, ки дорои пастубаландии садоии доимӣ (бетағйир)-анд ва дар онҳо октава ба 12 нимпардаи баробар тақсим гардидааст.

Хусусиятҳои савт аз назари мусиқӣ

Савт аз назари мусиқидон ва тибқи баррассии он дар назарияи мусиқӣ дорои хусусиятҳои пастубаландӣ, деранд, шиддат ва ранг аст.

1. Пастубаландӣ

Маълум аст, ки садоҳои мусиқавӣ метавонанд дар сатҳҳои гуногуни пастубаландӣ (зер ва бамӣ[6]) ҳосил шаванд. Масалан, медонем, ки овози мардон аз овози занон ё кӯдакон «ғафс»-тар ва пасттар аст ва овози кӯдакон нисбат ба овози мардон нозуктару баландтару бориктар аст. Дар сози чанг симҳо ба тартиби аз поён ба боло кӯтоҳтар мешаванд ва нисбат ба якдигар аз овози пасттар ба баландтар мераванд, симҳои кӯтоҳтар (ва бориктар)-и боло – баланд ва симҳои дарози поёнҷойгиршуда пасттар садо медиҳанд. Ҳамчунин лӯлаи савтии сози нафасӣ, монанди флейта ё най ҳар қадар дарозтар ва ғафстар бошад, савти аз он ҳосил пасттар аст.
Дар хати мусиқӣ нишонае, ки пастубаландӣ бо ёрии он ифода мешавад, ҳомил[7] ном дорад.

2. Деранд

Деранд – «замоне», ки ҳар савти мусиқавӣ идома меёбад[8]. Равшан аст, ки ҳар як оҳанги мусиқӣ аз савтҳое ташкил мешавад, ки арзишҳои фарқкунандаи замонӣ доранд, яъне баъзе кӯтоҳтар ва баъзе дарозтаранд. Масалан, агар камонеро муддати дарозтаре рӯи сими сози камонӣ

---

[6] Калимаҳои «зер» ва «бам» дар забони фанни мусиқӣ, хусусан дар рисолаҳои мусиқии қурунивустоӣ, ба маънои «боло» ва «поин» қабул шудаанд. Ҷолиб аст, ки бо «зер» (ки ба маънои «поин» аст) дар мусиқӣ «боло» ва бо «бам» («бом», ба маънои «боло») «поён» гуфта мешавад. Дар рисолаҳои мусиқии қурунивустоӣ калимаи «зер»-ро гоҳ «зил» низ гуфтаанд.
[7] Дар бораи «ҳомил» дар фасли якум, параграфи 7 ва муфассалтар дар фасли ҳафтум гуфта мешавад.
[8] Дар баробари «дарозмуддат», «бардавом», яке аз маъноҳои мустақими калимаи тоҷикии «деранд» – «замон» аст. Ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Мураттибон: М.Ш. Шукуров ва диг. Ҷ.I. – Москва:«Сов. энцикл.» – 1969. – С.364,2; Инчунин: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Мураттибон: С.Назарзода, А. Сангинов ва диг. Ҷ.1 – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ. – 2008. – С.441.

скрипка, сато ё ғичак бикашем, савти ҳосил, албатта, кашидатар аз савте аст, ки аз кашидани камон ба муддати кӯтоҳ ба вуҷуд меояд.

Дар хати мусиқӣ дерандҳои гуногуни савтҳоро бо шаклҳои мушаххас нишон медиҳанд, ки дар фасли якум бо онҳо шинос хоҳем шуд.

3. Шиддат

Савтҳои мусиқӣ нисбат ба якдигар заифтар ё қавитар мешаванд. Масалан, агар сими чангро як бор бо мулоимот ва бори дигар ба қувват зарба бизанем, савти дуюм шадидтар аз савти аввалӣ хоҳад буд.
Дар хати мусиқӣ барои нишон додани шиддати нотаҳо нишонаҳое (аксар ба сурати ҳарфҳо) истифода бурда мешаванд, ки дар фасли даҳум бо онҳо шинос хоҳем шуд.

4. Ранг

Савтҳо аз назари ранг (тембр) низ метавонанд аз якдигар фарқ кунанд. Дар воқеъ ба хотири ранги садои ҳар соз аст, ки мо савти созеро аз сози дигар фарқ мекунем. Ранги савт дар овозҳои инсон низ гуногун аст ва ба ҳамин васила метавон овози дӯстеро аз овози дигаре шинохт.

Дар хати мусиқӣ барои таъини ранг нишонае вуҷуд надорад. Дар фасли даҳум, параграфи 91, дар параграфи доир ба партитуранависӣ хусусияти чӣ гуна сурат гирифтани як ибораоҳанг, оҳанг ё қисме аз он дар оркестр, ба ин ё он соз шарҳ дода мешавад.

ФАСЛИ АВВАЛ
НИШОНАҲОИ АВВАЛИ ХАТИ МУСИҚӢ

5. Дар бораи хати мусиқӣ

Мусиқӣ дорои чунин хусусият аст, ки бо ёрии хате бо номи «хати мусиқӣ» метавон онро навишт. Ин хат ҳам монанди хатҳои дигар дорои аломатҳои махсус аст ва барои навиштани мусиқӣ аз онҳо истифода мебаранд. Он дар таърихи худ монанди хатҳои дигар такмил гардидааст. Аз ин рӯ, шахсони алоқаманд ба мусиқӣ бояд аломатҳои онро бишиносанд, то аз «хондан»-и хати мусиқӣ огаҳӣ ёбанд. Хати мусиқӣ бар хилофи хатҳои забонҳои мухталифи дунё хушбахтона хати байналмилалӣ аст. Бинобар ин навозандагону сарояндагони гуногунмиллати ҷаҳон метавонанд онро бихонанд.

6. Номи нотаҳо[9]

Барои ҳамаи садоҳои мусиқавӣ аз поёнтарин то баландтарини онҳо фақат ҳафт ном вуҷуд дорад. Ин номҳои ҳафтгона дар баъзе кишварҳо бо калимаҳои ҳиҷоӣ ва дар дигар – ба сурати алифбоӣ истифода мешаванд.
Номҳои ҳиҷоӣ:

Do (до) Re (ре) Mi (ми) Fa (фа) Sol (сол) La (ля) Si (си)

Номи нотаҳо дар забони тоҷикӣ низ аз ин номгузории ҳиҷоӣ гирифта шудааст[10]. Номгузории алифбоӣ:

C D E F G A* B

* [Номгузории хиҷоӣ бо нотаи «до» ва номгузории алифбоӣ бо ҳарфи «А» (нотаи «ля») оғоз мешуд].

---

[9] Нота (аз лот. – «аломат») – дар забони маъмулӣ – «ёддошт», «номаи ғайрирасмӣ», «санад», «тавзеҳ дар поварақ» ва ҳ. Дар забони мусиқавӣ маъноҳои зеринро дорад : «шастии фортепиано», «китоби мусиқӣ» (одатан дар шакли ҷамъи ин калима – «нотаҳо») ва аломате, ки бо он савт ё асари мусиқӣ навишта мешавад. Манзур аз ин аломат нишон додани пастубаландӣ ва деранди савти мусиқавӣ мебошад. Гуфтан мумкин аст, ки нота – ҳарфи мусиқавист.

[10] Дар рисолаҳову китобҳои қадим ва қурунивустоии тоҷик низоми номгузории алифбоӣ бо низоми абҷад ба кор мерафт. Нахустистифодаи он ба олим-энсиклопедист Яқуб Ал-Киндӣ (а. IX) мансуб дониста мешавад.

Дар низоми қадимтарини ҳиҷоӣ ба ҷои «до» ҳиҷои «ут» ба кор мерафт. Дар баъзе аз равияҳои нотахонии нав ҳиҷои «си»-ро «ти» талаффуз мекунанд.

Решаи таърихии низомҳои ҳиҷоӣ ва алифбоӣ

Системаи ҳиҷоӣ дар қадим бар асоси назарияи мусиқии қурунивустоӣ аз шаш ҳиҷо ташкил шуда буд :

ut, re, mi, fa, sol, la

Ҳиҷоҳои шашгонаро роҳиб ва мусиқидони фаронсавӣ, сокини Италия Гвидои Аретинӣ (990 –1050) аз шеъри муноҷотгуна интихоб карда, ҳомили чаҳорхатиро ба хотири осонии аз бар кардани савтҳои мусиқӣ ва дарки пастубаландии савтҳо ба шогирдон-овозандозони худ омӯзонд:

Ut *queant laxis* ***re****sonare fibris,* ***Mi****ra gestorum* ***fa****muli tuorum*
[**Ut**] .... [**re**] .... [**Mi**].............. [**fa**] ....
Sol*ve pollute* ***la****bireatum* ***S****ancte* ***I****ohannes.*
[**Sol**]........... [**la**].......... ....

Воҳиди асосии низоми Гвидо Д’Аретсо гексахорд интихоб гардид. Ин «системаи гексахорд» («низоми шашнотаӣ») шаш нотаи пешгуфтаро дар диапазони қариб се октава (диапазони маъмулии мусиқии он замон) аз нотаи «сол» (хати аввали ҳомили «фа»-и хати чаҳорум, яъне калиди баси имрӯза) то нотаи «ми» (миёни хатҳои чаҳорум ва панҷуми ҳомили «сол», яъне калиди скрипкаи имрӯза) густариш дод ва дар ин паҳна ҳафт гексахорд таъйин кард:

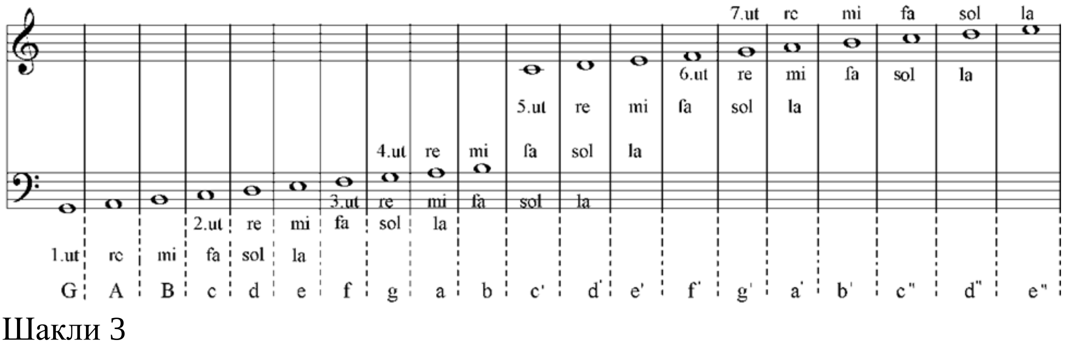

Шакли 3

Дар поёнтарин сатри шакли боло номи имрӯзаи нотаҳо бо низоми

алифбоӣ қайд шудаанд. Ҳарфҳои G, A ва B се нотаи поёнтарини ин низом ҳастанд. Дар бораи ҳарфҳои баъдӣ ишорае дар қисми «Илова» зери унвони «Номгузории нотаҳо дар октаваҳои мухталиф бо низоми алифбоӣ» хоҳад омад.

Гексахорди аввал (1) аз нотаи «сол» то «ми» (-и имрӯза) буд, гексахорди дуюм (2) аз нотаи «до» то «ля», гексахорди сеюм – аз «фа» то «ре», гексахорди чаҳорум – аз «сол» то «ми»… ва ҳоказо. Ба ин тартиб ҳамвора нотаҳои «сол», «до» ва «фа» оғози гексахордҳои ҳафтгона буданд ва инҳо аз ҳар нотае, ки оғоз мешуданд, ҳамчунон бо номҳои шашгонаи гексахорд мушаххас мешуданд:

I	II	III	IV	V	VI
ут	ре	ми	фа	сол	ля

Ба тавре, ки дар ин шакл мебинем, нотаҳои миёнии пахна метавонистанд вобаста ба тааллуқи худ, се номи гуногун дошта бошанд.

Сохтори фосилавии миёни нотаҳо дар ҳамаи гексахордҳо бояд собит нигоҳ дошта мешуд:

I		II		III		IV		V		VI
	парда		парда		нимпарда		парда		парда	

Аммо дар гексахордҳои 3 ва 6 барои ба даст овардани сохтори боло дараҷаи IV (си) нимпарда бояд бемол мешуд ва дар гексахордҳои 1, 4, 7 ин нота ба ҳолати табиӣ (бекар) мемонд, зеро дар инҳо нотаи «си» дараҷаи III буд.

[Истилоҳҳои «бемол» ва «бекар» низ аз ҳамин тағйири нотаи «си» ба вуҷуд омадаанд. Ҳар гоҳ ин нота дараҷаи IV бошад, онро «бе мол» (B moll, яъне «си-бутун» аз решаи лотинии «mulier» ба маънии «гирд», «пур») ва агар дараҷаи III мебуд, онро «бе-карр (B carr» – «си-чаҳоргӯш») менавиштанд. Хати навиштани ин ду B аз якдигар фарқ мекард: **b** – си-гирд (си-нарм) ва **♮b** – си-чаҳоргӯш (си-тез). Он ҳамчун дараҷаи IV – дар гексахордҳои 3 ва 6 – b (b-moll) ва дараҷаи III – дар гексахордҳои 1, 4 ва 7 – b (b-carr) номида ва навишта мешуд. Бар ҳамин равол гексахордҳои 3 ва 6 (бо оғоз аз нотаи «фа»)-ро гексахордҳои нарм ва гексахордҳои 1, 4 ва 7 (бо оғоз аз нотаи «сол»)-ро гексахордҳои дурушт меномиданд. Гексахорди «до» (2 ва 5) табиӣ буд, зеро асосан нотаи «си» надошт].

Дар қарнҳои минбаъда инчунин нотаи ҳафтуми «си» аз ибораи охирини

ин шеъри муноҷотгуна (мухтасари «Иоҳанни Қиддис» – «**S**ancte **I**oannes») илова шуд :

***Ut** queant laxis **re**sonare fibris, **Mi**ra gestorum **fa**muli tuorum*

[Ut] .... [**re**] .... [**Mi**].............. [**fa**] ....

***Sol**ve pollute **la**bireatum **S**ancte **I**ohannes* [11].

[**Sol**]........... [**la**]......... [**Si**] ....

Бо мурури замон зарурати сабти деранди нотаҳо, сукути байни онҳо ва иловаи хати панҷум низ ба миён омад ва то охири қарни XVII хате ташаккул ёфт, ки ба хати имрӯза қарин аст. Бо ин дигаргуниҳо мукаммалгардонии хати мусиқӣ идома ёфта, ҳиҷои «ут», ки дар нотахонӣ (бо сабаби бо ҳамсадо анҷом ёфтани он) душвор буд, ба хиҷои «до» табдил ёфт[12]. Дар системаи алифбоӣ (тибқи ҷӯри созҳои он замон) нотаи «ля» мабдаъ қарор гирифта, нотаҳо бо такйя бар ҳамон назария бо ҳафт ҳарфи аввали алифбои лотинӣ номгузорӣ шудаанд:

A	B	C	D	E	F	G
(ля)	(си)	(до)	(ре)	(ми)	(фа)	(сол)

Ибтидоан ин низомро кишварҳои англисзабон ва немисзабон пазируфтаанд ва то имрӯз ба кор мебаранд. Аммо байни ин ду гурӯҳи кишварҳо фарқияте дар номгузорӣ ба назар мерасад, ки дар фасли чаҳорум, параграфи 40 бо онҳо шинос хоҳем гашт. Ба Тоҷикистон ин номгузорӣ дар асри XX ворид гардидааст.

Савтҳои мусиқӣ аз поёнтарин то баландтарин ҳафт номро ба ин тартиб истифода мебаранд, ки пас аз нотаи ҳафтум номи онҳо аз сар такрор мешавад[13]:

---

[11] Тарҷумаи матн чунин аст :
UT queant laxis (Ки бандаҳои ту)
REsonare fibris (бо овозҳояшон)
MIra gestorum (Тавонанд васф кунанд)
FAmuli tuorum (корҳои туро.)
SOLve polluti (Гуноҳҳоямонро пок кун)
LAbii reatum, (аз лабу даҳони мо,)
Sancte **I**ohanne (Иоанни Қидис!)

[12] Ҳиҷои «до» аз ҳиҷои аввалини калимаи лотинии Dominus («Худованд») гирифта шудааст.

[13] Аз таърих маълум аст, ки ҳанӯз олими Юнони Қадим Пифагор/Фишоғурс (570-495 то милод) шарҳи риёзии лаппиши торҳои гуногунҳаҷмро оварда, садоҳои ба гӯши инсон форамро ҷудо намуд. Ӯ мушоҳида кард, ки баъзе садоҳо бо вуҷуди дороии пастубаландии гуногун ба якдигар хеле монананд. Ҳамин тариқ, аз рӯи пастубаландӣ муттаҳидшавии

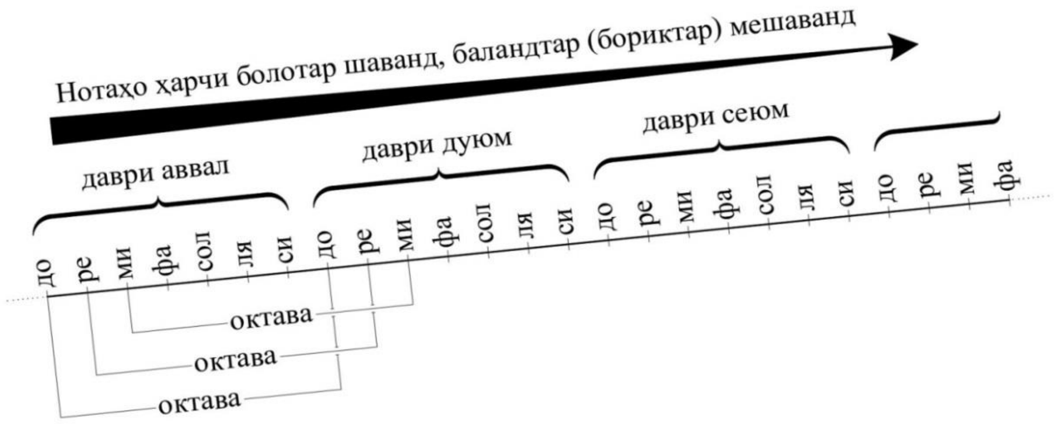

Шакли 4

Диапазони умумии савтҳои мусиқӣ ҳудуди 9 октаваро дар бар мегирад.

Вазифа ва машқ

1. Нотаҳои ҳафтгонаро ба тартиб аз «до» ба сӯи боло бинависед.
2. Нотаҳои хафтгонаро ба тартиб аз «до» ба сӯи поён бинависед.
3. Аз нотаи «сол» ба сӯи поён шаш нотаро номбар кунед.
4. Аз нотаи «ре» ба сӯи боло даҳ нотаро як дар миён зикр кунед.
5. Аз нотаи «ля» рӯ ба поён панҷ нотаро ба тартиб бинависед.
6. Аз нотаи «си» як дар миён рӯ ба боло се нотаро ном бурда, аз нотаи охирин ба сӯи поён ба тартиб то нотаи «до» зикр кунед.
7. Аз нотаи «фа» ба сӯи боло бисту се нотаро ном бурда, аз нотаи охирин як дар миён рӯ ба поин ҳафт нотаро зикр кунед.
8. Аз нотаи «ре» рӯ ба поён ва ду дар миён се нотаро зикр карда, аз нотаи охирин як дар миён рӯ ба боло ба тартиб чаҳор нотаро номбар кунед.
9. Нотаҳои зерро бо системаи алифбоӣ бинависед:

системаи ҳиҷоӣ :	фа	до	сол	ми	си	ля	ре
системаи алифбоӣ:	-	-	-	-	-	-	-

10. Номгузории алифбоии зерро ба номгузории ҳиҷоӣ табдил диҳед:

гурӯҳии садоҳо ба вуҷуд омад, ки номи октаваро гирифт. Ҳар як октава аз 7 савт (нота) иборат аст. Хотиррасон мекунем, ки нахустсистемаи мақомоти тоҷик низ Ҳафтпарда (а.VI) аст.

системаи алифбоӣ : C F D A G E D
системаи ҳиҷоӣ : - - - - - - -

11. Агар аз нотаи «сол» ба тартиб то нотаи «сол» як бор ба сӯи боло ва бори дигар ба поён барем, ҳар бор чанд нотаро зикр мекунем?

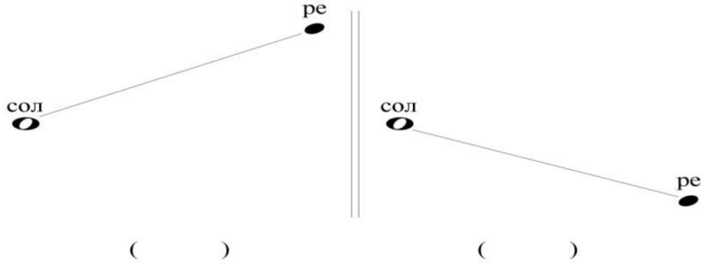

7. **Ҳомил**

Барои он, ки нотаҳои мусиқиро битавон ба хати мусиқӣ навишт, хате ба кор бурда мешавад, ки «ҳомил»[14] ном дорад. Истилоҳи дигаре, ки дар давраи советӣ сохта шуд ва имрӯз дар истифода аст, «нотагоҳ» мебошад[15].

Ҳомил дар корбурди содатарин ва маъмултарини худ аз панҷ хати мувозӣ (параллелӣ) иборат буда, фосилаи мобайни хатҳо баробар аст. Ҳомил дорои ёздаҳ ҷои навишти нотаҳои мусиқӣ аст: панҷ – рӯи хатҳо, чаҳор – миёни хатҳо, як – поён ва як – болои ҳомил:

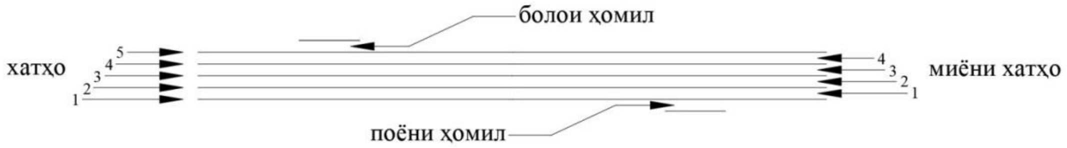

Шакли 5

[14] Калимаи «ҳомил» маънои «баранда», «бардоранда»-ро дорад. // Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Мураттибон: М.Ш. Шукуров ва диг. Ҷ.II. – Москва:«Сов. энцикл.» – 1969. – С.752; Инчунин: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Мураттибон: С.Назарзода, А. Сангинов ва диг. Ҷ.2 – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ. – 2008. – С.510.

[15] Истилоҳи «нотагоҳ»-ро композитор Ҷ. Охунов, муаллифи китоби «Назарияи ибтидоии мусиқӣ» ба забони тоҷикӣ дар давраи советӣ низ истифода бурдааст. Гарчанде ин истилоҳ дар амалияи мусиқӣ каму беш мавқеи худро муайян намуда бошад ҳам, манзури мо нисбат ба ин истилоҳ мусбӣ нест, зеро ки он аз калимаҳои гуногунзабон мураттаб гардида, оҳангу мантиқи забони тоҷикиро мешиканад. Аз ин рӯ, дар китоби мазкур истилоҳи «ҳомил», ки ҳамзабонони мо дар Эрон истифода мебаранд, барои истифода пешниҳод мегардад.

Ба ин тартиб рӯи ҳар ҳомил метавон ёздаҳ нотаро ҷой дод:

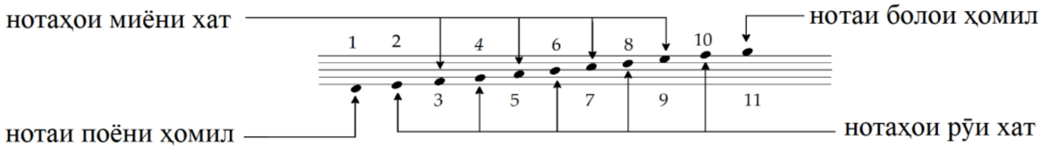

Шакли 6

Тартиби навиштан ва хондани нотаҳо дар рӯи ҳомил бо аломати махсус, ки «калид» ном дорад, муайян мешавад. Масалан, агар чунин фарз кунем, ки рӯи хати дуюми ҳомил нотаи «сол» қарор гирифтааст, нотаҳои дигар, ба тартиби шакли 7 номгузорӣ мешаванд. Дар ин сурат барои мушаххас кардани ин мабдаъ дар ибтидои он ҳомил нишонае ба шакли 𝄞, ба номи «калиди сол» рӯи хати дуюм навишта мешавад :

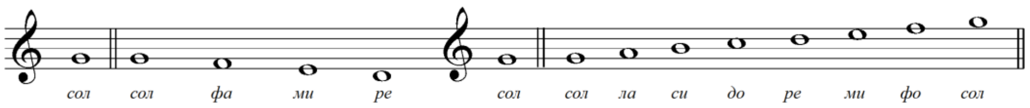

Шакли 7

Дар ҳомили дорои калиди сол, ки маъмултарин ҳомили мусиқӣ аст, нотаҳои рӯи хат аз поён ба боло чунинанд: «ми», «сол», «си», «ре», «фа» ва нотаҳои миёни хат – «фа», «ля», «до», «ми»; нотаи зери ҳомил – «ре» ва нотаи болои ҳомил – «сол».

8. **Калид**

Калид – аломати хати нотавӣ аст, ки тартиби пастубаландии нотаро муайян мекунад. Дар таносубияти хати ҳомиле, ки ба он унсури асосии калид нишон медиҳад, пастубаландии нотаҳои дигар ҳисоб карда мешавад.

Тавре ки аз тавзеҳоти боло бармеояд, калид барои шинохтани номи нотаҳо бар рӯи ҳомил истифода бурда мешавад. Дар шакли 7 «калиди сол» рӯи хати дуюм қарор гирифта ва номаш (сол) -ро ба нота низ дода аст.

Навъи калидҳое, ки дар ҳомили панҷхатии классикӣ қабул шудаанд: калиди сол, калиди фа ва калиди до мебошад. Ду калиди охир бар рӯи ҳар хати ҳомиле, ки воқеъ шаванд, номи худро ба ҳамон хат ва нотаи рӯи он

медиҳанд. Масалан, агар калиди фа рӯи хати чаҳорум ҷой гирад, нотаи рӯи ин хат «фа» хонда мешавад ва дар ин сурат бақияи нотаҳо низ бар ҳамин равол номгузорӣ хоҳанд шуд. Ё масалан, агар калиди до бар рӯи хати сеюм қарор гирад, нотаи рӯи ин хат «до» ном гирифта, нотаҳои дигар аз ҳамон мабдаъ номгузорӣ хоҳанд шуд :

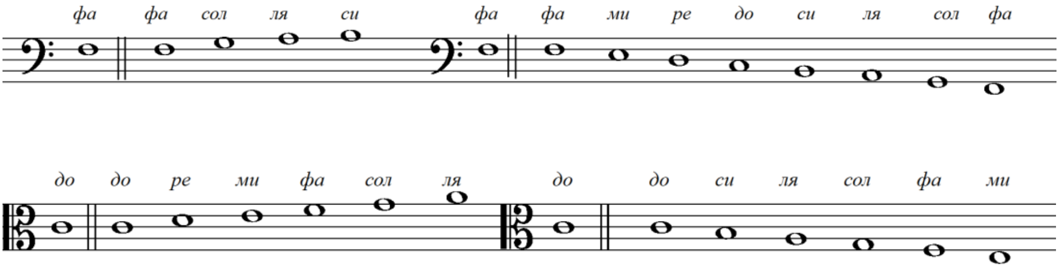

Шакли 8
Калидҳои фа ва до бар хилофи калиди сол дар беш аз як маҳал рӯи ҳомил қарор мегиранд. (нигаред ба параграфи «Ҳомилҳо ва калидҳои дигар» дар ҳамин фасл ва низ ба фасли ҳафтум).

Вазифа ва машқ

1. Исмҳои нотаҳои зерро дар калиди сол рӯи ҳар як бинависед:

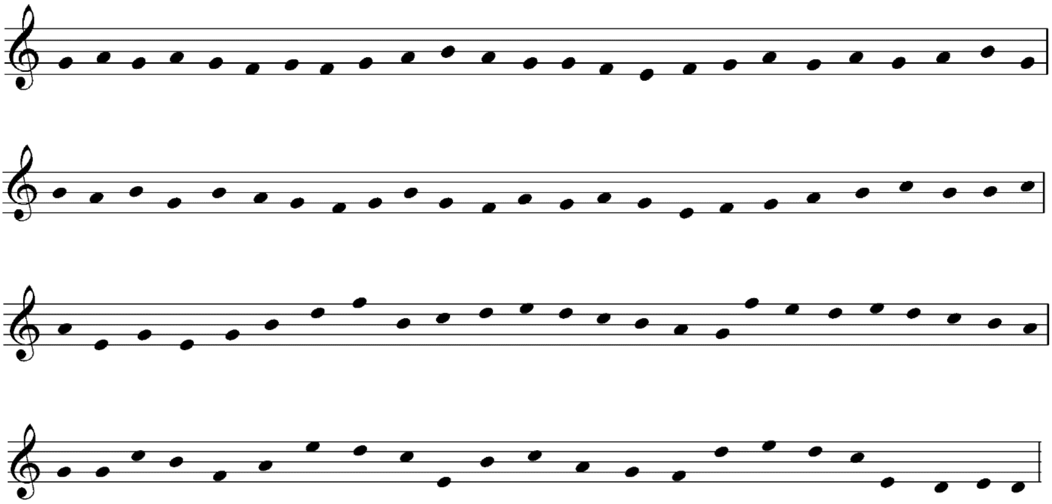

2. Номҳои нотаҳои зерро дар калиди фа рӯи ҳар як бинависед:

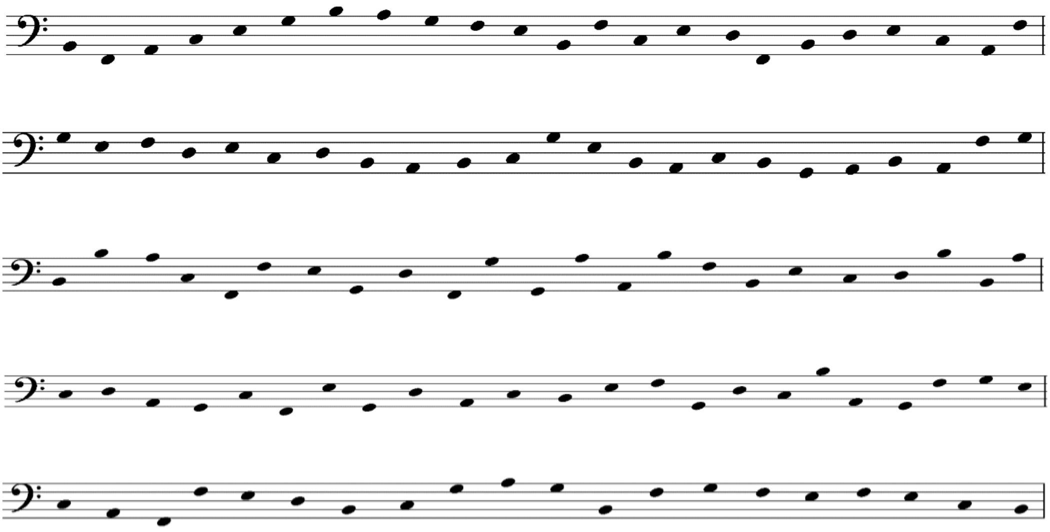

9. **Хатҳои такмилӣ**

Гуфта шуд, ки рӯи ҳомил танҳо ёздаҳ нота ҷой гирифта метавонад, ки албатта нисбат ба теъдоди кулли нотаҳои мусиқӣ (беш аз 60)[16] шумораи хеле ночизест. Барои рафъи ин камбудӣ дар зер ва болои ҳомил ҳар ҷо ва ҳар замон, ки ниёз бошад, хатҳои кӯтоҳ ба таври муваққат мегузоранд ва ба ёрии онҳо имкониятҳои корбурди ҳомилро меафзоянд :

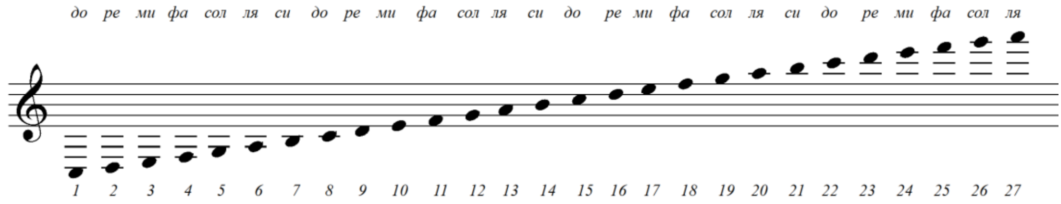

Шакли 9

Хатҳои такмилӣ чӣ ба сӯи боло ва чӣ ба сӯи поён то он ҷо афзуда мешаванд, ки чашм бо андаке таҷриба битавонад теъдодашонро ба осонӣ муайян кунад.

Ба тавре, ки дар шакли 9 дида мешавад, дар рӯи ҳомил бо афзудани

[16] Сози органи калисо, бузургтарин сози мусиқӣ, аз назари диапазони савтҳо дорои 63 то 65 нота (ё худ 9 октава) аст. Бе душворӣ метавон гуфт, ки агар хатҳои такмилиро дар ихтиёр намедоштем, барои навиштани ҳамаи савтҳои ин соз ба ҳомили 31-хатӣ ниёзманд мешудем. ки ба далелҳои зиёд, истифодаи чунин ҳомил ғайриқобил мебуд.

хатҳои такмилӣ (дар ин намуна то чаҳор хат аз ҳар ду сӯ) теъдоди нотаҳо аз 11 ба 27 расида аст. Теъдоди хатҳои такмилӣ албатта маҳдуд нест. Нотаҳои такмилӣ низ бо ҳамон раволи нотаҳои ҳомил – дар таносуби нотаҳои рӯи хат ва миёни хат навишта мешаванд. Бо ин тариқ се тарзи ҷойгиршавии нота ба вуҷуд меояд: яке дар рӯи хати такмилӣ, дуюм – дар зери хати такмилӣ, сеюм – дар болои хати такмилӣ :

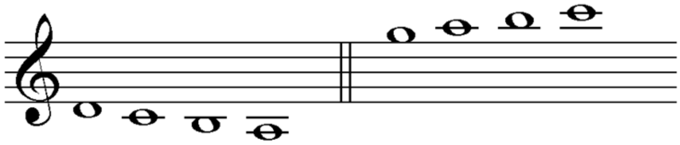

Шакли 10

Вазифа ва машқ

Номи нотаҳои поёнро зер ё рӯи ҳар як нависед:

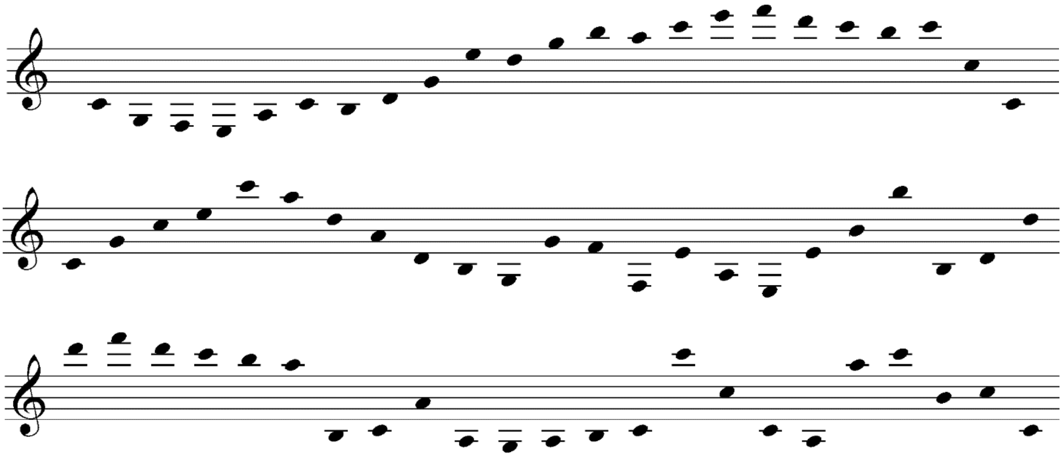

Ҳомилҳо ва калидҳои дигар

Инак, бояд донист, ки ба ҷуз аз калиди пешгуфта – бо мабдаъи нотаи «сол» дар рӯи хати дуюм, калидҳои дигаре низ вуҷуд доранд (дар параграфи 8 низ ба ин нукта ишора шуд). Ҳамаи калидҳои мусиқӣ нисбат ба якдигар дар сатҳҳои мухталифи пастубаландӣ қарор доранд. Дар намунаи зер якояки ин калидҳо ба тарзе нишон дода шудаанд, ки нисбати пастубаландии ҳар як ба дигаре равшан бошад:

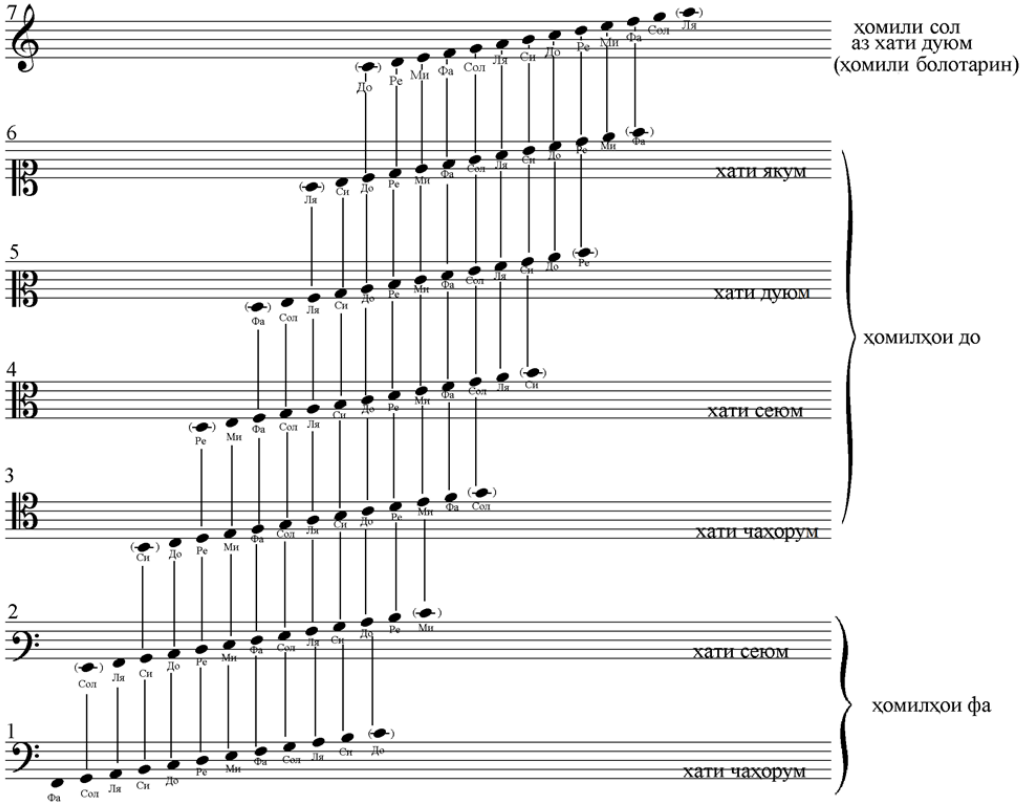

Шакли 11

Чанд тавзеҳ дар бораи ҳомилҳои ҳафтгона :

1. Калиди «фа» (дар хати чаҳорум, ҳомили поёнтарин, 1), ки имрӯз низ ба фаровонӣ ба кор меравад, пасттарин ҳомил аст ва ба кори нотанависӣ барои пасттарин созҳои мусиқӣ ва низ қисми поёнии сози фортепиано истифода мешавад.

2. Истифодаи ҳар як калид ҳомили навро ба вуҷуд меоварад. Дар хати мусиқӣ ҳафт гунаи истифодаи калид маълум аст. Тибқи он ҳафт гуна ҳомил – ҳомилҳои ҳафтгона ба вуҷуд меоянд. Бар рӯи ҳамаи ҳомилҳои ҳафтгона дар маҷмӯъ се калид ба кор меравад: а) калиди «фа» як бор рӯи хати чаҳорум (калиди бас), бори дигар рӯи хати сеюм (калиди баритон); б) калиди «до» – бар рӯи хатҳои чаҳорум (калиди тенор), сеюм (калиди алт), дуюм (калиди метсо-сопрано) ва якум (калиди сопрано / дискант);

ва в) калиди «сол» – танҳо рӯи хати дуюми ҳомил. Равшан аст, ки низоми номгузории нотаҳо дар ҳар яке аз ҳомилҳои ҳафтгона аз шаштои дигар фарқ мекунад.

3. Нотаҳое, ки ба василаи хатҳои амудӣ (вертикалӣ) ба якдигар пайвастаанд, нотаҳои ҳамном ва ҳамсадо ҳастанд.

4. Дар қадим ҳар яке аз ҳомилҳои ҳафтгона хоси яке аз гунаҳои овози инсон буд. Имрӯз баъзе аз ин ҳомилҳо дар як ё якчанд соз истифода бурда мешаванд, аз ҷумла, калиди алт барои алт-скрипка ва сози мисии тромбон, калиди тенор – виолончел, фагот ва тромбон.

5. Равшан аст, ки нотанависӣ рӯи ҳар ҳомил, хоҳ дар қисми нотаҳои поёнӣ ва хоҳ дар қисми нотаҳои болоӣ, маҳдудияте надорад.

6. Дар бораи функсияҳои ҳамаи гунаҳои ҳомил ва калид дар фасли ҳафтум хоҳем гуфт.

Ҳомили изофа

Баъзе аз созҳои мусиқӣ, монанди органи калисо, фортепиано, арфа ва ғайра, дорои диапазони хеле васеъанд (органи калисо қариби 60, фортепиано беш аз 50, арфа қариб 50 нотаи диатоникӣ[17]-ро метавонанд ба садо дароваранд). Пештар дидем, ки ҳомили панҷхатӣ, ҳатто бо корбурди кофии хатҳои такмилӣ, танҳо ҳудуди 30 нотаро метавонад нишон диҳад. Созҳои номбурда тавре сохта шудаанд, ки ангуштони ҳар ду даст дар иҷрои савтҳо нақши мустақим доранд. Аз ин рӯ, дар нотанависӣ барои ин созҳо аз «ҳомилҳои изофа» истифода бурда мешавад, ки он ба истифодаи ҳамҷояи ду ҳомил аз ҳомилҳои ҳафтгона имкон фароҳам меоварад. Дар нотанависии ин созҳо ҳомили поёнии ҳафтгона (1) ва ҳомили болоии ҳафтгона (7) истифода шуда, поёнӣ бо дасти чап ва болоӣ бо дасти рост навохта мешаванд:

[17] Дар бораи калимаи «диатоника» ва калимаи муқобили он «хроматика» дар фасли сеюм, параграфи 30 ва фасли чаҳорум, параграфҳои 33, 34 ва 35 сухан меравад.

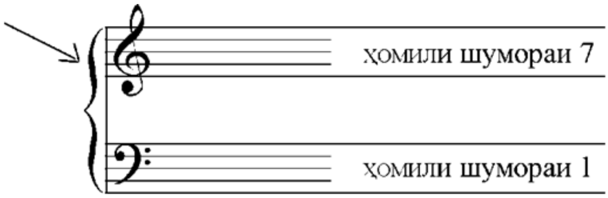

Шакли 12

Иҷроиши ҳамҷояи онҳо бо аломати «акколада» нишон дода мешавад. Акколада (франс. accolade, аз accolader – «бо қавс пайвастан»; англ. brace, нем. Klammer – «қавс») ду намуд мешавад:

1) қавс – дар мавриди иҷрои он бо як сози мусиқӣ;

2) хати рости амудӣ – дар мавриди иҷроиши якчанд сози мусиқӣ.

Дар навбати худ намуди дуюми акколада умумӣ, гурӯҳӣ ва иловагӣ мешавад:

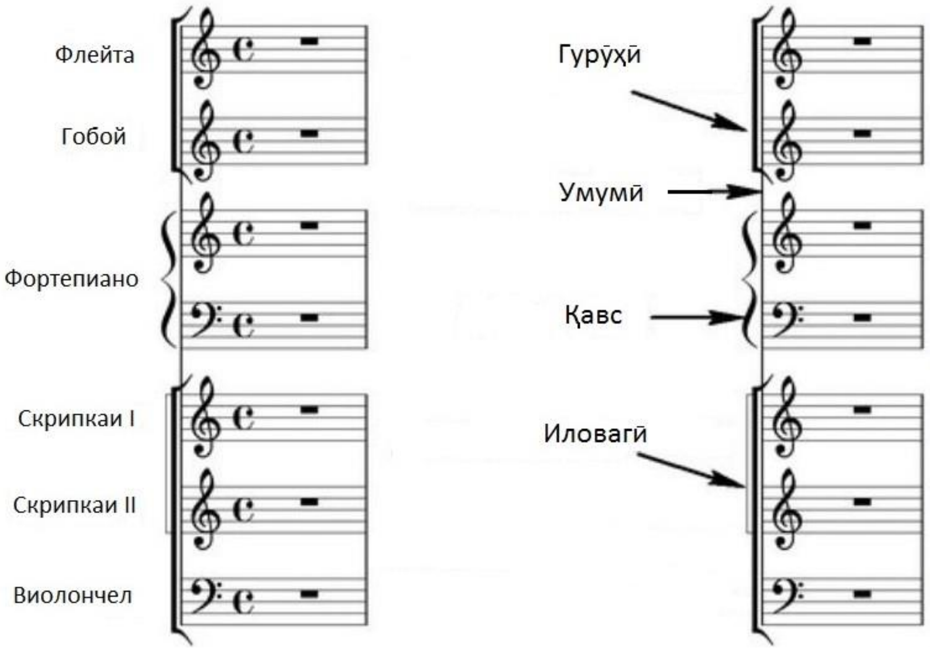

Шакли 13

Акколада аз чапи ҳомил навишта шуда, ду ё беш ҳомилро ба ҳамдигар мепайвандад (дар мисолҳои боло бо тиракҳо нишон дода шудааст). Акколада нишон медиҳад, ки матни мусиқии ҳомилҳои пайвастшуда дорои хати мизони якхела буда, он аз тарафи як ё якчанд сози мусиқӣ ҳамҷоя иҷро карда мешавад.

Робитаи нотаҳо дар ҳомили изофа

Дар намунаи болои ҳомилҳои ҳафтгона ҳамаи ҳомилҳое, ки дар мусиқӣ ба кор мераванд, нишон дода шудаанд. Равшан аст, ки метавон дар ҳар яки он аз хатҳои такмилӣ истифода бурда, аз рӯи эҳтиёҷ ҳар кадомеро густариш дод. Аз он ҷо, ки байни ду панҷхатии он танҳо як нота бар рӯи як хати такмилӣ вуҷуд дорад, ба ҳамин равол ин кор дар ҳомили изофа низ ба осонӣ анҷом меёбад ва дар миёни ду ҳомил агар теъдоди хатҳои такмилӣ аз як зиёдтар бошад, нотаеро нишон медиҳад, ки онро метавон рӯи ҳомили дигар бидуни хати такмилӣ навишт :

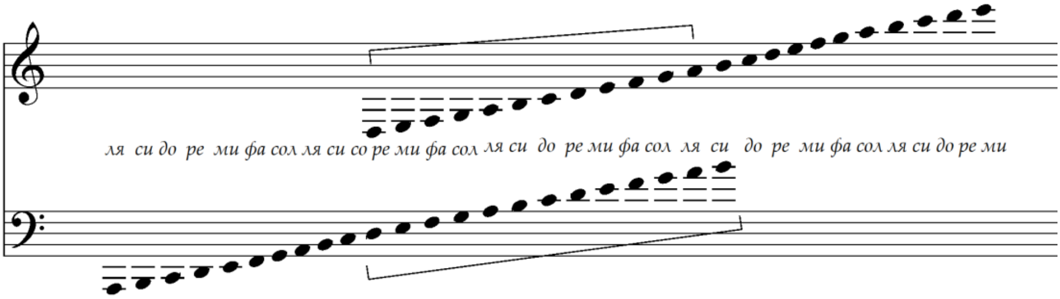

Шакли 14

Ин баррасии мухтасар дар шакли зер нишон медиҳад, ки «хатҳо»-и такмилӣ ба ҷуз як хат (до»-и октаваи якум) ҳама дар воқеъ ҳамон хатҳои аслии ҳомилҳои дигаранд :

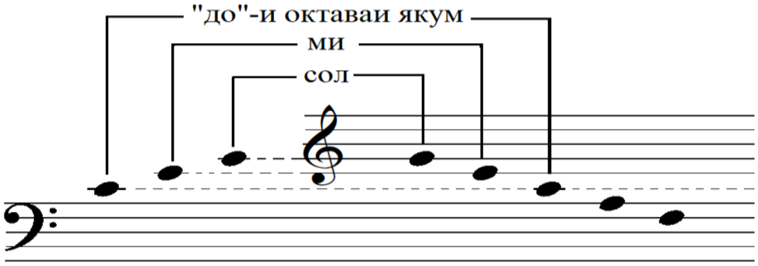

Шакли 15

Нотаҳои муштараке, ки дар ин намуна нишон дода шудаанд, метавонанд дар ҳар ду ҳомил ва ба ёрии хатҳои такмилии бештар, рӯи ҳомили дигар низ навишта шаванд. Дар натиҷа, бо дарки нисбати ду ҳомили намунаи боло метавон дид, ки нотаҳои муштарак ҳамном ва ҳамсадо ҳастанд.

10. **Шакли нотаҳо**

Дар параграфи 2 дар бораи «деранд»-и нотаҳо ишорае шуд. Дар хати мусиқӣ нишонае, ки ба ёрии он деранд ё арзиши замонии савтҳо мушаххас мешавад, дар шакли нота намудор мегардад. Ба воситаи шакли нота метавон микдори арзиши замонии ҳар нотаро нисбат ба нота ё шакли дигар шинохт. Равшан аст, ки ҳар «шакл»-и нота метавонад дар ҳар ҷои ҳомил қарор гирад. Дар воқеъ деранди ҳар савти мусиқавӣ робитае ба пастивубаландии он надорад.

Бо гӯш кардани як оҳанг дар иҷрои сози якка ё ансамбл, метавон эҳсос кард, ки савтҳои оҳангӣ ё ороишотии он гоҳ кӯтоҳтару гоҳ кашидатар ва низ дар лаҳзае баланд ва дар лаҳзае паст ҳастанд. Нотаҳои мусиқавӣ метавонанд бо ҳафт шакли асосӣ зоҳир шаванд. Дар ҷадвали поён шаклҳои хафтгона ва деранди онҳо нисбат ба бутун нишон дода шудааст:

шакл	номи шакл	деранд нисбат ба бутун	нисбат
𝅝	бутун	аз ҳама дерандҳо бузургтар аст; ба ин сабаб заминаест барои андозагирии шаклҳои дигар	$^1/_1$
𝅗𝅥	ним	нисфи бутун	$^1/_2$
♩	чаҳорякӣ	чаҳоряки бутун	$^1/_4$
♪	ҳаштякӣ	ҳаштяки бутун	$^1/_8$
𝅘𝅥𝅯	шонздаҳякӣ	шонздаҳяки бутун	$^1/_{16}$
𝅘𝅥𝅰	сивудуякӣ	сивудуяки бутун	$^1/_{32}$
𝅘𝅥𝅱	шастучорякӣ	шастучоряки бутун	$^1/_{64}$
	ва ғайра …		

Шакли 16

Гоҳ дар оҳангҳо (албатта бо бисёр нодирот) шаклҳои хурдтарини дигар низ ба кор бурда шудаанд. Агар шаклҳои ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ,

сивудуякӣ ва шастучорякӣ (нотаҳое, ки дорои чангак ҳастанд[18]) дар ҷое аз асари мусиқӣ беш аз яке ва пайдарпай омада бошанд, метавон онҳоро ба сурати гуруҳӣ навишт. Дар ин сурат чангаки ҳар яки онҳо аз байн мераваду интиҳои думҳояшон бо хате (ё хатҳое) онҳоро ба ҳам мепайвандад. Дар ин ҳолат ба ҷои чангакҳои алоҳида, ин нотаҳоро ба ҳам як хати умумӣ мепайвандад :

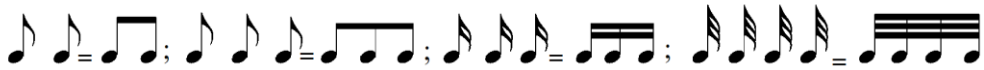

Шакли 17

Ва ба ҳамин тартиб нотаҳои чангакдори гуногун низ метавонанд ба сурати гуруҳӣ навишта шаванд :

Шакли 18

Дар ҷадвали шакли 16 нотаҳо ба ҷуз бутун дорои дум ҳастанд ва аз он ҷо, ки ҳамаи ин шаклҳо ба манзури муайянии пастубаландиашон бояд рӯи ҳомил навишта шаванд, бояд гуфт, ки одатан агар ҷои нота (ё ҷои сари нота) поёнтар аз хати сеюми ҳомил бошад, думашро ба боло ва чунончӣ, сари нота дар нимаи болоии ҳомил навишта шавад, думи он ба поён кашида мешавад. Дар ҳолати аввал дум аз сӯи рости сари нота ба боло ва дар ҳолати дуюм – аз канори чапи сар ба поён кашида мешавад :

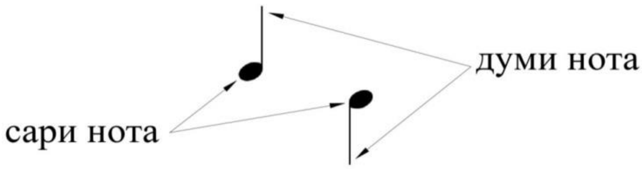

Шакли 19

Барои намуна мисолеро меоварем :

[18] Дороии чангакро асос гирифта, мусиқидонони Эрони муосир ба шаклҳои чангакдори нотаҳо номҳои зеринро гузоштаанд: чанг (ҳаштякӣ), дулочанг (шонздаҳякӣ), селочанг (сивудуякӣ), чаҳорлочанг (шастучорякӣ) ва ҳ.

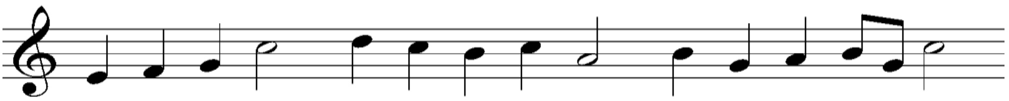

Шакли 20

Вазифа ва машқ

1. Дар хонаҳои шумораދори ҳомили поён тибқи дастуре, ки барои ҳар як дода шудааст, нотаҳоро бинависед:

- барои хонаи (1) «ре» (ним), «ре» ва «ми» (чаҳорякӣ);
- барои хонаи (2) «ре» (ним), «ре», «ми», «фа» ва «сол» (ҳаштякӣ);
- барои хонаи (3) «ля» (шонздаҳякӣ), «сол» (ҳаштякӣ), «фа» (шонздаҳякӣ) ва «ми» (ним);
- барои хонаи (4) «ля» (ним), «ре» (чаҳорякӣ), «до» ва «ми» (ҳаштякӣ);
- барои хонаи (5) «до» (чаҳорякӣ), «сол», «фа», «ми» ва «ре» (ҳаштйякӣ) ва «ре» (ним);
- барои хонаи (6) «до» (чаҳорякӣ), «ре» ва «ми» (ҳаштякӣ), «фа», «сол», «фа» ва «ми» (шонздаҳякӣ), «ре» (ним);
- барои хонаи (7) «си», «сол», «сол» ва «сол» (ҳаштякӣ), «ре» (ним), «до» ва «си» (чаҳорякӣ);
- барои хонаи (8) «ми» ва «фа» (чаҳорякӣ), «сол» ва «до» (ним), «ре», «до», «си» ва «до» (ҳаштякӣ) ва «ля» (чаҳорякӣ).

1) 2) 3) 4) 5)

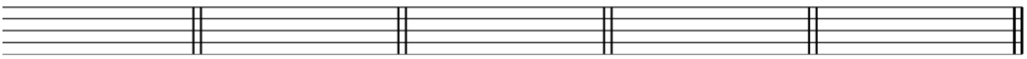

6) 7) 8)

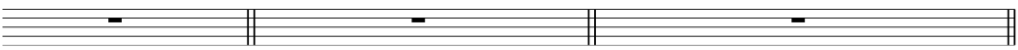

2. Ному шакли нотаҳои оҳангҳои поёнро зери ҳар як бинависед:

а)

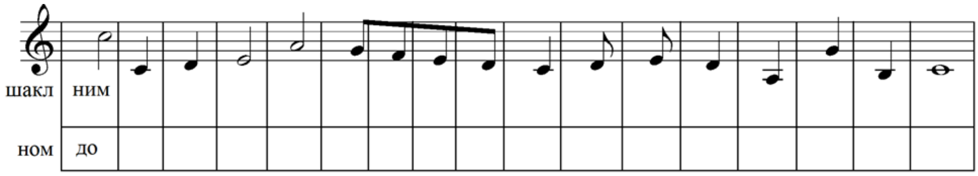

б)

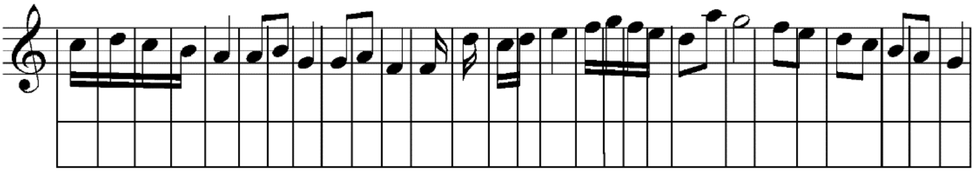

Номи шаклҳои нота ба забонҳои мухталиф

Дар ҷадвалҳои поён илова бар шакл ва нисбати нотаҳо, номҳои ин шаклҳо ба якчанд забон нишон дода шудаанд :

шакл	нисбат	тоҷикӣ	форсӣ	русӣ	фаронсавӣ	америкоӣ
	1/1	бутун	гирд	целая	Ronde	Whole note
	1/2	ним	сафед	половин-ная	Blanch (e)	Half-note
	1/4	чаҳорякӣ	сиёҳ	четвертная	Noire	Quarter-note
	1/8	ҳаштякӣ	чанг	восьмая	Crochet	Eighth-note
	1/16	шонздаҳякӣ	дуло-чанг	шестнад-цатая	Double-crochet	Sixteenth - note
	1/32	сивуду-якӣ	село-чанг	тридцать вторая	Triple-crochet	Thirty second-note
	1/64	шастучор-якӣ	чаҳор-лочанг	шестьдесят четвертая	Quadruple crochet	Sixty fourth-note

Шакли 21

Шакл	нисбат	тоҷикӣ	олмонӣ	италянӣ	англисӣ
	$^{1}/_{1}$	бутун	Ganze	semibreve	Semibreve
	$^{1}/_{2}$	ним	Halbe	minima/bianca	Minim
	$^{1}/_{4}$	чаҳорякӣ	Viertel	semiminima /nera	Crotchet
	$^{1}/_{8}$	ҳаштякӣ	Achtel	croma	Quaver
	$^{1}/_{16}$	шонздаҳякӣ	Sechzentel	semicroma	Semiquaver
	$^{1}/_{32}$	сивудуякӣ	Zweiund-dreissigstel	biscroma	Demisemi-quaver
	$^{1}/_{64}$	шастучорякӣ	Vierund-sechzigstel	semibiscroma	Demidemi-semiquaver

Шакли 22

Тавре дар ин ҷадвалҳо дида мешавад, меъёри номгузории нотаҳо гуногун аст: дар як маврид – аз рӯи арзиш ва нисбати ҳар шакл ба гирд ва дар мавриди дигар – зери нуфузи манбаъҳои таърихии таҳаввули мусиқӣ.

Ишораи кӯтоҳ ба шаклҳои нотанависӣ дар қадим

Тибқи маълумоти китобҳои таърихӣ дар қадим (а. I – IV) хате барои сабти мусиқӣ вуҷуд надоштааст. Ва мусиқӣ аз даҳон ба даҳон интиқол меёфтааст. Оҳангҳои расмии мусиқӣ асосан мазҳабӣ ва такябахшӣ (дар маросиму оинҳо ва ҳ.) буда, танҳо тавассути кашишон (шахсони масъул дар расму оини мазҳабӣ) суруда мешуданд. Равиши аз даҳон ба даҳон комилан кифоят мекард. Рафта-рафта талаботи сабти оҳангҳои расмӣ ба миён омад ва «хат»-ҳое ба вуҷуд омаданд (дар ин бора дар оғози фасли ҳафтуми ин китоб ишораҳое хоҳад шуд). Охирин таҳаввул таи қарнҳои XV – XVII анҷом ёфт. Ва хате ба вуҷуд омад, ки то андозае ба хати имрӯза монандӣ дошт. Дар ин хат «ҳомил» аз чаҳор хат иборат буд ва шаклҳои зерини нотаҳо кор бурда мешуданд :

Maxima, Longa, Breve, Semibreve, Minima, Semi-minima, Fusa

(баландтарин) (дароз) (кӯтоҳ) (ними кӯтоҳ) (хурд) (ними хурд) (лаҳза)

Шакли 23

Шакли «семи-минима» ба маънии «ними хурд» баробари ҳаштякӣ ва «фузо» ба маънои «дам, лаҳза» баробари шонздаҳякии имрӯза буд, гарчанде, ки нисбати деранди ин шаклҳо ба мисли имрӯз сода набуд. Ин ду шакли охир, баъзан ба сурати гуруҳӣ ба кор мерафт. Аз қарни XVIII шакли навишти гурӯҳии ин ду шакл ба вуҷуд омад, ки то имрӯз эътибори худро нигоҳ доштааст. Сабти гурӯҳии нотаҳо дар қарни XVIII аҳамияти бузург дошт. Зеро то он вақт душвории нотанависӣ ба андозаи зиёде ҷо дошт.

Ду шакли нахуст «максима» ва «лонга» ба куллӣ аз байн рафтанд. Шакли «брэве» (breve) пас аз қарни XVIII хеле кам истифода бурда мешуд. Бақияи шаклҳо бо номҳои имрӯза ҳанӯз мавриди истифода ҳастанд.

11. **Нуқта ва нақши он**

Бутун ва ҳар яке аз шаклҳои дигари деранд метавонад танҳо ба 2, 4, 8 ва диг. қисм тақсим шавад. Вале гоҳ лозим мешавад, ки як арзиши замонӣ ба 3 қисм тақсим гардад. Яке аз нишонаҳое, ки тақсимҳои сетоиро муяссар месозад, нуқта аст. Он дар самти рости ҳар шакли нота қарор мегирад. Ва ҳар гоҳ самти рости нота нуқтае гузошта шавад, нисф бар деранди он нота меафзояд. Масалан, нуқтаи дар самти рости бутуни нуқтадор баробар ба ним аст. Бидуни мушкилие метавон фаҳмид, ки нотаи нуқтадор метавонад ба се ва ҳам ба ду тақсим шавад :

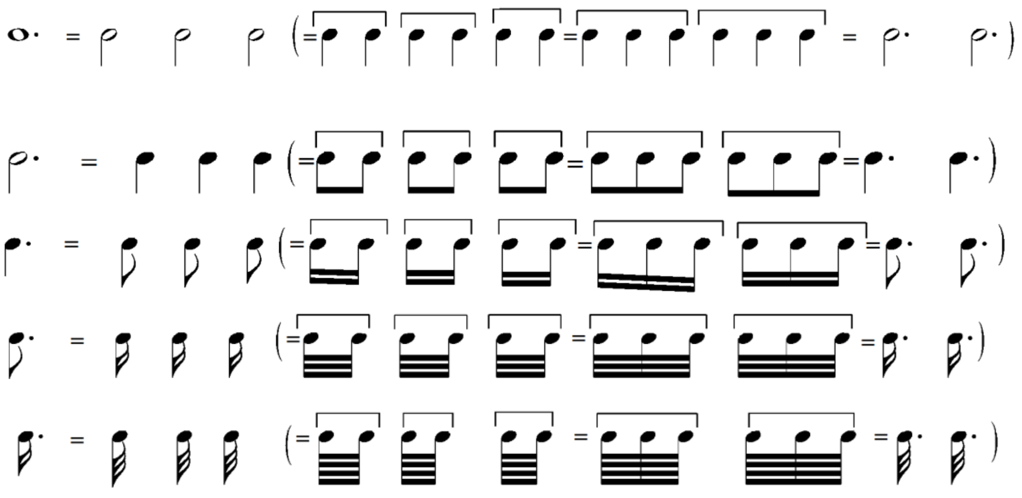

Шакли 24

Шаклҳои нуқтадор нахуст ба се қисм ва сипас (дар поини қавс) ба ду қисм тақсим шудаанд.

Агар дар самти рости шакли нота ду нуқта бигузорем, нуқтаи аввал (наздиктар ба нота) тибқи қонун ним баробари арзиши нота меафзояд ва нуқтаи дуюм ним баробари арзиши нуқтаи аввал (ё ¼ нотаи асосӣ)-ро зиёд мекунад. Агар арзиши нотаи асосиро 1 бигирем, бо ду нуқтаи самти рости он, маҷмӯъи арзиш баробар мешавад ба 1¾ нотаи асосӣ:

$$1 + {}^{1}/_{2} + {}^{1}/_{4} (= {}^{4}/_{4} + {}^{2}/_{4} + {}^{1}/_{4}) = {}^{7}/_{4} (= 1\tfrac{3}{4}).$$

Ва ба ҳамин тартиб, агар теъдоди нуқтаҳо зиёд шавад, (гарчанде, ки ин ҳолат хеле кам вомехӯрад), ҳар нуқта ба андозаи ними нуқтаи пеш аз худ маҷмӯъи арзишро меафзояд.

Вазифа ва машқ

1. Номи шакл ва деранди ин нотаҳоро нисбат ба бутун нависед :

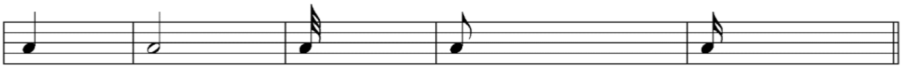

2. Шаш шакли гуногун бо зикри ном ва нисбати деранди ҳар як ба бутун аз худатон бинависед :

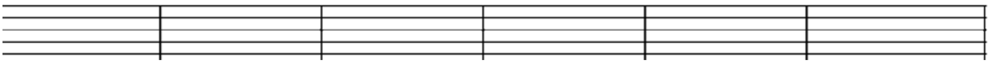

3. Хонаҳои зерро чунон пур кунед, ки арзиши маҷмӯи нотаҳои ҳар кадоми он ба бутун баробар шавад :

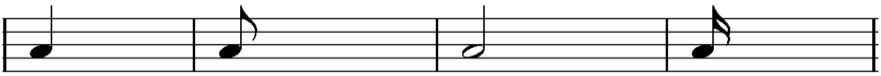

4. Нотаҳои додашударо ба сурати гурӯҳӣ бинависед: 1) ҳаштякӣ; 2) шонздаҳякӣ; 3) сивудуякӣ; 4) як ҳаштякӣ, ду шонздаҳякӣ.

1) 2) 3) 4)

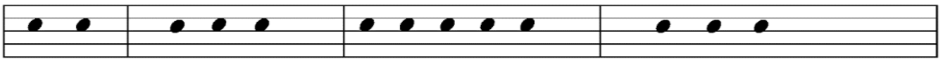

5. Маҷмӯъи нотаҳои ҳар хона баробари чанд ҳаштякӣ аст?

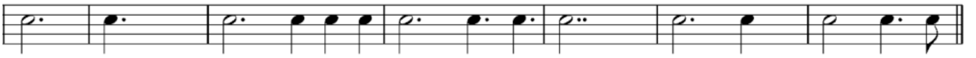

6. Дар хонаҳои холии поён нотаи нуқтадори ҳамарзиш ба маҷмӯъи нотаҳои хонаи пеш аз онро бинависед :

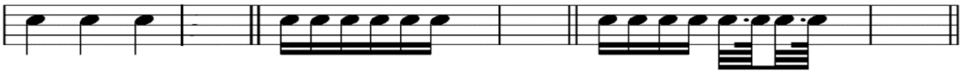

7. Нотаи намунаро як бор ба ду (дар хонаи а.) ва бори дигар (дар хонаи б.) ба се қисм тақсим кунед :

а. б.

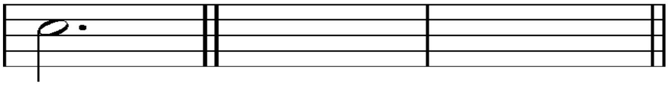

8. Дар ҳар як аз хонаҳои холии поён як нота (дар сурати лозимӣ нотаи нуқтадор) ҳамарзиши маҷмӯи нотаҳои хонаи пеш аз онро бинависед :

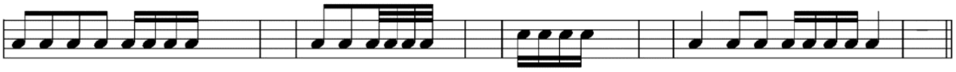

9. Дар ҳар як аз хонаҳои поён ду нота (дар сурати лозимӣ нота(ҳо)-и нуқтадор) бо чунин арзише илова намоед, ки арзиши нотаҳои ҳар хона дар маҷмӯъ баробари як ним шавад :

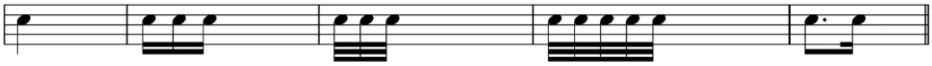

10. Дар ҳар хона дунотаӣ зам бикунед, ба гунае, ки маҷмӯъи арзиши нотаҳои ҳар хона баробари бутуни нуқтадор шавад :

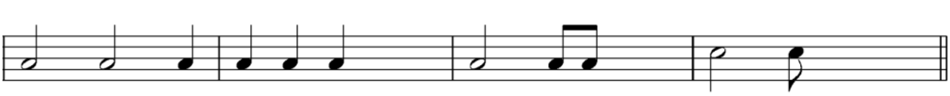

12. **Хати иттиҳод ва хати иттисол (гунаҳои лига)**

Дар параграфи 11 дидем, ки теъдоди нукта метавонад аз як бештар бошад ва медонем, ки ин теъдод ҳарчӣ бештар шавад, арзиши нотаро ба ду баробар намерасонад. Дар ҳоле, ки бо ёрии «хати иттиҳод» (як навъи лига) метавон арзиши нотаро ба ҳар андозаи дилхоҳ афзуд. Агар бар рӯи

ду ё бештар нотаи ҳамсадо, хати камоншакл (лига) ба сурате, ки дар шаклҳои 25 ва 26 мебинем, қарор гирад, арзишҳои нотаҳо ба ҳам ҷамъ мешаванд :

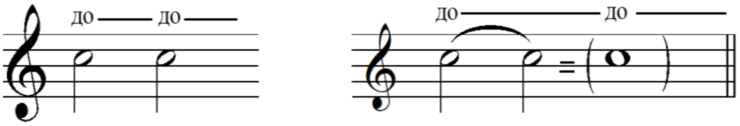

Шакли 25

Хати иттиҳод метавонад рӯи як ҷуфт ё беш аз як ҷуфт нотаҳо қарор гирад. Дар шакли 26 хати иттиҳод ду бор рӯи се нота ва як бор рӯи панҷ нота қарор гирифтааст :

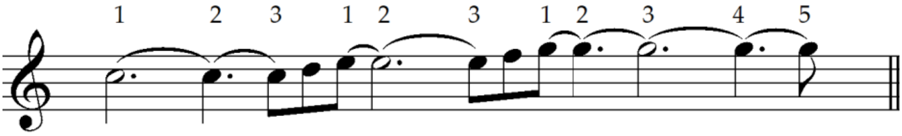

Шакли 26

Бо баррасии шакли 25 мумкин аст саволе барои хонанда пеш ояд: «агар хати иттиҳод ду нота, масалан нимро, бо ҳам пайвандад, иҷрои он айнан монанди «бутун» хоҳад буд. Он гоҳ чаро наметавон ба ҷои ду ним ҳамон бутунро навишт ва дар ин сурат чӣ зарурате ба хати иттиҳод ҳаст?». Аввал ин, ки хати иттиҳод на танҳо дар дохили як мизон (такт), балки дар ҷараёни якчанд мизон қарор гирифта метавонад. Дигар он, ки ҷавоб гуфтан ба ин савол айни ҳол чандон осон нест, ҳунарҷӯ таи омӯзиши хусусиятҳои хати мусиқӣ, пайванду мавқеияти вазнии нотаҳо нисбат ба ҳам, рафта-рафта худ ҷавобро хоҳад ёфт. Бо ин ҳол ҷавобе, ки дар фасли сонӣ зери параграфи 23 меояд, метавонад то андозае саволдиҳандаро қонеъ гардонад.

Навъи дигари лига – «хати иттисол» нишонаи ҳамшакли хати иттиҳод аст, бо ин тафовут, ки нотаҳои ғайриҳамсадоро дар бар мегирад. Тибқи ин нишона нотаҳои дар бар гирифташуда иҷрои ба ҳам пайваста бояд дошта бошанд. Ин нотаҳо, агар барои овоз навишта шуда бошанд, сароянда онҳоро бо як нафас ва агар барои скрипка (ё ҳар сози камонӣ) бошанд, навозанда онҳоро бидуни тағйири камон (бо як камонча) иҷро мекунад. Навозандагони созҳои дигар низ дар иҷрои нотаҳои ба ҳам пайваста равише доранд. Ғайр аз ин нақши хати иттисол бештар ин аст, ки ҷумлаи мусиқӣ ё ибораоҳанг ба ёрии он мушаххас шавад :

а) баҳри иҷрои техникӣ :

Черни К. Этюд №38 G-dur (Op. 299)

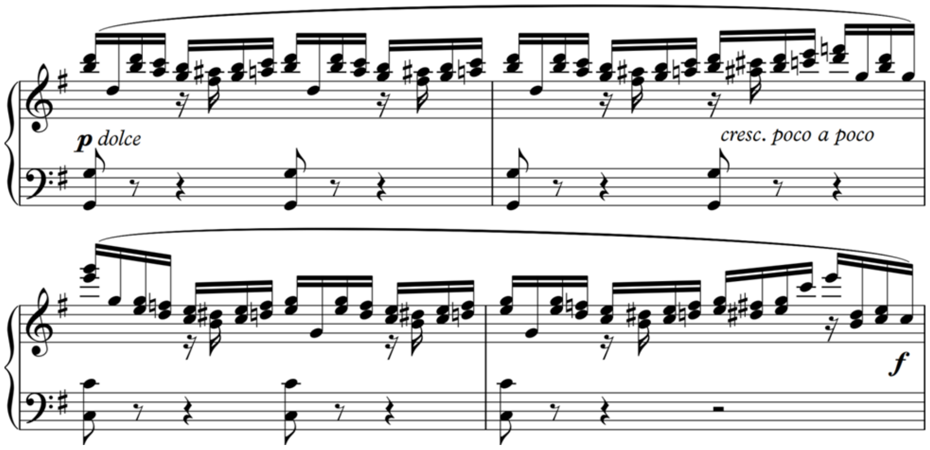

Шакли 27

б) баҳри ифоданокии оҳанг :

Убайдзода Б. Пйеса №19 h-moll (op.33)

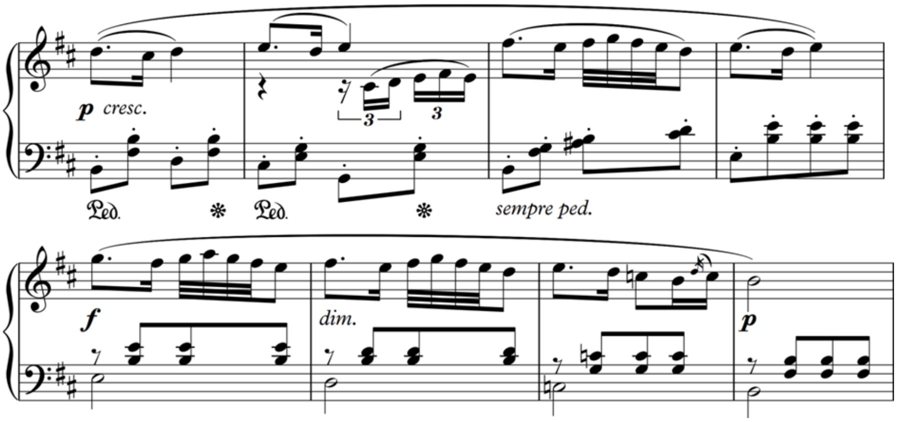

Шакли 28

(Дар бораи «ҷумла» ва «ибораоҳанг» дар фасли нуҳум, дар параграфи 65 тавзеҳоте хоҳад омад).

Вазифа ва машқ

1. Ду нота (дар сурати лозимӣ нуқтадор) бо хати иттиҳод ба ҳар хонаи мустақили поён зам кунед, ки маҷмӯъи арзиши нотаҳои ҳар хона ба ним баробар шавад :

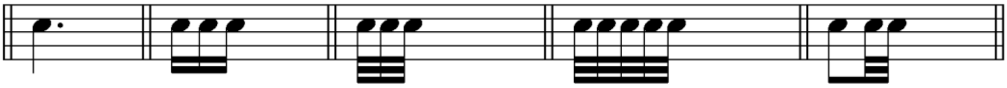

2. Ду нота (дар сурати лозимӣ нуқтадор)-ро бо хати иттиҳод бинависед, ки дар маҷмӯъ ба арзишҳои додашуда баробар бошад: 1) шаш ҳаштякӣ; 2) ҳафт чаҳорякӣ; 3) панҷ шонздаҳякӣ; 4) шаш сивудуякӣ; 5) ҳафт шонздаҳякӣ :

1) 2) 3) 4) 5)

3. Дар ҳар як хонаҳои мустақили поён теъдоди нотаҳоро бо хати иттиҳод бинависед, ки дар маҷмӯъ бо арзишҳои додашуда баробар бошад: 1) ними ду нуқтадор; 2) ҳаштякии ду нуқтадор; 3) бутуни ду нуқтадор; 4) чаҳорякии ду нуқтадор :

1) 2) 3) 4)

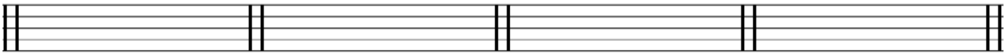

4. Дар ин мисол гунаҳои лигаҳо – хати иттиҳод ва хати иттисолро – мушаххас кунед:

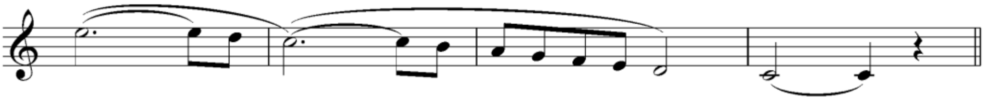

5. Оҳанги поёнро бо ду хати иттисол чунон ба ҳам пайвандед, ки ҳар як хат (лига) нотаҳои ҳамарзиши як бутунро дар бар гирад :

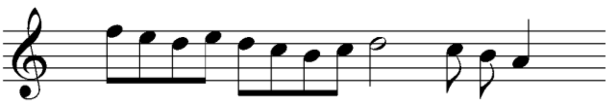

13. **Сукут**

Дар ҷараёни оҳанг гоҳ лозим мешавад, ки мусиқӣ лаҳзае хомӯш бошад ва дар он лаҳза, масалан, ба андозаи деранди як бутун, як чаҳорякӣ, як ним, як ҳаштякӣ ва ё диг., сукут барқарор шавад. Инчунин, агар савтҳои як оҳанг ба сурати бурида-бурида иҷро шаванд, шояд миёнашон сукут ҷо дошта бошад. Айнан монанди нотаҳо, нишонаҳои сукут дорои шаклҳо ва арзишҳои гуногун ҳастанд. Ва баробари ҳар шакли нота (бо нигаҳдошти номи деранди он) нишонаи сукутӣ вуҷуд дорад :

бутун ним чаҳорякӣ ҳаштякӣ шонздаҳякӣ сивудуякӣ шастучорякӣ

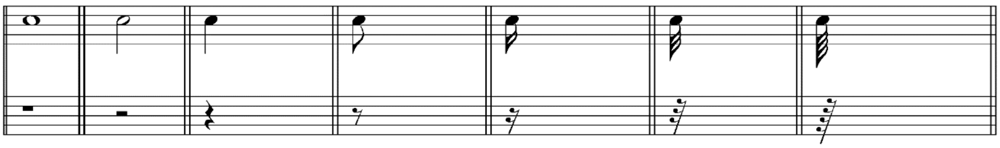

бутун ним чаҳорякӣ ҳаштякӣ шонздаҳякӣ сивудуякӣ шастучорякӣ

Шакли 29

Сукутҳо низ монанди нотаҳо метавонанд нуқтадор бошанд. Нуқтаи сукут ҳам, монанди нуқтаи нота, дар самти рости сукут гузошта мешавад. Нуқта дар сукут айнан ҳамон нақшеро дорад, ки нисбат ба шакли нота дорад (онро дар параграфи «Нуқта ва нақши он» (параграфи 11) дидем). Масалан, ҳар гоҳ дар самти рости сукути бутун нуқтае бигузорем, арзиши замонии он баробари се сукути ним хоҳад буд. Сукути ними нуқтадор баробари се сукути чаҳорякӣ ва сукути чаҳорякии нуқтадор баробари се сукути ҳаштякӣ мешавад.

Вазифа ва машқ

1. Рӯи ҳар сукут арзиши онро бинависед: дар ҳар хонаи холӣ нотаи ҳамарзиши сукути хонаи пеш аз онро бигузоред ва дар болои он нисбати деранди сукутро ба бутун бо касри оддӣ нишон диҳед :

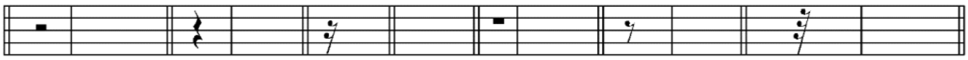

2. Дар ҳар хонаи холӣ сукути ҳамарзиши нотаи хонаи пеш аз онро бигузоред ва номи онро низ бинависед :

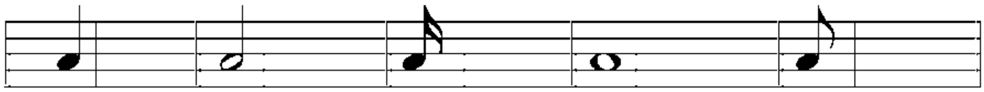

3. Дар хонаҳои шашгонаи поён шаш сукути дилхоҳатонро навишта, нисбати ҳар яки онро ба бутун бо касри оддӣ рӯи он нишон диҳед :

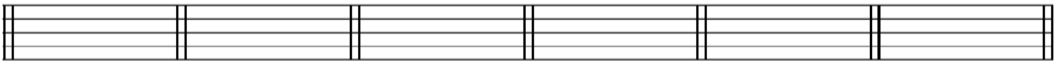

4. Дар хонаи (1) як нотаи бутун ва дар хонаи (2) сукути ҳамарзиши онро

бинависед :

(1) (2)

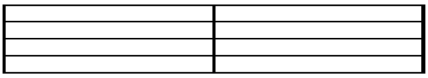

5. Номи сукутҳоеро, ки дар оҳанги поён омадаанд, рӯи ҳар як бинависед:

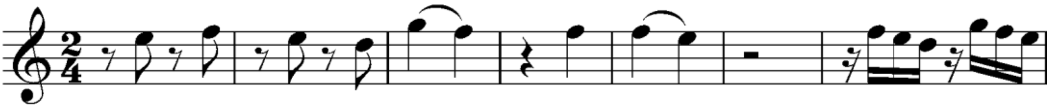

Вазифаҳои поёни фасли якум

1. Миёни ду нотаи ҳар хона (нотаи холӣ ва нотаи пур) чанд нота ҷой мегирад?

а. б. в. г. д. е. ё. ж.

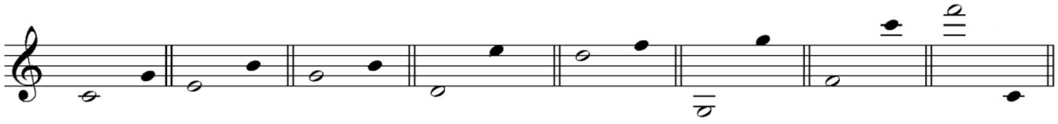

2. Агар ҳар хонаи додашудаи намунаи болоро бо нотаҳои мобайнӣ пур кунем, ҳар дафъа чанд нотаро зикр мекунем?

ҷавоб: а ( ), б ( ), в ( ), г ( ), д ( ), е ( ), ё ( ), ж ( ).

3. Нотаҳои додашударо бо низоми ҳиҷоӣ бинависед :

F E B D A G C

4. Нотаҳои додашударо бо низоми алифбоӣ бинависед :

ми си сол фа до ре ля

5. Номи нотаҳои поёнро рӯ ё зери ҳар як бинависед :

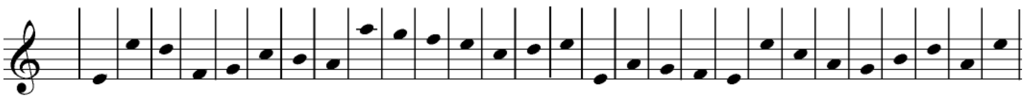

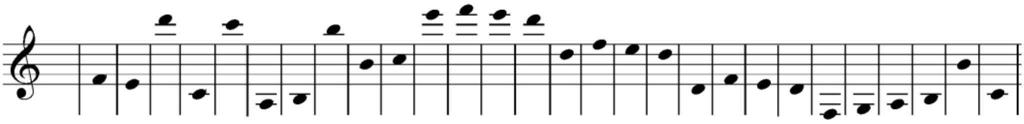

6. Ҳамарзиши нотаҳои ҳар хонаро дар хонаи холии баъдӣ бо нотаҳои зери хати иттиҳод бинависед :

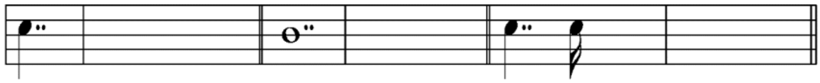

7. Дар ҳар хона ду нота (ва дар сурати лозимӣ, яке ё ҳарду нуқтадор) бо хати иттиҳод бинависед, ки баробари арзишҳои додашуда бошад :

се ним шаш чаҳорякӣ ҳафт ҳаштякӣ панҷ ҳаштякӣ шаш ҳаштякӣ

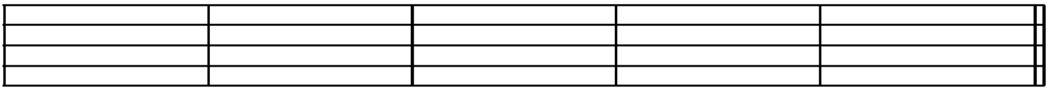

8. Дар ҳар хона бо арзишҳои додашудаи зерин: 1) ҳаштякӣ; 2) шонздаҳякӣ; 3) сивудуякӣ; 4) чаҳорякӣ + ҳаштякӣ; 5) ҳаштякӣ + шонздаҳякӣ – нотаҳоро ба гунае бинависед, ки арзиши онҳо дар маҷмӯъ баробари нотаи хонаи пеш аз он бошад :

1) 2) 3) 4) 5)

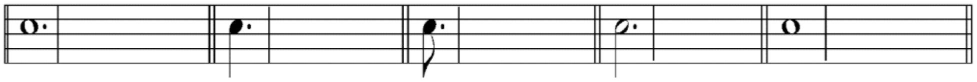

9. Нотаҳои чангакдор (ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ, сивудуякӣ ....)-ро дар ҳар порчаи нуқтачин (пунктирӣ) ба ҳам бипайвандед ва онҳоро ба сурати гурӯҳӣ бинависед :

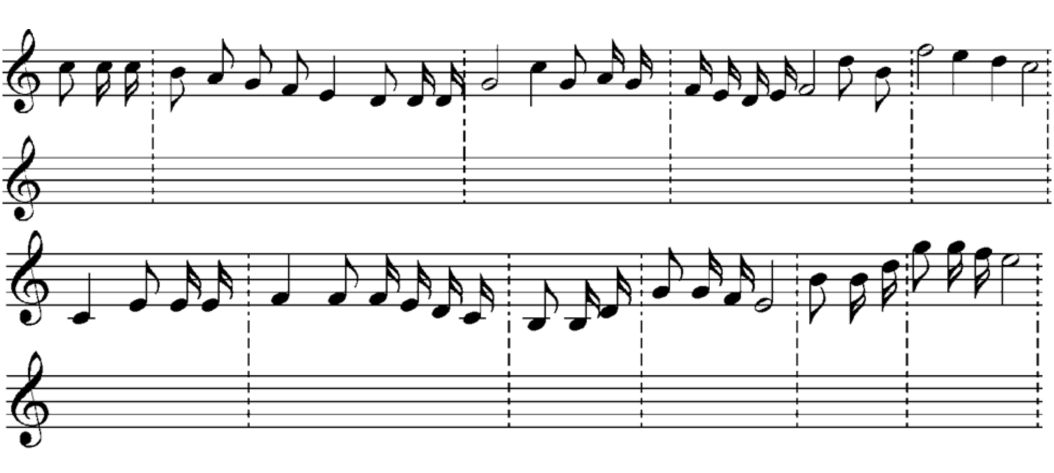

10. Оҳанги зерро бо ёрии хатҳои амудӣ чунон ба хонаҳо тақсим кунед, ки маҷмӯъи арзиши ҳар хона ба шаш чаҳорякӣ баробар шавад :

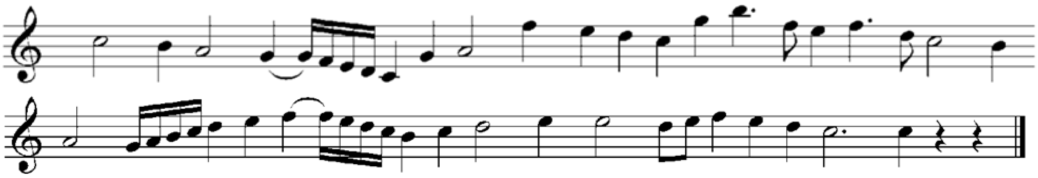

11. Оҳанги зерро бо ёрии хатҳои амудӣ чунон ба хонаҳо тақсим кунед, ки маҷмӯъи арзиши ҳар хона ба чаҳор чаҳорякӣ баробар шавад :

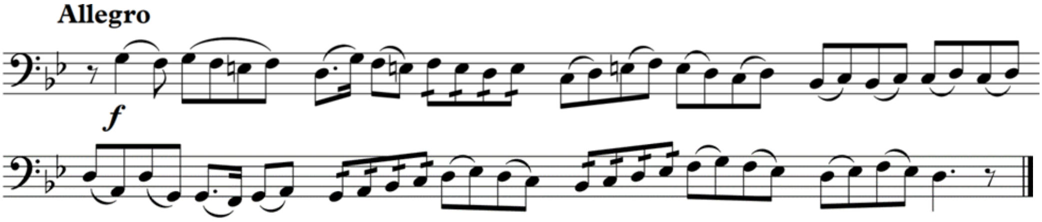

12. Оҳанги зерро бо ёрии хатҳои амудӣ чунон ба хонаҳо тақсим кунед, ки маҷмӯъи арзиши ҳар хона ба шаш ҳаштякӣ баробар шавад :

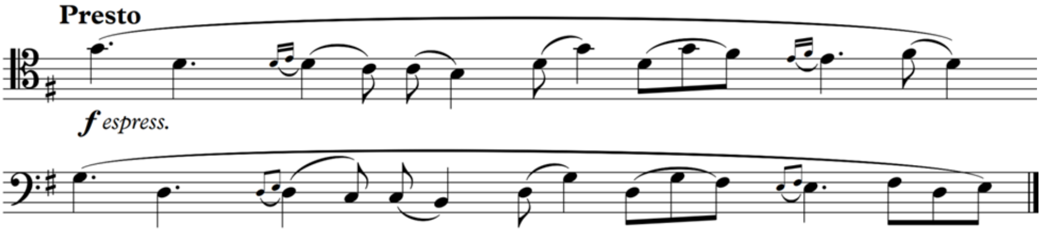

ФАСЛИ ДУЮМ

ТАЪКИД ВА ВАЗН

14. Таъкид

Мусиқӣ дар сурате қабули дарк аст, ки дорои таъкид бошад. Оҳангеро, ки дорои таъкидҳои муназзам (намунаи олии он ба назм хос аст) набошад, ба сурати «оҳанг» қабул кардан имконнопазир аст. Савтҳои оҳанг одатан ба савтҳои таъкиддор ва бетаъкид тақсим мешаванд ва дорои давраҳои муназзам ҳастанд. Барои дарки матлаб ба як-ду мисол рӯ меоварем: ҳар гоҳ, ки «тик-так»-и соатро бо диққат гӯш кунем, як давраи дузарбаиеро мешунавем, ки муназзам паиҳам такрор мешавад: 1 – тик, 2 – так, 1 – тик, 2 – так, 1 – тик, 2 – так ..... Агар ин давраро ба хати мусиқӣ нависему ҳар зарбаи онро якчаҳорякӣ ҳисобем, шакли поинро хоҳем дошт:

Шакли 30

Дар шакли 30 ҳар ду чаҳорякӣ як давраро ташкил медиҳад. Зарбаи заданоки ҳар як давра бо нишонаи V таъкид шудааст. Дар давраҳои дузарбаӣ зарбаҳои аввал заданок ва зарбаҳои дуюм безада ҳастанд.

Ҳамчунин, агар амали роҳ рафтани сарбозонро ба хати мусиқӣ нависем, боз ҳамон намунаи боло [шакли 30]-ро ба даст хоҳем овард, бо ин тафовут, ки ба ҷои калимаи «тик», калимаи «чап», (яъне бархӯрди пои чап ба замин) ва ба ҷои калимаи «так» калимаи «рост» (бархӯрди пои рост)-ро бояд навишт.

Ва инак, дар баробари дастгоҳи метроном[19] ва ҳамроҳ бо зарбаҳои муназзаму якхелаи он якчанд бор аз 1 то 3 (1, 2, 3, ... ; 1, 2, 3, ...)

[19] Metronome (мизоншумор), асбобест барои таъйин ва нишон додани суръати давраҳои зарб.

шуморему ҳатто, агар пас аз чанд давра шуморишро қатъ кунем ҳам, зарбаҳои метроном дар давраҳои сетоӣ ба гӯши мо мерасанд, ки «нота»-и онро ба ин тартиб метавонем нависем :

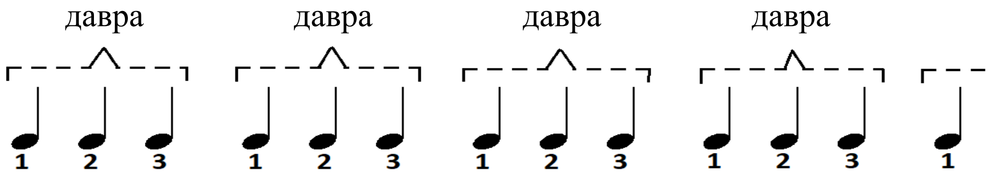

Шакли 31

Ба ҳамин равол давраҳои чаҳор-, панҷ- ва шашзарбаӣ қодиранд дар эҳсоси инсон шакл гиранд. Дар воқеъ майнаи сари инсон дорои чунин истеъдоде аст, ки метавонад давраҳои вазнро бо ҳар теъдоди зарба ҳифз кунад ва идома диҳад. Ҳар гоҳ теъдоди зарбаҳои ҳар давра андаку содатар бошад, майнаи сари инсон онро осонтар ҳифз мекунад ва агар ин теъдод зиёдтару дарозтар, масалан, шашзарбаӣ, бошад, майнаи сар иқтидор дорад онро ба гурӯҳҳои хурдтар – ду гурӯҳи сетоӣ ва ё се гурӯҳи дутоӣ (вобаста ба иродаву зеҳни худи инсон) тақсим кунад :

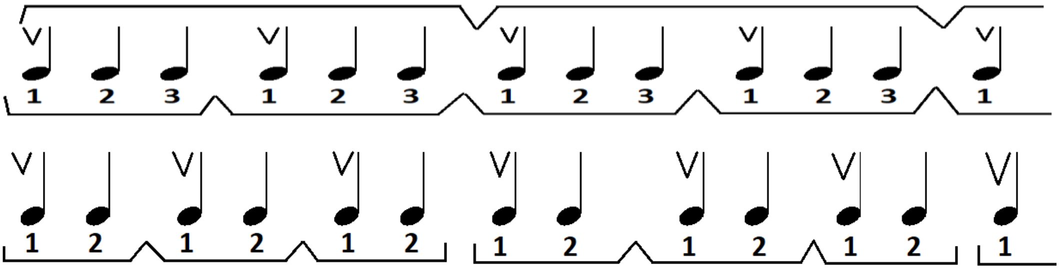

Шакли 32

Давраҳои паиҳамро «давраҳои муназзам» меноманд (дар мусиқӣ давраҳои номуназзам низ вуҷуд дорад, ки дар бораи онҳо низ дар поён гуфта мегузарем).

15. Мизон

Дар мусиқӣ нишонаҳое барои мушаххас кардани давраҳо ва теъдоди зарба дар ҳар давра ҷо доранд. Ҳар давра ба василаи хати амудӣ (вертикалӣ), ки ҳомилро қатъ мекунад, аз давраҳои пеш ва пас аз худ ҷудо мешавад. Мӯҳтавои миёни ду хати амудиро *мизон* ва хатҳои

амудиро *хати мизон* меноманд[20]. Бинобар ин мӯҳтавои мизон иборат аст аз теъдоди зарбаҳо дар ҳар давра ва ҷои зарбаҳои қавӣ ва заиф :

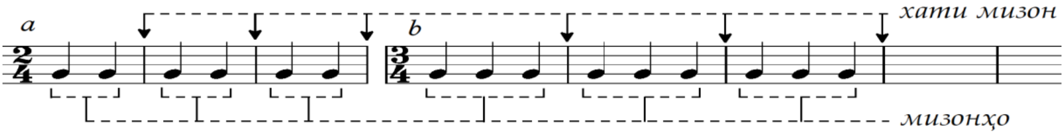

Шакли 33

Дар шакли 33 теъдоди зарба дар намунаи а – ду ва дар намунаи б – се аст. Мизонро дар намунаи а – «мизони дузарбаӣ» ё «дутоӣ» ва дар намунаи б – «мизони сезарбаӣ» ё «сетоӣ» меноманд. Равшан аст, ки метавон дар мизонҳо ба ҷои нотаи чаҳорякӣ, нотаҳои ним, ҳаштякӣ ва ғайраро воҳиди зарба интихоб кард (дар ин бора дар ҳамин фасл, параграфи 18 сухан хоҳад рафт).

16. Вазн

Он чӣ дар бораи мизон гуфта шуд, нишондоди он эҳсосе аст, ки ҳар шунавандаи оддӣ аз шунидани мусиқӣ дармеёбад. Дар мавриде, ки касе бо шунидани марше пойҳои худро ба замин мекӯбад ё дастҳои худро ба ҳаракат медарорад, дар воқеъ вазни он асари мусиқиро (яъне он чиро, ки эҳсос мекунад) бо ҳаракатҳои худ нишон медиҳад.

Вазни мусиқӣ низ монанди вазни шеър, дорои гунаҳои мухталиф аст. Агар хоҳем вазнро дар мусиқӣ шарҳ бидиҳем, бо андаке дигаргунӣ ҳамон таърифи мизонро такрор мекунем: вазн иборат аст аз теъдоди зарбаҳо дар ҳар давра, ҷои зарбаҳои қавӣ ва заиф; ба гуфтаи дигар, ҳар он чиро, ки ба арзиши замонии нотаҳо, монанди зарбаҳо, задаҳо, мизонҳо, гурӯҳбандии нотаҳо дар зарб ва ғайра вобаста аст, метавон вазн номид. Фарқияти хурд дар он аст, ки вазн миқдори зарбаҳоро нишон медиҳад, ба монанди дузарбаӣ, сезарбаӣ ва ғ. Дар ҳоле, ки мизон ин дузарбаиву сезарбаиро бо деранди муайян мепайвандад ва онро бо он мушаххас мегардонад. Бинобар ин, дар мавриди асоси якхелаи вазнӣ (масалан ҳамон дузарбаӣ ё сезарбаӣ), деранди он метавонад бо ним, чаҳорякӣ, ҳаштякӣ ва ҳ. ифода ёбад.

[20] Дар амалияи мусиқии имрӯзаи Тоҷикистон бо такйя ба истилоҳот аз забони русӣ «мизон»-ро «такт» ва «хати мизон»-ро «хати такт» низ мегӯянд.

Яъне, мусиқӣ бо низоме ташаккул меёбад, ки дар ҷараёни он лаҳзаҳову зарбаҳои муъаккиду заданок[21] ва безада паиҳам меоянд. Паиҳамии зарбаҳо дар мусиқӣ (ба монанди назм) хусусияти муназзамӣ дорад. Ин муназзамии мусиқӣ бо риояи мизони воҳидҳои зарбии муайян зоҳир мегардад. Тибқи ин мизон матни мусиқӣ (ба монанди матни шеърӣ) ба ғайр аз тақсимоти мазмунӣ (синтаксисӣ), инчунин ба воҳидҳои вазнии таркибӣ (аз қабили хат, мисраоҳанг, мизон/такт) тақсим мешавад. Вобаста ба ҳаҷму зарби худ ин воҳидҳо гунаҳои вазнро ташаккул медиҳанд. Хулоса, паиҳамии муназзами задаҳо дар мусиқӣ вазн номида мешавад.

17. Гунаҳои вазн

Ивазшавии зарбаҳои заданок ва безадаи воҳидҳои вазнӣ ду гунаи асосии вазнро дар мусиқӣ ташкил медиҳад :

1) вазни дутоӣ : ҳар давраи он аз ду зарба иборат буда, баъди ҳар як зарбаи қавӣ дар он як зарбаи заиф меояд. Ба вазни дутоӣ ҳамаи зарбҳои ҷуфт, ки танҳо ба 2 тақсим мешаванд[22], дохиланд.

Маълум аст, ки ба ҳайси зарба дар вазни дутоӣ ва ҳар мизони дутоӣ деранди гуногун (масалан, ним, чаҳорякӣ, ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ ва ғайра) ба кор меравад.

2) вазни сетоӣ : ҳар давраи он се зарбаро дар бар мегирад, баъди ҳар як зарбаи қавӣ ду зарбаи заиф меояд. Ба ҳайси зарбаҳои вазни сетоӣ низ derandҳои гуногун ҷой дошта метавонанд. Ин навъи вазн бо мизонҳои сезарбаӣ баён мегардад. Ва дар ҳар мизони сетоӣ – 3 ним, 3 чаҳорякӣ, 3 ҳаштякӣ ва ғайра ҷой мегирад.

Вазнҳои дутоӣ ва сетоӣ ба вазнҳои сода тааллуқ доранд. Дар баробари вазнҳои сода, дар мусиқӣ вазнҳои мураккаб низ ҳастанд.

3) вазнҳои таркибӣ аз ҷамъи ду, се вазни содаи якхела ба вуҷуд омада, муназзамии худро низ як хел нигаҳ медоранд. Задаҳои вазни мураккаб аз

---

[21] Чунин гунаи зарба дар истилоҳоти аврупоиасос аз калимаи лотинии «ac-centus» бар меояд, ки дар шакли «акцент» густариш ёфта, ҳаммаъноии калимаҳои тоҷикии «таъкид» ё «зада» мебошад.

[22] Манзури он зарбҳоеанд, ки дар онҳо амали ҷуз 2 вуҷуд надошта бошад. Рақамҳои 4 (2х2), 8 (2х2х2х2) ва чунин. Дар ҳоле, ки адади 6 аз зумраи чунин зарбҳо нест, зеро дар он адади 3 вуҷуд дорад: 6 = 3х2.

он вобаста аст, ки аз кадом вазни сода таркиб ёфтааст. Агар аз ду вазни дузарбаӣ ташаккул ёфта бошад, онро вазни дутоии музоаф ё чаҳортоӣ низ меноманд[23] ва дар он ва вазнҳои таркибии дузарбаии дигар зарбаи қавӣ пас аз ҳар ду зарба меояд ва агар ташаккули он аз якчанд вазни сетоӣ бошад – пас аз ҳар се зарба.

4) вазнҳои омехта онро мегӯянд, ки аз ду гунаи вазни сода (вазни содаи ҳархела) таркиб ёфтааст. Одатан чунин вазнҳо печида ва номуназзаманд (ба сабаби душвор будани дарки ин вазн, шарҳи онро алоҳида дар фасли нӯҳум дида мебароем).

18. Касри мизон

Нишонаи дигари вазн дар асари мусиқӣ касри мизон аст. Ин нишона ба сурати касри оддӣ навишта мешавад, яъне аз ду рақам – яке дар сурат ва дигаре дар махраҷ. Медонем, ки арзиши нотаи ним – $^1/_2$ -и бутун, чаҳорякӣ – $^1/_4$ –и бутун, ҳаштякӣ – $^1/_8$ –и бутун ва ғайра аст. Ин нисбатҳои касрӣ албатта дар сохтани касри мизон нақш доранд. Агар дар ҳар мизони дутоӣ ду ним ба кор равад, ним воҳиди зарба мешавад ($2x^1/_2$) ва касри мизони ин вазн $\frac{2}{2}$ хоҳад буд. Ба гуфтаи дигар рақами махраҷ дар касри мизон нишондиҳандаи воҳиди зарба аст ва сурати касри мизон – теъдоди воҳиди зарба дар ҳар мизон. Масалан, махраҷи 4 дар касри мизон нишонаи он аст, ки нотаи чаҳорякӣ воҳиди зарбаи он аст. Ва дар ин вазн равшан аст, ки ҳар ҳаштякӣ – ним зарба ва ҳар ним – ду зарба аст. Адади 8 дар махраҷи касри мизон ба ин маъност, ки нотаи ҳаштякӣ воҳиди зарба аст. Дар ин вазн ҳар нотаи чаҳорякӣ – ду зарба, ним – чаҳор зарба ва ҳар шонздаҳякӣ – ним зарба фарз карда мешавад.

Сурати касри мизон намояндаи теъдоди воҳиди зарба дар ҳар мизон аст. Масалан, сурати 2 – нишонаи мизони дузарбаӣ, 3 – нишондиҳандаи мизони сезарбаӣ, 4 – нишони чаҳорзарбаӣ аст. Дар ҷадвали поён ҳамаи он вазнҳои сода – вазнҳои дутоӣ ва сетоӣ, ки дар параграфи 17 ба онҳо

---

[23] Дар назарияи мусиқии кишварҳо нисбат ба мизони $\frac{4}{4}$ муносибати гуногун мушоҳида карда мешавад. Дар қатори ду гунаи асосии мизонҳои сода (дутоӣ ва сетоӣ) баъзан онро ба мизони содаи чаҳорзарбаӣ ва баъзан – ба мизони таркибӣ (аз он ҷиҳат, ки он аз ду мизони $\frac{2}{4}$ иборат аст) тааллуқ медонанд.

ишора карда шуд ва инчунин дутоии музоаф (чаҳортоӣ) нишон дода шудаанд. Ба ин тартиб, ки барои ҳар яке аз ин вазнҳо се касри мизон, дар маҷмӯъ 9 каср оварда шуда аст. Се касри аввал бо сурати $^2/$ ба ин маъно аст, ки давраи шумораaш дар ҳар мизон 2 аст: 1, 2; 1, 2; 1, 2; 1, 2 ... Аммо воҳиди зарба дар ҳар як аз касрҳои сегонаи аввал аз якдигар фарқ мекунад: дар касри аввал: $\frac{2}{2}$ воҳиди зарба ним (= $/_2$) буда, бақияи шаклҳои нота аз рӯи он ҳисоб карда мешаванд (бутун – ду зарбаи он, чаҳорякӣ – ним зарбаи он, ҳаштякӣ – чаҳоряк зарбаи он). Дар касри дуюм: $\frac{2}{4}$ ба ҳамин тартиб, воҳиди зарба чаҳорякӣ ($/_4$) ва бақияи шаклҳо ба ҳамин нисбат ва дар ҳар касри дигар низ ба ҳамин тартиб :

вазнҳои дутоӣ	$\frac{2}{2}$ = дар ҳар мизон ду зарба ва ҳар зарба ба шакли ним (= $^1/_2$ бутун)	касри мизони $\frac{2}{2}$ – ро гоҳ ба шакли ¢ менависанд, ки номи он «Alla Breve[24]» аст.
	$\frac{2}{4}$ = дар ҳар мизон ду зарба ва ҳар зарба бо шакли чаҳорякӣ (= $^1/_4$ бутун)	
	$\frac{2}{8}$ = дар ҳар мизон ду зарба ва ҳар зарба бо шакли ҳаштякӣ (= $^1/_8$ бутун)	
вазнҳои сетоӣ	$\frac{3}{2}$ = дар ҳар мизон се зарба ва ҳар зарба ба шакли ним (= $^1/_2$ бутун)	
	$\frac{3}{4}$ = дар ҳар мизон се зарба ва ҳар зарба бо шакли чаҳорякӣ (= $^1/_4$	

[24] Alla Breve (аз итал. – «тезтару мухтасар») – нишондиҳандаи касри мизон (иҷрои тезтари вазни дутоӣ, дар он суръатро на бо чаҳорякӣ, балки бо ним ҳисоб мекунанд).

	бутун)	
	$\frac{3}{8}$ = дар ҳар мизон се зарба ва ҳар зарба бо шакли ҳаштякӣ (= $^1/_8$ бутун)	
вазнҳои чаҳортоӣ (дутоии изофа)	$\frac{4}{2}$ = дар ҳар мизон чаҳор зарба ва ҳар зарба ба шакли ним (= $^1/_2$ бутун)	
	$\frac{4}{4}$ = дар ҳар мизон чаҳор зарба ва ҳар зарба бо шакли чаҳорякӣ (= $^1/_4$ бутун)	касри мизони $\frac{4}{4}$ – ро гоҳ ба шакли «С» менависанд.
	$\frac{4}{8}$ = дар ҳар мизон чаҳор зарба ва ҳар зарба бо шакли ҳаштякӣ (= $^1/_8$ бутун)	

Шакли 34

Якчанд намунаи вазни сода :

1)

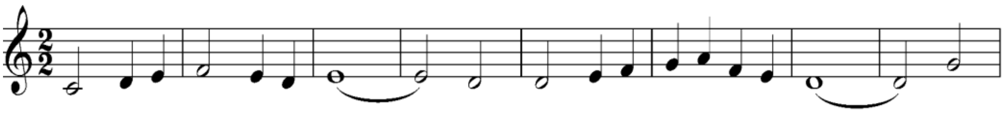

2)

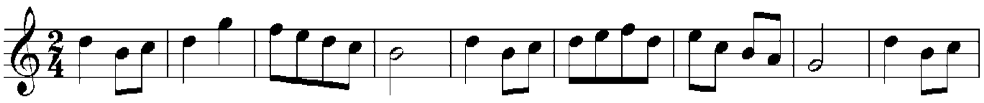

3)

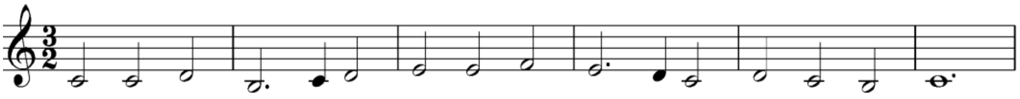

4)

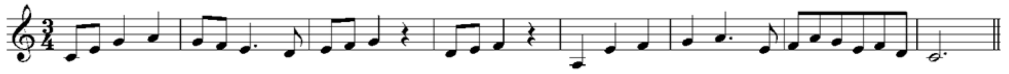

5)

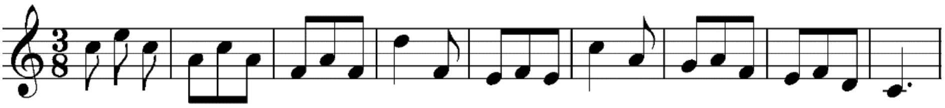

6)

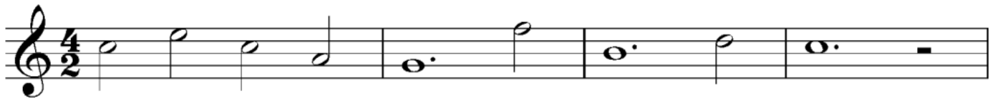

7)

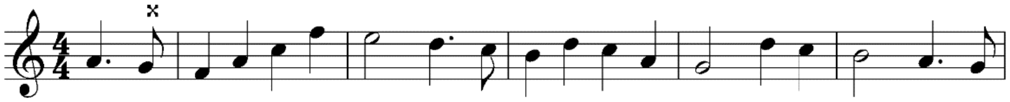

8)

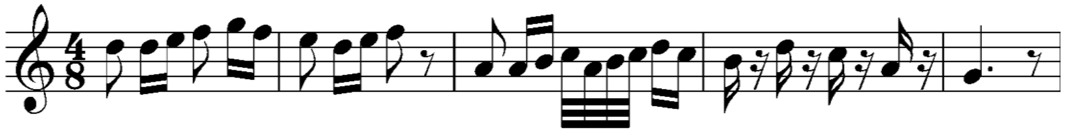

Шакли 35

* (доир ба мисоли 7). Гоҳ мизони аввали асаре нопурра аст. Масалан, дар мисоли мазкур мизони аввал дар воқеъ ба ними мизони $\frac{4}{4}$ баробар аст. Чунин порчаро дар мусиқӣ «болозарб» мегӯянд. Дар ин бора дар фасли нӯҳум, параграфи 65 шарҳ дода мешавад.

19. Вазн ва мизони таркибӣ

Чӣ тавре, ки аз параграфи 17 бармеояд, ҳар вазни сода (гунаи дутоӣ ё сетоӣ)-ро метавон ба сурати вазни таркибӣ даровард. Дар чунин ҳолат дар вазни ахир касри мизон (ва низ воҳиди зарба) тағйир меёбад. Фарз мекунем, ки вазни содаи $\frac{2}{4}$ - ро ба вазни таркибӣ табдил медиҳем. Медонем, ки дар вазни $\frac{2}{4}$ воҳиди зарба чаҳорякӣ аст ва дар ҳар мизон ду зарба ба кор меравад. Инак, агар дар самти рости ҳар чаҳорякӣ нуқтае бигузорем, шакли нави он ба се ҳаштякӣ тақсим мешавад. Ба хотири таъкиди вазни тоза шакли ҳаштякиро воҳиди зарба мешуморем. Ва дар

ин ҳолати нав ҳар мизон аз шаш ҳаштякӣ ташкил шуда, касри мизон $\frac{6}{8}$ хоҳад буд.

Бар ҳамин равол мизони содаи $\frac{3}{4}$ дар вазни таркибӣ иборат мешавад аз 9 = 3х3 ҳаштякӣ ва касри мизони он $\frac{9}{8}$ ва мизони $\frac{4}{4}$ дар мизони таркибии он бо касри мизони $\frac{12}{8}$ табдил мешавад.

Зарбаҳои қавӣ ва заифи мизонҳои таркибӣ дар воқеъ бо ҳамон зарбаҳо дар мизонҳои содаи худ мувофиқат мекунанд:

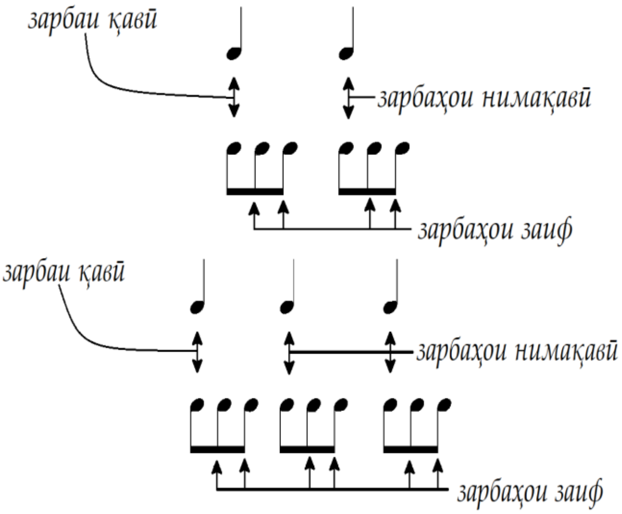

Шакли 36

Тақсимоти зарбаҳо аз назари қувват ва заиф бо тақсимоти мизон алоқаманд аст.

Дар ҷадвали зер ҳамаи вазнҳои таркибӣ нишон дода шудаанд :

Дутоӣ	Сетоӣ	Чаҳортоӣ
$\frac{6}{4}$ ҳар мизон баробар ба ду ними нуқтадор (ҳар як = $^3/_4$ бутун)	$\frac{9}{4}$ ҳар мизон баробар ба се ними нуқтадор (ҳар як = $^3/_4$ бутун)	$\frac{12}{4}$ ҳар мизон баробар ба чаҳор ними нуқтадор (ҳар як = $^3/_4$ бутун)
$\frac{6}{8}$ ҳар мизон баробар ба ду чаҳорякии	$\frac{9}{8}$ ҳар мизон баробар ба се чаҳорякии нуқтадор (ҳар як = $^3/_8$ бутун)	$\frac{12}{8}$ ҳар мизон баробар ба чаҳор чаҳорякии нуқтадор (ҳар як = $^3/_8$

нуқтадор (ҳар як = $^{3}/_{8}$ бутун)		бутун)
$\frac{6}{16}$ ҳар мизон баробар ба ду ҳаштякии нуқтадор (ҳар як = $^{3}/_{16}$ бутун)	$\frac{9}{16}$ ҳар мизон баробар ба се ҳаштякии нуқтадор (ҳар як = $^{3}/_{16}$ бутун)	$\frac{12}{16}$ ҳар мизон баробар ба чаҳор ҳаштякии нуқтадор (ҳар як = $^{3}/_{16}$ бутун)

Шакли 37

Раҳнамои вазнҳои сода ва вазнҳои таркибӣ

Шакли 38 вазнҳои сода ва вазнҳои таркибиро нишон медиҳад.

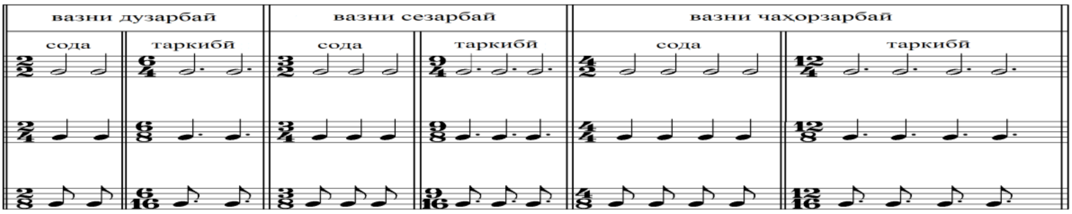

Шакли 38

Бо шакли 37 муқоиса кунед.

20. Вазнхонӣ (Дирижёрӣ)

Яке аз машқҳои судманд дар фарогирии ягон оҳанг дирижёрии он аст. Дар ин машқ фарогиранда ба манзури дарк ё барои аз худ кардани (ба хотир даровардани) вазни оҳанг пеш аз иҷро одатан бо дасти рости худ ҳаракатҳое анҷом медиҳад (яъне аз корҳое, ки ҳар дирижёри оркестр мекунад: такон додани ҳар ду даст бо такйя ба табъу хусусияти вазни оҳанг, ки ба навозандагон ё сароядагон равон аст). Ин ҳаракатҳо дар ҳар вазн шакли дигарро мегиранд:

- дар вазни 2 ($\frac{2}{2}$, $\frac{2}{4}$ ва ...) даст барои нишон додани зарбаи аввал аз боло ба поён (мутамоил ба берун) ва барои зарбаи дуюм – аз поён ба боло (мутамоил ба марказ) ҳаракат мекунад [шакли 39а].

- дар вазни 3 ($\frac{3}{4}$, $\frac{3}{2}$, ва ...) барои зарбаи аввал даст аз боло ба поён (мутамоил ба маркази бадан), барои зарбаи дуюм – аз марказ ба канори бадан ва барои зарбаи сеюм – аз канор ба боло ҳаракат мекунад [шакли 39б].
- дар вазни 4 ($\frac{4}{4}$, $\frac{4}{2}$, ...) даст барои зарбаи аввал аз боло ба поён (мутамоил ба берун) , барои зарбаи дуюм – аз канор ба марказ, барои зарбаи сеюм – аз марказ ба канор ва барои зарбаи чаҳорум – аз канор ба боло ҳаракат мекунад [шакли 39в].

Дар вазнҳои таркибӣ ҳаракати даст бар асоси вазнҳои сода танзим мешавад ва танҳо бо ишораҳои гуногуни даст (то андозае ба зеҳну салиқаи шахс), лаҳзаҳои тақсими сетоиро дар ҳаракати аслӣ нишон медиҳад. Ҳаракатҳои даст барои мизони $\frac{6}{8}$ дар шакли 39г нишон дода шудааст:

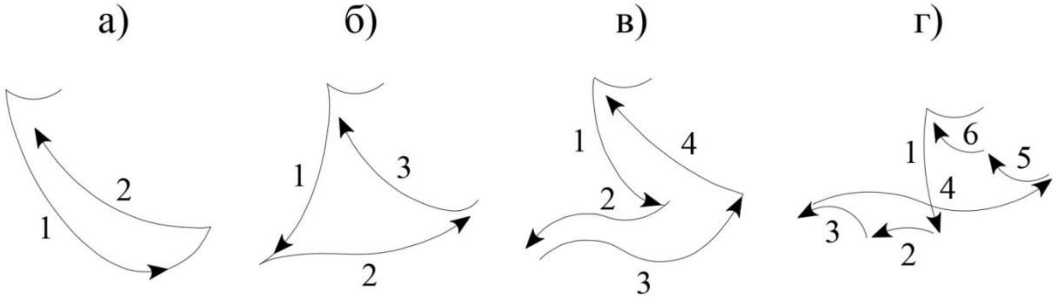

Шакли 39

Дар иҷрои соз, азбаски ҳарду дасти навозанда дар навохтан банд аст ва амали дирижёрӣ бо даст имконпазир нест, ин кор бояд пеш аз навохтан сурат гирад. Дар дирижёрӣ асосан ниёзе нест, ки оҳанг мавриди машқ ба овоз суруда шавад. Танҳо кофӣ аст, ки ҳамроҳ бо ҳаракатҳои даст номи нотаҳо дуруст иҷро шуда, ҳар нота дақиқан ба андозаи арзиши замонаш кашида шавад[25].

21. Триол, дуол ва тақсимоти онҳо

Дар идомаи асари мусиқӣ гоҳе лозим мешавад, ки яке (ё чандто) аз шаклҳои нота ба ҷои ду қисм ба се қисм тақсим шавад. Ин тақсимро се

[25] Мусиқидони варзида ниёзе ба вазнхонӣ надорад. Ӯ на танҳо оҳангеро бидуни ин кор метавонад навозад, балки онро пеш аз иҷро метавонад ҳатто «шунавад».

бар ду ё триол (triolet) мегӯянд. Дар хати мусиқӣ нишонае барои ин тақсим таъин шудааст: бар рӯи қисмҳои сегона хати камоншакл (ш. 40а, 40б) ё гӯшадор (ш. 40в) мегузоранд ва миёни он адади 3-ро менависанд, ки нишондиҳандаи он аст, ки ин се нота замони баробар бо тақсими дутоии оддиро ишғол мекунанд:

а)

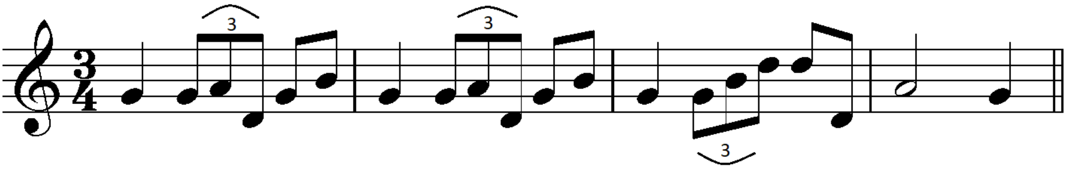

б)

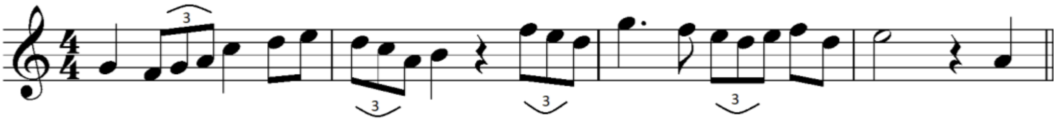

в)

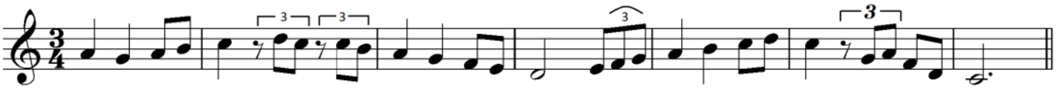

Шакли 40

Дар навишти тақсимоти се ба ҷои ду, яъне триол, деранди нотаи ибтидоӣ нигоҳ дошта мешавад. Масалан, агар ба ҷои ду ҳаштякӣ чаҳорякиро бар се тақсим бикунем ҳам, нотаҳои триолиро бо ҳаштякӣ менависем. Дар марше аз операи «Аида» Ҷузеппе Верди нотаи чаҳорякии охирини мизони дуюм ва сеюм на ба ду, балки ба се ҳаштякӣ тақсим шудааст, дар ҳоле, ки замони як чаҳорякиро ишғол мекунад :

Верди Ҷ. Операи «Аида». Марш

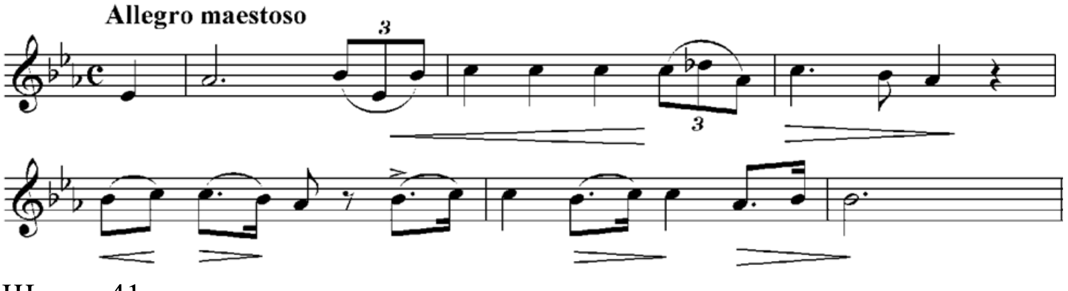

Шакли 41

Гоҳ ба ҷои тақсим ба чаҳор, нота ба шаш пора тақсим мешавад. Ин тақсимро шаш бар чаҳор ё секстол (sextolet) меноманд:

а) б)

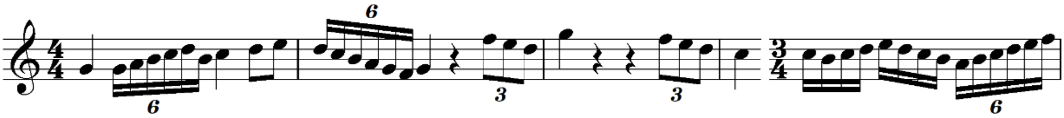

Шакли 42

Ҳар гоҳ нотае, ки дорои тақсимоти сетоӣ аст, ба ду қисми баробар тақсим шавад , ин тақсимро ду бар се ё дуол (duolet) меноманд ва нишонаи он хати иттисоле аст рӯи ду нота ва адади 2 дар болои он:

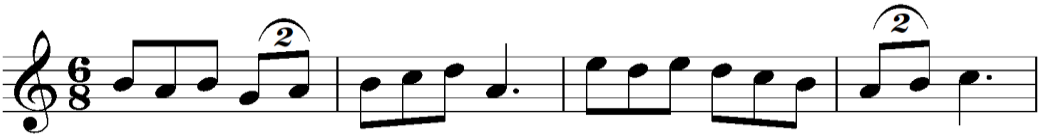

Шакли 43

Дар ин вазн гоҳ қисмҳои дутоӣ низ ҳар як ба ду пора тақсим шуда, дар маҷмӯъ чаҳорқисмӣ мешаванд. Ин сурат маъмулан таркибҳои пешин шашқисмӣ мешаванд. Шакли охирро квадрупл (quaruplet) ё чаҳор ба се (ба ҷои се, чаҳор нота бо ҳамон замони се нота) ё чаҳор бар шаш ва гоҳ «дуи бар се тақсимшуда» мехонанд:

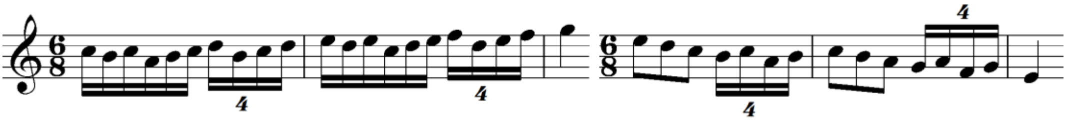

Шакли 44

Хулоса, агар мухтасару равшантар бигӯем:

- секстол аз тақсимшавии деранди асосӣ ба 6 ба ҷои ба 4;
- септол аз тақсимшавии деранди асосӣ ба 7 ба ҷои ба 4;
- дуол аз тақсимшавии деранди асосии нуқтадор (масалан,) ба ду қисми баробар;
- квартол аз тақсимшавии деранди асосии нуқтадор ба чаҳор қисми баробар;
- бо хеле нодирот тақсимшавӣ ба қисмҳои хурдтар ҳам вомехӯрад, ба монанди ба 9, 10, 11, ... , 14 ва ғайра. Дар ин маворид ба ҳайси «деранди асосӣ» – тақсимшаванда – дерандҳои гуногун омада метавонанд.

Яке аз чунин мисолҳоро дар Консерти №1 барои фортепиано композитори рус П.Чайковский вомехӯрем :

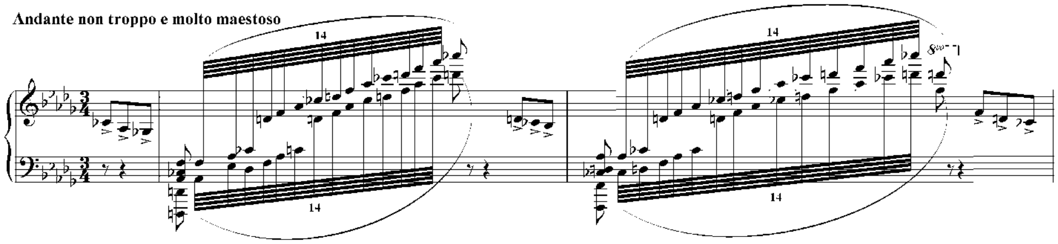

Шакли 45

Оид ба чунин тақсимҳои дигар дар фасли нӯҳум «Вазнҳои душвортар», сухан хоҳем гуфт.

22. Синкопа[26]

Намуди зада аст дар вазнҳо ва мизонҳои гуногун. Онро метавон бо андаке варзидагӣ бо шунидани оҳанг даррав шинохт. Синкопа – ғеҷонидани задаи зарбаи қавӣ ба зарбаи заиф мебошад. Ин ҳолатест, ки зарбаи қавӣ дар лаҳзае, ки онро интизор ҳастем, зоҳир намешавад.

Чӣ гуна метавон ин ҳолатро эҷод кард? Меъёри замонии мусиқӣ – зарбаҳои муназзами вазни он мебошад ва ҳар зарба дар мизон мавқеи худро дорад. Зарбаҳо қавӣ ва заиф (ба мисли ҳиҷоҳои заданок ва безада дар калима) мешаванд. Онҳо паи ҳам омада, вазни мусиқиро ба вуҷуд меоваранд. Дар мусиқӣ задаҳои оҳанг одатан ба зарбаҳои қавӣ рост меоянд. Ҳамзамон, зимни зарбаҳои вазн дар мусиқӣ дерандҳои гуногуни нотаҳо паиҳам омадан гирифта, зарби оҳангро бо задаҳои мантиқии он муҳайё месозанд. Одатан задаи оҳангӣ ба задаи вазнӣ рост меояд. Лекин баъзан, онҳо ба рӯи задаҳои заифи вазнӣ меғеҷанд ва синкопаро ба вуҷуд меоваранд:

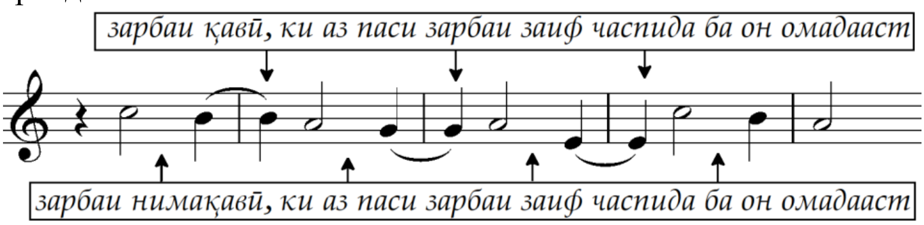

Шакли 46

[26] Syncope, ки ба маънои дар ҳам шудани назми замонии зарбаҳои дил (қалб) аст, аз тиб ба мусиқӣ раҳ ёфтааст.

Дар ин мисол зарбаҳои қавӣ ба зарбаҳои заиф (1) часпида омадаанд ва зарбаҳои нимақавӣ ба зарбҳои заиф (2) часпида омадаанд.

Дар мисоли дигар, синкопа баёни мусиқиро изтиробангезтар кардааст (дар бораи ин падида дар параграфи 67 фасли нӯҳум ишораҳое хоҳад шуд):

а)

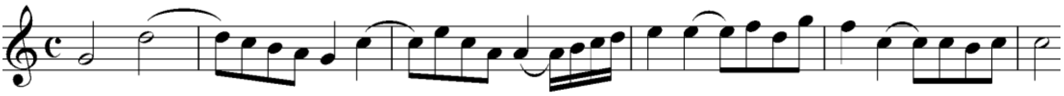

б)

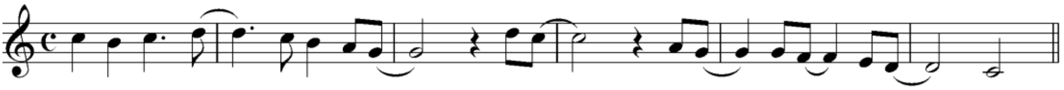

Шакли 47

Синкопа мусиқиро чақонтар, серғайраттар мекунад. Бо чунин хусусият синкопа бештар дар мусиқии рақсӣ вомехӯрад. Мисоли синкопа дар рақси полякии «Краковйяк» аз намоиши дуюми операи «Иван Сусанин»-и М.И. Глинка хеле равшан инъикос гардидааст:

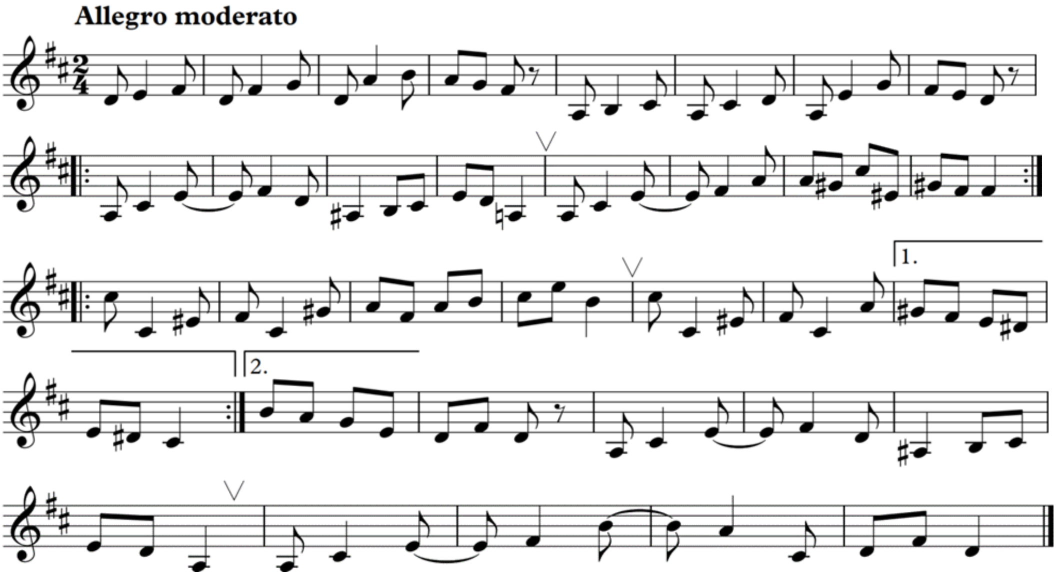

Шакли 48

23. Яке аз корбурдҳои хати иттиҳод

Дар мисолҳои боло хелҳои гуногуни истифодаи хати иттиҳодро мебинем. Феълан ин ҷавобе аст ба саволе, ки дар параграфи 12 (фасли аввал) хотиррасон карда будем: яке аз корбурдҳои хати иттиҳод дар замоне аст, ки ду нотаи дар бар гирифташуда дар ду сӯи хати мизон бошанд. Мавриди дигарро метавон дар шакли 47а, мизони сеюм, зарбаи сеюм ба чаҳорум, он ҷо, ки нотаи чорякии «ля» ба нотаи шонздаҳякии «ля» васл шудааст ё дар шакли 47б, мизони панҷум, зарбаи дуюм ба сеюм васли нотаи «фа»-и ҳаштякӣ ба «фа»-и чаҳорякӣ мушоҳида карда мешавад. Дар намунаи ду нота аз зарбаи заифтар ба қавитар, аниқтар, аз зарбаи заиф ба зарбаи нимақавӣ васл шудааст.

24. Зидзарб

Ҳар гоҳ зарбаи қавӣ (нимқавӣ ё хелҳои дигари зарбаҳои қавӣ) дар як ё якчанд мизон пайдарпай дар сукут биёяд, ва дар зарбаи заиф (нимзаиф ё хелҳои дигари зарбаҳои заиф) савт зоҳир шавад, он ҳолатро зидзарб меноманд. Зидзарб худ дар воқеъ гунаи синкопа аст:

а)

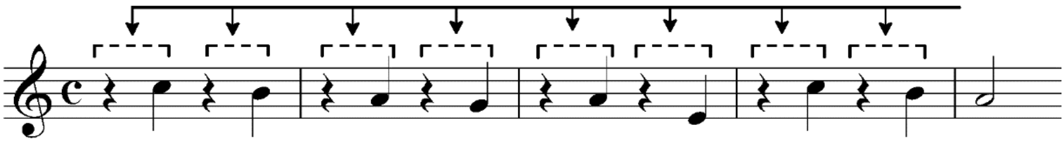

б)

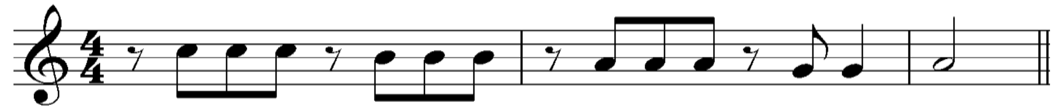

в)

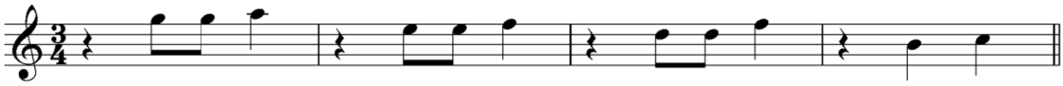

Шакли 49

Машқ ва вазифаҳои поёни фасл

1. Ҳар як мизонҳои поёнро тибқи касри мизони додашуда бо шаклҳои шонздаҳякӣ тақсим кунед :

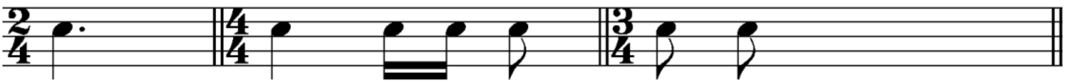

2. Мизонҳои поёнро бо ду сукут ва як нота пур кунед :

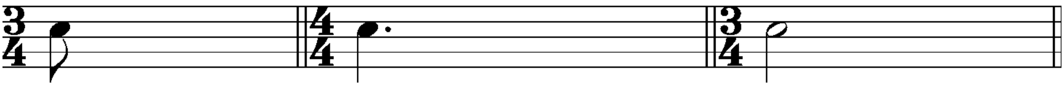

3. Ҳар як мизони поёнро тибқи касри мизони додашуда ба ду сурати дилхоҳ нотанависӣ кунед :

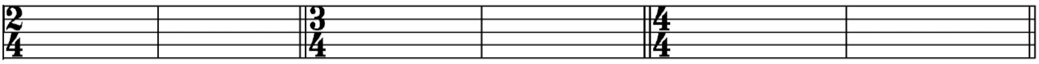

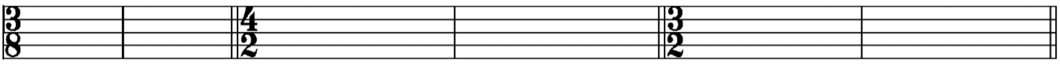

4. Ҳар ду мизонро бо вазнҳои додашуда нотанависӣ кунед, ба тавре ки дар мизони аввал фақат нота ва дар мизони дуюм – нота ва сукут ба кор равад. Баъди иҷрои вазифаҳои зерин дар ибтидои ҳар ҳомил касри мизони дурустро низ гузоред:

а) вазни дутоии сода, ки ҳар зарбаи он ним бошад.

б) вазни дутоии сода, ки ҳар зарбаи он чаҳорякӣ бошад.

а) б)

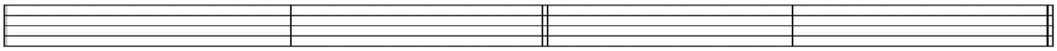

в) вазни сетоии сода, ки ҳар зарбаи он ним бошад.

г) вазни сетоии сода, ки ҳар зарбаи он чаҳорякӣ бошад.

в) г)

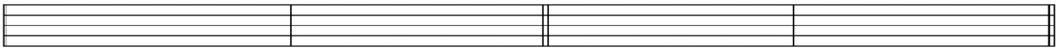

д) вазни сетоии сода, ки ҳар зарбаи он ҳаштякӣ бошад.

е) вазни чаҳортоӣ, ки ҳар зарбаи он ним бошад.

д) е)

ё) вазни чаҳортоӣ, ки ҳар зарбаи он чаҳорякӣ бошад.

ж) вазни чаҳортоӣ, ки ҳар зарбаи он ҳаштякӣ бошад.

ё) ж)

5. Ҳар бор ду мизонро бо вазнҳои додашуда нависед ва дар ҳар мизон шаклҳоеро ба кор бибаред, ки тавонанд гурӯҳбандӣ шаванд; дар мизони дуюми ҳар намуна сукутро низ ба кор баред ва дар оғози ҳар ҳомил касри мизони дурустро зикр карда, вазнҳои зеринро истифода баред:

а) вазни таркибии дутоӣ бо воҳиди зарбаи ними нуқтадор.

б) вазни таркибии дутоӣ бо воҳиди зарбаи чаҳорякии нуқтадор.

а) б)

в) вазни таркибии дутоӣ бо воҳиди зарбаи ҳаштякии нуқтадор.

г) вазни таркибии сетоӣ бо воҳиди зарбаи чаҳорякии нуқтадор.

в) г)

д) вазни таркибии сетоӣ бо воҳиди зарбаи ҳаштякии нуқтадор.

е) вазни таркибии чаҳортоӣ бо воҳиди зарбаи чаҳорякии нуқтадор.

д) е)

ё) вазни таркибии сетоӣ бо воҳиди зарбаи ними нуқтадор.

ж) вазни таркибии чаҳортоӣ бо воҳиди зарбаи ними нуқтадор.

ё) ж)

6. Дар оғози ҳар як намунаи поён (а – к) касри мизони дуруст ва

муносиберо гузоред:

а) б) в)

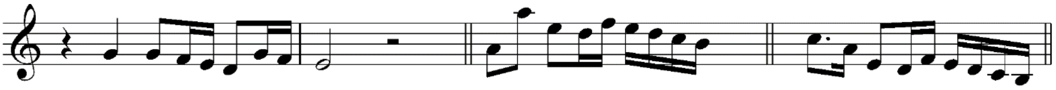

г) д)

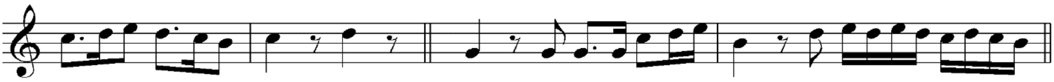

е) ё)

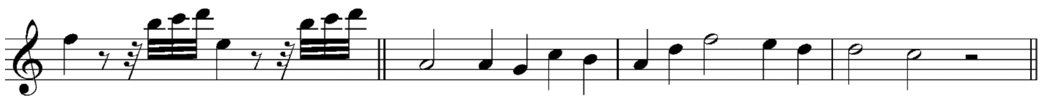

ж) з)

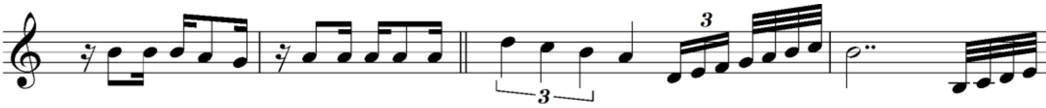

и) к)

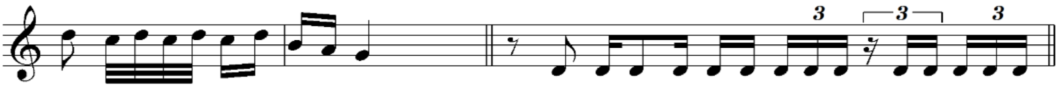

7. Деранди шаклҳои нотаро дар намунаи поён ду баробар карда, онро рӯи ҳомили поёнтар бо зикри касри мизони дуруст нависед :

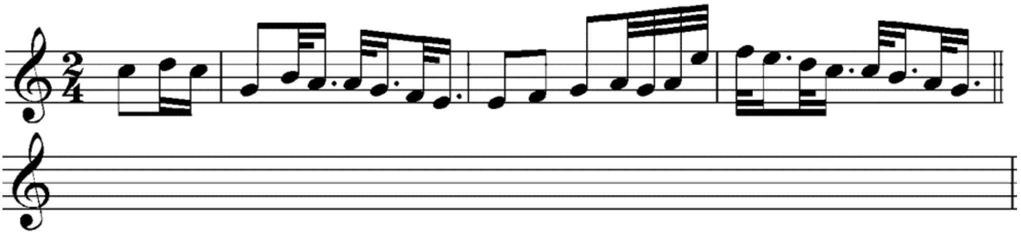

8. Ҷойҳои холии ҳомили поёнро бо таваҷҷӯҳ дар касри мизони додашуда бо сукут пур кунед :

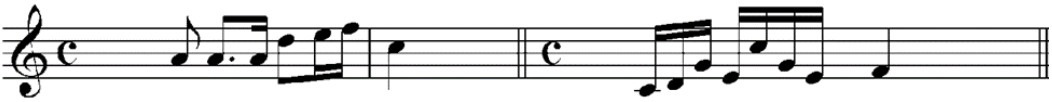

9. Арзиши замонии шаклҳои нота ва сукутро дар оҳанги додашуда нисф карда, онро дар ҳомили поёни он бо зикри касри мизони дуруст

бинависед:

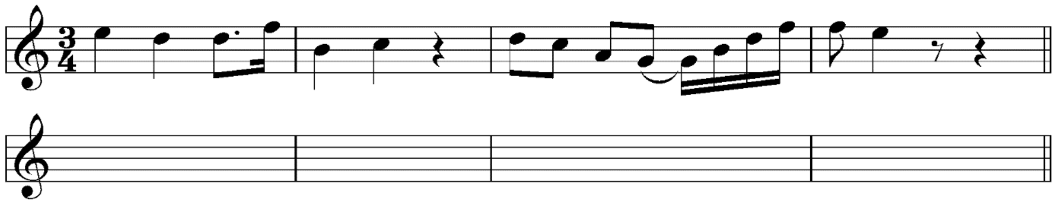

10. Ба ҷои чангакҳо дар намунаи поён нотаҳоро ҳар ҷо, ки мумкин аст, ба сурати гурӯҳӣ ба ҳам васл кунед. Дар оғози ҳомил низ касри мизони дуруст гузоред :

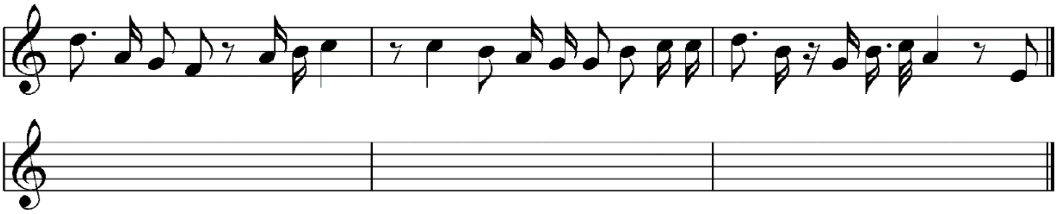

11. Деранди ҳар як нотаи оҳанги поёнро ду баробар карда, онро бори дигар дар ҳомили зерин нависед. Дар оғоз низ касри мизони дуруст гузоред :

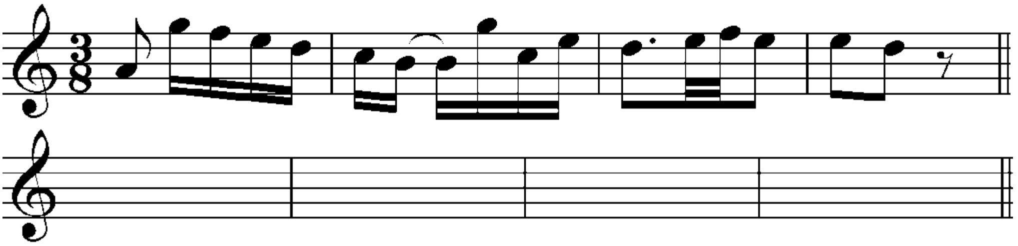

12. Мизонбандии зерро тағйир дода, оҳанги поёнро бо касри мизони $\frac{2}{4}$ ба сурате нависед, ки 1) деранди нотаҳо тағйир наёбад; 2) хатҳои мизони ҳомили болоӣ ба баъзе хатҳои мизони ҳомили поён мутобиқ шаванд :

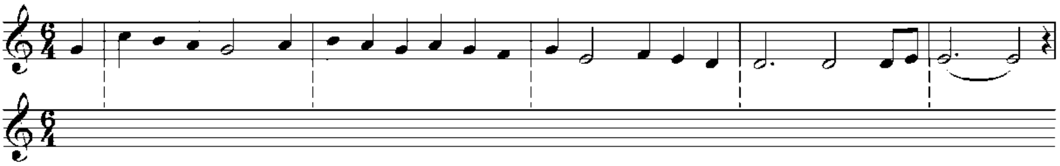

ФАСЛИ СЕЮМ

ФОСИЛА (1)

Баҳси фосила дар ду фасл: яке зери унвони «ФОСИЛА (1)» пеш аз параграфи гамма, дигаре зери унвони «ФОСИЛА (2)» пас аз он оварда шудааст. Зеро матолибе дар мавзӯъи гамма (фасли чаҳорум) хоҳад омад, ки пас аз донистани баъзе нуктаҳо дар бораи фосила беҳтар дарк хоҳад шуд ва низ матолиби дигаре, ки дар поёни мавзӯъи «Фосила» (фасли панҷум) гуфта мешавад, пас аз донистани хусусиятҳои гамма осонтар фаҳмида мешавад.

25. Маънои фосила дар мусиқӣ

Дар фасли аввал дар бораи пастубаландии нотаҳои мусиқӣ сухан гуфта будем. Медонем, ки савтҳои мусиқӣ дар сатҳи мухталифи пастубаландӣ қарор мегиранд. Ва низ медонем, ки нотаҳо ҳарчӣ ба сӯи боло раванд, баландтар мешаванду рӯи ҳомил болотар ҷой мегиранд ва ҳарчӣ поёнтар бошанд, пасттар ҳастанд. Аз ин хулоса метавон фаҳмид, ки миёни ҳар ду нота фосилае мавҷуд аст. Равшан аст, ки ду нота аз назари пастубаландӣ ҳарчӣ аз якдигар дуртар бошанд, фосилаи миёнашон низ бештар аст. Дар шакли 50а фосилаи ду нота камтар аз фосилаи миёни нотаҳои аввалину охирини шакли 50б аст, фосилаи миёни ду нотаҳои канории шакли 50в боз ҳам бештар мешавад ва билохира, бештарии фосила байни нотаҳои канории қисми 50г дида мешавад :

а) б) в) г)

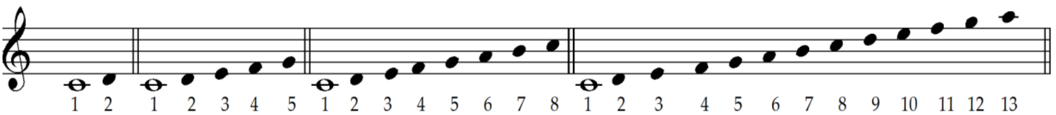

д) е)

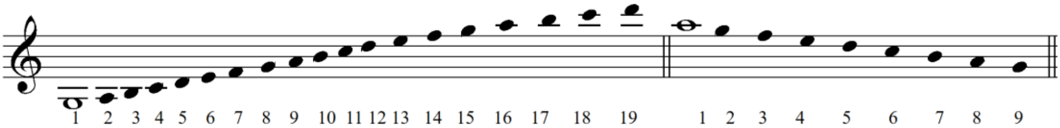

Шакли 50

Бинобар ин фосила дар мусиқӣ иборат аст аз масофаи байни ҳар ду нотаи мусиқӣ, ё ба гуфтаи дигар, ихтилофи ду нота аз назари пастубаландӣ ё ихтилофи сатҳи ду нота дар рӯи ҳомил.
Дар савтшиносӣ (акустика) фосилаи миёни ду савт иборат аст аз нисбати лаппиши он ду: масалан, агар лаппиши нотаи «до» (нотае, ки дар шакли 50, намунаҳои а, б, в, г нотаи нахусти фосила аст) дар як сония 264 бор бошад ва нотаи «ре» (дар ҳамон намунаҳо – нотаи дуюм) – 297 бор, фосилаи ин ду нисбат ба ҳам 264:297 ё 9/8 хоҳад буд. Дар мусиқӣ андозаи фосила бо роҳи дигар ҳисоб карда мешавад, ки ба баёни он мегузарем.

26. **Андозагирии фосила**

Барои андозагирии фосилаи миёни ду нота лозим аст, ки ҳамаи нотаҳои ташкилдиҳандаи он шумурда шаванд ва адади ҳосил ба сурати тартибӣ баён гардад. Масалан, фосилаи миёни ду нотаи аввалину охирини шакли 50а – «до» ва «ре» секунда аст, зеро ин фосила дар дараҷаи дуюм аз нотаи мабдаъ ташкил шудааст (до – ре). Фосилаи миёни ду нотаи аввалу охир дар мисоли шакли 50б, ки «до» ва «сол» аст – квинта (иборат аз : до, ре, ми, фа, сол, яъне фосилаи до – сол), фосила дар намунаи 50в – октава (до, ре, ми, фа, сол, ля, си, до), дар намунаи 50г – фосилаи байни нотаҳои аввалин ва охирин фосилаи таркибии терсдетсима (до, ре, ми, фа, сол, ля, си, до, ре, ми, фа, сол, ля) ва дар намунаи 50д – фосилаи таркибии квинтаи дуоктаваӣ мебошад. Фосилаи намунаи 50е дар воқеъ фосилаи нона аст, вале ҷои нотаҳои мабдаъ/асос ва мақсад/қуллаи фосила иваз шудааст. Бинобар ин аз боло ба поён шуморида мешавад.
Бояд донист, ки тибқи қавоиди назарияи мусиқӣ дар амалияи мусиқӣ нотаи поёнии фосила (мабдаъ/асос) пеш аз нотаи болоии он (мақсад/қулла) баён мешавад. Барои пайдо кардани фосилаи миёни ду нота бояд шуморишро аз нотаи поёнӣ оғоз кунем ва нотаҳои мобайниро як-як (дараҷа ба дараҷа) шуморем, то ба нотаи болоии фосила бирасем ва нотаи ахирро низ ба шумориш илова кунем ва натиҷаро ба сурати рақам зикр кунем. Дар фасли панҷум дар мавриди равиши дақиқтар дар бораи фосила сухан идома хоҳад ёфт.

27. **Фосилаҳои сода ва фосилаҳои таркибӣ**

Агар фосилаи ду нота аз як октава хурдтар бошад, онро фосилаи сода мегӯянд ва агар фосилаи ду нота аз октава калонтар бошад, онро фосилаи таркибӣ мегӯянд. Ба ибораи равшантар, фосилаҳои дорои як то ҳашт дараҷа фосилаҳои сода номида мешаванд. Ҳар як фосила тибқи дороии дараҷаҳои дохилии худ бо рақами тартибӣ муайян карда мешавад. Аз ин бармеояд, ки номи фосиларо теъдоди дараҷаҳои таркиби он муайян мекунад. Номҳо ва ишораҳои рақамии фосилаҳои сода чунинанд:

прима секунда терсия кварта квинта секста септима октава

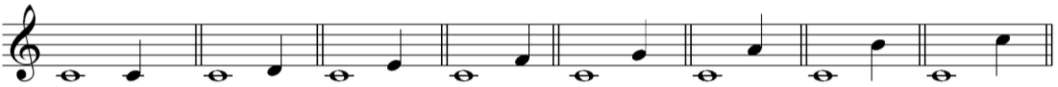

1 2 3 4 5 6 7 8

Шакли 51

Дар шакли 51 ҳамаи фосилаҳои сода аз нотаи поёнии «до» нишон дода шудаанд. Маълум аст, ки ҳар нотаи дигарро низ ба ҷои нотаи «до» метавон интихоб кард.

Фосилаҳои нона ва аз он зиёдро фосилаҳои таркибӣ мегӯянд[27]. Фосилаҳои таркибӣ низ ба мисли фосилаҳои сода бо рақам ишора мешаванд. Одатан шумораи фосилаҳои таркибиро ба 7 (аз 9 то 15) баробар мекунанд. Унвонҳои ин фосилаҳо низ аз забони лотинӣ гирифта шудаанд :

шумораи дараҷаҳо	номи лотинӣ	фосила
9	нона	секунда + октава
10	детсима	терсия + октава
11	ундетсима	кварта + октава
12	дуодетсима	квинта + октава
13	терсдетсима	секста + октава
14	квартдетсима	септима + октава
15	квинтдетсима	октава + октава

Шакли 52

[27] Баъзе мусиқишиносон фосилаи октаваро фосилаи таркибӣ мегӯянд. Дурусттар он аст, ки октаваро ҳам сода ва ҳам таркибӣ бидонем.

Албатта, фосилаҳои таркибӣ аз ду, се,... октава ҳам зиёдтар мешаванд. Дар ин маврид, асоси он – фосилаи содаи онро бар замми ду ё се, ё … октава карда, меномем, ба монанди секунда замми ду октава ё секундаи дуоктаваӣ (=16), терсия замми се октава ва ё терсияи сеоктаваӣ (=24) ва ҳоказо.

Гоҳ зарурати табдили фосилаи таркибӣ ба фосилаи сода ба миён меояд, масалан:

детсима терсия

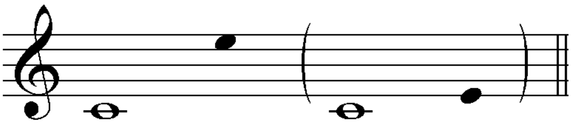

Шакли 53

Барои табдили як фосилаи таркибӣ ба фосилаи сода кофӣ аст, ки аз адади фосилаи таркибӣ он қадар адади 7-ро кам кунем, ки то ададе миёни 1 ва 8 ба даст ояд. Масалан, агар хоҳем фосилаҳои таркибии шакли 54-ро бо ҳамин дастур ба фосилаҳои сода табдил диҳем, чунин амал бояд кард :

1) ундетсима 2) нона 3) квинтаи дуоктаваӣ 4) септимаи дуоктаваӣ

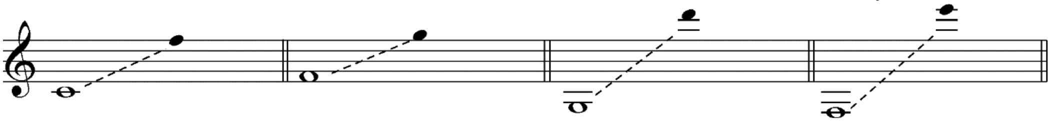

(11) (9) (19) (21)

Шакли 54

намунаи 1): фосилаи таркибии ундетсима (11) ба фосилаи содаи кварта (4) ба тариқи 11 – 7 = 4 мубаддал мегардад;

намунаи 2): фосилаи таркибии нона (9) ба тариқи зерин ба фосилаи содаи секунда (2) табдил меёбад: 9 – 7 = 2;

намунаи 3): фосилаи таркибии квинта замми ду октава (квинтаи дуоктаваӣ) ба фосилаи содаи квинта (5) ин тариқ мубаддал мешавад: 19 – 7 = 12 – 7 = 5;

намунаи 4): фосилаи таркибии септимаи дуоктаваӣ ба ин тариқ ба фосилаи сода мубаддал мегардад: 21 – 7 = 14 – 7 = 7.

Вазифа ва машқ

1. Номҳои ҳар як фосилаи поёнро ба шакли қабулшуда (ба забони лотинӣ) ва рақам нависед :

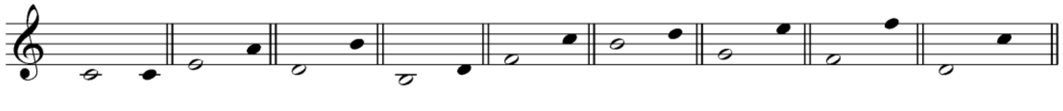

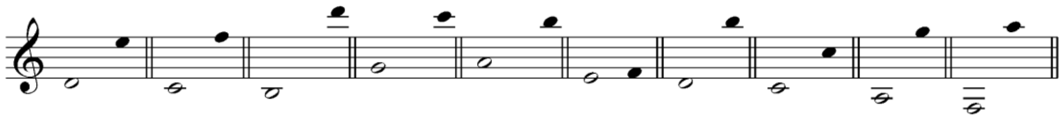

2. Фосилаҳои таркибии зеринро ба фосилаҳои сода табдил диҳед ва ин фосилаҳои ахирро ҳам бо ном ва ҳам бо рақам зери ҳар як нависед:

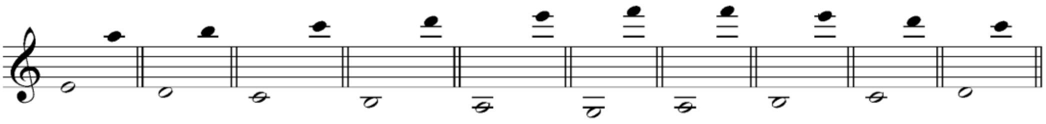

28. **Парда ва нимпарда**

Маълум аст, ки агар нотаҳоро пайдарпай нависем, фосилаи ҳар ду нотаи паиҳам доимо секунда аст. Вале фосилаҳои секунда ҳамеша бо ҳам баробар нестанд. Баъзеи онҳо ба фосилаи якпардаӣ ва дигарашон ба фосилаи нимпардаӣ аз якдигар қарор гирифтаанд. Фосилаҳои секундаи якпардаиро «секундаи бузург» ва фосилаҳои секундаи нимпардаиро «секундаи хурд» меноманд :

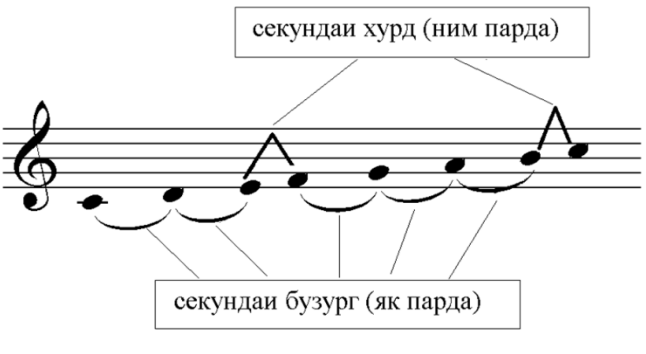

Шакли 55

Бо мушоҳидаи дақиқи шакли 55 дида мешавад, ки фосилаи секундаи хурд миёни нотаҳои «ми – фа» ва «си – до» ва фосилаи секундаи бузург ҳамеша миёни бақияи нотаҳо қарор гирифтааст.

Дар назарияи мусиқии Ғарб, ки мусиқии композиторин тоҷик низ бар он асос меёбад, фарз бар ин аст, ки ҳар фосилаи секундаи бузург (якпардаӣ) метавонад ба ду порчаи нимпардаӣ тақсим шавад. Ҳамин порчаҳои нимпардаии ҳосил аз диди ин назарияи мусиқӣ баробар ба фосилаҳои нимпардаӣ – секундаи хурд ҳастанд. Бинобар ин, агар ҳамаи фосилаҳои секундаи бузургро ба порчаҳои нимпардаӣ тақсим кунем, дар ҳар октава 12 нимпарда ҳосил хоҳем кард :

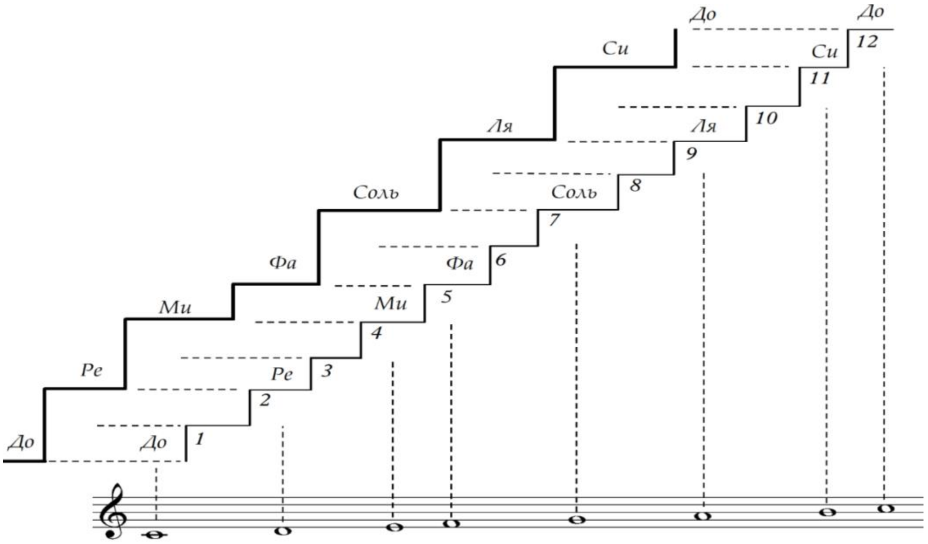

Шакли 56

Нимпарда дар мусиқии анъанаи аврупоӣ фосилаи хурдтарин аст миёни ду нотаи паиҳам. Нимпарда худ гунаҳои ҳархела дорад, ки шарҳи онро зери параграфи 30 баён хоҳем кард.

29. Нишонаҳои тағйирдиҳанда

Дар мусиқӣ нишонаҳое вуҷуд доранд, ки нақшашон баланд ва поён (аз ҷиҳати пастубаландӣ) кардани нотаҳо аст. Ин тағйирот ба андозаи ним парда ва бидуни иваз шудани номи нотаҳо ва ҷояшон дар рӯи ҳомил ба

амал меояд. Дар мусиқии анъанаи аврупоӣ ин нишонаҳо метавонанд ҳар нотаро бидуни тағйири ном як ё ду нимпарда баланд ва ё поён (пастубаланд) кунанд[28]. Ин нишонаҳо иборатанд аз:

1. **Диез[29] (Diese**, **#**) ҳар гоҳ самти чапи нотае қарор гирад, онро ним парда боло мебарад. Агар фосилаи миёни ду нотаи пайдарпай як парда бошад ва нишонаи мазкур дар самти чапи нотаи аввал (нотаи поёнтар) гузошта шавад, табиист, ки фосилаи миёни он ду ба нимпарда табдил меёбад [шакли 57а] ва ҳар гоҳ фосилаи миёни ду нотаи пайопай ним парда бошад ва нишонаи диез самти чапи нотаи дуюм (нотаи болоии фосила) қарор гирад, фосилаи он ду ба як парда табдил мешавад [шакли 57б]:

а. б.

парда нимпарда нимпарда парда

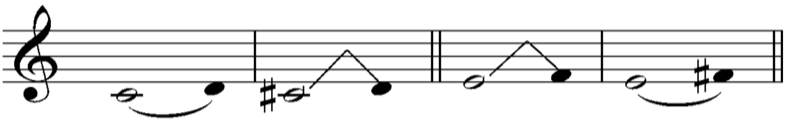

Шакли 57

2. **Бемол[30] (Bemol**, ♭) ҳар гоҳ самти чапи нотае қарор гирад, онро ним парда поён меоварад. Ин нишона низ монанди диез метавонад паҳлуи ҳар нота гузошта шавад. Барои он, ки фосилаи якпардаӣ (секундаи бузург) ба фосилаи нимпардаӣ табдил гардад, нишонаи бемол пеш аз нотаи баландтар навишта мешавад [шакли 58а] ва барои якпардаӣ кардани фосилаи нимпардаӣ (секундаи хурд), ин нишона бояд паҳлуи нотаи поёнтар қарор гирад [шакли 58б]:

---

[28] Тағйир накардани номи нотаҳое, ки бо нишонаи тағйирдиҳанда омадааст, дақиқан дуруст нест. Дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ, фаронсавӣ, форсӣ, англисӣ, италиявӣ номи нишона пас аз номи нота зикр мешавад ва дар забони немисӣ номи нота тағйир меёбад (нигаред ба параграфи 40 дар фасли чаҳорум).

[29] Калимаи «диезис» (аз юн. – Diesis) дар низоми мусиқии қадим ба маънои ихтилофи кучаке аст, ки миёни се бор фосилаи терсияи бузург ва як бор октава мавҷуд аст. Аз назари риёзӣ (ва физикаи савт) ихтилофи мазбур иборат аст аз: нисбати фосилаи терсияи калон = ${}^{5}/_{4} : {}^{125}/_{64}$ (яъне ${}^{5}/_{4} \times {}^{5}/_{4} \times {}^{5}/_{4}$) нисбати фосилаи октава = ${}^{1}/_{2} : {}^{128}/_{64}$ ва ихтилофи миёни он ду : ${}^{3}/_{64}$ (диезис).

[30] Тавре дар боло гуфта шуд, истилоҳҳои «бемол» ва «бекар» аз «гексахорди нарм» (дорои «си бутун» – b-moll) ва «гексахорди дурушт» (дорои «си дурушт» – b-carr) –и «системаи гексахордӣ»-и Гвидо‘ Д’Аретсо ба вуҷуд омадаанд.

а. б.

парда нимпарда нимпарда парда

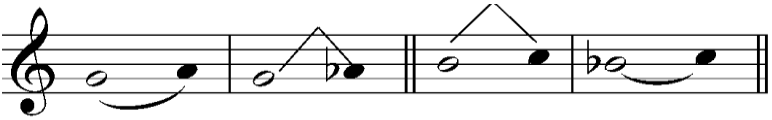

Шакли 58

3. **Дубл-диез (Double Diese**, ## ё x) ҳар гоҳ самти чапи нотае воқеъ шавад, он нотаро ду бор ва ҳар бор ба фосилаи нимпарда боло мебарад. Масалан, ба ёрии ин нишона метавон нотаи «до»-ро ду бор нимпардаӣ боло бурд: бори аввал он ба «до-диез» табдил меёбад ва бори дуюм – ба нотаи «до-дубл-диез» [шакли 59а]. Нотаи «до-дубл-диез» дар мусиқии анъанаи аврупоӣ амалан ба нотаи «ре» ҳамсадо аст. Нотаи «ми» бо нишонаи дубл-диез дар мусиқии анъанаи аврупоӣ амалан бо нотаи «фа-диез» ҳамсадо аст. Зеро фосилаи нотаҳои «ми» ва «фа», тавре ки пештар дар параграфи 27 дидем, нимпарда буда, агар «ми» диез шавад, дар мусиқии анъанаи аврупоӣ амалан он бо нотаи «фа» ва чунончӣ, ду бор диез – «фа-дубл-диез» шавад, бо нотаи «фа-диез» ҳамсадо мешавад [шакли 59б] :

а. б.

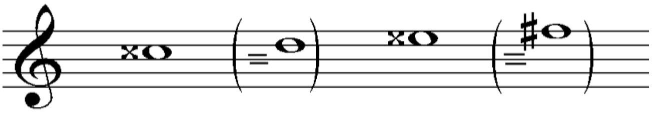

Шакли 59

4. **Дубл-бемол (Double Bemol** ♭♭) ҳар гоҳ самти чапи нотае гузошта шавад, он нотаро ду бор ба фосилаи ним парда поин меоварад. Масалан, нотаи «си»-ро ду бор нимпардаӣ поин биёварем, нотаи «си-дубл-бемол»-ро ба шакли зер [шакли 60] ба даст меоварем. Нотаи ахир дар мусиқии анъанаи аврупоӣ амалан бо нотаи «ля» ҳамсадо аст, ҳарчанд, ки онро ҳамчунон «си-дубл-бемол» мехонем :

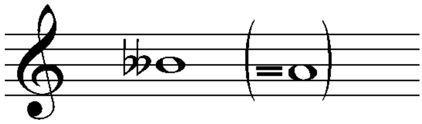

Шакли 60

5. **Бекар**[31] (**Becarre** ♮) ҳар гоҳ самти чапи нотае, ки қаблан «диез» ё «бемол» шуда буд, гузошта шавад, нишонаи пешинро бекор мекунад [шакли 61а].

Агар нотаи пештар «дубл-диез» ё «дубл-бемол» бошад, барои бекор кардани яке аз диезҳо ё яке аз бемолҳо, бояд нишонаи бекарро бо диез ё бемол бо ҳам ба кор гирифт [шакли 61б]:

а) б)

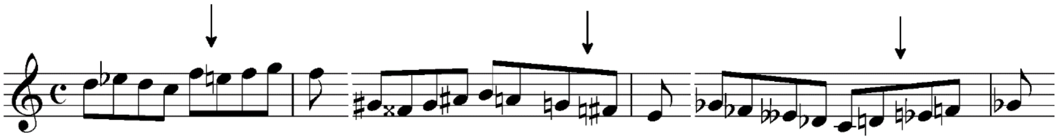

Шакли 61

6. **Сорӣ** (**Sori**) ва **Корон** (**Koron**)[32] нишонаҳое ҳастанд, ки бо ҳамон равияи корбурди нишонаҳои дигар нотаҳоро тақрибан ба чаҳоряки парда ба тарафи боло ё поён мебаранд. Масалан, нотаи «до-сорӣ» миёни нотаҳои «до» ва «до-диез» ва нотаи «си-корон» миёни нотаҳои «си» ва «си-бемол» қарор дорад. Ҷойгиршавӣ ва ишораи онҳо дар нотанависӣ чунинанд:

---

[31] Дар «Фарҳанги мусиқии Ҳарвард» (Harward Dictionary of Music) зери унвони «Нишонаҳои тағйирдиҳанда» («Accidentals») менависад, ки «ҳамаи ин нишонаҳо аз ҳарфи **b** (ки зимнан нишонае барои нотаи «си» аст), реша гирифтаанд»:

b—♭ ; b—♮—♯

Ниг.: Don Michael Randel, "Accidental", *The Harvard Dictionary of Music*, fourth edition (Harvard University Press, 2003). ISBN 978-0-674-01163-2.

[32] Ин ду аломатро барои дар нотанависӣ нишон додани тағйирҳои интонатсионии мусиқии эронӣ, композитори Эрон Алӣ Нақии Вазирӣ (1886 – 1979) вазъ ва пешниҳод кардааст. Истилоҳи «сорӣ» (سُری) эҳтимол аз феъли sorīdan (سریدن) = «лағжидан», ба маънои «ғеҷонидан ба ¼ парда ба боло» ва корон (کُرُن) – аз калимаи korneš (کرنش) = «таъзим» ба маънои «ба ¼ парда хам шудан». – Khaleghi, R., Sargozasht e Musighi e Iran, Ferdowsi Publication, 1955, (форсӣ); Элла Зонис, Санъати муосир. Мусиқӣ дар Форс /// The Musical Quarterly, Vol. 51 , № 4, стр. 636–648 (1965). JSTOR; Ҳурмуз Фарҳод, Консепсияи dastgāh дар мусиқии форсӣ. – Cambridge University Press, 1990. ISBN0-521-30542-X, ISBN0-521-54206-5 (нашри аввал, 2004). Шарҳи ин китобро ниг.: Stephen Blum, Ethnomusicology, Vol. 36 , № 3, с. 422–425 (1992). JSTOR; [МИ]: https://deru.xcv.wiki/wiki/Ali-Naghi_Vaziri ; https://ru.xcv.wiki/wiki/Sori_(music) ; https://ru.xcv.wiki/wiki/Koron_(music)

1) сорӣ

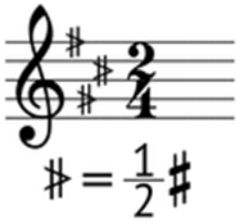

2) корон

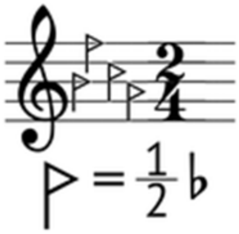

Шакли 62

Ҳар як аломати тағйирдиҳанда дар ду маврид истифода мешавад:

а) дар назди калид, он гоҳе, ки аломатҳоро ба тартиб ва манзури хос дар оғози ҳар асари мусиқӣ ва низ дар оғози ҳар хати ҳомил миёни калид ва касри мизон менависанд. Дар ин сурат риояи ин дастур дар тӯли асари мусиқӣ ҳатмист ва худи онҳоро аломатҳои калидӣ меноманд. Ва ҳар гоҳе, ки тағйир додани ин ё он нота ба миён омад, аз тарафи чапи он аломати дилхоҳ навишта мешавад. Дар чунин вазъ ин аломат то касри мизони навбатӣ эътибор дорад. Барои бартараф кардани он дар дохили ҳамон мизон, аз нишонаи «бекар» истифода бурда мешавад.

б) вазъи дуюми истифодаи аломати тағйирдиҳанда – дар назди нота аст. Дар ин маврид он дар лаҳзаҳои зарурии асари мусиқӣ ба манзури зеботар гардонидани он лаҳзаҳо истифода бурда мешавад. Дар ин сурат эътибори аломат аз лаҳзаи корбурд то поёни ҳамон мизон маҳфуз мемонад. Ва агар дар мизони баъд низ аз ҳамон аломат хоҳем истифода барем, зарур аст нишонаро дар ин мизон ҳам такрор бинависем.

Дар бораи нишонаҳои тағйирдиҳанда чанд нуктаи дигари гуфтанӣ ҳаст:

1. Нишонаи бекар аломати калидӣ буда наметавонад.
2. Нишонаҳои калидӣ бояд дар оғози ҳар хати ҳомил низ такрор шаванд.
3. Нишонаҳои «дубл-сорӣ» ва «дубл-корон» вуҷуд надоранд.

30. Анвои нимпарда

Нимпарда бар ду гуна аст: нимпардаи диатоникӣ ва нимпардаи хроматикӣ.

1. нимпардаи диатоникӣ (Diatonique) миёни ду нотаи ҳархела (ғайри ҳамном) паиҳам ҷой мегирад. Як ё ҳарду нотаи ташкилдиҳандаи нимпардаи диатоникӣ метавонанд бо ё бидуни нишонаҳои тағйирдиҳанда

бошанд :

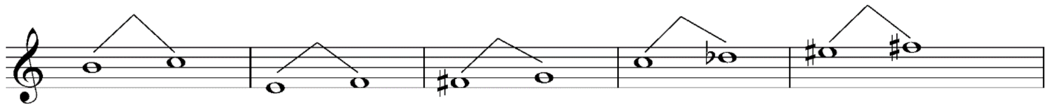

Шакли 63

2. нимпардаи хроматикӣ (Chromatique) ҳамеша миёни ду нотаи ҳамном ва ҳаммонанди он рӯи ҳомил қарор мегирад. Ин нимпарда миёни як нота ва ҳаммонанди «диез» ё «бемол»-шудааш ба вуҷуд меояд. Ба гуфтаи дигар, яке аз ду нотаи ташкилдиҳандаи фосила бояд дорои нишонаи тағйирдиҳанда бошад :

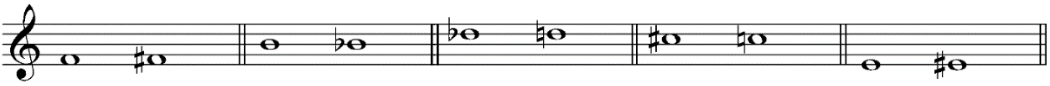

Шакли 64

Ҳар гоҳ фосилаи якпардаӣ миёни нотаҳои паиҳам ба ду нимпарда тақсим шавад, яке аз нимпардаҳо диатоникӣ ва дигаре хроматикӣ хоҳад буд. Масалан, миёни нотаҳои «до» ва «ре» нотаи «до-диез» нимпардаи аввалро хроматикӣ ва дуюмиро диатоникӣ мекунад ва нотаи «ре-бемол», баръакс :

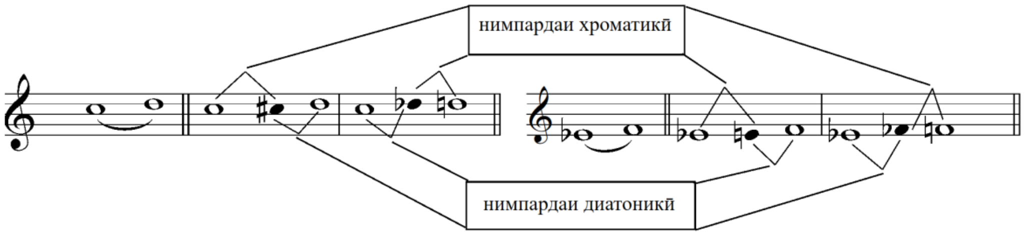

Шакли 65

Дар параграфи 28 гуфта шуд, ки фосилаи якпардаии миёни нотаҳои паиҳамро «секундаи бузург» ва фосилаи нимпардаии миёни ду нотаи паиҳамро «секундаи хурд» меноманд. Дар такмили ин гуфта бояд нуктаи дигареро низ илова кард: фосилаи нимпардаии диатоникиро «секундаи хурд» ва фосилаи нимпардаии хроматикиро «примаи афзуда» мегӯянд (ин мавзӯъ дар фасли панҷум ба таври густурда баррасӣ хоҳад шуд). Ба ҷуз анвои нимпарда, ки дар боло баён шуд, ки гунаҳои дигари ин фосила низ вуҷуд доранд, ки чун дар мусиқӣ асосан ниёзе ба корбурди онҳо нест, дар назарияи мусиқӣ дар бораи онҳо одатан гуфта намешавад :

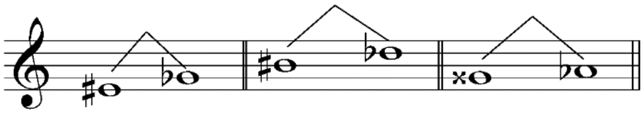

Шакли 66

Ва онҳо ҳамчун гуфтаҳои назариявӣ боқӣ мемонанду халос. Барои истифодаи онҳо ба ин намуд ва унвонҳои ҳосил дар амалия зарурате пайдо нашудааст.

Вазифа ва машқ

1. Дар дохили ҳар як қавс навъи фосиларо нависед (ҳарфи «д»-ро барои диатоникӣ ва «х»-ро барои хроматикӣ ба кор баред):

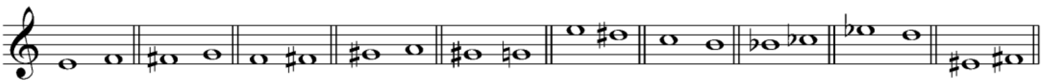

2. Ҳар як пардаи поёнро тавре ба ду ним тақсим кунед, ки аввал нимпардаи хроматикӣ ва дуюм диатоникӣ бошад:

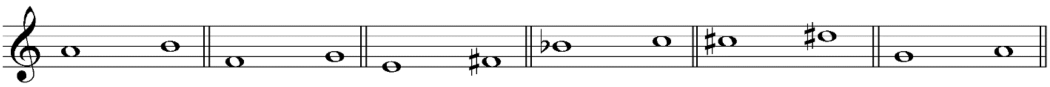

3. Ҳар як аз пардаи поёнро тавре ба ду ним тақсим кунед, ки нимаи нахуст нимпардаи диатоникӣ ва дуюм хроматикӣ бошад:

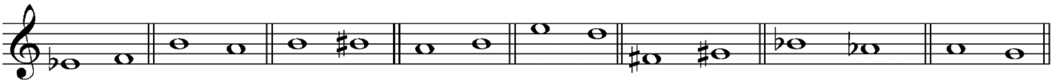

31. Акси фосила

Дар параграфи 27 дар бораи фосилаҳои сода ва таркибӣ сухан гуфта шуд. Дар мусиқӣ ва бештар дар баҳсҳои назариявӣ ҳар фосила, хоҳ сода ва хоҳ таркибиро, танҳо ба сурати содаи он баррасӣ мекунанд .

Ҳар фосила (сода) акси худро дорад: ҳар гоҳ нотаи поёнии фосиларо як октава боло барем, фосилаи тозае ба даст меояд, ки акси фосилаи асосӣ аст. Инчунин, метавон ба ҷои боло бурдани нотаи поёнии фосила, нотаи болоиро як октава поён овард. Дар ҳарду ҳол ҳар гоҳе ҷои нотаҳои аввал ва дуюми фосила иваз шавад, байни нишондиҳандаҳои рақамии фосилаи

аввал ва акси он (яъне фосилаи баъдӣ) робитае ҷо дорад. Чуноне ки дар шакли 67 дида мешавад, акси фосилаи терсия фосилаи секста аст ва акси фосилаи квинта – фосилаи кварта аст :

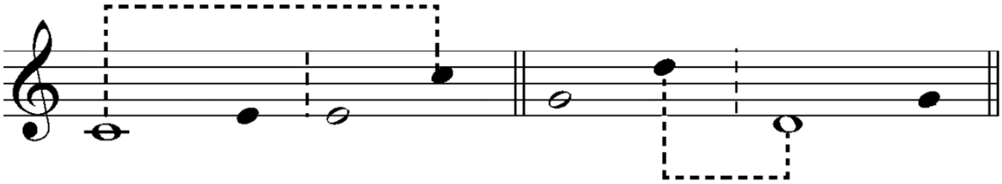

Шакли 67

Ба гуфтаи равшантар, ҳосили ҷамъи ҳар фосила ва акси он ҳамеша 9 аст:

фосилаи асосӣ	фосилаи акс	ҳосили ҷамъ
прима (1)	октава (8)	9
секунда (2)	септима (7)	9
терсия (3)	секста (6)	9
кварта (4)	квинта (5)	9
секста (6)	терсия (3)	9
септима (7)	секунда (2)	9
октава (8)	прима (1)	9

Шакли 68

32. Шастиҳои фортепиано

Бо нигоҳе ба шастиҳои фортепиано ва баррасӣ дар бораи тарзи қарор гирифтани шастиҳои сиёҳ ва сафед, метавон якчанд нуктаро пай бурд. Шастиҳои фортепиано ба ду рада – шастиҳои сафед ва шастиҳои сиёҳ тақсим шудаанд. Шастиҳои сафед эҷодкунандаи савтҳои нотаҳои «до, ре, ми, фа, сол, ля, си ва до (-и октаваи болотар...)» ҳастанд. Як фортепианои маъмулӣ 50 шастии сафед дорад, ки ба тартиби якхела қарор гирифтаанд. Дар ҳар давраи шастиҳои ҳафтгонаи сафед (аз «до» то «си») – панҷ шастии сиёҳ, дар ду гурӯҳ – сетоӣ ва дутоӣ – омадаанд :

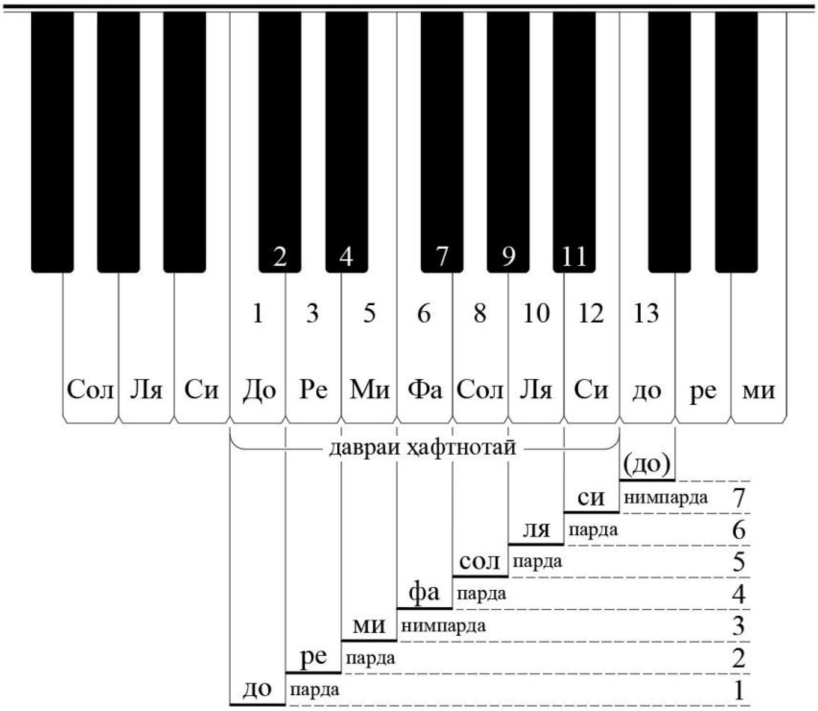

Шакли 69

Дар қисми поён [шакли 69] нотаҳо паиҳам дараҷа ба дараҷа аз поён ба боло (ва аз чап ба рост) тақсим шудаанд.

Фосилаи байни панҷ шастии паиҳам, яъне шастиҳои 1, 2, 4, 5, 6 (ва шастии баъдии онҳо) – калон ва ду шастии паиҳам, яъне шастиҳои 3 ва 7 (бо шастиҳои баъдии онҳо) – хурд мебошад. Фосилаҳои калон тибқи тартиби шастиҳои фортепиано, ҳамон фосилаҳое ҳастанд, ки миёнашон шастии сиёҳ ҷойгир аст. Ин фосила дар параграфи 28 фосилаи «секундаи бузург» номида шуда, қайд карда шуд, ки он метавонад ба ду қисми баробар тақсим шавад. Ин кор дар фортепиано бо ёрии шастии сиёҳе, ки дар миёни ду шастии сафеди якпардаӣ қарор гирифта аст, сурат мегирад. Ба гуфтаи равшантар, фосилаи миёни ду шастии сафеде, ки миёни онҳо шастии сиёҳе вуҷуд дорад, як парда аст ва шастии сиёҳ фосилаи мазбурро ба ду нимпардаи баробар тақсим мекунад.

Дар радифи шастиҳои фортепиано (ҳам сиёҳ ва ҳам сафед) фосилаҳои нимпардаӣ миёни шастиҳои зерин қарор гирифтаанд:

1. дар ҳар ду шастии сафед, ки миёнашон шастии сиёҳ вуҷуд надорад (монанди шастиҳои 5-6, 12-13 дар шакли 69);

2. миёни як шастии сафед ва шастии сиёҳ фосилаи самти рости он (шумораҳои 1-2, 3-4, 6-7 ва ... дар шакли 69);
3. миёни як шастии сиёҳ ва шастии сафед фосилаи самти рости он (шумораҳои 2- 3, 4-5, 7-8 ва ... дар шакли 69).

Ҳар гоҳ шастиҳои фортепианоро, хоҳ сафед ва хоҳ сиёҳ, аз ҳар нотае ба тартиб бишуморем, дар шастии сездаҳум ба нотаи ҳамноми нотаи оғоз (ва воқеан – октаваи он) мерасем.

Фосилаҳои якпардаӣ низ метавонанд аз замми ду фосилаи нимпардаӣ ҳосил шаванд. Дар радифи шастиҳои фортепиано фосилаҳои якпардаӣ ба қарори зеранд:

1. ҳар ду шастии сафед, ки миёнашон шастии сиёҳе ҳаст (монанди шастиҳои шумораи 1-3, 3-5, 6-8, ва .... дар шакли 69);
2. миёни як шастии сафед ва як шастии сиёҳ, агар дар миёни онҳо танҳо як шастии сафед вуҷуд дошта бошад (монанди шастиҳои 5-7 дар шакли 69) ;
3. миёни як шастии сиёҳ ва як шастии сафед, агар дар миёни онҳо танҳо як шастии сафед бошад (монанди шастиҳои 4-6 , 11-13 дар шакли 69);
4. миёни ҳар ду шастии сиёҳ, ки байнашон як шастии сафед вуҷуд дошта бошад (шастиҳои 2-4, 7-9 ... дар шакли 69);

Шастиҳои сездаҳгонаи сафед ва сиёҳ (дар шакли 69, шумораҳои 1 то 13) ба тартиби эҷодкунандаи савтҳои нотаҳои шакли 70а ва 70б ҳастанд :

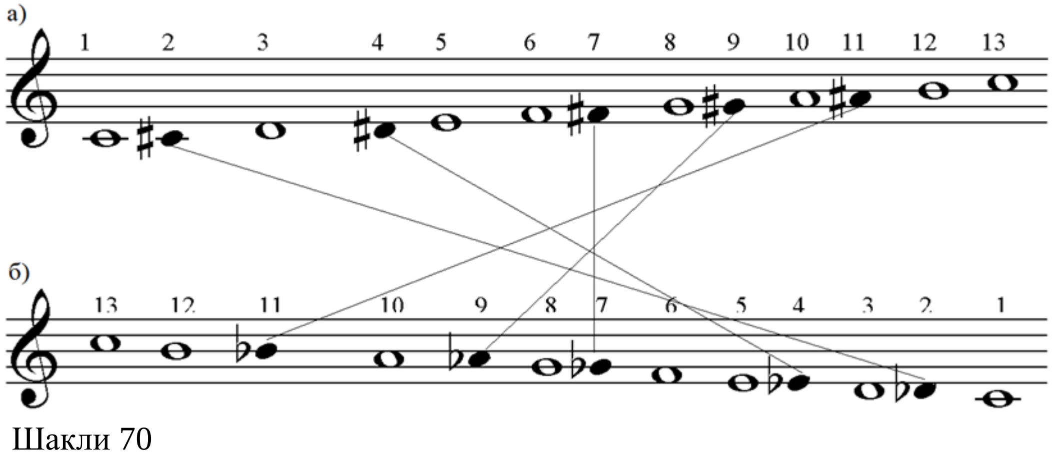

Шакли 70

Шумораҳое, ки дар боло ва поини ҳомилҳои шакли 70 дида мешаванд,

ҳамон шумораҳое ҳастанд, ки дар шакли 69 рӯи шастиҳои фортепиано гузошта шудаанд. Аз муқоисаи онҳо дар шаклҳои 69 ва 70 метавон якчанд нуктаро мушоҳида намуд. Масалан, нотаи шумораи 2 [шакли 70а] «до-диез» аст ва ҳамин шумора дар поин (ҳомили б) нотаи «ре-бемол»-ро меноманд. Аз ин муқоиса чунин мефаҳмем, ки шастии шумораи 2 [шакли 69], нотаҳои «до-диез» ва низ «ре-бемол»-ро падид меоварад. Ҳамчунин нотаҳои «ре-диез» ва «ми-бемол», «фа-диез» ва «сол-бемол», «ля-диез» ва «си-бемол» ҳамсадо ҳастанд ва шастиҳои сиёҳи муштарак доранд :

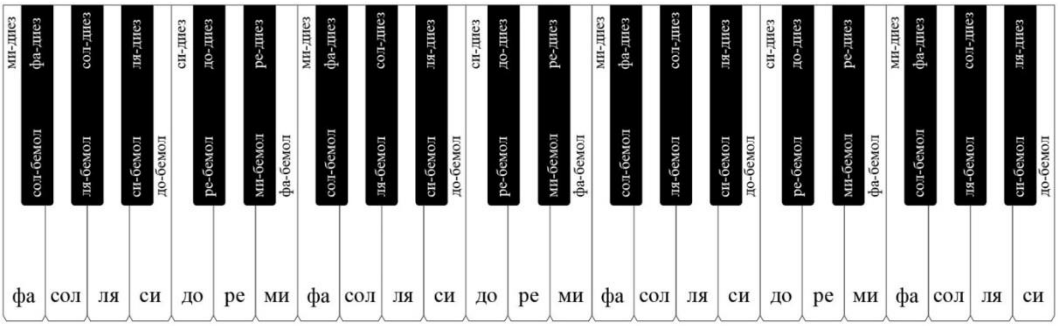

Шакли 71

Вазифа ва машқҳои поёни фасл

1. Нимпардаҳои диатоникӣ ва хроматикиро (бо ҳарфҳои «д» ва «х») дар намунаи поён мушаххас кунед :

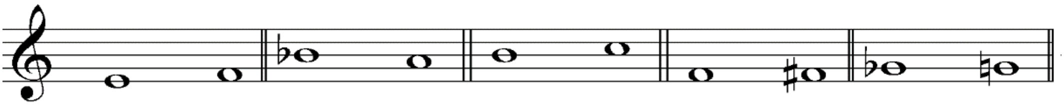

2. Дар ҳар мизон нотаи дуюмро ба гунае тағйир диҳед, ки нимпардаи диатоникӣ ба нимпардаи хроматикӣ табдил шавад :

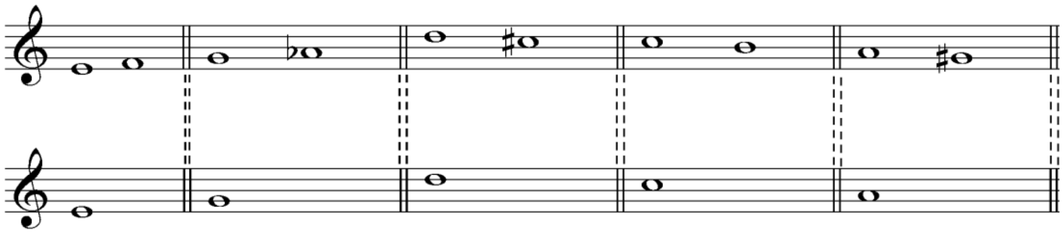

3. Дар ҳар мизон нотаи аввалро ба гунае тағйир диҳед, ки нимпардаи хроматикӣ ба нимпардаи диатоникӣ табдил шавад :

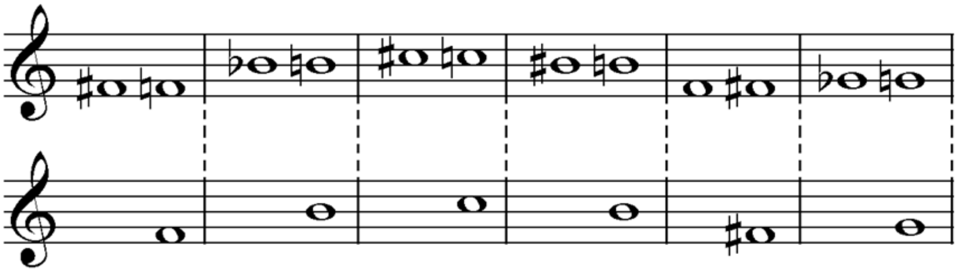

4. Ишораи рақамии ҳар як фосилаи поёнро зери он нависед:

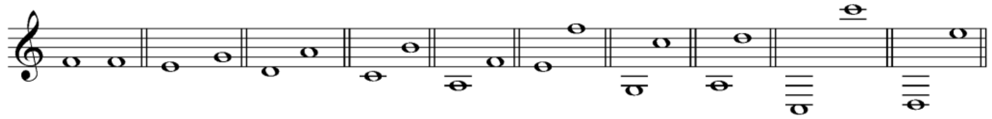

5. Фосилаҳои таркибии поёнро ба фосилаҳои сода табдил дода,
рӯи ҳомили зерин бинависед ва ишораи рақамии ҳар якро зикр кунед:

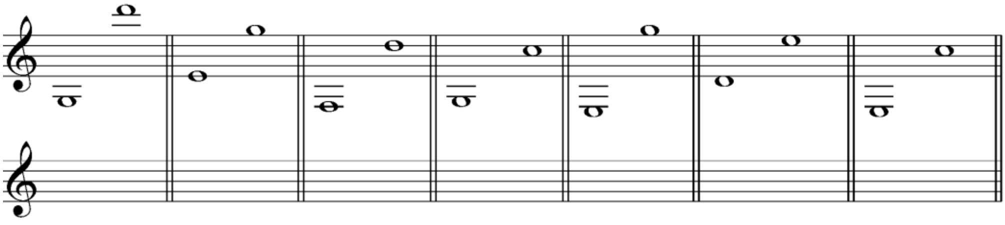

6. Акси фосилаҳои поёнро нависед :

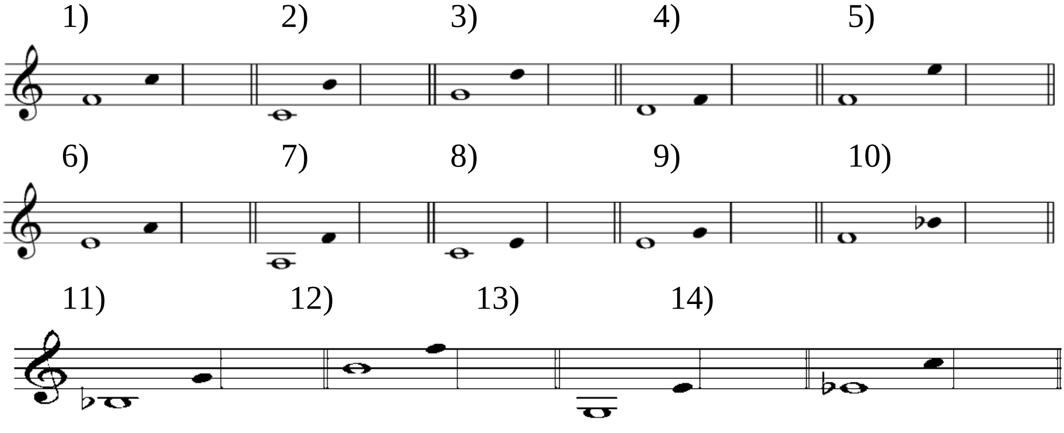

7. Бо таваҷҷӯҳ ба шастиҳои фортепиано ҳар хонаро, ки миёни нотаҳои он шастии сиёҳе вуҷуд надорад, мушаххас кунед :

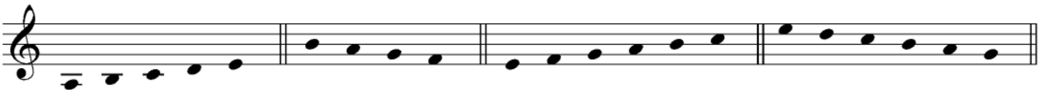

8. Миёни нотаҳои поёни ҳар хона, чӣ шастиҳое (сиёҳ ё сафед) вуҷуд дорад:

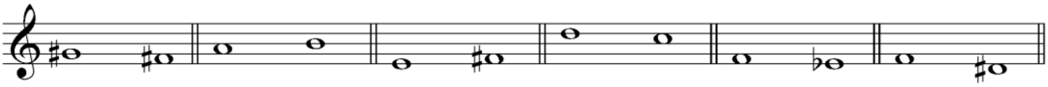

9. Ранги шастии нотаҳои поёнро рӯи ҳар нота бинависед [метавонед ба шакли 71 такйя кунед] :

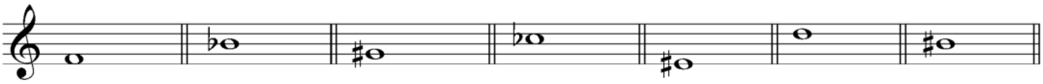

10. Дар оҳанги поён нотаҳое, ки бо нишонаи «↓» мушаххас шудаанд, дар фортепиано бо кадом шастӣ (сиёҳ ё сафед) навохта мешаванд?

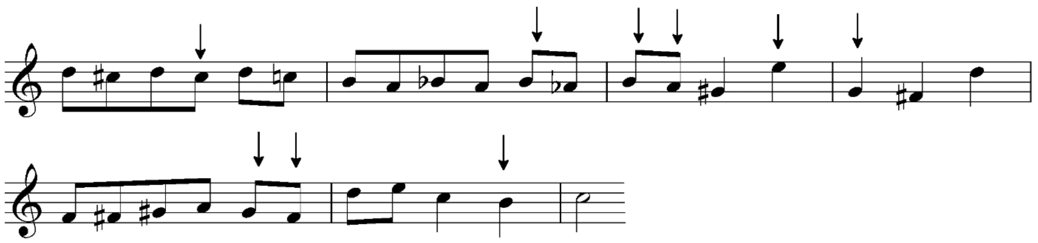

11. Дар ҳар мизон нотаҳои дугунаеро, ки дар фортепиано бо шастии якхела навохта мешаванд, бо нишонаи «х» мушаххас созед:

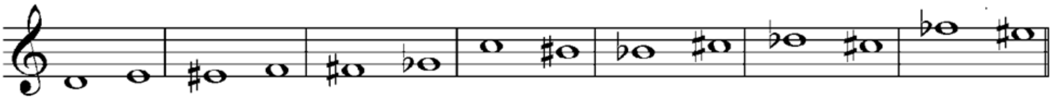

ФАСЛИ ЧАҲОРУМ

ГАММА ВА ТОНАЛНОСТ

33. **Таърифи гамма**

Занҷираки савтҳое, ки савтҳои он аз якдигар дар фосилаи муайян паиҳам омадаанд ва нотаи охирини он октаваи болоии нотаи аввалини он мебошад, гамма номида мешавад. Гамма ифодагари теъдоди дараҷаҳои лаҳн ва таносубияти пастубаландии дараҷаҳои он мебошад. Бинобар ин ба гамма ду сифат хос аст: теъдоди савтҳои пайдарпайӣ ва фосилаи миёни онҳо. Ин ду авомил навъи гаммаро муайян мекунад. Савтҳои муайяни пайдарпайро дараҷаҳои гамма меноманд. Гаммаҳо ба ду гурӯҳи асосӣ тақсим мешаванд: 1) гаммаҳои хроматикӣ. 2) гаммаҳои диатоникӣ.

34. **Гаммаҳои хроматикӣ**

Ин гамма – бо оғоз аз ҳар нота – ба фосилаҳои нимпардаӣ (ҳам хроматикӣ ва ҳам диатоникӣ) дараҷаҳоро тай карда, батадриҷ боло меравад, то дар савти сездаҳум ба октаваи оғози худ бирасад. Агар гаммаи хроматикиро аз нотаи «до» оғоз кунем, чунин дараҷоте хоҳем дошт :

гаммаи хроматикии до

Шакли 72

Ва ё масалан, аз нотаи «сол» оғоз кунем, он гоҳ чунин дараҷотро ба даст меоварем:

гаммаи хроматикии сол

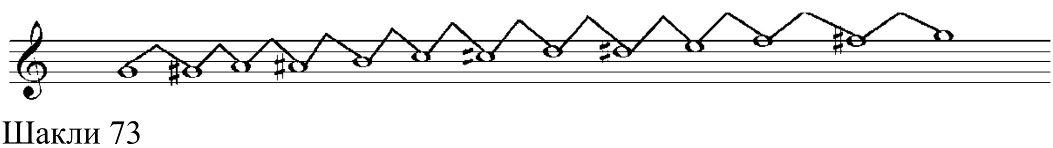

Шакли 73

Диез ё бемол

Бо нигоҳи дубора ба шаклҳои 70, 71 (фасли пешин) ба хотир меоварем, ки шастиҳои сиёҳ метавонанд савти диезшудаи нотаи пеш аз худ ва ҳам савти бемолшудаи нотаи пас аз худро эҷод кунанд.

Инак, савол ба миён меояд, ки дар навиштани гаммаи хроматикӣ кадом яке аз нишонаҳои тағйирдиҳанда бояд ба кор равад?

Масалан, оғози шакли 74-ро бояд ба тариқи «а» навишт ё ба тариқи «б»?

а) б)

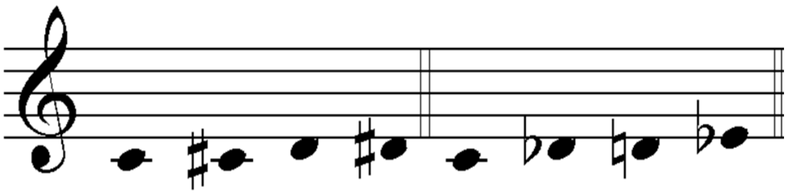

Шакли 74

Дар ин бора бояд гуфт, кор бурдани нотаҳои бемолшуда ё диезшуда дар назарияи мусиқӣ фарқи чандон зиёде надорад.

Нуктае, ки дар умум ин ҷо метавон афзуд: ҳар гоҳ гаммаи хроматикӣ ба сӯи боло равад, нишонаҳои болобаранда, яъне диез ба кор меравад :

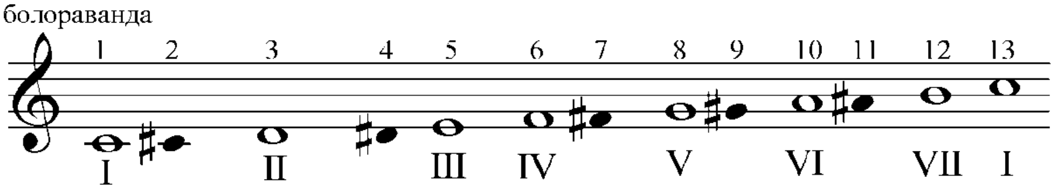

Шакли 75

Ва ҳар гоҳ ин гамма ба сӯи поён ояд, нишондиҳандаҳои поёнбаранда, яъне бемол ба кор меравад :

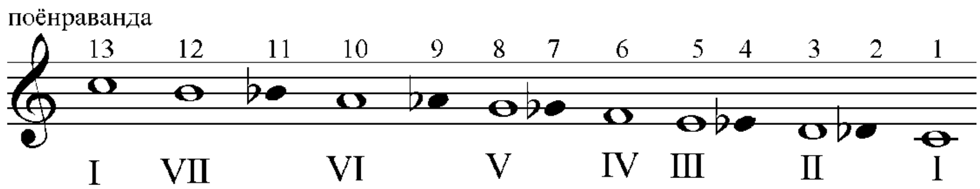

Шакли 76

Дар гаммаи хроматикӣ, чунон ки дида мешавад (ниг. ба шаклҳои 72 ва 73), фосилаи миёни дараҷаҳо ҳама баробари нимпарда аст. Миёни нотаҳои оғоз ва поёни гамма, ки ба фосилаи як октава аз якдигар қарор

доранд, ёздаҳ нота ва дувоздаҳ нимпарда вуҷуд дорад.

Дар воқеъ, ҳар гаммаи хроматикӣ (бо оғози мушаххас) ҳамон нотаҳоеро ба кор мебарад, ки дигар гаммаи хроматикӣ бо оғози дигар. Бинобар ин гаммаҳои хроматикӣ бо нотаҳои мухталифи оғози худ нисбат ба ҳамдигар мустақилият надоранд ва ба ин далел нотаи оғоз дороии «марказият»-ро надорад, ки дар гаммаҳои диатоникӣ (ки шарҳашон пас аз ин хоҳад омад) ба назар мерасад. Дар шакли 78 се гаммаи хроматикӣ – «до», «сол» ва «ре» бо ҳам муқоиса шудаанд:

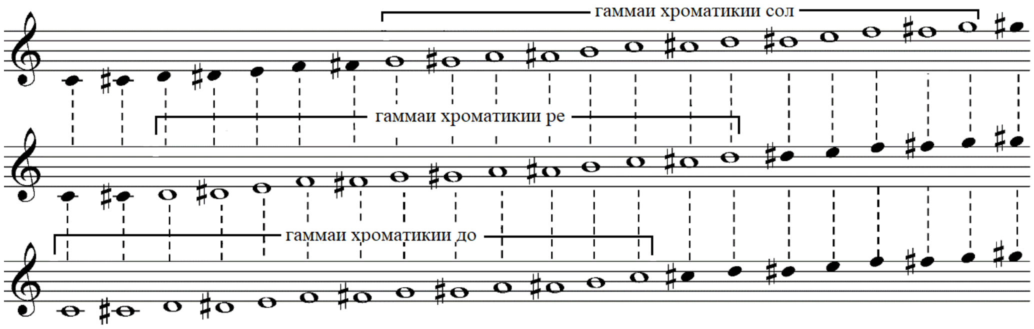

Шакли 77

Гаммаҳои хроматикӣ (ва низ гаммаҳои диатоникӣ) албатта, ҳаракати поинраванда низ метавонанд дошта бошанд. Дар ин ҳолат ба сурати зер нотанависӣ мешаванд :

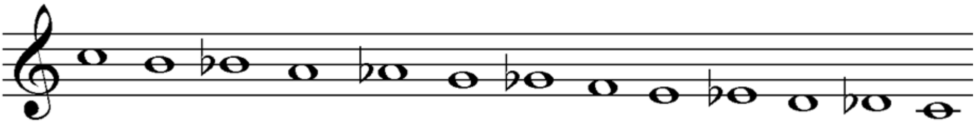

Шакли 78

Гаммаи хроматикӣ ду гуна аст: 1) хроматикии мелодӣ. 2) хроматикии гармонӣ. Тафовути ин ду дар тарзи нимпардаӣ кардани фосилаҳои якпардаӣ аст.

Дар гунаи гаммаи хроматикии мелодӣ фосилаи якпардаии байнидараҷавӣ ибтидо ба нимпардаи диатоникӣ ва сипас, ба нимпардаи хроматикӣ тақсим мешавад:

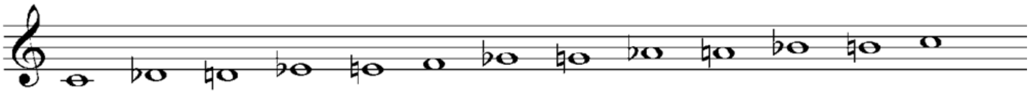

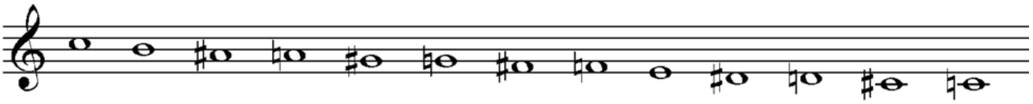

Шакли 79

Дар ҳоле, ки дар гунаи гаммаи хроматикии гармонӣ тартиби нимпардаҳои акси он аст : ҳамаи фосилаҳои якпардаӣ ибтидо ба нимпардаи хроматикӣ ва сипас ба нимпардаи диатоникӣ тақсим мешаванд:

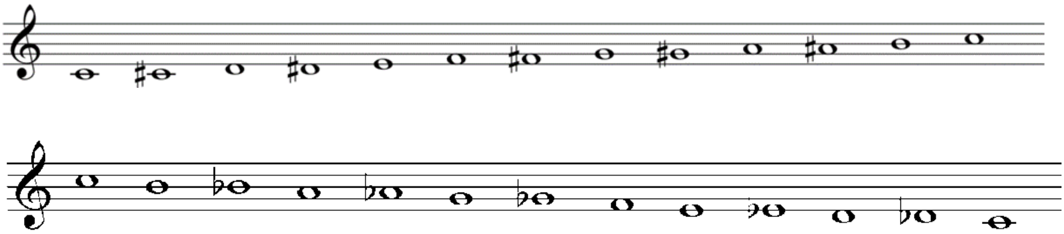

Шакли 80

Фарқи миёни ду хели гаммаи хроматикӣ (мелодӣ ва гармонӣ)-ро бояд дар ҷобаҷоӣ ва гуногунии нимпардаҳои он донист (ниг. ба параграфи 30 фасли пешин). Тарзи фавқуззикри талқиноти гаммаи хроматикӣ танҳо ба як қатор кишварҳо хос аст.

Дар масъалаи имлои гаммаи хроматикӣ байни кишварҳо диди дигаре ҳам ҷо дорад. Дар он, гарчанде ду гунаи ин навъи гаммаро қайд кунанд ҳам, ин гунаҳоро бо унвонҳои дигар – гаммаи мажории хроматикӣ (1) ва гаммаи минории хроматикӣ (2) ном мегиранд. Дар ин маворид асоси гаммаро ё мажор ва ё минор шуморида, болоравӣ ва поёншавии дараҷаҳоро бо такйя бар мажор ё минор талқин медиҳанд ва дороии қоидаҳои истисноии онро нисбати баъзе дараҷаҳои гаммаи мажорӣ ва минорӣ мушаххас мегардонанд.

Манзури мо ба ин масъала чунин аст, ки новобаста ба номгузориҳову истисноиҳои гуногун аз гаммаи хроматикӣ на бӯи мажор меояду на минор. Ин гаммаи 12-дараҷаии нимпардаии навъи симметрӣ мебошад. Ва бино бар табиати гуногуни гаммаҳои хроматикӣ ва мажору минор, ибтидоан онҳо ба ду гурӯҳ тааллуқ дониста мешаванд : гаммаҳои хроматикӣ ва гаммаҳои диатоникӣ.

35. **Гаммаи диатоникӣ**

Аз он ҷо, ки фосилаи миёни дараҷаҳо дар гурӯҳи гаммаҳои диатоникӣ баробар нест ва аз он ҷо, ки тартиби қарор гирифтани ин фосилаҳо дар як гуна аз гунаи дигар фарқ мекунад, ин гурӯҳ анвои гуногунро дар бар мегирад. Бо вуҷуди ин, дар умум гаммаи мазбур ба ду радаи бузург тақсим мешавад:

1) гаммаҳое, ки фосилаи миёни дараҷаҳои онҳо аз фосилаҳои ду гуна – парда ва нимпарда ташкил ёфта бошанд. Дар ин рада фарз бар ин аст, ки ҳар парда ду баробари нимпарда буда ва ҳар октава дар маҷмӯъ аз дувоздаҳ нимпардаи баробар иборат мешавад.

2) гаммаҳое, ки ба ҷои яке аз фосилаҳои якпардаӣ ё нимпардаӣ фосилаҳои дигаре миёни дараҷаҳои худ дошта бошанд[33].

Дар мусиқии имрӯза маъмултарин гаммаҳои радаи аввал гаммаҳои диатоникии мажор ва диатоникии минор мебошанд.

Гаммаи диатоникии мажорӣ

Ин гамма, бо ҳисоби нотаи ҳамноми охир, ҳашт нота дорад ва фосилаҳои миёни дараҷаҳо иборат аз панҷ парда ва ду нимпарда буда, сохтори табиии он (ки сохтори асосӣ ба шумор меравад) ба таври зерин танзим шудааст :

Шакли 81

Дар гаммаи диатоникии мажорӣ тартиби фосилаҳои миёнидараҷаӣ ҳамеша тағйирнопазир боқӣ мемонад. Ба ин маънӣ, ки ҳар гоҳ ҷои пардаҳо ва нимпардаҳо тағйир шавад, сохтори бадастомада метавонад

---

[33] Одатан гаммаҳои радаи дуюм дар китобҳои назарияи мусиқӣ, ки бар асоси мусиқии аврупоӣ таҳия мегарданд, дида намешаванд. Ҳол он ки дар баробари лаҳнҳои табиӣ, юнониқадимӣ, асримиёнагӣ (аз зумраи дорӣ, ионӣ, эолӣ, фригӣ, лидӣ, миксолидӣ ва гипофригӣ), ба хели «шартан диатоникӣ» лаҳнҳо, системаҳо ва дараҷотҳои диатоникии ивазшаванда, инчунин пентатоника ва гексахордҳои асримиёнагӣ, лаҳнҳои мақомот ва диг. низ дохил мешаванд. Дар баъзе коркардҳои сунъии асри XX ҳатто баъзе системаҳои 12-дараҷаиро низ ҳамчун «маҷмӯи дараҷаҳои асосӣ» ба диатоникӣ тааллуқ медиҳанд.

дигар ба ин гамма тааллуқ дода нашавад[34].

Дар фасли гузашта аз параграфи 28 фаҳмидем, ки агар аз нотаи «до» дараҷа ба дараҷа то нотаи октаваи он боло биравем, фосилаҳои миёни дараҷаҳо иборат хоҳанд буд аз

Шакли 82

Ва инак, агар сохтори асосии пешгуфтаро бо ин низом муқоиса кунем, дар онҳо ихтилофе намебинем. Ва низ, агар сохторҳои муқоисашударо бо шакли 69 бисанҷем, чунин натиҷа мегирем:

- агар рӯи шастиҳои фортепиано аз нотаи «до» оғоз карда, ҳамаи нотаҳоро то «до»-и октаваи рӯи шастиҳои сафед ба садо дарорем, тартиби фосилаи миёни шастиҳо монанди сохтори аслии он хоҳад буд :

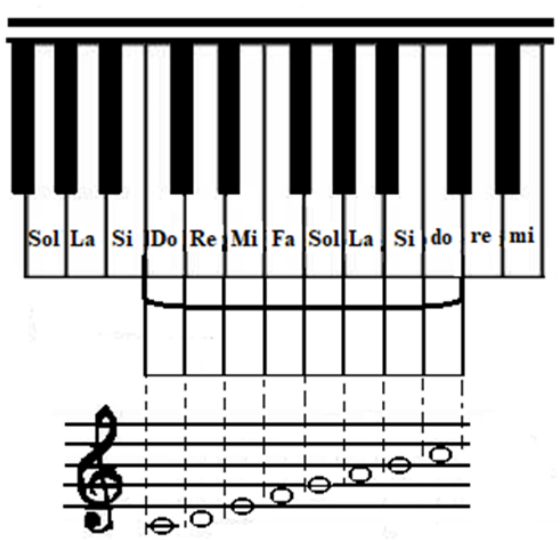

Шакли 83

[34] Тағйирҳои парда ва нимпарда гоҳе ҳамон сохтори гаммаро бо оғози дигар ба даст меоваранд. Масалан, агар фосилаи миёни дараҷаҳои VI ва VII-ро бо VII ва VIII иваз кунем, мебинем, ки дар вазъи нав ҳамон тартиби сохторӣ ин бор аз дараҷаи IV аст. Дар бораи чунин тағйир ва табдил дар параграфи «Низоми пайванд дар гаммаҳои мажорӣ» (параграфи 36) батавсил оварда хоҳад шуд.

Гаммаи мажориро монанди ҳамаи гаммаҳои дигар, албатта метавон аз ҳар нотаи дигар низ оғоз кард, вале бояд фосилаҳои миёни дараҷаҳо тибқи сохтори аслӣ мураттаб шавад. Барои мисол онро аз нотаи «ре» оғоз мекунем. Нахуст бо истифода аз нотаҳои табиӣ (ҳосил аз шастиҳои сафеди фортепиано) нотаҳоро аз «ре» то «ре»-и октава менависем (медонем, ки фосилаи табиии миёни нотаҳои «ми – фа» ва «си – до» нимпарда ва миёни бақияи нотаҳо якпарда аст), сипас ин нотаҳоро бо сохтори асосӣ муқоиса мекунем :

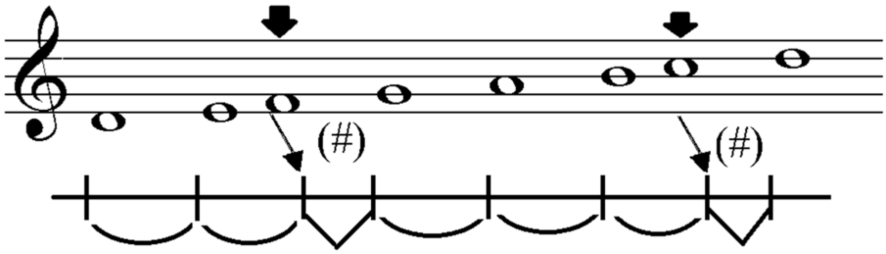

Шакли 84

Дар ин муқоиса мебинем, ки нотаҳои «ре», «ми», «сол», «ля», «си» ва «ре»-и октава дар ҷои дурусти худ қарор доранд ва нотаҳои «фа» ва «до» (онҳое, ки бо нишонаи тирак дар шакли 84 мушаххас шудаанд) бояд нимпардаи хроматикӣ боло бираванд. Бо таваҷҷӯҳ ба он чӣ дар параграфи 29 («Нишонаҳои тағйирдиҳанда») гуфтем, ин корро бояд бо «диез кардан»-и он нотаҳо анҷом дод. Ба ин тартиб гаммаи ре-мажор ба шакли зер хоҳад буд :

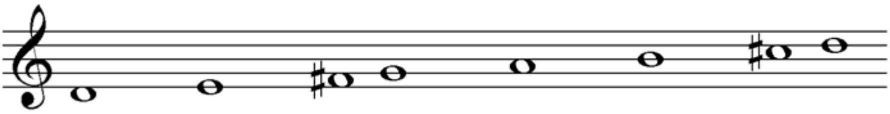

Шакли 85

(Яке аз корбурдҳои муҳими нишонаҳои тағйирдиҳанда танзими фосилаи миёни дараҷаҳо ба манзури мувофиқ кардани онҳо бо сохтори асосии гамма аст).

Мисоли дигар. Гаммаи мажориро аз нотаи «фа» оғоз кунем. Аввал ин гаммаро аз нотаи «фа» ба рӯи нотаҳои табиӣ (шастиҳои сафеди фортепиано) навишта, сипас онро бо сохтори аслии гаммаи мажор муқоиса мекунем :

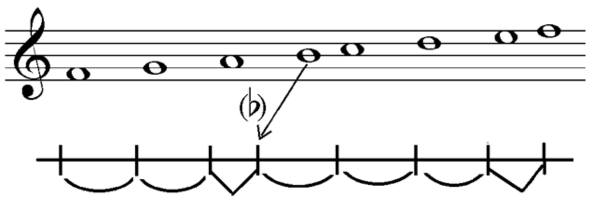

Шакли 86

Аз ин муқоиса бармеояд, ки нотаҳои «фа»(-и аввал), «сол», «ля», «до», «ре», «ми» ва «фа» дар ҷои дурусти худ қарор доранд ва танҳо нотаи «си» бояд нимпардаи хроматикӣ поин биёяд («бемол» шавад). Бинобар ин гаммаи «фа-мажор» чунин хоҳад буд :

Шакли 87

36. Низоми пайванд дар гаммаҳои мажорӣ

Ҳар гоҳ сохтори гаммаи мажорӣ ба диққат баррасӣ шавад, ду порчаи ҳаммонанд ва баробар дар он дида мешавад :

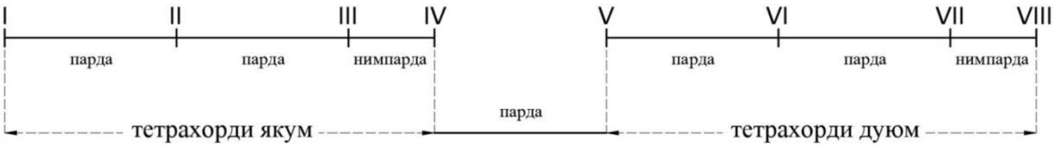

Шакли 88

Дар назарияи мусиқӣ ҳар порчаро тетрахорд (ё донг)[35] меноманд. Инак, гаммаи до-мажорро бо гаммаи фа-мажор [шакли 89] аз назари тетрахорд муқоиса мекунем :

[35] Tetrakhord (Tetrachordon) иборат аз ду калима Tetra («чаҳор») ва Chord («зеҳ, сим, тор, савт») аст. Истилоҳи «донг» ба монанди «ҷинс» аз рисолаҳои мусиқии асримиёнагӣ буда, имрӯз ҳам дар баъзе мамлакатҳои Шарқ дар истифода аст. Барои мусиқии тоҷик истилоҳҳои «донг» ва «ҷинс» бештар моҳияти таърихӣ доранд, на амалӣ. Зеро ки аз асри XX дар мусиқии тоҷик амалан тамоюл ба истифодаи истилоҳи «тетрахорд» бештар ҷо дорад.

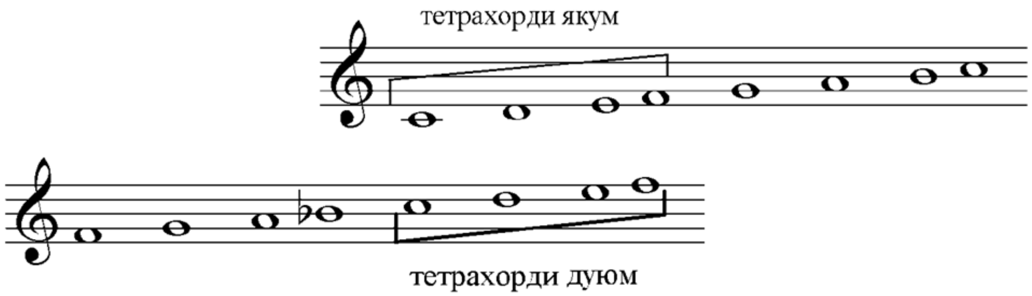

Шакли 89

Аз ин муқоиса дармеёбем, ки тетрахорди аввали гаммаи до-мажор бо тетрахорди дуюми гаммаи фа-мажор комилан як хел аст. Ба осонӣ метавон омили онро пай бурд:

1. ҳар гаммаи мажор муташаккил аз ду тетрахорди ҳаммонанд бо сохтори парда-парда-нимпарда аст.

2. тетрахорди аввали ҳар гаммаи мажорӣ метавонад худ тетрахорди дуюми гаммаи мажории дигаре бошад.

3. ҳар тетрахорди дуюми гаммаи мажорӣ метавонад тетрахорди аввали гаммаи мажории дигар бошад.

Хулосаи 3-ро месанҷем: медонем, ки тетрахорди дуюми до-мажор аз нотаҳои «сол, ля, си, до» ташкил шудааст. Ин гурӯҳи нотаҳо тетрахорди аввали кадом гаммаи мажорие метавонад бошад? Равшан аст, ки нотаи аввали ин тетрахорд зимнан нотаи оғози гамма низ ҳаст. Яъне гурӯҳи нотаҳои мазбур тааллуқ дорад ба тетрахорди аввали гаммаи сол-мажор. Бинобар ин гаммаи до-мажор метавонад бо гаммаи сол-мажор аз назари тетрахорд муқоиса шавад :

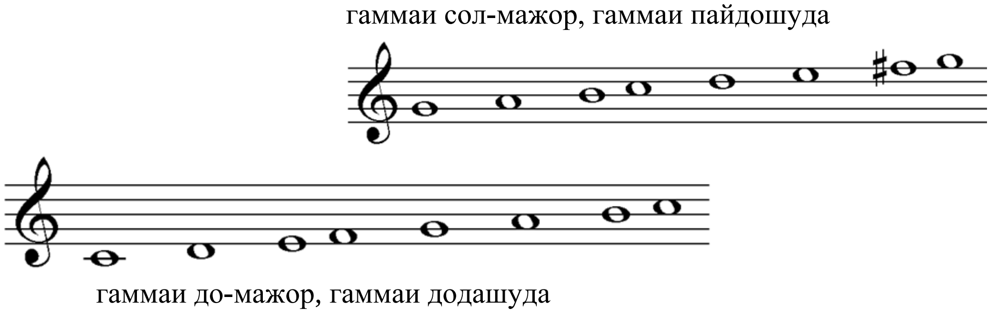

Шакли 90

Инак, аз муқоиса ва баррасии шакли 89 ва шакли 90 ба натиҷаҳои зерин меоем:

1. ҳар гоҳ тетрахорди аввали як гаммаи додашударо ба сурати тетрахорди

дуюми гаммаи дигаре фарз кунем ва барои ин гаммаи пайдошуда як тетрахорди аввал бинависем, пас аз танзими фосилаҳо мебинем, ки дар гаммаи тоза як нишонаи тағйирдиҳанда (-и поёнбаранда, бемол) пайдо мешавад (ё аз теъдоди диезҳои гаммаи додашуда яке мекоҳад).

2. афзоиши бемол (ё коҳиши диез) рӯи нотаи ҳафтуми гаммаи додашуда, ки дар воқеъ ҳамон нотаи чаҳоруми гаммаи пайдошуда аст, таъсир мегузорад. Мисол, дар шакли 89 омадааст, ки гаммаи додашуда до-мажор ва гаммаи пайдошуда фа-мажор аст. Дар он ҷо нишонаи бемол рӯи дараҷаи VII гаммаи додашуда ё дараҷаи IV гаммаи пайдошуда, яъне рӯи нотаи «си» таъсир гузошт.

Барои дарки беҳтари матолиб намунаи дигаре нишон медиҳем :

гаммаи фа-мажор, гаммаи додашуда

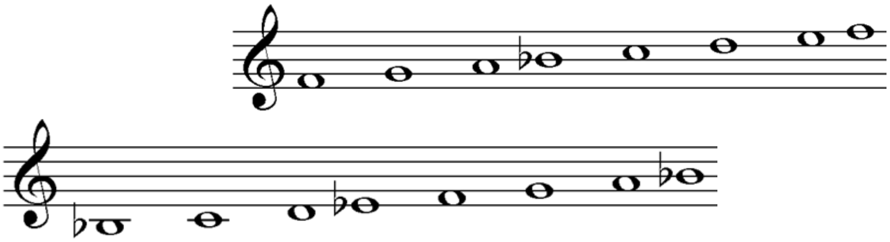

гаммаи си-бемол-мажор, гаммаи пайдошуда

Шакли 91

Гаммаи пайдошуда гаммаи си-бемол-мажор аст ва бемоли афзуда рӯи дараҷаи VII додашуда ё дараҷаи IV гаммаи пайдошуда, яъне нотаи «ми» асар гузоштааст.

3. ҳар гоҳ тартиби корро баръакс кунем, яъне тетрахорди дуюми як гаммаи додашударо ба ҷои тетрахорди аввали гаммаи мажории дигаре бипиндорем ва барои гаммаи тоза як «тетрахорди дуюм» бинависем, дар танзими фосилаҳои сохтори асосии мажор ниёз ба як нишонаи тағйирдиҳандаи изофӣ ва дар воқеъ як «диез» пайдо мешавад (ё бояд аз теъдоди бемолҳои гаммаи додашуда як бемол коҳонем).

4. афзоиши диез (ё коҳиши бемол) дар рӯи нотаи чаҳоруми гаммаи додашуда (ва дар воқеъ нотаи ҳафтуми гаммаи пайдошуда) таъсир мегузорад.

Мисол, ба ғайр аз он хулосае, ки метавон аз шаклҳои 90 ва 91 дар ин бора гирифт, дар ин ҷо намунаи дигареро низ нишон медиҳем :

гаммаи ре-мажор, гаммаи додашуда

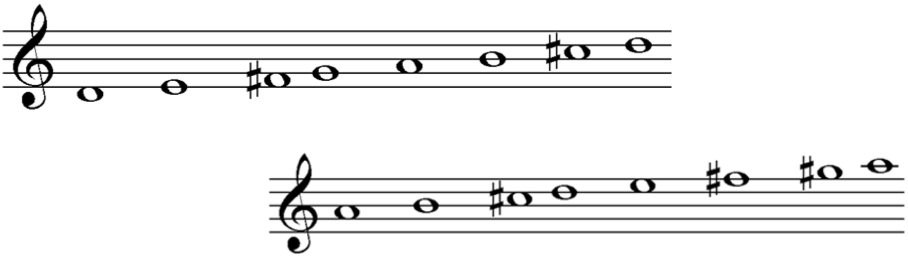

гаммаи ля-мажор, гаммаи пайдошуда

Шакли 92

Гаммаи пайдошуда ля-мажор аст : диези афзуда бар дараҷаи IV гаммаи додашуда ё дараҷаи VII гаммаи пайдошуда, яъне нотаи «сол» асар мегузорад.

Метавон мушоҳида кард, ки бо ҳамин тартиб теъдоди нишонаҳои тағйирдиҳанда, чӣ диез ва чӣ бемол, ҳар дафъа зиёд мешавад. Гаммаи до-мажор нишонаҳои тағйирдиҳанда надорад ва поя (тоника)-и гаммае, ки дорои як диез аст, нисбат ба пояи гаммаи до-мажор дар фосилаи квинта қарор дорад (нотаи «сол» тоникаи гаммае, ки як диез дорад, нисбат ба нотаи «до» дар фосилаи квинта аст). Пояи гаммаи ре-мажор нисбат ба пояи гаммаи сол-мажор дар фосилаи квинта қарор гирифта, як диез зиёд дорад. Бар ҳамин равол гаммаи ля-мажор дар фосилаи квинта аз гаммаи ре-мажор қарор дошта, нисбат ба он боз як диез зиёдтар дорад [шакли 93]. Диезҳои афзудашуда ҳамеша дараҷаҳои IV-и ҳар гаммаи аввалро нимпарда боло мебаранд ва ин нота дар гаммаи тоза ҳамеша дар дараҷаи VII аст. Ҷиҳатеро, ки бо он гаммаҳо ба сӯи афзоиши диезҳо (ё коҳиши бемолҳо) мераванд, ҷиҳати пеш меномем :

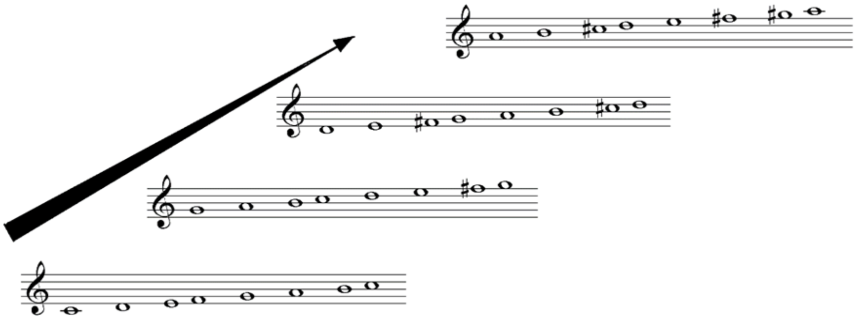

Шакли 93

Бар ҳамин асос, вале баръакс, теъдоди бемолҳо афзуда мешавад. Пояи гаммае, ки дорои як бемол аст (гаммаи фа-мажор) нисбат ба пояи гаммаи до-мажор (ки дорои ҳеҷ нишонаи тағйирдиҳандае нест) як квинта поёнтар аст. Ҳамчунин пояи гаммае, ки дорои ду бемол аст (гаммаи си-бемол-мажор) нисбат ба пояи гаммаи фа-мажор (ки як бемол дорад) низ як квинта поинтар аст. Аз ин пайванд метавон чунин қиёс кард, ки пояи гаммае, ки се бемол дорад, бояд як квинта поёнтар аз пояи гаммаи си-бемол-мажор (гамма бо ду бемол) бошад. Пайванди ин чаҳор гаммаро дар шакли 94 мебинем:

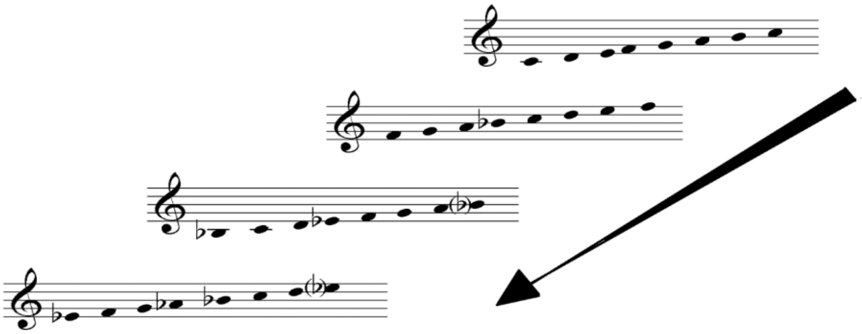

Шакли 94

Ҷиҳатеро, ки тавассути он гаммаҳо ба сӯи афзоиши бемолҳо (ё коҳиши диезҳо) мепаймоянд, ҷиҳати ақиб номидан дуруст аст.

Гаммаҳое, ки аз якдигар танҳо бо як нишонаи тағйирдиҳанда фарқ мекунанд, гаммаҳои ҳамсоя номида мешаванд.

Дар поёни параграфи 29 (фасли сеюм) гуфта шуд, ки «нишонаҳои тағйирдиҳанда дар ду маврид ба кор гирифта мешаванд: мавриди аввал он аст, ки онҳоро ба тартибе ... ва манзури хос… дар оғози ҳар асари мусиқӣ … миёни калид ва касри мизон қарор медиҳанд». Инак, бо донистани ин матолиб метавонем бифаҳмем, ки мафҳуми «тартибе ... ва манзури хос» чист. Бояд донист, ки ҳар асари мусиқӣ (ба истиснои аз асарҳои таъаллуқ ба модерн), дар гаммаи муайяне навишта мешавад. Дар асарҳои мусиқӣ одатан нишонаҳои тағйирдиҳанда дар оғози ҳар асар (ва ибтидои ҳар сатри ҳомил) миёни калид ва касри мизон қайд мешаванд. Чунин ҷойгиршавии нишонаҳои тағйирдиҳанда омилест, ки онҳоро нишонаҳои калидӣ ном гиранд.

Дар тавзеҳи пеш аз шакли 93 дида будем, ки афзоиши диезҳо хеле фаротар меравад. Инак, бубинем, ки теъдоди диезҳоро то куҷо метавон

афзуд. Афзоиши ин теъдод ҳам ба таври назариявӣ ҳеҷ ҳадду марзе надорад ва метавонад аз теъдоди нотаҳои гамма низ фаротар равад (дар ин бора дар параграфи 39 «ҳолати дуюм» ишорае хоҳад омад). Аммо дар амал теъдоди диезҳо маъмулан аз ҳафт зиёдтар намешавад. Вале гаммаҳое, ки беш аз ҳафт диез доранд, ё ҳатто онҳое, ки теъдоди диезашон ҳафт ё наздик ба ҳафт аст, ба сурати «энгармонӣ» навишта мешаванд (дар бораи энгармонӣ нигаред ба фасли панҷум, параграфи 52). Гуфтаҳои боло ба гаммаҳои бемолдор низ айнан ҳамин вазъро ба вуҷуд меоварад.

Инак, гаммаҳои диездорро то ҳафт диез нишон медиҳем:

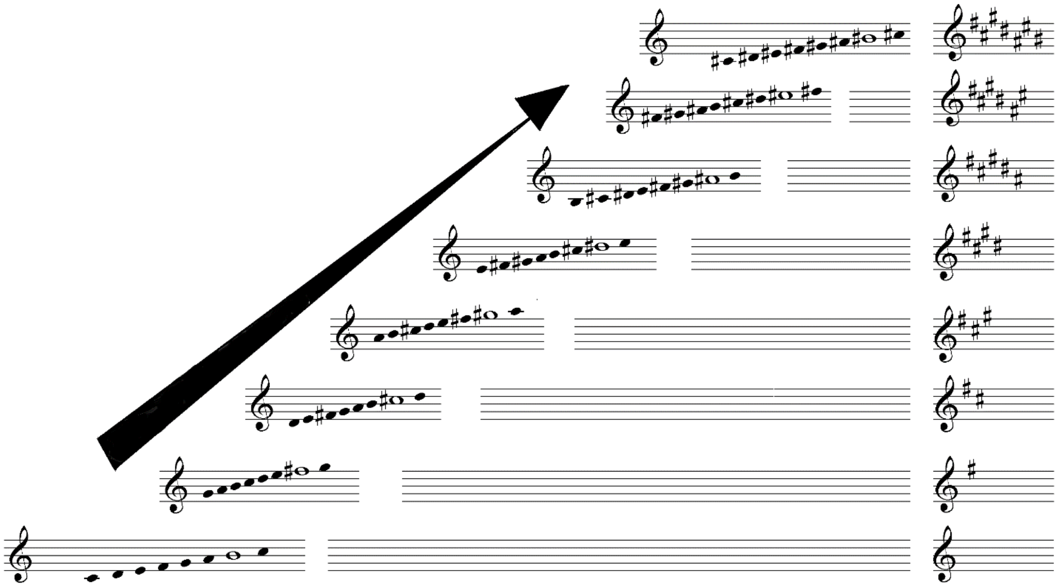

Шакли 95

Бинобар он, ки қадамҳо доимо баробари квинта қарор доранд, дар талқиноти назариявии мусиқии баъзе кишварҳо онро давраи квинтой меноманд[36].

[36] Ҳол он ки воқеан давраи квинтой аввалу охири худро ба якдигар намепайвандад. Аз ин ҷиҳат он давраи «пӯшида» нест ва ҳам «давраи воқеӣ» ҳам нест. Он давраи кушодаи морпеч (спиралӣ) аст. Ва ҷиҳати назариявӣ онро метавон идома дод. Вале, тавре, ки қайд шуд, амалан гаммаҳои беш аз ҳафтнишонадор дар истифода нестанд.

37. **Робитаи миёни диезҳо ва нотаи оғози гаммаи мажорӣ**

1. Ба тавре ки дар шакли 95 дида мешавад (ва пештар низ гуфта шуд), дар ҳар гаммаи мажорӣ диези охирин нотаи ҳафтумро нимпардаи хроматикӣ боло мебарад (ин нота рӯи ҳомилҳои шакли 95 бо нотаи бутун нишон дода шуда аст). Нотаи ҳафтум дар ҳомили поинтар бидуни нишона рӯи дараҷаи IV воқеъ шуда аст. Масалан, ҳомили 3-ро дар назар мегирем : нотаи ҳафтуми ин гамма «до» ба ёрии нишонаи диез нимпардаи хроматикӣ боло рафтааст, то бар сохтори гаммаи мажорӣ мутобиқ шавад. Нотаи «до» дар ҳомили поёнтар (ҳомили 2, гаммаи сол-мажор) рӯи дараҷаи IV аст.
2. Аз он ҷо, ки нотаи оғози ҳар гамма нисбат ба нотаи оғози гаммаи поинтар аз худ дар фосилаи квинта қарор гирифта аст, бинобар ин ҳамаи дараҷаҳои гамма нисбат ба нотаи ҳамдараҷаи гаммаи поинтар дар ҳамин фосила, яъне квинта, қарор доранд ва нисбат ба нотаи ҳамдараҷаи гаммаи болотар дар фосилаи квинтаи поинтар ҳастанд. Дараҷаҳои VII низ бо якдигар дар ҳамин фосилаанд. Дар натиҷа диезҳои баъдӣ низ ҳар як нисбат ба диези пешин дар фосилаи квинта ҳастанд:

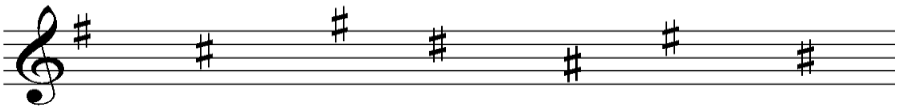

Шакли 96

3. Дараҷаи VIII дар фосилаи нимпардаи диатоникӣ аз диези охирин қарор дорад ва ин дараҷаи ҳамноми поя ва оғози гамма аст. Бинобар ин пас аз донистани шумора ва тартиби диезҳо метавон аз диези охирин нимпардаи диатоникӣ (ё як фосилаи секундаи хурд) боло рафта ва ба пояи гамма расид.
Шакли баъдӣ тартиби гаммаҳоро ба сӯи афзоиши бемолҳо нишон медиҳад [шакли 97]. Дар ин шакл робитае, ки дар шакли 95 баён шуд, миёни ҳамаи гаммаҳои (бемолдор) густурда мешавад, то дар поинтарин ҳомил (дар шакли 97) ба ҳафт бемол бирасад. Дар канори рости шакли 97 тартиби афзоиши бемолҳо рӯи хатҳои ҳомил (аз боло ба поён) нишон дода шудааст.
Ба тавре ки баъдан [шакли 99] равшантар хоҳем дид, тартиби нишонаҳои

бемол акси тартиби нишонаҳои диез аст :

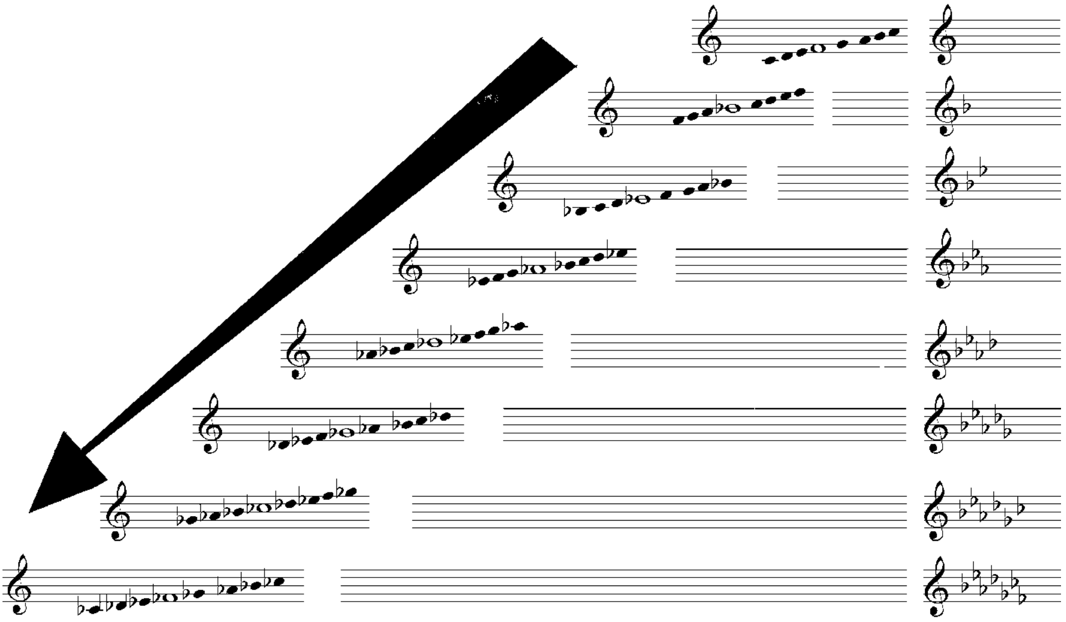

Шакли 97

38. **Робита миёни бемолҳо ва поя (тоника)-и гамма**

1. Дар ҳар як аз гаммаҳои шакли 97 бемоли охирин ҳамеша дараҷаи IV гаммаро нимпардаи хроматикӣ поён меоварад (нотаи ин дараҷа дар ҳар як гаммаи шакли 97 бо бутун мушаххас карда шудааст). Ин дараҷа дар ҳомили болотар рӯи дараҷаи VII воқеъ шудааст. Масалан, дараҷаи IV ҳомили шумораи 4 (гаммаи ми-бемол-мажор), яъне нотаи «ля», ба ёрии нишонаи бемол нимпардаи хроматикӣ поин омада, дар ҳомили болотар ба сурати табиӣ (бидуни нишона) рӯи дараҷаи VII қарор гирифтааст.
2. Пояи ҳар гамма нисбат ба пояи гаммаи пас аз худ (гаммаи поёнтар) дар фосилаи квинта боло ва нисбат ба гаммаи пеш аз он (гаммаи болотар) дар фосилаи квинта поин қарор гирифтааст. Бинобар ин ҳамаи нотаҳои гамма ва, аз ҷумла, нотаи чаҳорум ба ҳамин нисбат (яъне ба фосилаи квинта) болотар аз гаммаи поёнӣ қарор мегиранд. Хулоса ин, ки нишонаҳои бемол низ бо ҳамин низом як-як зиёд мешаванд :

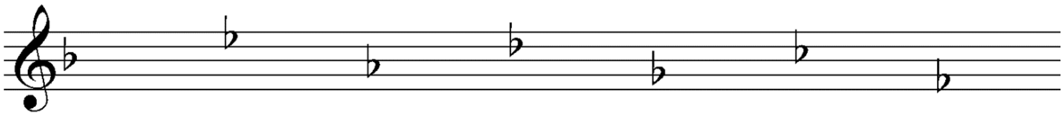

Шакли 98

3. Пояи ҳар гамма мутобиқ бар бемоли пеш аз охирин аст. Масалан, дар ҳомили 5 шакли 97 (гаммаи ля-бемол-мажор) нишонаҳои «бемол» ба тартиби «си, ми, ля, ре» омадаанд. Поя «ля-бемол» аст.

Ҳар гоҳ шакли 96 ва шакли 98 бо ҳам муқоиса шаванд, дида мешавад, ки диезҳо ва бемолҳо бо тартиби акси якдигар афзуда мешаванд: диези охирин = бемоли аввалин …. диези аввалин = бемоли охирин:

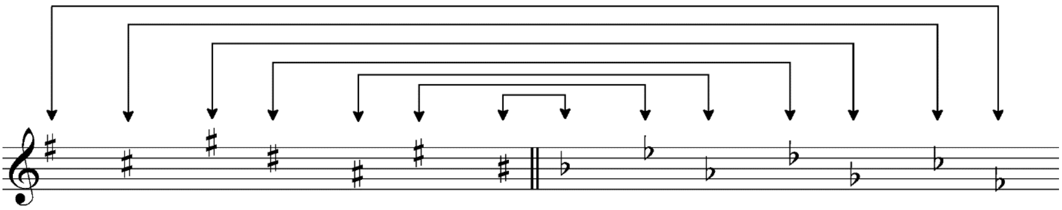

Шакли 99

39. **Робита миёни гаммаҳои бо нимпарда (-и хроматикӣ) ихтилоф**

Дар шакли 95 дидем, ки ихтилоф миёни нишонаҳои тағйирдиҳанда дар гаммаҳои до-мажор (ҳомили поёнтарин) ва до-диез-мажор (ҳомили болотарин) ҳафт диез аст. Хусусияти ин падида ба осонӣ фаҳмида мешавад: ҳар гоҳ дар як гамма пояро нимпардаи хроматикӣ боло бибарем, нотаҳои дигар ба хотири ҳифзи сохтори гамма ҳама ним пардаи хроматикӣ боло мераванд. Аз сӯи дигар, дар шакли 97 дидем, ки ихтилофи миёни нишонаҳои тағйирдиҳанда дар гаммаҳои до-мажор ва до-бемол-мажор (ба тартиби ҳомилҳои болотарин ва поинтарин) ҳафт бемол аст. Зеро ҳар гоҳ пояи гамма ним пардаи хроматикии поён биёяд, дигар нотаҳо низ ба хотири ҳифзи сохтори гаммаи мажор ба ҳамон нисбат поён меоянд. Дар тағйири нимпардаи хроматикии гамма яке аз се ҳолати зер пеш меояд:

Ҳолати аввал: гаммаи до-мажор (гаммаи бидуни нишона) дар тағйири нимпардаи (хроматикӣ) ба боло – ҳафт диез ва дар ҳамин тағйир ба сӯи поин – ҳафт бемол пайдо мекунад.

Ҳолати дуюм: агар гаммаи диездореро нимпардаи хроматикӣ боло бибарем, гаммае ба даст хоҳад омад, ки теъдоди диезҳояш ҳафт адад зиёдтар аз диезҳои гаммаи пешин аст. Масалан, гаммаи ре-мажор, ки худ дорои ду диез («фа» ва «до») аст, ҳар гоҳ ним пардаи хроматикӣ боло биравад, яъне ба гаммаи ре-диез-мажор табдил шавад, теъдоди диезҳои гаммаи ахир 9 хоҳад шуд, ба ин тартиб, ки нотаҳои «фа-диез» ва «до-диез» табдил ба нотаҳои «фа-дубл-диез» ва «до-дубл-диез» мешаванд ва дигар нотаҳо танҳо як диез хоҳанд гирифт. Чунончӣ, гаммаи бемолдореро нимпарда (хроматикӣ) поён биоварем, теъдоди бемолҳои пешин ҳафт бемол зиёд хоҳад шуд (нотаҳои табиӣ ва бидуни нишонаи пешин, ҳар як-як бемол ва нотаҳои бемолшудаи пешин, ҳар як дубл-бемол – бемоли пешин ба изофаи як бемоли изофа – хоҳанд гирифт).
Ҳолати сеюм: ҳар гоҳ гаммаи бемолдореро нимпардаи хроматикӣ боло барем, дар ин ҷо низ бояд ҳафт диез дар гамма зиёд шавад. Аммо дар ин ҳолат теъдоди диезҳои ҳафтгона теъдоди бемолҳоро бартараф карда, худ низ аз миён меравад, ва гаммаи тоза танҳо диезҳоеро мегирад, ки дар гаммаи додашуда ба сурати нотаҳои табиӣ омада буданд :

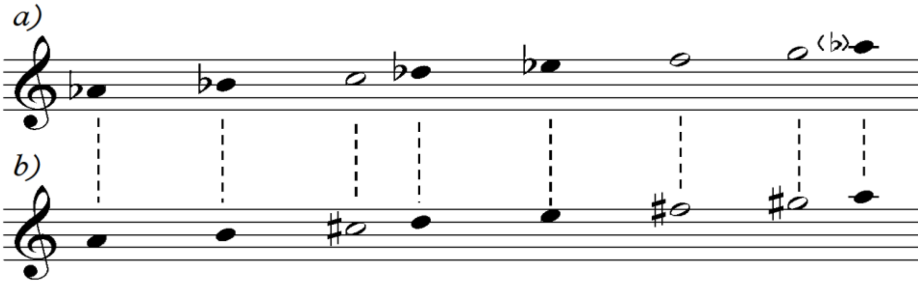

Шакли 100

Дар ш. 100а гаммаи мунтахаб ля-бемол-мажор аст. Дар он нотаҳои «ля», «си», «ре» ва «ми» – бемол ва нотаҳои «до», «фа» ва «сол» – бекар ҳастанд. Дар ҳоле, ки дар намунаи 100б гаммаи аз он бо нимпардаи хроматикӣ фарқдоштаи ля-мажор аст ва дар он нотаҳои «ля», «си», «ре» ва «ми» – бекар ва нотаҳои «до», «фа» ва «сол» – диез ҳастанд. Ба гуфтаи дигар, ҳар нотае, ки дар гаммаи пешин бемол буд, дар гаммаи тоза – бекар ва ҳамаи нотаҳои бекари пешин дар гаммаи тоза диез шудаанд.
Инак, агар гаммаи диездореро нимпардаи хроматикӣ поин биёварем, бояд ҳафт бемол ба гамма биафзоем, ки теъдоде аз ин бемолҳо (ба андозаи

диезҳои гаммаи пешин) ба ғайр аз нест кардани диезҳои гаммаи пешин, худ низ аз миён мераванд ва гаммаи тоза танҳо бемолҳои мондаро мегирад:

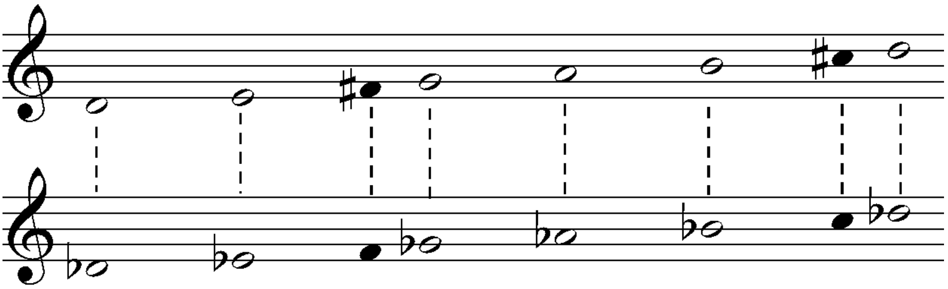

Шакли 101

Бо як шумориши сода метавон ба ин натиҷа расид, ки маҷмӯъи теъдоди диезҳо ва бемолҳои ҳар ду гаммае, ки дар ҳолати сеюм қарор гирифтаанд ва нисбат ба якдигар нимпардаи хроматикӣ фосила доранд, адади 7 аст. Дар ҷадвали шакли 102 робитаи гаммаҳои дугуна нишон дода мешавад :

гаммаи до-мажор ҳамаи нотаҳо бекаранд	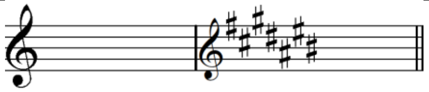	гаммаи до-диез мажор, ҳамаи нотаҳо диезанд
гаммаи фа-мажор ҳамаи нотаҳо ғайри *си* бекар	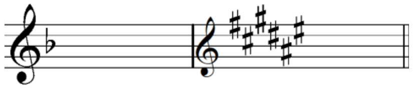	гаммаи фа-диез мажор, ҳамаи нотаҳо ғайри *си* диез
гаммаи си-бемол мажор. ҳамаи нотаҳо ғайри *си* ва *ми* бекар	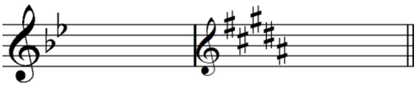	гаммаи си-мажор, ҳамаи нотаҳо ғайри *си* ва *ми* диез
гаммаи ми-бемол мажор. нотаҳои *си, ми* ва *ля* бемол, бақия бекар	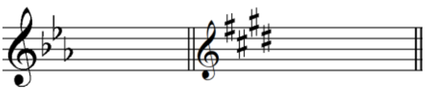	гаммаи ми-мажор, ҳамаи нотаҳо ғайри *си, ми* ва *ля* диез
гаммаи ля-бемол мажор. нотаҳои *си, ми, ля* ва *ре* бемол, бақия бекар	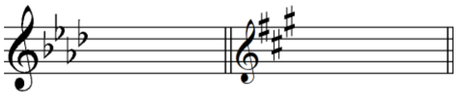	гаммаи ля-мажор, нотаҳои *фа, до* ва *сол* диез, бақия бекар
гаммаи ре-бемол		гаммаи ре-мажор,

мажор. нотаҳои *си*, *ми*, *ля*, *ре* ва *сол* бемол, бақия бекар	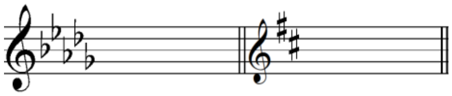	нотаҳои *фа* ва *до* диез, бақия бекар
гаммаи сол-бемол мажор. ҳамаи нотаҳо ғайри *фа* бемол, бақия бекар	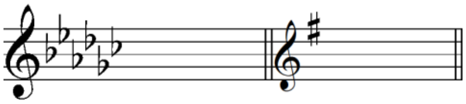	гаммаи сол-мажор, нотаи *фа* диез, бақия бекар
гаммаи до-бемол мажор. ҳамаи нотаҳо бемол	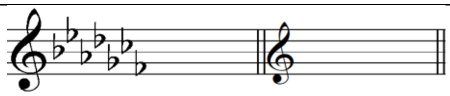	гаммаи до-мажор, ҳамаи нотаҳо бекар

Шакли 102

Вазифа ва машқ

1. Дар ҳар як гаммаҳои поён як-ду нишонаи тағйирдиҳанда ҷо афтодааст ё дар ҷои нодуруст ба кор бурда шудааст, ё зиёдатӣ аст. Онҳоро бо таваҷҷӯҳ ба нотаи оғоз тасҳеҳ кунед:

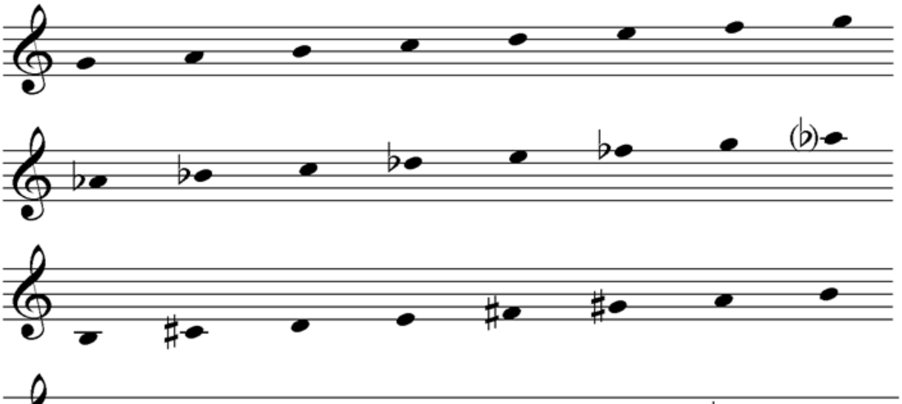

2. Барои ҳар як гаммаҳои поён гаммаҳои ҳамсояро дар ҳар ду ҷиҳат – пеш ва ақиб бинависед :

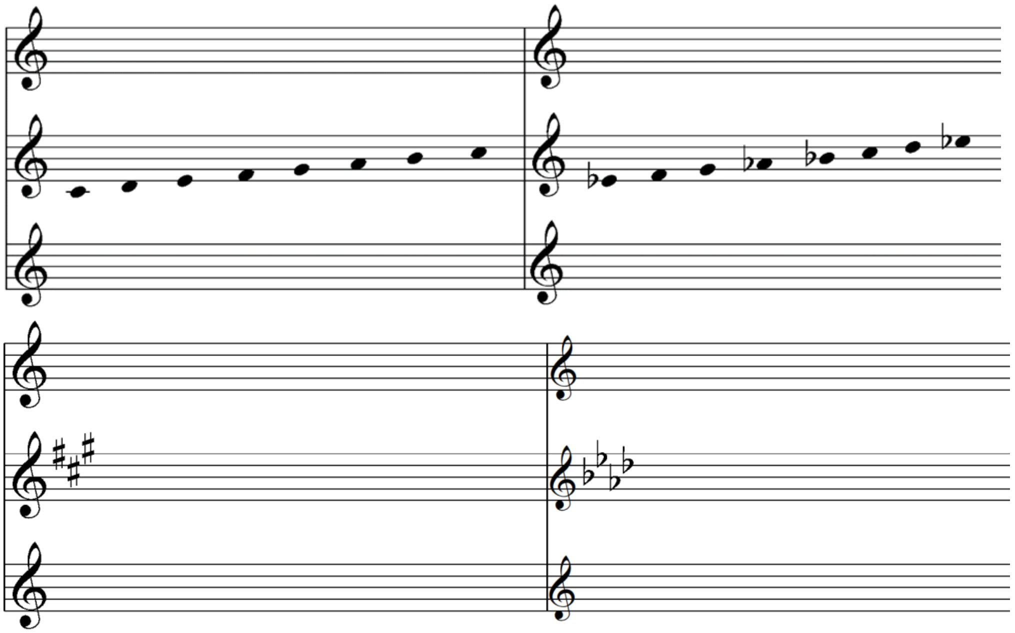

3. Дар ҳар як ҳомили поён пояи гаммаро бо таваҷҷӯҳ ба нишонаҳои додашуда бинависед:

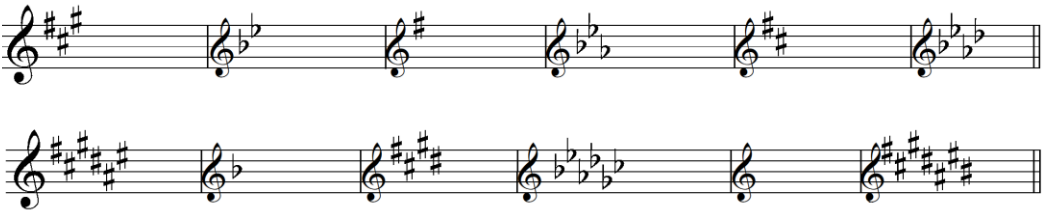

4. Барои ҳар як гаммаи поён, аз шумораи 1 то 6, гаммае дар ҳомили зерин бинависед, ки бо гаммаи додашуда нимпардаи хроматикӣ фарқ мекарда бошад. Нишонаҳои тағйирдиҳандаи калидиро низ дар онҳо бигузоред :

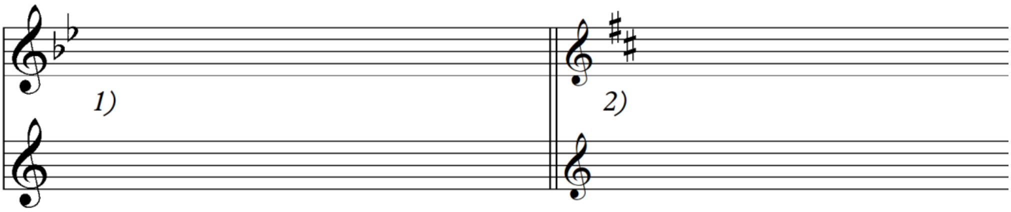

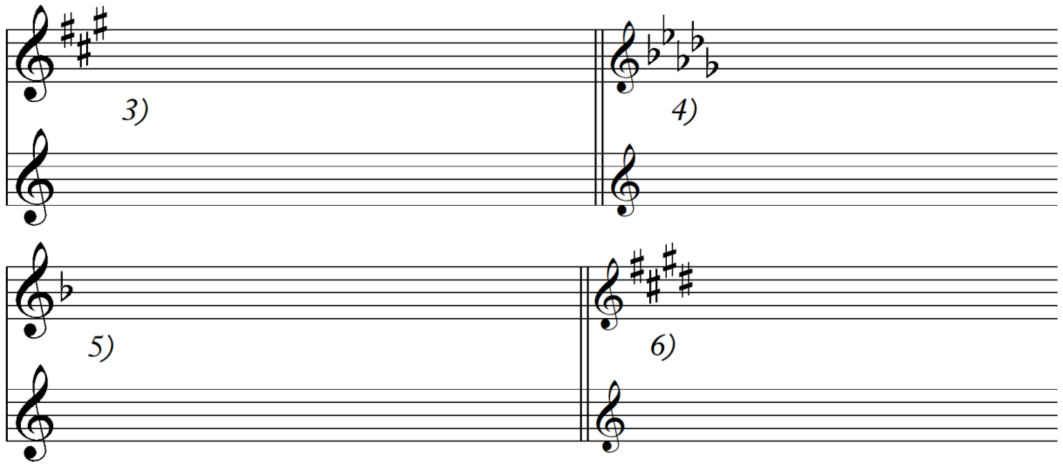

40. **Номи нотаҳо ба забонҳои мухталиф**

Тибқи ваъдаи пешин (фасли якум, параграфи 6) дар бораи тафовути номи нотаҳо дар номгузории алифбои англисӣ ва немисӣ, инак, ба ин баҳс мегузарем ва номи нотаҳои диатоникӣ ва хроматикиро низ ба он забонҳо ва низ ба забони фаронсавӣ таи ҷадвали поён баён хоҳем кард.
Пештар гуфта шуд, ки дар забони англисӣ нотаҳо аз «ля» бо нахустин ҳуруфи алифбо номгузорӣ шудаанд:

A	B	C	D	E	F	G
(La)	(Si)	(Do)	(Re)	(Mi)	(Fa)	(Sol)

Дар ин номгузорӣ ихтилофи хурдакаке миёни забони немисӣ ва англисӣ ба назар мерасад, бад-ин маънӣ, ки дар забони немисӣ ҳарфи «B» ба нотаи «си-бемол» баробар аст. Нотаи «си»-ро дар ин забон бо ҳарфи «H» менависанд:

A	B	C	D	E	F	G	H
(ля)	(си-бемол)	(до)	(ре)	(ми)	(фа)	(сол)	(си)

Дар забони англисӣ диезро – Sharp, бемолро – Flat ва бекарро – Natural меноманд. Номи нишона ҳамеша пас аз номи нота зикр мешавад. Масалан «до-диез» – C Sharp, «си-бемол» – B Flat, «фа-бекар» – F Natural. Инчунин, «дубл-диез» – Double Sharp ва «дубл-бемол» – Double Flat гуфта мешавад.

Дар забони немисӣ нишонаҳои тағйирдиҳанда ба сурати пасванд (ва бинобар ин ҳиҷоӣ) талаффуз мешавад. Ба ин тартиб, ки агар пеши нотае нишонаи «диез» (#) қарор гирад, ҳиҷои – «-is» пас аз номи алифбоии нота гуфта мешавад. Масалан, «фа-диез» – Fis, «ре-диез» – Dis, «ми-диез» – Eis (ис) ва «ля-диез» – Ais (аис) ва ғайра.

Агар пеши нота нишонаи «бемол» (♭) бошад, ҳиҷои – «-es» ва дар мавриди A (ля) ва E (ми) ҳарфи «s» ба танҳоӣ пас аз номи алифбоии нота гуфта мешавад. Масалан, «ре-бемол» – Des, «фа-бемол» – Fes, «ми-бемол» – Es, «си-бемол» – B, «до-бемол» – Ces ва «ля-бемол» – As.
Ба тавре ки дида мешавад, нотаи «си-бемол» дар забони немисӣ бо ҳарфи «B» номида мешавад ва наметавон онро «Hes» хонд. Дар Тоҷикистон дар мавриди истифодаи ҳуруфи лотинӣ, услуби забони немисӣ истифода бурда мешавад.

Дар ҷадвали поён [шакли 103] номи ҳамаи нотаҳо ва нишонаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, русӣ, фаронсавӣ, англисӣ ва немисӣ омадааст :

I. *унвони нотаҳо*							
тоҷикӣ	до	ре	ми	фа	сол	ля	си
форсӣ	до	ре	ми	фа	сол	ля	си
русӣ	до	ре	ми	фа	сол	ля	си
англисӣ	C	D	E	F	G	A	B
фаронсавӣ	(Ut) Do	Re	Mi	Fa	Sol	La	Si
немисӣ	c	d	e	f	g	a	h
II. *унвони нотаҳои диездор*							
тоҷикӣ	до-диез	ре-диез	ми-диез	фа-диез	сол-диез	ля-диез	си-диез
форсӣ	до-диез	ре-диез	ми-диез	фа-диез	сол-диез	ля-диез	си-диез
русӣ	до-диез	ре-диез	ми-диез	фа-диез	соль-диез	ля-диез	си-диез
англисӣ	C sharp	D sharp	E sharp	F sharp	G sharp	A sharp	B sharp
фаронсавӣ	Do-diese	Re-diese	Mi-diese	Fa-diese	Sol-diese	La-diese	Si-diese
немисӣ	cis	dis	eis	fis	gis	ais	his

III. *у н в о н и н о т а ҳ о и б е м о л д о р*							
тоҷикӣ	до-бемол	ре-бемол	ми-бемол	фа-бемол	сол-бемол	ля-бемол	си-бемол
форсӣ	до-бемол	ре-бемол	ми-бемол	фа-бемол	сол-бемол	ля-бемол	си-бемол
русӣ	до-бемоль	ре-бемоль	ми-бемоль	фа-бемоль	сол-бемоль	ля-бемоль	си-бемоль
англисӣ	C flat	D flat	E flat	F flat	G flat	A flat	B flat
фаронсавӣ	Do-bemol	Re-bemol	Mi-bemol	Fa-bemol	Sol-bemol	La-bemol	Si-bemol
немисӣ	ces	des	es	fes	ges	as	b

IV. *н и ш о н а ҳ о и т а ғ й и р д и ҳ а н д а*					
тоҷикӣ	диез	бемол	бекар	дубл-диез	дубл-бемол
форсӣ	диез	бемол	бекар	дубл-диез	дубл-бемол
русӣ	диез	бемоль	бекар	дубль-диез	дубль-бемол
англисӣ	Sharp	Flat	Natural	Double-Sharp	Double-Flat
фаронсавӣ	Diese	Bemol	Becarre	Double-Diese	Double-Bemol
немисӣ	Kreuz	Be	Aufloser	Doppel-Kreuz	Doppel-be

Шакли 103

41. **Дараҷаҳои гамма**

Дар гаммаҳои диатоникӣ ҳар нотаро дараҷаи он меноманд. Ва ҳар дараҷа вазифаву нақш ва низ номе дар он гамма дорад. Дар поён [шакли 104] номи дараҷаҳо ба якчанд забон оварда мешаванд. Истилоҳоти мусиқии тоҷик ҳанӯз дар рисолаҳои мусиқии асримиёнагӣ фаровон истифода бурда мешуд, он ба ду забон – тоҷикӣ ва арабӣ ташаккул ёфтааст. Дар асри XX дар Тоҷикистон, ҳамчун яке аз ҷумҳуриҳои советӣ, истилоҳоти анъанаи аврупоӣ, ки дар саросари Иттифоқи Советӣ мақбули истифодаи умумӣ ва ҳатмӣ буд, маъмул гардид. Мутаассифона, то имрӯз ҳам он бештар ба забони русӣ маъмул аст. Новобаста ба кӯшиши каму беши мутахассисон, то ҳол унвонҳои ягонаи дараҷоти гаммаҳо дар Тоҷикистон дар истифода нестанд. Бинобар ин, шакли додашудаи ҷадвали поён пешниҳоди муаллиф аст барои мақбули унвонҳои дараҷаҳои гамма (лаҳн, тоналност). Дараҷаҳои гаммаро маъмулан бо ададҳои римӣ – I, II, III, IV… менамоёнанд :

дара-ҷа	тоҷикӣ	русӣ	форсӣ	англисӣ	олмо-нӣ	италянӣ	фарон-савӣ
I.	тоника / поя	тоника	поя	Tonic	Tonica/ 1. Stufe	Tonica	Tonique
II.	воридии болоӣ / рупоя / дуюм	нисход. вводный звук	рупоя	Super-tonic	2. Stufe	Sopra Tonica	Sus-tonuque
III.	миёна, сеюм	верх.ме-дианта	миёнӣ	Mediant	3. Stufe	Mediante	Mediant
IV.	субдоми-нанта	субдо-минанта	зерна-моён	Subdo-minant	4. Stufe	Sotto dominante	Sous-dominante
V.	доминанта	доми-нанта	намоён	Domi-nant	5. Stufe	Domi-nante	Domi-nante
VI.	миёнаи боло, шашум	ниж.ме-дианта	руна-моён	Super-mediant	6. Stufe	Sopra dominante	Sus-domi-nante
VII.	воридии поёнӣ / ҳассос / ҳафтум	восход. вводный звук	махсус	Leading-note	Leitton/ 7. Stufe	Sensibile	Sensible
VIII.	октава / ҳаштум	октава	ҳангом	Octave	Oktav/ 8.Stufe	Ottava	Octave

Шакли 104

Бо андаке мушоҳида метавон дид, ки дар номгузории дараҷаҳо ба мафҳум ва нақши онҳо дар гамма таваҷҷӯҳ шудааст. Масалан, номи «тоника»[37] ё «поя» рӯи дараҷаи I, ки ин нота дар «поя»-и сохтори гамма қарор гирифтааст. Дараҷаи V дар ҳар гамма пас аз поя муҳимтарин нотаи он аст ва ба ҳамин далел номи он «доминанта»[38] аст ва дараҷаи IV – субдоминанта[39] номида мешаванд. Ҳардуи онҳо аз пояи гамма дар

[37] Бамаврид аст, хотиррасон бикунем, ки дар забони немисӣ онро Grundton низ меноманд. Маънои он «пардаи асосӣ» аст ва ин ҳарду ҳаммаънои истилоҳи «поя»-анд.

[38] Калимаи «доминанта» (аз лот. – dominantur) ба маънои «роҳ бар», яъне «ба роҳ баранда».

[39] Субдоминанта (аз лот. – sub «зер» + dominans «роҳ бар») дар назарияи мусиқӣ — дараҷаи IV. Истилоҳи «субдоминанта»-ро ҳамчун ҷуфти истилоҳи «доминанта» мусиқидони давраи барокко Ж.Ф. Рамо нахустин бор дар рисолаи «Низоми нави мусиқии назариявӣ» (Nouveau système de musique théorique, 1726) пешниҳод кардааст. Ба василаи ин ду ҷуфти истилоҳ ӯ инчунин мафҳумҳои «ибораи плагалӣ» ва «ибораи автентӣ»-ро ба назарияи мусиқӣ ворид кардааст. Идомаи талқиноти тоналии мафҳуми субдоминанта ба мусиқидони немис, асосгузори назарияи функсионалии лаҳнӣ Г.Риман тааллуқ дорад. Ниг.: Riemann, Hugo. Vereinfachte Harmonielehre oder Lehre von den tonalen Funktionen der Akkorden. — London/New York, 1893.

фосилаи квинта (яке, (D) аз сӯи боло ва дигаре (S) – аз поён) ҷойгиранд :

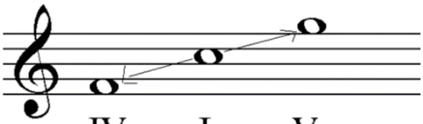

Шакли 105

Номи «миёна» низ ба ин сабаб ба дараҷаи III гамма дода шуда аст, ки дар миёни поя ва доминанта қарор гирифта аст. Дараҷаи VI – «миёнаи боло»[40] дар қисми болоии гамма ҳамон ҳолатро дорад, ки нотаи «миёна» (дараҷаи III) дар қисми поён. Ин боиси чунин номгузории он гардидааст. Ин мафҳум баъдҳо (дар гармония) беҳтар дарк карда мешавад :

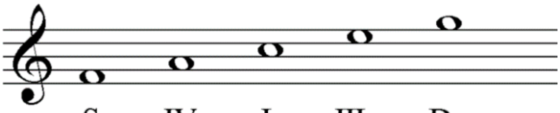

Шакли 106

Номи «воридии болоӣ» вобастагии онро бо нотаи «поя» равшан месозад : он ба поя аз сӯи боло ворид мешавад. Нотаи ҳафтуми гамма «воридии поёнӣ» номида мешавад, зеро, ки ин нотаи поёни ҳамон нимпардаест, ки ба поя аз тарафи поён ворид мешавад. Нотаи воридии поёнӣ дорои чунон «ҳассосият»-и хосае аст, ки он боиси зарурати ҳаракати ҳамешагии ин дараҷаро ба тарафи нотаи тоника/поя – «октава» ба вуҷуд меоварад :

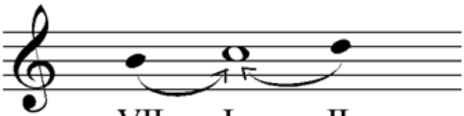

Шакли 107

Дар таносубиятҳои лаҳнӣ танҳо гузариши ин ду ба поя/тоника боиси хотима ёфтани ҳассосияти ҳам нотаи воридии болоӣ ва хусусан, нотаи

---

[40] Таваҷҷӯҳ намоед, ки дар забони англисӣ низ ин дараҷа айнан ҳамин номро доро аст : Super-Mediant («миёнаи боло»).

воридии поёнӣ мегардад.

Вазифа ва машқ

Дар гаммаҳои поин номи дараҷаи ҳар як нотаро ба забони тоҷикӣ рӯи ҳар як бинависед:

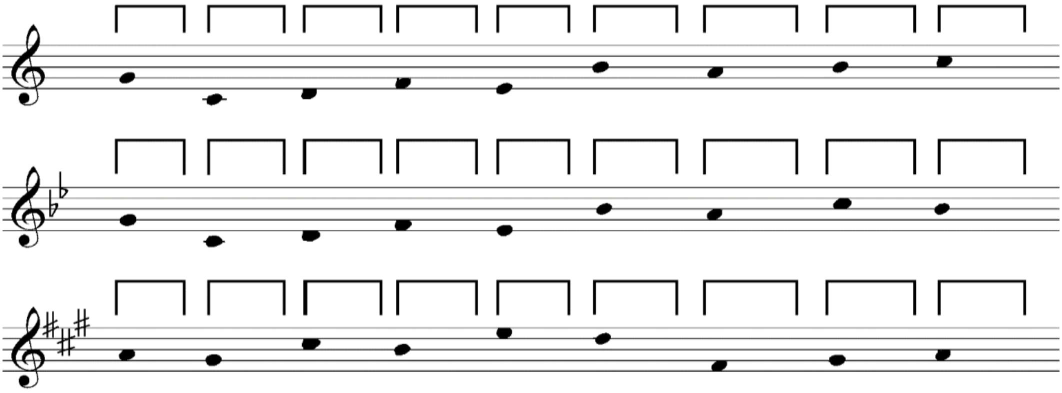

42. **Лаҳнҳои дигар дар гаммаҳои диатоникӣ**

Аз миёни гаммаҳои диатоникӣ то кунун гаммаи мажорӣ ба тафсил баён гардид. Акнун бо фаро гирифтани сохтори он ва андаке тамрин, метавон ин гаммаро аз ҳар нотаи дилхоҳ сохт. Шакл ва таркиби як гамма, яъне тарзи қарор гирифтани фосилаҳои пардаву нимпарда ва муносибати миёни дараҷаҳо ба якдигар лаҳни он гамма номида мешавад. Бинобар ин ҳамаи гаммаҳои мажорӣ дорои як «лаҳн» ҳастанд : лаҳни мажор.

Имрӯз дар миёни гаммаҳои диатоникии мусиқии Ғарб лаҳни дигаре вуҷуд дорад, ки онро лаҳни минор[41] меноманд. Лаҳни минор дар ҳақиқат тобеъи лаҳни мажор аст:

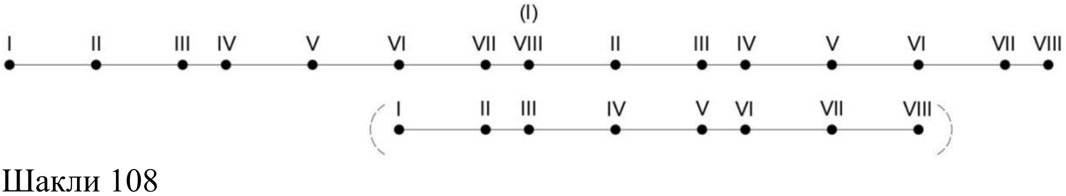

Шакли 108

Бо нигоҳе ба шакли 108, агар дар радифи дараҷаҳои лаҳни мажор аз

[41] Калимаи «минор» (аз лот.. – minor) «хурд».

дараҷаи VI-и он баробар бо ҳамон тартиби фавосил лаҳни дигареро оғоз карда, онро то ҳамон дараҷа дар октави баъд пеш бибарем, ин лаҳнро лаҳни минор мегӯянд. Дар шакли 108 метавон дид, ки тартиби фосилаҳои миёни дараҷаҳои лаҳни минор (аз чап ба рост) иборат аст аз

парда – нимпарда – парда – парда – нимпарда – парда – парда

Дар ин лаҳн низ, ки онро «лаҳни минори табиӣ» мегӯянд, монанди лаҳни мажор панҷ парда ва ду нимпарда ҷо дорад, бо ин тафовут, ки ҷои онҳо бо лаҳни мажор як нест. Ин тафовут албатта дар ҳолати ин ду гамма – гаммаи мажор ва гаммаи минор, таъсир мегузорад. Фарқияти сохтор дар ин ду дар поён нишон дода мешавад:

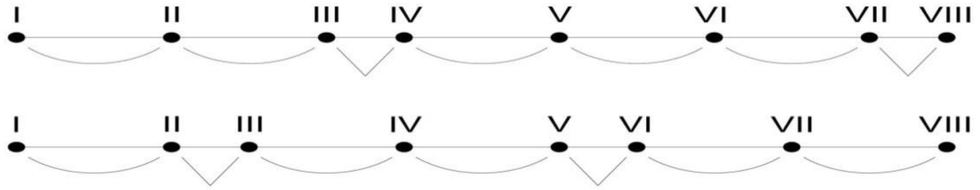

Шакли 109

Барои он, ки муқоисаи миёни лаҳнҳои мажор ва минор содатар сурат гирад, ин ду сохторро дар шакли 109 ба гунаи зери ҳам гузоштем, ки дараҷаҳои I онҳо баробари ҳам бошанд. Дар ин сурат мебинем, ки ба ғайр аз дараҷаи як (ва албатта VIII), дараҷаҳои II, IV ва V бар ҳам мутобиқанд. Ва дараҷаҳои III, VI ва VII дар лаҳни минор нимпардаи хроматикӣ аз ин дараҷаҳои лаҳни мажор поёнтар ҳастанд.

Таъсири фосилаи миёни дараҷаҳо ба ҳаракати оҳангии онҳо

Чунонки гуфта шуд, фосилаи миёни дараҷаҳои гаммаҳои мажор ва минор аз панҷ парда ва ду нимпарда ташкил шудааст. Низоми мушаххаси ин фосилаҳо, ки дар лаҳнҳои мажор ва минор якхела нест, на танҳо сабаби тафовути ин ду гамма аз якдигар мешавад. Он бар ҳолати ҳаракати оҳангии нотаҳои ин лаҳнҳо таъсир мегузорад. Бо нигоҳи дақиқтар, ҳар гоҳ фосилаи миёни ду нотаи пайдарпай нимпарда бошад, ҳаракат аз ҳар як ба дигар равонтар аз мавриде аст, ки миёни он фосила якпардаӣ бошад.

Ва дигар ин аст, ки дар ҳар гаммаи диатоникӣ ҳар як дараҷа вазифаи мушаххасро адо мекунад. Баъзе аз нотаҳои гамма беш аз нотаҳои дигар метавонанд мушаххасоти гамма (ва лаҳн)-ро намоён созанд. Бинобар ин нотаҳо ё дараҷаҳои гамма (лаҳн)-ро бояд аз назари арзиш ва функсия нобаробар донист. Нотаи муҳимтарини гамма тоника/поя (дараҷаи I) аст ва пас аз он доминанта (дараҷаи V)… ва ғайра. Аз маҷмӯъи ду хусусияти боло чунин бармеояд, ки қавитарин ҳаракат миёни нотаҳои пайдарпаи гамма дар асари мусиқӣ, ҳаракат ба сӯи поя аст, ба хусус, агар ин ҳаракат аз дараҷаи VII оғоз шавад. Зеро аз як сӯ фосилаи миёни дараҷаҳои VII ва VIII дар гаммаҳои мажорӣ нимпарда аст ва аз сӯи дигар мақсади ин ҳаракат ҳамеша нотаи «поя» (I) (ё октава (VIII) аст. Омили ин аст «воридии поёнӣ» ё «ҳассос»[42] гузоштани номи ин дараҷа. (Ҳаракат аз дараҷаи II, яъне «воридии болоӣ» ба дараҷаи I-ро низ метавон ҳаракати каму беш қавӣ донист, вале нимпардаии дараҷаи VII онро ҳассостар мегардонад). Фосилаи нимпардаии дигар дар гаммаи мажорӣ миёни дараҷаҳои III ва IV қарор дорад ва ба ҳар ҳол метавон то андозае хусусияти ҳассосиятро дар ҳаракати ҳар яке аз ин ду нота ба нотаи дигар муайян кард :

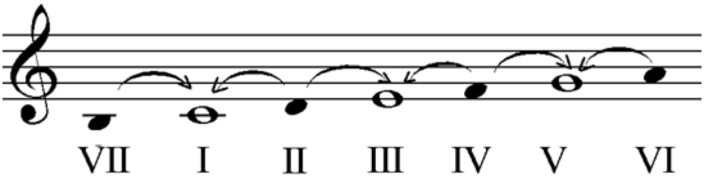

Шакли 110

Дар лаҳни минор метавон ҳаракати ҳар як дараҷаҳоро ба дараҷаи пешу пас аз худ ба шакли зер нишон дод:

Шакли 111

Яке аз тафовутҳои қобили баҳс миёни лаҳни мажорӣ ва лаҳни минорӣ дар

[42] Барои таваҷҷӯҳи такрорӣ хотиррасон мекунем, ки номи ин дараҷа дар италиявӣ Sensibile, фаронсавӣ Sensible, ки маънои «нотаи (ё савти) эҳсосотӣ», дар забони немисӣ Leitton, англисӣ Leading-note – «ҳамроҳбаранда», «ҳидояткунанда» ва дар русӣ «вводный тон» – «нота (ё савт)-и воридкунанда» мебошад.

фосилаҳои миёни дараҷаҳои VII ва VIII-и он ду аст, ки дар лаҳни мажорӣ ним парда ва дар лаҳни минорӣ як парда аст. Дар лаҳни охир вуҷуди фосилаи якпардаӣ миёни дараҷаҳои VII ва VIII сабаб мешавад, ки ҳолати дараҷаи VII (тамоили шадиди ҳаракати он ба сӯи дараҷаи VIII) заиф гардад. Аз ин рӯ, назарияпардозон даст ба тағйироти сунъии рӯи дараҷаи VII задаанд, ки дар параграфи 44 «Гунаҳои гаммаҳои минорӣ» дар ин бора хоҳем гуфт.

Тавзеҳе дар бораи вожаи «тоналност»: ҳар гоҳ нотаҳои як гаммаи мажор ё минор аз дараҷаи I то VIII ба тартиб ва пайдарпай қарор гиранд (ё паи ҳам иҷро иҷро шаванд), ин маҷмӯъаро ба тавре, ки гуфта шуд, гамма мехонанд. Ва агар нотаҳои гамма бо мақсади таснифи як асари мусиқӣ тартибашонро иваз кардaнд ва дорои тоникаи мушаххас ва аломатҳои калидии мушаххас гардиданд, он гоҳ нақши «тоналност»-и он асари мусиқиро иҷро мекунанд. Дар ин маврид унвони тоналност низ аз номҳои поя ва лаҳни мунтахаб ташкил меёбад, масалан, «сол-мажор». Дар шакли 112 пас аз нишон додани гаммаи сол-мажор, оҳанге дар тоналности сол-мажор омада аст:

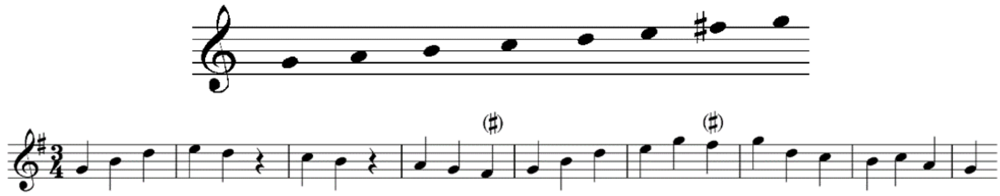

Шакли 112

43. **Гаммаи минор ва нисбати он ба гаммаи мажор**

Пештар гуфта шуд, ки лаҳни минор тобее аз лаҳни мажор аст ва донистем, ки пояи гаммаи минор дар воқеъ бар дараҷаи VI гаммаи мажор мутобиқ мешавад. Масалан, пояи гаммаи миноре, ки тобеи гаммаи до-мажор аст, нотаи «ля» аст. Дар он гаммае пайдо мешавад, ки ба мисли гаммаи до-мажор нишонаи калидӣ надорад :

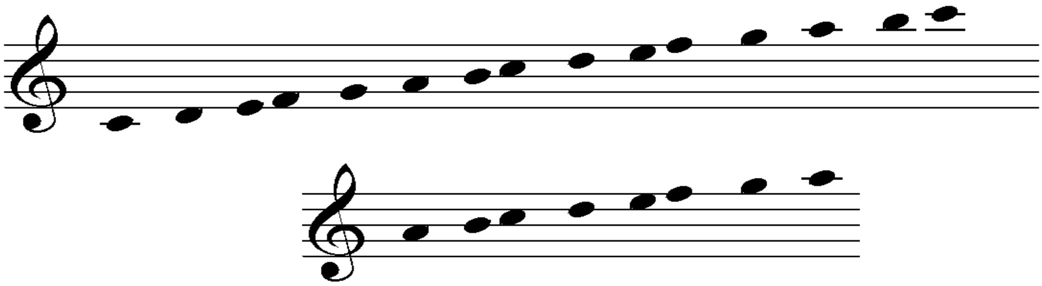

Шакли 113

Ва пояи гаммаи миноре, ки дараҷаи шашуми гаммаи сол-мажор аст, нотаи «ми» аст . Гаммаи сол-мажор ва гаммаи пайдошуда аз дараҷаи VI он дорои нишонаҳои калидии якхелаанд :

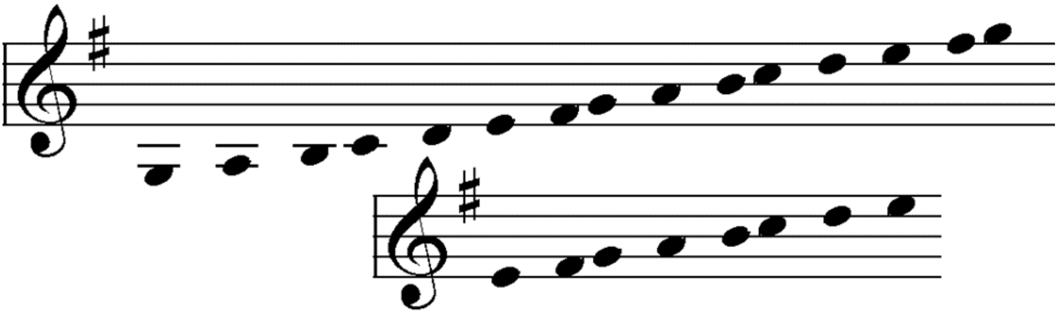

Шакли 114

Гаммаҳои мажорӣ ва гаммаҳои минорие, ки нишонаҳои калидии якхела доранд, гаммаҳои ҷуфт (ё параллелӣ/мувозӣ) номида мешаванд.

а) ба сӯи афзоиши диезҳо – ин гаммаҳо иборатанд аз

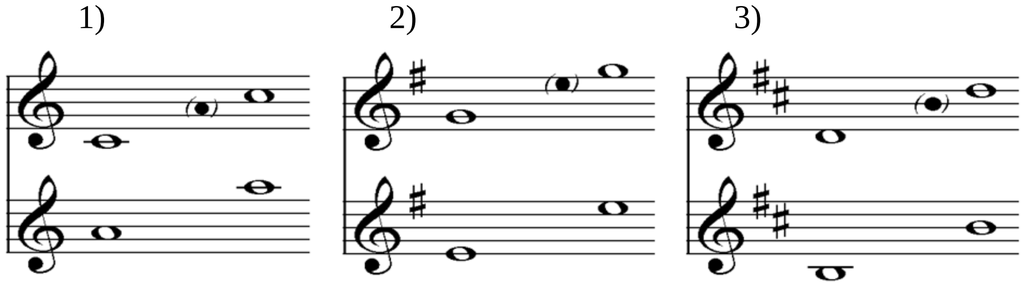

4)

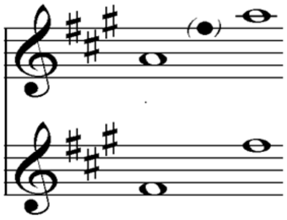

5)

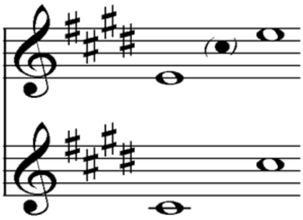

6)

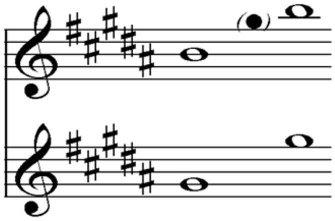

7)

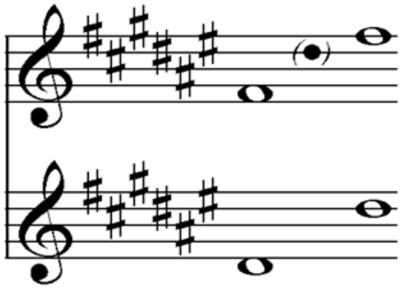

8)

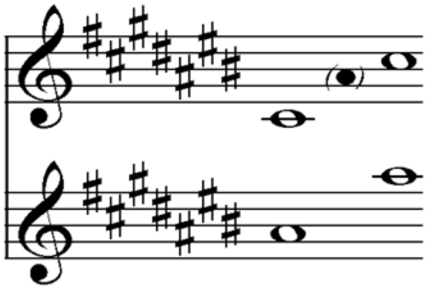

Шакли 115

б) ба сӯи афзоиши бемолҳо – ин гаммаҳо иборатанд аз

1)

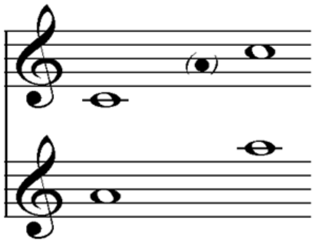

2)

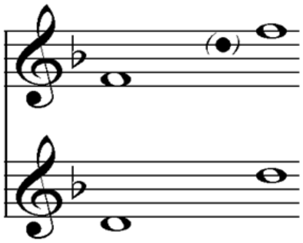

3)

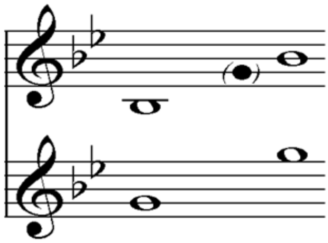

4)

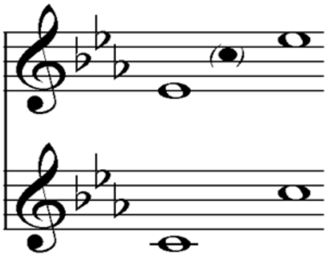

5)

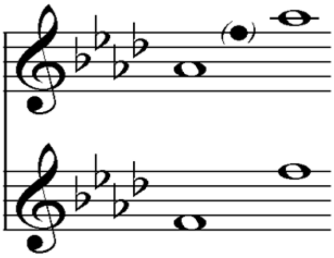

6)

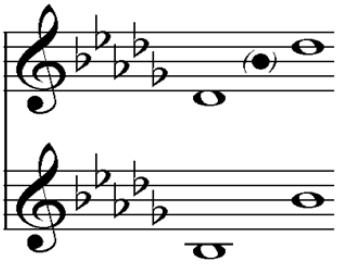

7) 8)

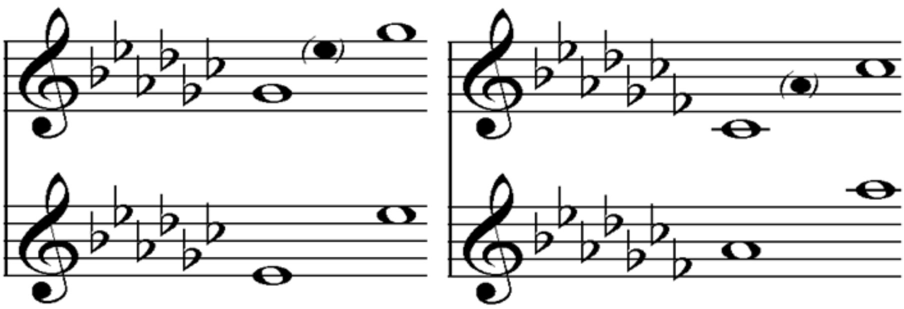

Шакли 116

44. **Гунаҳои гаммаи минорӣ**

Лаҳни минори гармонӣ : дар поёни параграфи 42 гуфта шуд, ки «…вуҷуди фосилаи якпардаии миёни дараҷаҳои VII ва VIII сабаб мешавад, ки ҳолати дараҷаи VII …. заиф гардад. Аз ин рӯ назарияпардозон даст ба тағйироти рӯи дараҷаи VII задаанд….». Ҳадаф аз ин тағйир ба баёни сода иборат аст аз нимпарда кардани фосилаи миёни дараҷаҳои VII ва VIII: равшан аст, ки барои расидан ба ин ҳадаф дараҷаи VIII-ро наметавон поин овард ва ба сӯи дараҷаи VII кашонд, зеро дар ин сурат фосилаи миёни дараҷаи I ва дараҷаи VIII (ки октава ва дорои 12 нимпарда аст) ба ҳам бармехӯрад. Аз ин рӯ, назарияпардозон дараҷаи VII-ро ним парда боло бурдаанд, то фосилаи миёни дараҷаҳои VII ва VIII-ро ба нимпарда табдил диҳанд. Гаммае, ки ба ин тартиб ба даст меояд, гаммаи минори гармонӣ хонда мешавад :

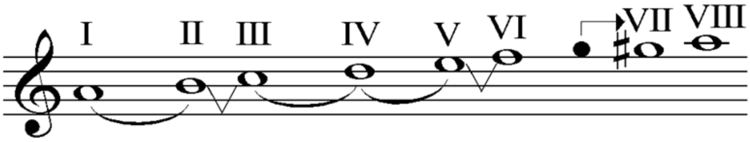

Шакли 117

Лаҳни минори гармонӣ бар хилофи лаҳнҳои диатоникӣ, ки то кунун дидаем, дорои мушахассиҳои зер аст:

- ❖ се нимпарда (миёни дараҷаҳои II-III, V-VI ва VII-VIII) дорад;
- ❖ фосилаи якунимпардаӣ (миёни дараҷаҳои VI ва VII) дорад;

- ❖ танҳо дорои се фосилаи парда аст;
- ❖ дорои нишонаи тағйирдиҳандаи маснӯъӣ аст. Ин нишона танҳо ҳар ҷо, ки лозим бошад, дар самти чапи дараҷаи VII гамма қарор мегирад.

45. **Лаҳни минори мелодӣ** : аз он ҷо, ки фосилаи «якунимпардаӣ» миёни дараҷаҳои VI ва VII фосилаи ғайримуқаррарӣ аст (ин фосиларо «секундаи афзуда» меноманд; дар фасли баъд дар бораи афзудагӣ ва низ хусуситҳои дигари фосилаҳо ба тафсил сухан хоҳем гуфт) ва ба ин сабаб, ки дар қарнҳои гузашта сароиши фосилаҳои ғайримуқаррарӣ дар оҳанг чандон ҷоиз набуд, аз ин рӯ назарияпардозон дар оҳангҳое, ки дар тоналностҳои минорӣ сохта мешуданд, дараҷаи VI-ро низ нимпарда боло мебурданд, то фосилаи якунимпардаӣ ба фосилаи якпардаӣ табдил ёбад:

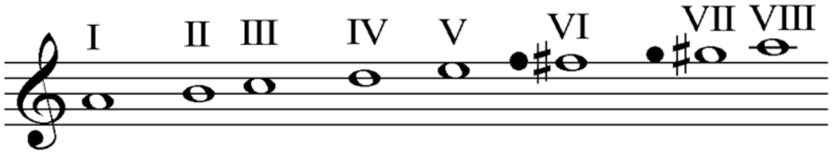

Шакли 118

Аммо агар сохтори бадастомадаи болоро бо сохтори лаҳни мажорӣ муқоиса кунем, мебинем, ки ихтилоф танҳо бар рӯи яке аз дараҷаҳои он ду – дараҷаи III – ҷо дорад :

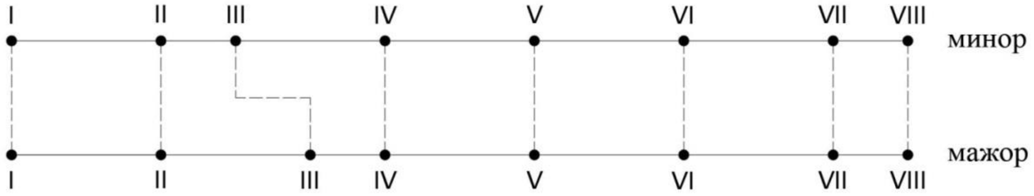

Шакли 119

Ва агар, масалан, дар оҳанги кӯтоҳе дараҷаи III зоҳир нашавад, наметавон фаҳмид, ки оҳанги мазкур дар кадом лаҳн (мажор ё минор) аст. Барои ин рафъи норавшанӣ лаҳни болоро бо таваҷҷӯҳ ба таҳлили зер бояд ислоҳ кард.

Таҳлил : назарияпардозон мегӯянд, ки асосан чаро ба тағйири дараҷаи

VII ниёз ёфтаем? Магар на ин аст, ки дараҷаи VII ба хотири тақвияти ҳолати махсусияти он (ва тақвияти «ҳал»-и он рӯи дараҷаи VIII, октава) ним парда болотар бурда шуда аст? Пас агар раванди оҳанг рӯ ба сӯи поин бошад (яъне ҳаракати оҳангӣ аз VIII ба VII бошад), дигар ниёзе ба боло бурдани дараҷаи VII нест. Ва низ ин, ки ҳар гоҳ дараҷаи VII дар чунин раванде ба ҳолати табиӣ зоҳир шавад, дараҷаи VI низ метавонад ба ҳолати табиӣ ва тағйирнакарда боқӣ бимонад. Назарияпардозон аз ин баҳси таҳлилӣ чунин натиҷа гирифтанд, ки дараҷаҳои VI ва VII дар лаҳни минори мелодӣ дар вазъи оҳангии болораванда бояд ним парда боло бурда шаванд, вале дар ҳолати оҳангии поёнраванда ба ҳолати табиӣ ва тағйирнакардаи худ баргарданд :

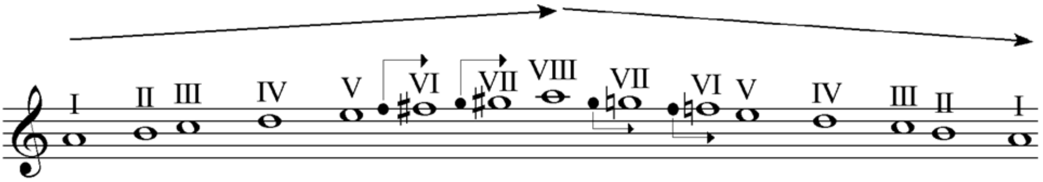

Шакли 120

Равшан аст, ки гунаҳои сегонаи гаммаи минорӣ (табиӣ, гармонӣ ва мелодӣ) метавонанд ба унвони гаммаҳои нисбии минорӣ дар баробари ҳар як гаммаҳои мажорӣ танзим шаванд.

Вазифа ва машқ

1. Гаммаҳои минори табиии поёнро ба гунаҳои гармонӣ табдил диҳед:

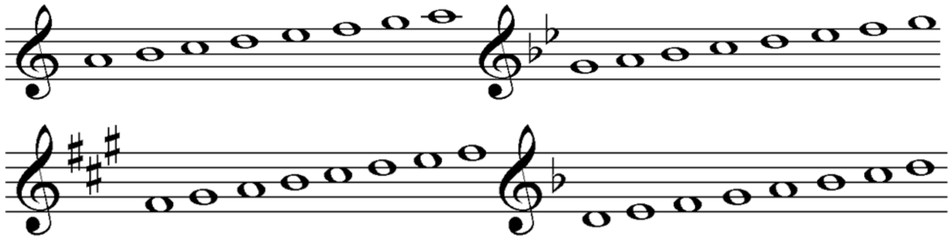

2. Дар нишонаҳои тағйирдиҳандаи гаммаҳои минории поён як-ду хатогӣ ҷой дорад, онҳоро ислоҳ кунед:

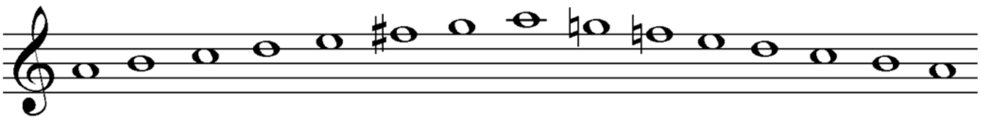

си-бемол-минори гармонӣ до-диез-минори табиӣ

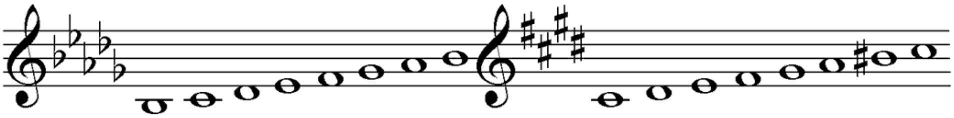

фа-минори гармонӣ ми-минори гармонӣ

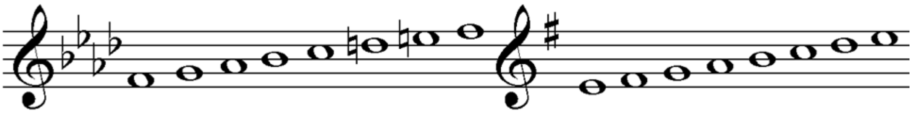

3. Оҳанги поён дар кадом тоналности минорӣ ва дар кадом гунаи он аст?

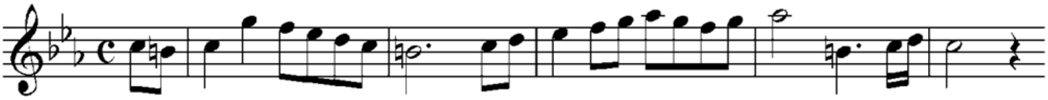

4. Оҳанги поён дар кадом тоналности минорӣ ва дар кадом гунаи он аст?

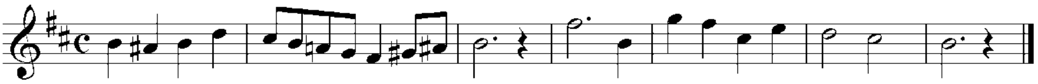

46. **Нотаҳои тоналӣ ва модалӣ**

1. **Нотаҳои тоналӣ** : ҳар гамма, хоҳ мажор ва хоҳ минор, дорои се нота ҳаст, ки аз назари нишон додани моҳияти лаҳну тоналност функсияи беш аз нотаҳои дигар доранд: 1) нотаи поя (дараҷаи I); 2) нотаи субдоминанта (дараҷаи IV, дар воқеъ пояи гаммаи ҳамсоя, бо як бемол зиёдтар ё як диёз камтар); 3) нотаи доминанта (дараҷаи V, дар воқеъ пояи гаммаи ҳамсоя, бо як диез зиёдтар ё як бемол камтар). Ин дараҷаҳоро дараҷаҳои тоналӣ (ё дараҷаҳои асосӣ) мегӯянд. Ҳар гаммаи мажорӣ ҳар гоҳ бо гаммаи минори ҳамноми худ муқоиса шавад, дида мешавад, ки нотаҳои тоналии онон бар ҳам мутобиқанд :

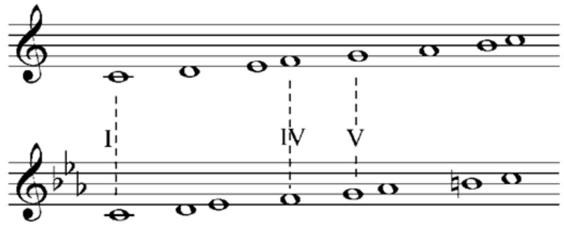

Шакли 121
Инчунин, қаблан (дар бораи сесадоӣ дар бобҳои сонӣ сухан меравад) қайд мекунем, ки нотаҳои тоналиро бо як унсури хосаи лаҳнӣ муайян мекунанд : дар дарачаҳои I, IV ва V-и лаҳни мажорӣ сесадоии мажорӣ сохта мешавад ва дар ҳамин дарачаҳои лаҳни минорӣ – сесадоиҳои минорӣ. Дар ҳарду маворид ин сесадоиҳо нишондоди лаҳнҳои асосианд.

2. **Нотаҳои модалӣ**: нотаҳое, ки дар табдили гаммаи мажорӣ ба гаммаи минори ҳамноми худ, ё баръакс, фарқ мекунанд, нотаҳои модалӣ номида мешавад. Нотаҳои модалӣ бар рӯи дарачаҳои III, VI (ва дар лаҳнҳои минори табиӣ –VII) қарор доранд :

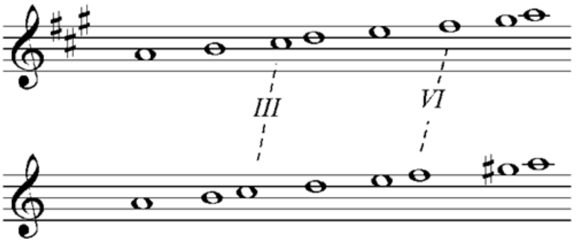

Шакли 122
Дар лаҳнҳои минор фосилаи миёни нотаи тоникӣ/поя то дарачаҳои III ва VI (ва дар минорҳои табиӣ – низ то дарачаи VII) ҳамеша ним пардаи хроматикӣ камтар аз фосилаҳои мазкур дар лаҳни мажор аст. [Дар ҳар гаммаи мажор теъдоди нимпарда миёни поя (I) ва дарачаи III – чаҳорто, то дарачаи VI – нӯҳто (ва то дарачаи VII – ёздаҳто) аст. Дар ҳоле, ки ин шумораҳо дар гаммаи минор ба се, ҳашт (ва дар минори табиӣ – даҳто) ҳастанд].

Инчунин баъдтар маълум мешавад, ки сесадоиҳои рӯи дарачаҳои II, III, VI ва VII нишондоди лаҳни асосӣ нестанд. Ин сифат ҳам ба дарачаҳои модалӣ тааллуқ доштани онҳоро таъкид месозад.

Дар умум метавон чунин пиндошт, ки ҳар нотаи ғайритоналӣ дар гамма (яъне дарачаҳои II, III, VI ва VII) метавонад нотаи модалӣ ба шумор равад.

Баъзе гаммаҳои дигар

Гаммаи бутунпарда-ро Клод Ошил Дебюсси (1862 – 1918), оҳангсози импрессионисти фаронсавӣ бо илҳом аз мусиқии рус (М. Глинка, А. Даргомижский ва диг.[43]) ба манзури таркиби осораш, ки ба сабки импрессионизм асос ёфта буд, падид овард ва назарияпардозон онро гаммаи бутунпарда номиданд. Дар ин гамма фосилаи миёни тоника (поя) то октава ба шаш қисми баробар тақсим шуда ва гамма ба ҷои ҳашт дорои ҳафт дараҷа аст :

а)

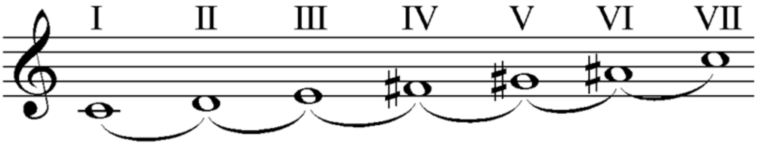

б)

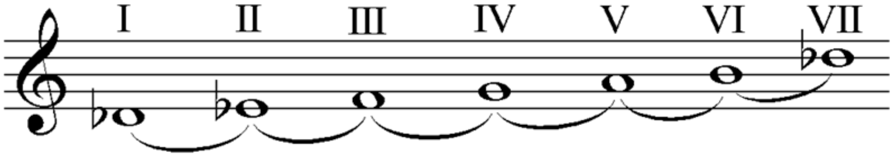

Шакли 123

Ба тавре, ки аз намунаҳои «а» ва «б» пайдост, фосилаи миёни дараҷаҳо дар ин гамма ҳама якпардаианд. Дар ин гамма фосилаи нимпардаӣ вуҷуд надорад ва муҳим нест барои ин ё он нота (ва дараҷа) чӣ номе интихоб шавад. Масалан, метавон дар намунаи (а) ба ҷои номҳои «до, ре, ми, фа-диез, сол-диез, ля-диез, си» чунин навишт: «до, ре, ми, сол-бемол, ля-бемол, си-бемол, до» ва дар намунаи (б) ба ҷои нотаҳои навишташуда инчунин навишт: «до-диез, ре-диез, фа, сол, ля, си, до-диез».

Гаммаи бутунпарда аз зумраи лаҳнҳои модалии симметрӣ мебошад. Он инчунин гаммаи афзуда (бо номи унсури марказии лаҳнии худ – сесадоии афзуда) ном гирифта мешавад.

Гаммаи додекафонӣ – (аз юн. – «дувоздаҳсадо») ба мисли гаммаи

[43] Композитори рус М.И. Глинка (1804 – 1857) истифодаи ин гаммаро (дар операи «Руслан ва Людмила» барои нишон додани симои афсонавии Черномор) ба роҳ мондааст. Композитори дигари рус А.С. Даргомижский (1813-1869) низ ин гаммаро барои таҷассуми образи афсонавӣ (Командори мармарин дар операи «Меҳмони сангин») мансуб донистааст.

хроматикӣ аз нимпардаҳо сохта шудааст. Ин гамма то асри XX танҳо дар китобҳои назарияи мусиқӣ мавриди баҳс ва баррасӣ қарор мегирифт ва дар оҳангсозӣ мустақилан ба кор гирифта намешуд. Аммо аз оғози ин садсола баъзе аз оҳангсозони навпардоз, монанди Арнолд Шёнберг (1874–1951) ва ду шогирди ӯ – Теодор В. Адорно Албан Берг (1885–1935) ва Антон Веберн (1883 –1945) аз гаммаи хроматикӣ ба ҳайси манбаи заминавӣ дар танзими назарияи мактаби хеш (ба номи «додекафония») суд ҷустанд. Асоси мактаби додекафонӣ бар он аст, ки бар хилофи гаммаҳои диатоникӣ, ҳеҷ як аз савтҳои дувоздаҳгонаи мусиқӣ дар як асар саҳме ва функсияи болотар ва бештар аз савтҳои дигар надорад. Матни мусиқии додекафонӣ аз равишҳои паиҳамии дувоздаҳ садо дар пастубаландии гуногун бо истифодаи ҳамаи садоҳои дувоздаҳгонаи гаммаи хроматикӣ бидуни такрори онҳо сохта мешавад. Ин «равишҳои хоса» таъсири гуногуни баёнро арз мекунанд. Равишҳоро бояд дар китобҳои марбут ба усули оҳангсозии додекафонӣ ёфт. Шак нест, ки дар ин мактаб андешаҳои риёзӣ (ва ҳандасӣ)-вор саҳми бештаре нисбат ба табиат ва эҳсос – «эҳсоси ғайририёзии инсон» доранд.

Гаммаи интиқоли маҳдуд-ро яке аз оҳангсозони муосири фаронсавӣ ба номи Оливйе Мессиан (1908 – 1992) пешниҳод кард. Дар ин гамма чаҳор фосилаи парда ва чаҳор нимпарда миёни дараҷаҳо қарор гирифтаанд. Ба ин тартиб гаммае бо нӯҳ дараҷа ташкил дода шудааст:

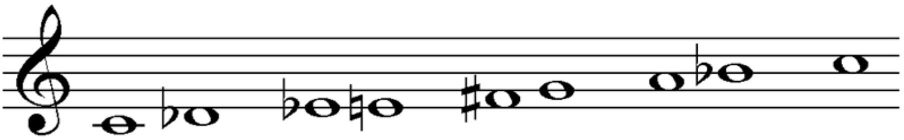

Шакли 124

Набояд пиндошт, ки «гаммаҳои сунъӣ», ҳатто муҳимтаринаш дар ҳамин чанд намунаи боло хулоса шуд. Намунаҳои пешгуфта танҳо ба ин манзур дар ин ҷо омадаанд, ки зеҳни ҳунарҷӯи алоқаманд ба баррасии гӯшаву канорҳои мусиқӣ ва то андозае ба гуногунии имконҳои ибтикор дар сохтани гаммаҳо густариш ёбад.

Гаммаҳои табиӣ вобаста ба минтақаҳои гуногуни ҷаҳон анвои гуногуне доранд. Ҳар яке аз ин гаммаҳо аз он ҷо, ки комилан баёни мусиқии минтақаи худро фаро мегирад, асоси мусиқии он минтақаро низ ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, касе истифодаи ин гаммаҳоро дар мусиқии ин ё он

минтақа бештар шунида бошад, хотираи он дар зеҳни ин шунаванда ба эҳтимол қавӣ зинда мешавад. Дар ин ҷо ба муаррифии ду намуна аз ин гаммаҳо басанда мекунем:

1. **гаммаи пентатоникӣ** (панҷсавтӣ) : ҳамчунон ки аз номи он бармеояд, ин гамма муташаккил аз панҷ савт (бо такрори савти аввал дар октаваи боло) аст. Фосилаи миёни дараҷаҳо иборатанд аз се парда ва ду якунимпарда. Ин гамма заминае барои мусиқии Чин ва Япон аст. Аммо ба назар мерасад, ки мусиқиҳои маҳаллии ҳамаи манотиқи ҷаҳон онро каму беш ба кор мегиранд :

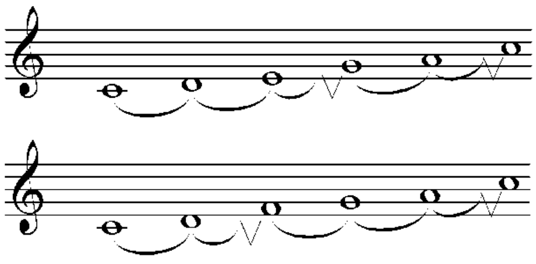

Шакли 125

2. **гаммаи қаввалӣ**[44] : ҷамъан бо такрори нотаи аввал дар октаваи боло аз ҳашт нота муташаккил аст ва фосилаҳои миёни дараҷаи он иборатанд аз як парда, чаҳор нимпарда ва ду якунимпарда:

Шакли 126

Гаммаҳои дигар. Инчунин, гаммаҳое вуҷуд доранд, ки баъзе фосилаи миёни дараҷаи онҳо «нимпарда» ё «парда» нест ва дар онҳо «нимпарда»

[44] Дар бораи гаммаи қаввалӣ дар китоби «Фарҳанги мусиқавии Ҳарвард» (Harward Dictionary of Music) чунин омада аст: «....дар ин, ки ин гамма ба каввалиҳо таълиқ дошта бошад, бояд шубҳа кард, ... ба назар мерасад, ки онҳо танҳо иҷрокунандаи асарҳое будаанд, ки бар заминаи ин гамма сохта шудаанд....». Хушбахтона мусиқишиносони Шарқ имкони равшан кардани ин шубҳаро дар ихтиёр доранд: қаввалиҳо дар ҳамаи дунё, аз ҷумла дар Покистон, Эрон ва ҳ. парокандаанд ва ба ҳамаи ҷаҳон кӯч мекунанд. Аз он ҷо, ки «гаммаи каввалӣ» чизи ҷуз «лаҳни Чаҳоргоҳ» дар мусиқии мақомоти Шарқ нест, ба эҳтимоли зиёд онҳо гаммаи мазбурро аз ин сарчашма гирифтаанд.

баробари ними як «парда» нест. Метавон гуфт, ки ин гаммаҳо ҳамаи паҳнаи мусиқиро, ҷуз мусиқии классикии ғарбӣ, дар бар мегиранд. Ин гаммаҳо низ бар ду гурӯҳи табиӣ ва маснӯъӣ тақсим мешаванд:

1. **гаммаҳои табиии шарқӣ** : асосан намунаҳои онҳо дар гаммаҳои мусиқии суннатии Шарқ мебинем. Масалан, гаммаҳои мусиқии мардуми тоҷик ё як қатор кишварҳои Шарқи Наздик ва Миёнаро бояд аз он гунаи гаммаҳо донист, ки дар онҳо «нимпарда» ниме аз «парда» нест. Фосилаҳои ин гаммаро бояд дар тадқиқотҳои мушаххаси мусиқавӣ-назариявии хоса, масалан, марбут ба назарияи мусиқии тоҷик ва ё халқи дигар ёфт. Мутаассифона, чунин тадқиқот бо талқиноти илми муосир то ҳол навишта нашудааст ва ин мавзӯъ имрӯз ҳам бо мақолаву пешниҳодҳои алоҳида маҳдуд аст.

2. **гаммаҳои маснуъӣ** : тавассути баъзе мусиқидонони муосир коркард шуда, пешниҳод гардидааст. Масалан, монанди Алоис Хаба (1893 –1973) назарияпардоз ва оҳангсози Чех. Ӯ ҳар пардаро ба 3, 4, 6 ва ҳатто 12 тикка тақсим карда, дар асоси коркарди микротонии худ асарҳо офаридааст.

Вазифа ва машқҳои поёни фасл

1. Гаммаҳои хроматикии поёнро такмил диҳед (дар ҷойҳое, ки нишонаи ↓ гузошта шуда, нотаи дурустро нависед):

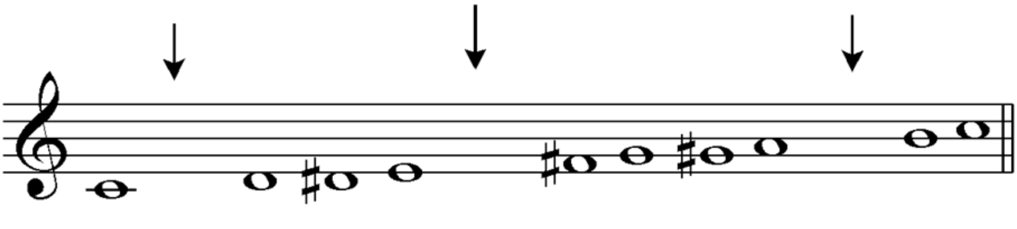

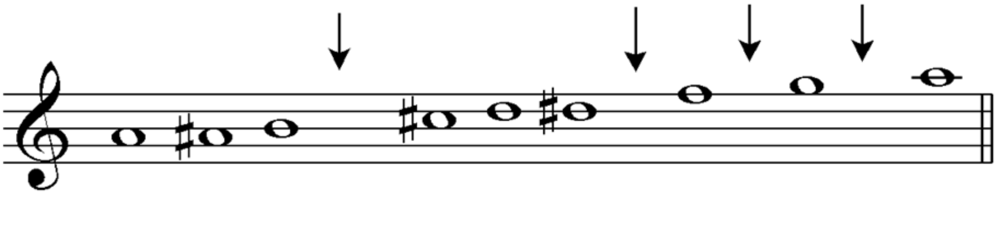

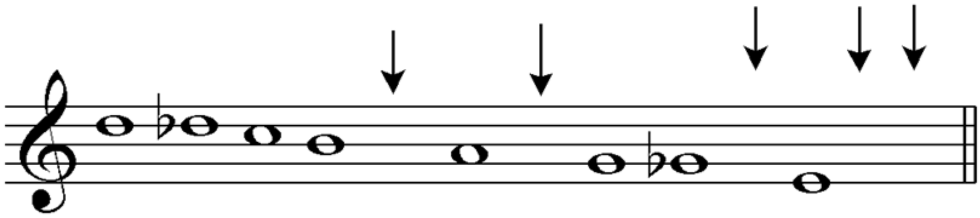

2. Дар ҳар як гаммаи поён тоника/пояи гаммаро рӯи ҳомил бинависед (гаммаҳо ҳама мажор фарз шаванд):

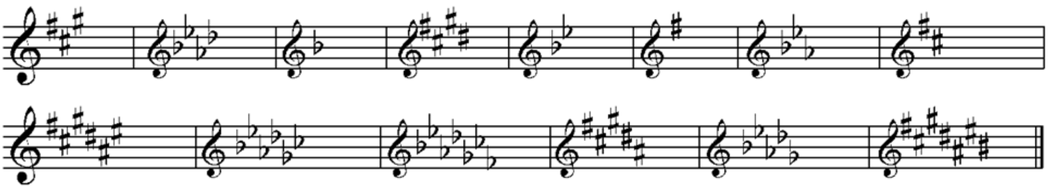

3. Нишонаҳои тағйирдиҳандаи гаммаҳоеро, ки бо ҳар яке аз нотаҳои поён оғоз мешаванд, пас аз ҳар калид бинависед (ҳама гаммаҳо мажор фарз шаванд):

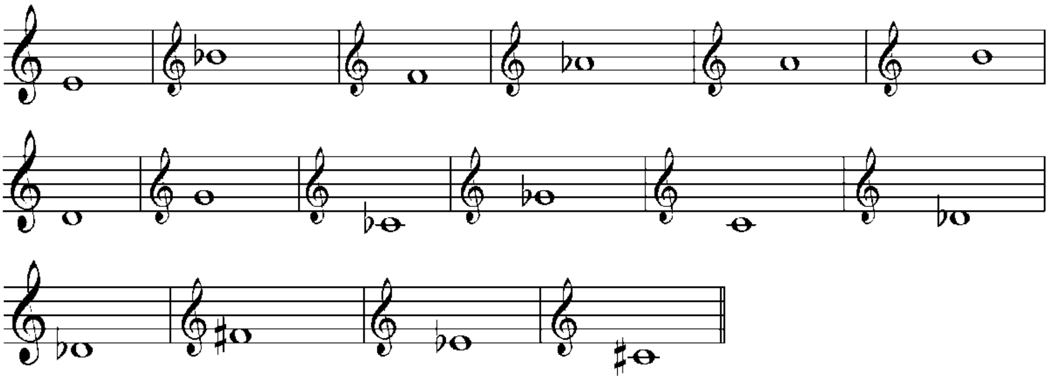

4. Номи дараҷаҳои гаммаро баробари ҳар як дараҷаи марбут дар поён бинависед:

дараҷаи I   дараҷаи VI   дараҷаи II   дараҷаи V
дараҷаи III   дараҷаи IV   дараҷаи VIII дараҷаи VII

5. Дар шакли поён мушшаххас кунед, ки лаҳни минори параллелӣ /мувозӣ (ҷуфт) аз кадом дараҷаи лаҳни мажор оғоз шуда, то кадом дараҷаи он идома меёбад :

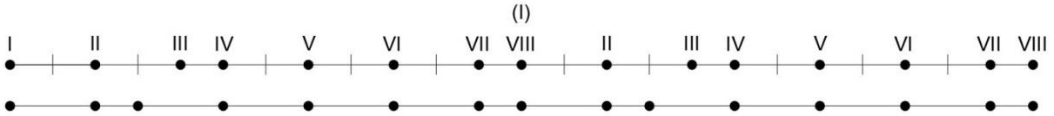

6. Пояи гаммаҳои минори параллелӣ/мувозӣ (ҷуфт)-и ҳар яке аз гаммаҳои мажории поёнро бар ҳомили зерин бинависед:

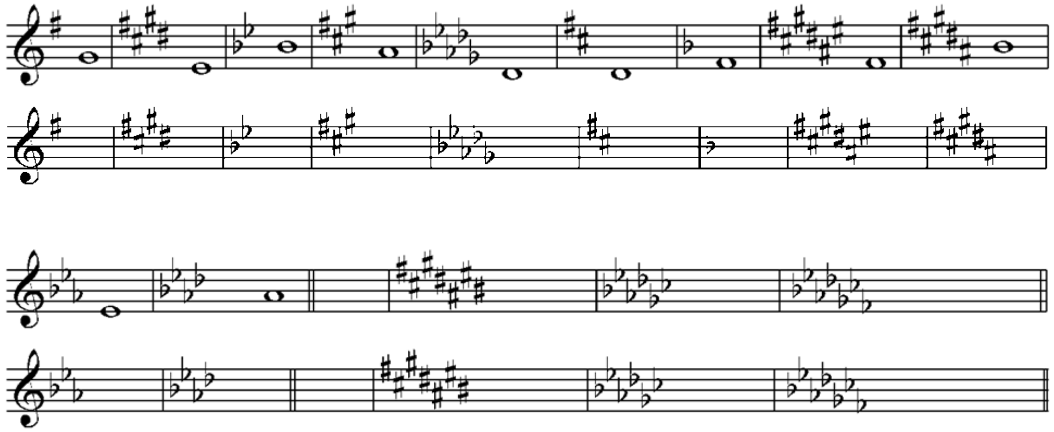

7. Ҷойҳои холии ҳомили поёнро бо таваҷҷӯҳ ба лаҳни додашуда пур кунед:

а) гаммаи до-минор, гармонӣ

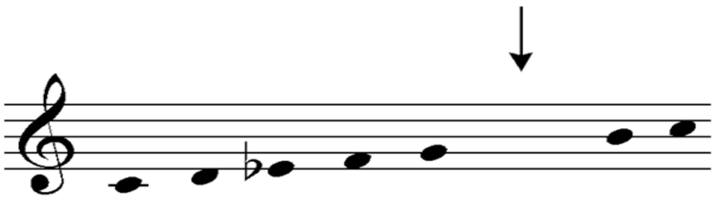

б) гаммаи сол-минор, мелодӣ (болораванда)

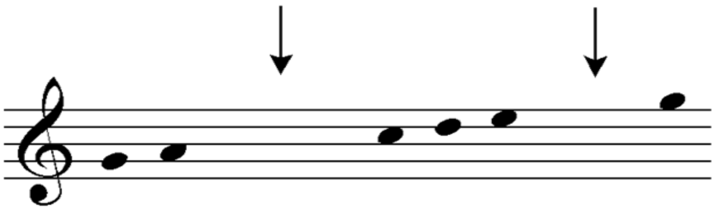

в) гаммаи сол-мажор

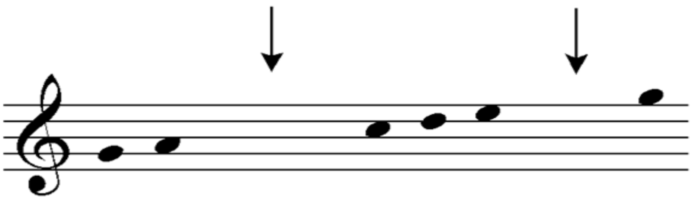

г) гаммаи фа-диез-минор, табиӣ

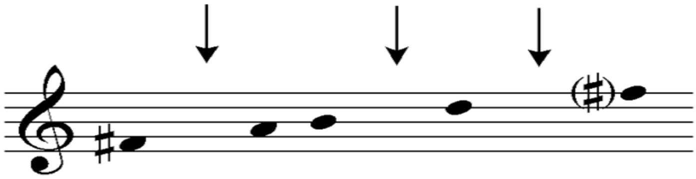

д) гаммаи до-диез-мажор

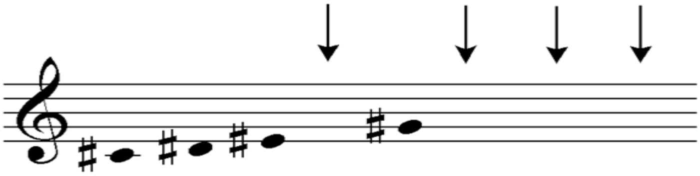

е) гаммаи си-бемол-мажор

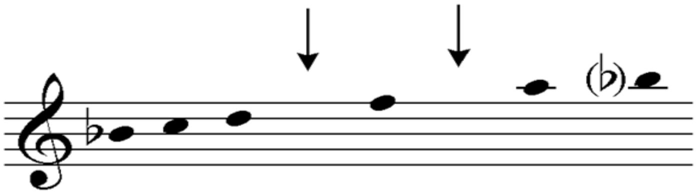

ё) гаммаи фа-минор, мелодӣ

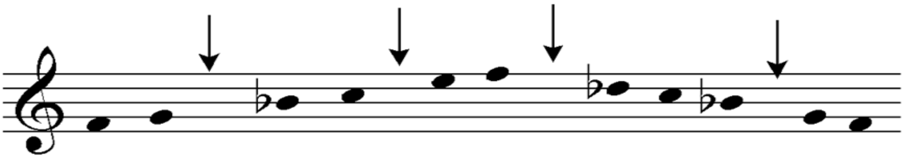

8. Аз ҳар як пояи додашуда як гаммаи минори мелодии болораванда ва поинраванда бинависед ва нишонаҳои тағйирдиҳандаи ҳар якро пас аз калид бигузоред:

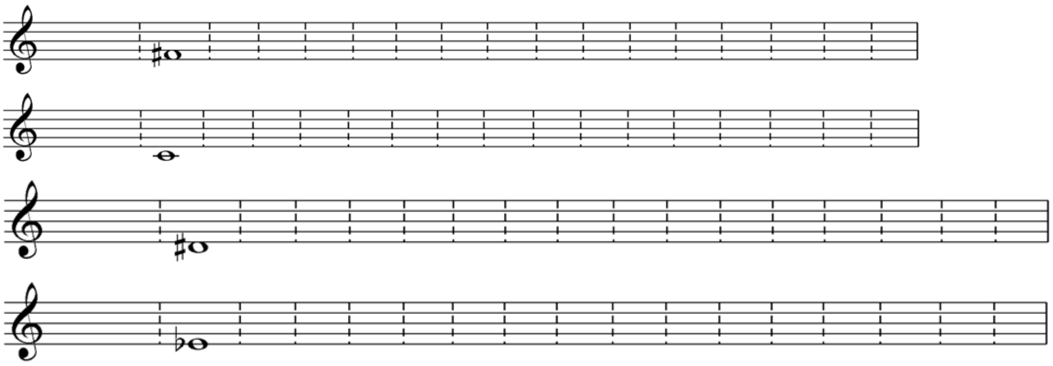

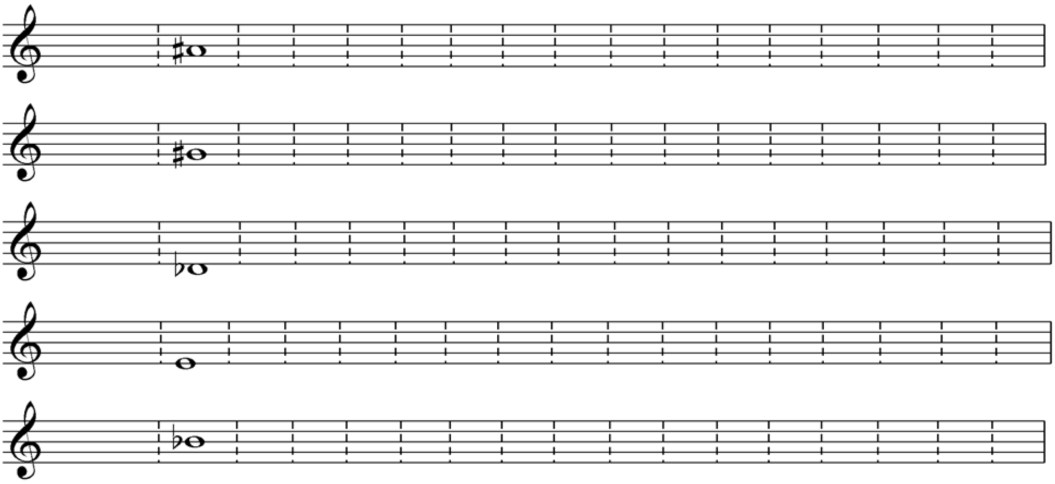

9. Дар гаммаҳои мажории поён дараҷаҳои модалиро муайян кунед: рӯи ҳомили зери ҳар як – гаммаи минори гармонии ҳампояву ҳамноми онро бо зикри нишонаҳои тағйирдиҳандаи калидии он бинависед:

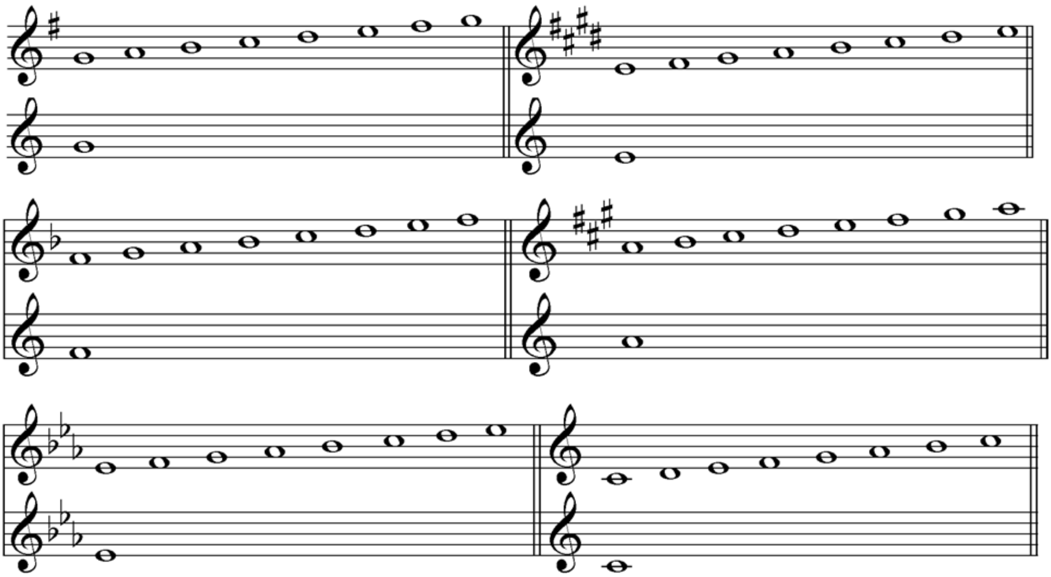

ФАСЛИ ПАНҶУМ

ФОСИЛА (2)

47. **Ташхиси дақиқи фосила**

Дар параграфи 28 гуфта шуд, ки фосилаҳои секунда ҳамеша бо ҳам баробар набуда, гоҳ якпардаӣ ва гоҳ нимпардаӣ ҳастанд. Ин нукта ба фосилаҳои дигар низ дахл дорад. Масалан, ду фосилаи терсияро баррасӣ мекунем :

а) б)

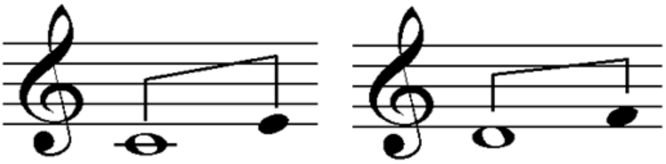

Шакли 127 (а,б)

Ду фосилаи терсия «до – ми» [шакли 127а] ва «ре – фа» [шакли 127б] агар аз назари теъдоди нимпарда (ё парда) бо ҳам муқоиса шаванд, дида мешавад, ки аввалӣ дорои чаҳор ва дуюм – дорои се нимпарда аст:

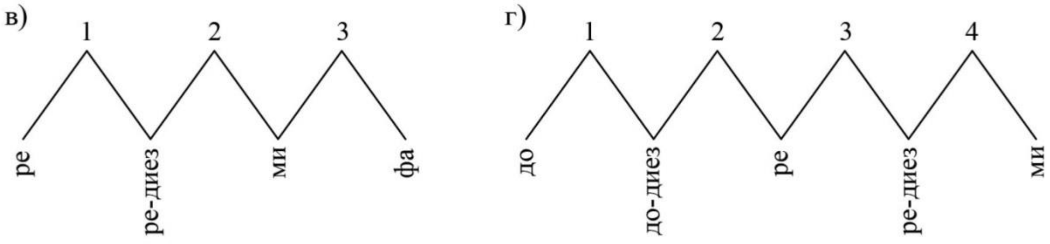

Шакли 127 (в, г)

Аз сӯи дигар метавон фосилаҳоеро ёфт, ки аз назари теъдоди нимпарда баробар, вале аз лиҳози адади тартибӣ нобаробар мебошанд, монанди фосилаи миёни «до» то «ре-диез» ва «до» то «ми-бемол» [шакли 128]. Дар ин ду аввалӣ («до» то «ре-диез») секунда аст, дар ҳоле, ки дуюмӣ («до» то «ми-бемол») – терсия. Ҳарчанд, ки ҳар яке аз ин ду фосила аз се нимпарда иборат аст:

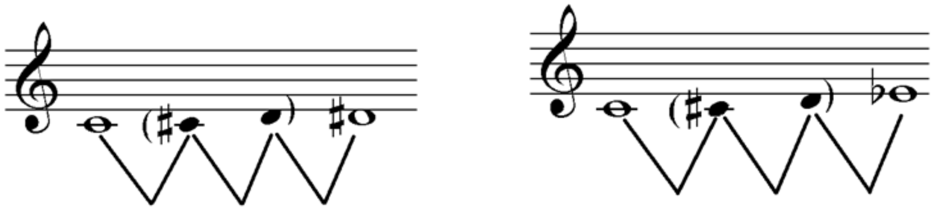

Шакли 128

Бинобар ин мебинем, ки барои ташхиси фосила на теъдоди нимпарда ва на адади тартибии он, ҳеҷ як ба танҳоӣ кофӣ нест. Балки бояд дар низоми дигар ҳардуи ин «воҳид»-ҳоро ба шумор овард ва ба кор баст. Дар поёни параграфи 28 номҳои дигаре низ ба фосилаи секунда дода шуд: «секундаи хурд» ва «секундаи бузург». Фосилаи якум низ метавонад сифати тоза ба худ бигирад – «якуми афзуда». Дар воқеъ ҳар фосила он гоҳ мушаххас мешавад, ки номи он иборат аз адади тартибӣ ва низ сифати он бошад.

Ба гуфтаи равшантар, ҳар фосила, ба ғайр аз адади тартибии он, сифатҳои гуногуне ба худ мегирад. Сифати ҳар фосила хели онро муайян мекунад.

48. **Хелҳои фосила**

Фосилаҳо аз назари хусусиятҳо ба ду гурӯҳи куллӣ тақсим мешаванд: фосилаҳои сехела, фосилаҳои чаҳорхела.

1. Ба фосилаҳои сехела тааллуқ доранд : фосилаҳои содаи прима, кварта, квинта ва октава (ва фосилаҳои таркибии онҳо). Онҳо се хел – холис (1), коста (2) ва афзуда (3) мешаванд.
2. Ба фосилаҳои чаҳорхела тааллуқ доранд: фосилаҳои секунда, терсия, секста ва септима (ва фосилахои таркибии онҳо). Чаҳор хели онҳо коста (1), хурд (2), бузург (3) ва афзуда (4) мебошанд.

Барои он, ки таҷассуми равшантаре аз гурӯҳҳои ин ду гуна дошта бошем, онҳоро дар дохили гамма нишон медиҳем:

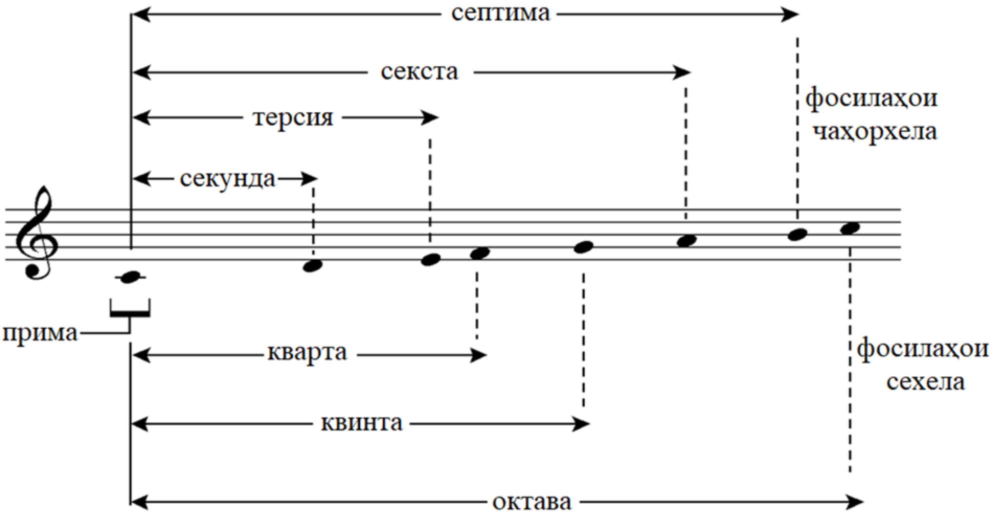

Шакли 129

Дар ҳар фосила ҳар як хел нисбат ба хели пеш ё пас аз худ бо як нимпардаи хроматикӣ (камтар ё бештар) фарқ мекунад. Масалан, фосилаи квартаи холис як нимпардаи хроматикӣ аз фосилаи квартаи коста бештар ва як нимпардаи хроматикӣ аз фосилаи квартаи афзуда камтар дорад (фосилаи квартаи холис, монанди «до» то «фа» ё «ля» то «ре», 5 нимпарда дорад; квартаи коста, монанди «до» то «фа-бемол» ё «ля» то «ре-бемол», – дорои 4 нимпарда ва квартаи афзуда, монанди «до» то «фа-диез» ё «ля» то «ре-диез», – дорои 6 нимпарда аст).

Дар ҳар гаммаи мажорӣ фосилаҳо, аз тоника (поя) то ҳар яке аз нотаҳои дигар дорои хелҳои зер ҳастанд: ҳар гоҳ фосилаи сехелае бошад (фосилаи прима – аз тоника/поя то худаш, кварта – аз тоника то субдоминанта, квинта – аз тоника то доминанта, октава – аз тоника/поя то VIII), ҳама дорои хели холис ва агар фосилаи чаҳорхелае бошад (аз тоника/поя то бақияи нотаҳо) – ҳама дорои хелҳои бузург ҳастанд:

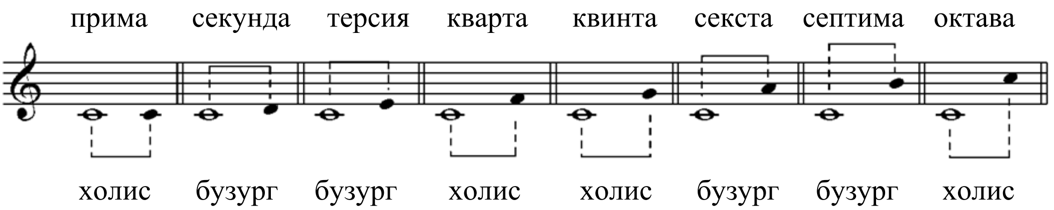

Шакли 130

Агар нотаи поёнии як фосилаи мафрузро ба пояи гаммаи мажории муносибе мутобиқ кунем, ду ҳолат пеш хоҳад омад: нотаи баландтари он бар яке аз дараҷаҳои ҳамон гамма мутобиқ хоҳад шуд ё нахоҳад шуд. Ин масъаларо баррасӣ мекунем:

Ҳолати аввал : фосилаи мафруз, масалан, «до – ля» аст. Агар нотаи «до»-ро пояи гаммаи «до-мажор» фарз кунем, нотаи баландтар («ля») низ бар дараҷаи VI ҳамон гамма қарор мегирад. Ин фосила секста аст. Ва чун фосилаи шашум гунаи фосилаи чаҳорхела аст, «до – ля»-ро бояд секстаи бузург донист. Мисоли дигар: фосилаи мафруз «сол – ре» аст. Агар нотаи «сол»-ро пояи гаммаи «сол-мажор» ҳисобем, мебинем, ки нотаи баландтар («ре») бар дараҷаи V ин гамма рост меояд. Ва аз он ҷо, ки квинта фосилаи навъи сехела аст, пас ин фосилаи квинтаи холис аст.

Ҳолати дуюм : фосилаи мазбур «ми – сол» аст. Тибқи қоида нотаи поёнии фосила, яъне «ми»-ро бар пояи гаммаи «ми-мажор» мегузорем, вале нотаи «сол» дараҷаи III гаммаи «ми-мажор» буда наметавонад (ин дараҷа дар гаммаи мазкур «сол-диез» аст, на «сол») ва фосилаи мавриди баҳс нимпарда (- и хроматикӣ) аз терсияи бузург хурдтар буда, фосилаи терсияи хурд номида мешавад (медонем, ки дар фосилаи терсия, монанди ҳар фосилаи навъи чаҳорхелаи дигар, хели хурд пеш аз хели бузург қарор дорад).

Мисоли дигар: фосилаи «ми-бемол – ля» мафруз аст. Нотаи «ми-бемол»-ро бар пояи гаммаи «ми-бемол-мажор» мегузорем. Нотаи «ля» ним пардаи хроматикӣ болотар аз нота (ё дараҷа)-и IV ин гамма («ми-бемол, фа, сол, ля-бемол, си-бемол, до, ре, ми-бемол») аст. Бинобар ин фосилаи мавриди баҳс («ми-бемол – ля») – квартаи афзуда аст.

Барои ташхиси дақиқи фосила ҳар андоза бештар ба теъдоди нишонаҳои калидии гаммаҳо ошно бошем, осонтар ва зудтар метавонем аз роҳи пешгуфта ба ададди тартибии фосила ва аз он муҳимтар, ба гунаи он, пай бибарем.

Аз роҳи дигар низ метавон ба шинохтани фосила даст ёфт: ададди тартибии ҳар фосила бояд бо шуморидани нотаҳои муташаккилаи он муайян карда шавад. Барои шинохтани хели фосила бояд ҳамаи фосилаҳо (аққалан фосилаҳои сода)-ро бо аз бар кардани теъдоди нимпардаҳои дарунии онҳо фаро гирифт. Ин кор, агарчӣ дар аввал ба назар душвор менамояд, аммо бо андаке неруи таҷассум ва машқу азхудкунӣ осон

хоҳад шуд. Дар ҷадвали поён фосилаҳо бо ҳамаи хелҳо ва теъдоди нимпардаҳо дар таркиби онҳо нишон дода шудаанд :

фосилаҳо	афзуда	бузург	холис	хурд	коста
прима	1		0		-1*
секунда	3	2		1	0
терсия	5	4		3	2
кварта	6		5		4
квинта	8		7		6
секста	10	9		8	7
септима	12	11		10	9
октава	13		12		11

Шакли 131

* Бархе аз назарияпардозон дар бораи фосилаи примаи коста хомӯшанд. Дар ҳоле, ки ин фосилаи коста амалан аз нимпарда иборат аст. Яъне дар воқеъ аз фосилаи примаи холис ним парда камтар аст, ки мо онро бо адади манфӣ (-1) нишон додаем.

49. **Якчанд тавзеҳ**

1. Ҳар як адади даруни хонаҳои ҷадвал намудори теъдоди нимпарда дар фосилаи марбут аст.
2. Хелҳои коста ва афзуда дар ҳамаи фосилаҳо дида мешаванд.
3. Ҳамон гуна, ки пештар гуфта шуд, фосилаҳои сехела хелҳои хурд ва бузург надорад ва фосилаҳои чаҳорхела хели холис надорад.
4. Баъзе шумораҳо дар хонаҳои гуногун баробаранд. Ҳунарҷӯ ба ёрии он чӣ дар параграфи 47 ва тавзеҳи марбут ба шакли 128 омадааст, ба осонӣ метавонад сабаби ин падидаро фаҳмад.
5. Ҳар гоҳ нотаи мабдаи фосиларо пояи гаммаи мажор фарз кунем, ҳамаи фосилаҳои ҳаштгона, ки нотаи болоиашон яке аз нотаҳои гамма бошад, хели холис ё бузург мешаванд.

50. **Акси фосилаҳо**

Дар параграфи 31 (фасли сеюм) ба «акси фосила» ишорае шуда буд. Дар ин ҷо масъалаи мазкур комилтар ва дақиқтар баррасӣ мешавад. Ҳар

фосилаи содаеро метавон акс кард. (Дар бораи акс кардани фосилаҳои таркибӣ дертар, дар ҳамин параграф тавзеҳоте дода хоҳад шуд). Акси ҳар фосила худ фосилаи дигаре аст. Барои акс кардани як фосилаи сода, бояд нотаи поёнии онро як октава болотар ё нотаи болоии онро як октава поинтар бурд:

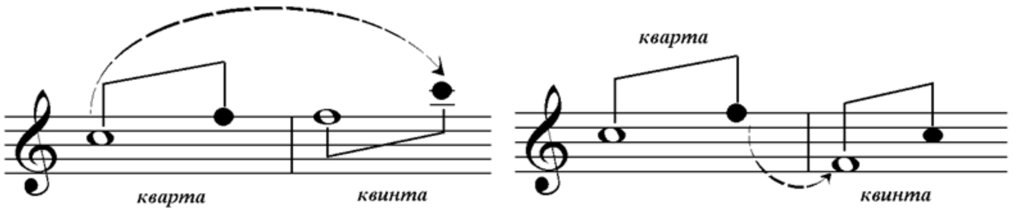

Шакли 132

Ба тавре, ки дар шакли 132 дида мешавад, нотаҳои фосила дар вазъи акс ҷой иваз мекунанд, яъне нотаи поёнтар бе тағйири ном мартабаи нотаи болотарро мегирад.

Байни адади тартибӣ ва хели фосила ва ҳамин воҳидҳо дар акси он вобастагиҳое вуҷуд дорад, ки дар поён бад-он ишора хоҳад шуд :

1. Ҳамон гуна, ки дар параграфи 31 гуфта шуд, маҷмӯъи адади тартибии ҳар фосила ва адади тартибии акси он фосила баробари 9 аст. Зоҳиран ба назар мерасад, ки ин адад бояд 8 бошад, зеро бо нигоҳе ба шакли 133 мефаҳмем, ки дар акс шудани як фосила нотаи поёнтар даври меҳвари нотаи болотар чархида ва як октава болотар рафта аст, ё нотаи болотар даври меҳвари нотаи поёнтар чархида, як октава поёнтар омадааст. Вале бинобар он, ки дар маҷмӯъи амалии фосила ва акси он ду фосилаи мустақил ба вуҷуд меояд, нотаи меҳвар ду бор шуморида мешавад:

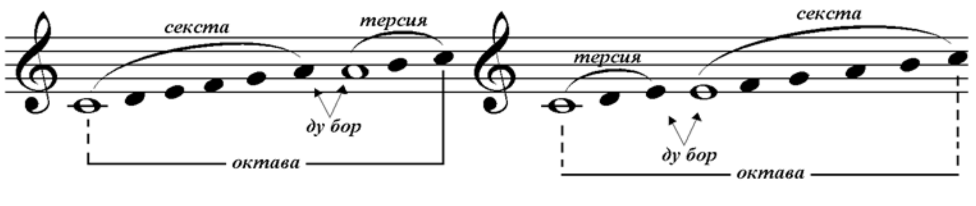

Шакли 133

2. Ҳар «акси фосила»-ро ҳар гоҳ дубора акс кунем, фосилаи нахустин ба даст хоҳад омад.

3. Маҷмӯъи миқдори нимпарда дар ҳар фосила ва акси он баробари 12

аст. Агар нимпардаҳои фосила ва акси онро ҳамчун «воҳидҳои байнобайнӣ» паи ҳам оварем, онҳо бе такрор, саросари октаваро, ки 12 нимпарда аст, ташкил мекунанд :

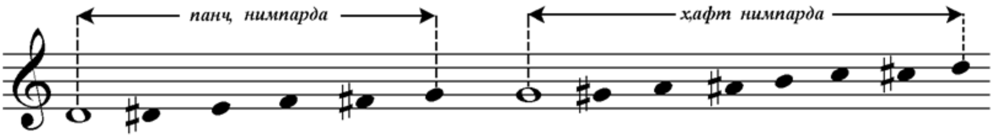

Шакли 134

Хелҳои фосилаҳо ба аксҳои зерини худ табдил мешаванд:

- ❖ фосилаи коста ба фосилаи афзуда;
- ❖ фосилаи хурд ба фосилаи бузург;
- ❖ фосилаи холис ба фосилаи холис;
- ❖ фосилаи бузург ба фосилаи хурд;
- ❖ фосилаи афзуда ба фосилаи коста.

Дар бораи акс кардани фосилаҳои таркибӣ

Фосилаҳои таркибиро наметавон ба осонӣ акс кард. Дар воқеъ, агар як фосилаи таркибиро бо равиши боло акс кунем, яке аз ин ду вазъ пеш хоҳад омад:

- ❖ табдил ба фосилаи сода мешавад.
- ❖ ҳамчун фосилаи таркибӣ боқӣ мемонад.

Ва дар ҳарду ҳол фосилаи ба дастомада акси фосилаи пешин намешавад. Онро дар мисоли поён мебинем. Дар мавриди аввал (а) фосилаи таркибии детсима табдил меёбад ба терсия ва дар мавриди дуюм (б) фосилаи таркибии секстаи дуоктаваӣ – ба фосилаи таркибии терсдетсима :

а) б)

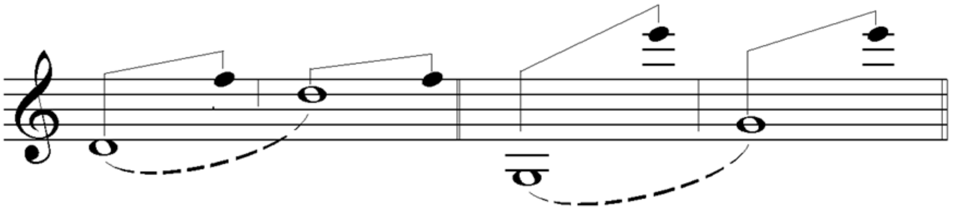

Шакли 135

Роҳи дурусти акс кардани фосилаи таркибӣ ин аст, ки яке аз ду нотаро як

ё якчанд октава ба сӯи нотаи дигар бибарем, ки аз октава гузарад. Дар ин маврид албатта, фосилаи таркибии пешин ба фосилаи содае табдил хоҳад шуд, ки акси фосилаи пешин аст :

терсдетсима → секста → терсия

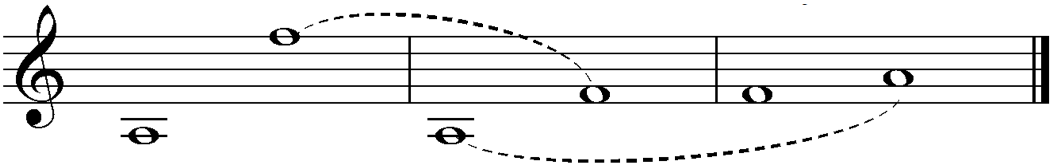

терсияи дуоктаваӣ → детсима → терсия → секста

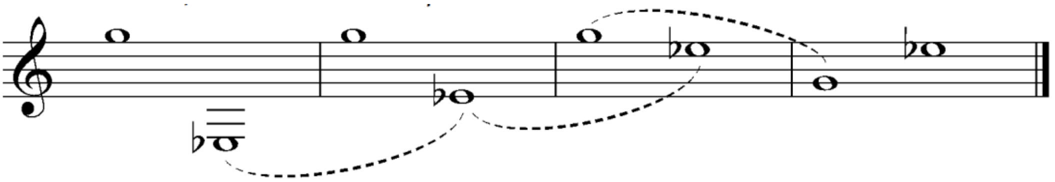

Шакли 136

Ҳар гоҳ бихоҳем, ки ин аксро бори дигар ба сурати таркибӣ баргардонем, бояд бо акси ин роҳ амал кунем. Албатта, робитаи байни ҳар фосила ва акси онро дар чунин мавридҳо бояд бо диққати бештаре мулоҳиза кард.

51. **Хелҳои дигар**

Хелҳои панҷгонаи пешгуфта (коста, хурд, холис, бузург ва афзуда) дар мусиқӣ корбурди фаровоне доранд. Ба ғайр аз инҳо дар мусиқӣ хелҳои дигаре низ метавон ёфт, ки чӣ дар назария ва чӣ дар амал, корбурди чандоне надоранд. Масалан, ҳар гоҳ аз фосилаи костае боз ҳам ним пардаи хроматикӣ бикоҳем, хели навро метавон «костатар» номид [шакли 137]. Дар ҳар ҳол аз диди назариявӣ метавон аз як фосилаи «костатар» низ нимпардаи хроматикӣ кост, аммо ба ин «хел» ҳатто номе наметавон гузошт :

терсияи хурд терсияи коста терсияи костатар

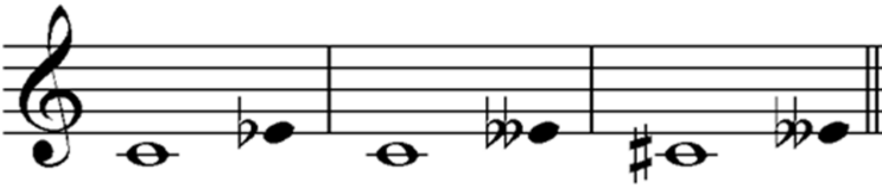

Шакли 137

Ва низ метавон бар як фосилаи афзуда ним пардаи хроматикӣ афзуд ва онро «афзудатар» номид :

квартаи холис квартаи афзуда квартаи афзудатар

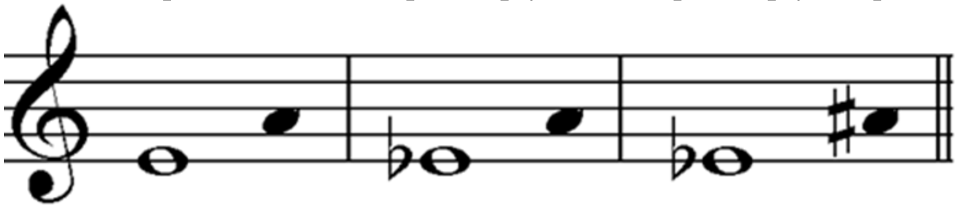

Шакли 138

52. **Фосилаҳои энгармонӣ**[45]

Аз тавзеҳи 4 ҷадвали шакли 131 маълум мешавад, ки баъзе фосилаҳо бо теъдоди нимпарда баробаранд. Далели ин нуктаро мо дар воқеъ дар оғози фасли ҳозир, зери параграфи 47 каму беш баррасӣ кардем: теъдоди нимпардаҳо дар фосилаҳои секундаи афзуда ва терсияи хурд як хел аст. Фосилаи «до-ре-диез» ва «до-ми-бемол» ҳарду дорои се нимпардаанд. Нимпардаи хроматикӣ миёни нотаҳои «ре» ва «ре-диез» (дар фосилаи секундаи афзуда) ҷои худро ба нимпардаи диатоникии миёни нотаҳои «ре» ва «ми-бемол» (дар фосилаи терсияи хурд) додааст. Тибқи ҷадвали шакли 131 теъдоди нимпарда (хоҳ диатоникӣ ва хоҳ хроматикӣ) дар баъзе фосилаҳо баробар нишон дода мешавад. Ин фосилаҳоро фосилаҳои энгармонӣ меноманд. Вожаи энгармониро дар се маврид метавон ба кор бурд:

- дар мавриди фосилаҳо – бо ҳамон таърифе, ки дар боло омадааст.
- дар мавриди нотаҳо – ҳар ду нотаи ҳамсадо ва бо номҳои мутафовутро (монанди «сол-диез» ва «ля-бемол», «си» ва «до-бемол», «фа-бемол» ва «ми» ва диг.) энгармонӣ мехонанд.
- дар бораи гаммаҳо – ҳарду гаммае, ки поя ва дараҷаҳои дигарашон ҳамсадо, вале ғайриҳамном бошанд, гаммаҳои энгармонӣ номида мешаванд.

[45] Enharmonique – «ноҷӯр», «ноҳамоҳанг», «ғайриматлуб». Сабаби чунин номгузориро бояд дар китобҳои савтшиносии мусиқӣ ёфт.

53. **Хушоянд ва нохушояндии фосилаҳо**

Нотаҳои ҳар фосила ҳар гоҳ бо ҳам ва ҳамзамон ба садо дароянд, мумкин аст ба гӯши инсон хуш оянд ё хуш наоянд[46]. Гарчанде, ки албатта, қабули инсон дар хушояндӣ ё нохушояндии фосилаҳо амри нисбӣ аст. Дар ҳар ҳол фосилаҳои мусиқӣ зери ду унвон – фосилаҳои хушоянд (консонанс) ва фосилаҳои нохушоянд (диссонанс) радабандӣ шудаанд :

1. фосилаҳои хушоянд (консонанс) ба тартиби хушояндтаринҳо ба сӯи нохушояндҳо иборатанд аз фосилаҳои прима, октава, квинта (ҳама бо хели холис), секста, терсия (аввал хелҳои бузурги онҳо ва соният, хелҳои хурди ин фосилаҳо) ва фосилаҳои таркибии онҳо (низ ба ҳамин тартиб). Фосилаи квартаи холисро назарияпардозон «консонанси муштарак» гуфтаанд. Сабаби ин номгузориро бояд дар дониши гармонӣ ҷуст.

2. Фосилаҳои нохушоянд (диссонанс) ба тартиби нохушояндтарин то камтарнохушоянд иборатанд аз септимаи бузург, секундаи хурд, септимаи хурд, секундаи бузург ва ҳамаи фосилаҳои афзуда ва коста[47]. (Дар мавриди фосилаҳои таркибӣ тартиби боло андаке дигаргун мешавад. Масалан, фосилаи нонаи хурд (фосилаи таркибии секундаи хурд) нохушояндтар аз квартдетсимаи бузург (таркибии септимаи бузург) аст. Дар умум ҳар гоҳ фосилаҳо аз ҳадди як то ду октава бигзаранд, ҳарчӣ бузургтар шаванд, аз нохушояндиашон коста мешавад. Ҳамчунин, дар фосилаҳои дур (ва таркибӣ), агар миёни ду нотаи ташкилдиҳандаи онҳо як ё якчанд нотаи дигар ҳамзамон ба садо дарояд, аз нохушояндиашон мекоҳад).

---

[46] Қабули гӯши инсон дар бораи хушояндӣ ё нохушояндии савтҳои ҳамзамон таи таърихи мусиқӣ ва дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон як хел набуда аст. Омилҳои фаровоне, монанди руҳияи иҷтимоӣ, одот ва суннат, хӯ гирифтан ба мусиқии муайян (аз кӯдакӣ) дар ин қабул хеле муассир аст.

[47] Агар меъёри қабули эҳсосиро бар гаммаи «12 нимпардаии баробар» (гаммаи мӯътадили ғарбӣ) бигузорем, баъзе аз фосилаҳои афзуда ва коста, асосан, нохушоянд нахоҳанд буд: септимаи афзуда (зеро баробари октаваи холис аст), секундаи коста (зеро баробари прима аст), квартаи коста (зеро баробари терсияи бузург аст) ва ғайра. Бо вуҷуди он, агар ҳамин фосилаҳо дар оҳангсозӣ (бар заминаи гаммаи диатоникӣ) ба тарзи устодона ба кор раванд, гӯши варзидаи мусиқидон онҳоро ҳамчунон «афзуда» ё «коста» ва аз ин рӯ нохушоянд хоҳад шунид.

54. **Интиқол**

Гоҳ зарур мешавад, ки як асари мусиқӣ ё қисме аз он ба фосилаи муайяне болотар ё поёнтар иҷро карда шавад. Боло бурдан ё поён овардани пастубаландии ҳамаи савтҳои як асари мусиқиро ба фосилаи додашуда интиқол (лот. – transpositio – «ҷойивазкунӣ») меноманд. Интиқоли савтҳо ба ҳамаи фосилаҳо ба ҷуз октава тоналности асарро иваз мекунад. Интиқол бо мақсади мутобиқ гардонидани асари мусиқӣ барои иҷро кардани он асар бо овози дигар (баландтар ё поёнтар) ва ё дар сози мусиқии дорои диапазони дигар (1) ва, инчунин, осон гардонидани нотахонӣ ба василаи гузаронидани он ба тоналности дорои аломатҳои калидии камтар (2) ба амал оварда мешавад. Дар натиҷаи интиқол гарчанде тоналности аслӣ тағйир ёбад ҳам, лаҳни асар ҳеҷ гоҳ иваз нахоҳад шуд.

Инак, амали интиқол ба ду натиҷаи ивазшавӣ меоварад:

- тоналности асари мусиқӣ;
- сабти нотавии бахш (партия)-и ягон сози мусиқӣ ба тоналности дигар.

Дар мавриди аввал пастубаландии садоии асари мусиқӣ иваз мешавад. Дар мавриди дуюм пастубаландии садоӣ нигоҳ дошта шуда, вале пастубаландии сабти нотавии он шартан иваз мешавад. Ин мавридҳоро дида мебароем.

Мавриди аввал бо сайқал додани услуби нотахонӣ ба даст меояд. Ин услуб бо ду тариқ сурат мегирад. Тарзи аввалро «роҳи амудӣ» («роҳи вертикалӣ») мегӯянд. Фарз кунем оҳанги поёнро хоҳем як парда (ё ба фосилаи секундаи бузург) ба поён интиқол диҳем :

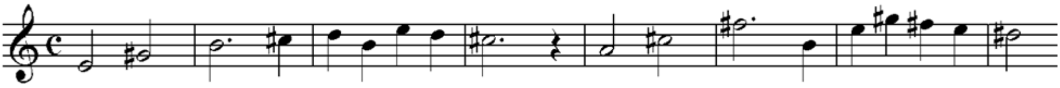

Шакли 139а

Барои ин кор чанд роҳ ҳаст. Аввалини он поён овардани нота ба нотаи оҳанг ба фосилаи секундаи бузург. Нотаи аввали оҳанг («ми») ҳар гоҳ ба фосилаи секундаи бузург поён биёяд, ба нотаи «ре» мерасад. Нотаи дуюмӣ («сол-диез») бо ин фосила ба «фа-диез» табдил меёбад. Нотаи сеюм («си») ба нотаи «ля» ва нотаи чаҳорум («до-диез») ба «си» мерасад. Агар чунин нотахонӣ то охири оҳанг идома ёбад, оҳанги зер (ҳомили

поён) аз он ба даст меояд :

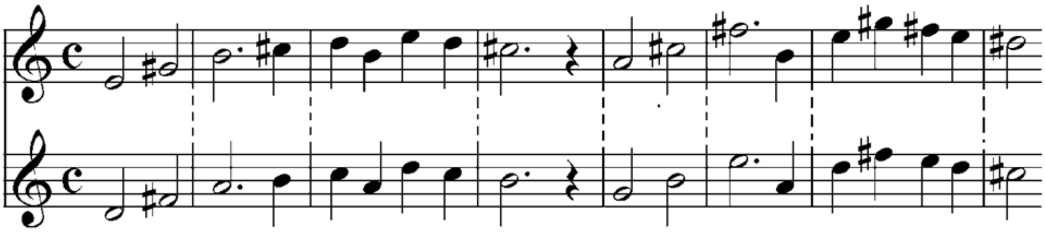

Шакли 139б

Пас аз чунин машқи нотахонӣ ва азхудкунии услуби мазкур, интиқоли оҳангҳоро бо роҳи дигар низ метавонем ба амал оварем. Онро «роҳи уфуқӣ» («роҳи горизонталӣ») меноманд. Фарз кунем оҳанги зер бояд ба фосилаи терсияи хурд ба боло интиқол дода шавад :

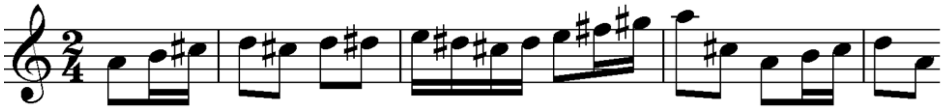

Шакли 140а

Барои ин кор танҳо нотаи аввалро, монанди равиши гузашта, ба фосилаи додашудаи терсияи хурд ба боло интиқол медиҳем. Медонем, ки нотаи интиқолёфта «до» хоҳад буд. Сипас, мебинем, ки нотаи дуюм дар оҳанги асосӣ нисбат ба нотаи аввали он фосилаи секундаи бузург дорад (нотаи аввал «ля» аст, ки ба «си» меравад). Мо ҳам нотаи интиқолёфта, яъне «до»-ро ба фосилаи секунда ба боло ҳаракат медиҳем ва ба нотаи «ре» мерасем. Нотаи сеюм дар оҳанги асосӣ боз ба фосилаи секундаи бузург боло меравад. Мо низ аз нотаи «ре» ба ҳамин фосила ба боло ҳаракат мекунем (ва ба нотаи «ми» мерасем). Нотаи чаҳорум дар оҳанги асосӣ «ре» аст, ки бо нотаи пеш аз худ ним пардаи диатоникӣ фосила дорад. Мо ҳам аз нотаи «ми» ним пардаи диатоникӣ боло рафта, ба нотаи «фа» мерасем. Нотаҳои панҷум ва шашум ба тартиби ҳамон нотаҳои сеюм ва чаҳорум ҳастанд. Мо низ ҳамон нотаҳои сеюм ва чаҳоруми оҳанги интиқолёфтаро такрор мекунем. Нотаи ҳафтум дар оҳанги асосӣ нисбат ба нотаи пеш аз худ ним пардаи хроматикӣ боло меравад. Мо ҳам нотаи ҳафтуми оҳанги интиқолёфтаро аз диез кардани нотаи шашум ба даст меоварем (пас аз «фа» нотаи «фа-диез»-ро меоварем) ва бар ҳамин равол корро то поён идома медиҳем:

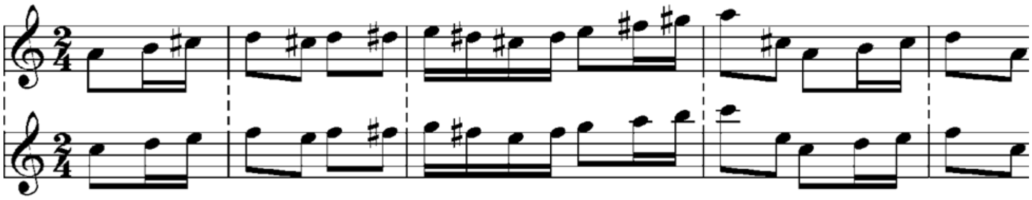

Шакли 140б

Дар воқеъ метавон ба осонӣ пай бурд, ки чаро роҳи аввал роҳи амудӣ ва дуюмӣ – роҳи уфуқӣ аст. Зеро дар аввалӣ фосилаҳо миёни оҳангҳои додашуда ва интиқолёфта санҷида мешаванд, ҳол он ки дар дуюмӣ – фосилаҳо паи ҳам дар ҳар ду оҳанг муқоиса мешаванд. Ва низ бо андаке мушоҳида дида мешавад, ки ин ду роҳ аз якдигар чандон фарқе надоранд ва беҳтар аст, ки дар ҳар интиқол аз ин ду роҳ (ба хотири назорати дурустии кор) ва ба таври умумӣ аз ҳамаи роҳҳои имконпазир баҳрагирӣ шавад.

Равиши сеюмӣ дар сурате муяссар аст, ки тоналности оҳанги додашуда ва низ тоналности оҳанги интиқолёфта маълум бошад (масалан, оё метавонед бигӯед, ки оҳанги додашудаи шакли 139а дар кадом тоналност аст[48]?

Ҳар гоҳ дар ин амал машқ карда, варзида гардем, на танҳо тоналности оҳанги додашуда, балки тоналности оҳанги интиқолёфтаро низ хоҳем донист. Агар дар тамрини интиқол тоналности дуюм ба ҷои фосила дода

[48] Барои он, ки битавон тоналности як оҳангро бозшинохт, ибтидоитарин равиш ин аст, ки нотаҳои оҳангро (бо нишонаи тағйирдиҳандаи ҳар як) паи ҳам ба сурати гамма бинависем. Дар шакли 139а нахустин нотаи оҳанг «ми» аст ва нотаи як дараҷа болотар «фа», нахустин бор дар мизони шашум бо нишонаи тағйирдиҳандаи «диез» омадааст, ки онро бо ҳамон нишонаи пас аз «ми» менависем ва аз он пас нотаи сеюми гамма («сол-диез», дуюмин нотаи оҳанг)-ро менависем. Нотаҳои чаҳорум, панҷум ва шашум ба тартиби «ля» (мизони панҷум), «си» (мизони дуюм) ва «до-диез» (мизони чаҳорум) ҳастанд, ки онҳоро низ ба ҳамин сурат менависем. Дараҷаи (ё нотаи) ҳафтуми гамма (ё оҳанг) дар мизони сеюм – «ре» ва дар мизони ҳаштум – «ре-диез» аст. Ва мо гаммаи зеринро ба даст меоварем :

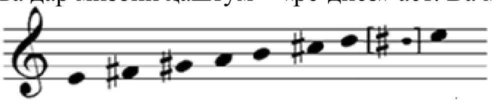

Ба гуфтаи дигар оҳанг то мизони сеюм (ва сипас то поёни мизони ҳафтум) бо се диез 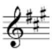 гаммаи ля-мажор ва дар поён бо чаҳор диез эҳтимолан гаммаи ми-мажор аст. Метавон чунин низ таҳлил кард, ки оҳанг дар асоси ля-мажор аст ва дар мизони ҳафтум, дараҷаи IV он (яъне «ре»), нимпардаи хроматикӣ ба боло тағйир ёфта аст. Дар ин мубоҳиса бояд ҳамеша ба ёд дошт, ки оҳанг мумкин аст дар лаҳни минор, монанди шакли 141а бошад. Таҳлили лаҳни оҳанг бо муддати машқ албатта, ба осонӣ ба даст меояд.

шавад, дар ин сурат бояд дараҷаи ҳар як нотаҳои оҳангро муайян карда, онро дар тоналности интиқолӣ биёбем.

Масалан, оҳанги поёнро, ки медонем дар тоналности сол-минор аст, мехоҳем ба тоналносте, ки як фосилаи терсияи хурд аз он поёнтар аст, интиқол диҳем :

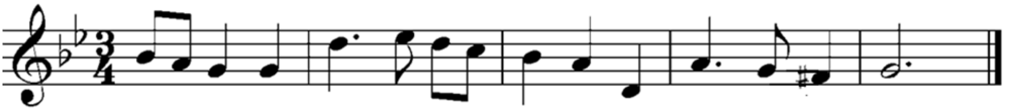

Шакли 141а

Медонем, ки нотаҳои ҳамдараҷаи ҳар ду тоналност ба фосилаи терсияи хурд аз якдигар қарор доранд. Аз ҷумла, пояи тоналности интиқолӣ низ бо ҳамин фосила поинтар аз пояи оҳанги асосӣ қарор дорад. Яъне тоналности интиқолӣ ми-минор аст. Нотаи аввали оҳанги шакли 141 («си-бемол») дараҷаи III гаммаи сол-минор ва бар ҳамин равол аввалин нота дар оҳанги интиқолёфта дараҷаи III гаммаи ми-минор, яъне «сол» ва нотаи дуюми он – дараҷаи II, яъне «фа-диез» ва сеюмин ва чаҳорумин нота дар ин оҳанг дараҷаи I он, яъне «ми» аст. Агар ин муҳосибаро то охир пеш барем, оҳанги поёнро ба даст хоҳем овард:

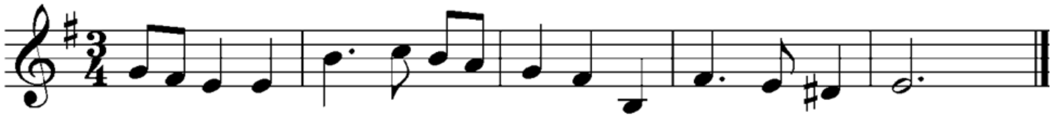

Шакли 141б

Эҳтимол дорад, ки дар оҳанги додашуда як ё якчанд нота ба ёрии нишонаҳои тағйирдиҳанда тағйир (алтератсия) мешаванд. Дар ин сурат ҳамон нотаҳо дар оҳанги интиқолёфта низ бо ёрии нишонаҳои тағйирдиҳандаи муносиб тағйир дода мешаванд. Дар зер ду намуна барои баррасӣ дода мешавад:

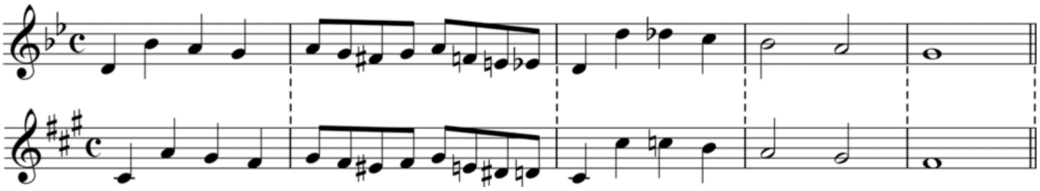

Шакли 142

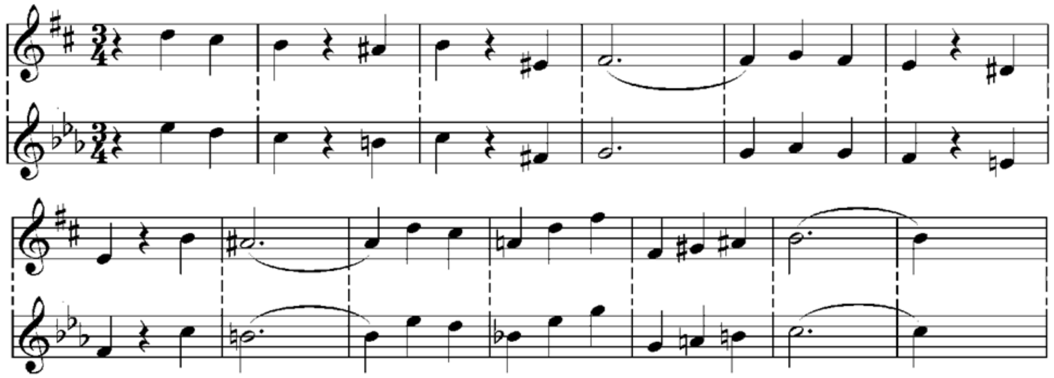

Шакли 143

Дар ду намунаи мазкур [шаклҳои 142 ва 143] ба гунае, ки мебинем, интиқол ба фосилаи нимпардаи диатоникӣ сурат гирифтааст. Дар шакли 142 оҳанги асосӣ дар сол-минор ва оҳанги интиқолӣ – дар фа-диез-минор омадааст. Ва дар шакли 143 оҳанги асосӣ – дар си-минор ва оҳанги интиқолӣ – дар до-минор танзим шудааст.

То кунун се равиш барои интиқол баён шуд. Ин роҳҳо ҳама ба як натиҷа мерасанд ва ҳар яке аз онҳо, ки дар интиқол ба кор бурда мешаванд, бояд аққалан дар оғози кор ба ёрии роҳҳои дигар ва бо мақсади назорати дурустии натиҷа иҷро шавад.

Равиши дигар

Яке аз равишҳои дигари интиқол барои мусиқидонони варзидатар табдили калид аст. Чунин табдил бидуни он, ки ҷои нотаҳо бар рӯи ҳомил тағйир ёбанд, ба амал оварда мешавад. Дар ин равиш лозим аст, бо тағйири гамма нишонаҳои тағйирдиҳандаро низ иваз кунем (ҳамон гуна, ки дар намунаҳои шакли 141 (а, б), 142 ва шакли 143 иҷро шуд). Инак фарз кунем, ки оҳанги шакли 141а-ро мехоҳем бо ин равиш ба фосилаи терсияи хурд ба поён интиқол диҳем. Ҳамон гуна, ки гуфта шуд, дар ин равиш ҷои нотаҳо тағйир намеёбанд, балки калид ва нишонаҳои тағйирдиҳанда иваз мешаванд:

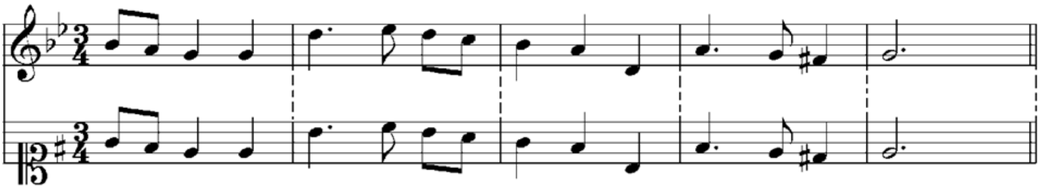

Шакли 144

Набояд фаромӯш кард, ки интиқол метавонад дар мавриди асари бисёровоза сурат гирад. Ва чунин интиқолро бояд пас аз варзидагии кофӣ анҷом дод. Дар шакли 145 намунае ҳамчун порчаи бисёровоза оварда шудааст. Онро аз тоналности сол-мажор ба тоналности ля-мажор интиқол диҳед :

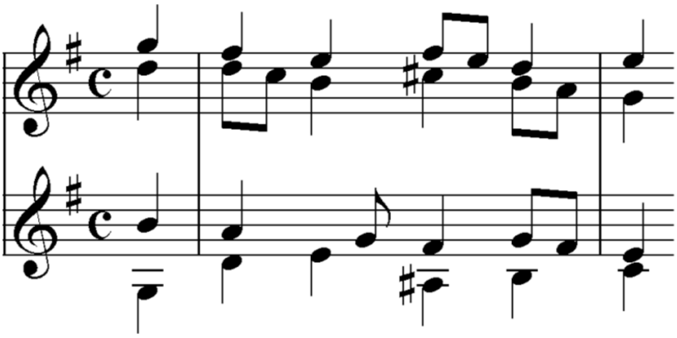

Шакли 145

Машқҳои поёни фасл

1. Фосилаҳои поёнро мушаххас кунед, ки фосилаҳои сехела ё чаҳорхела ҳастанд. Зери фосилаҳои сехела адади 3 ва зери фосилаҳои чаҳорхела адади 4 бигузоред:

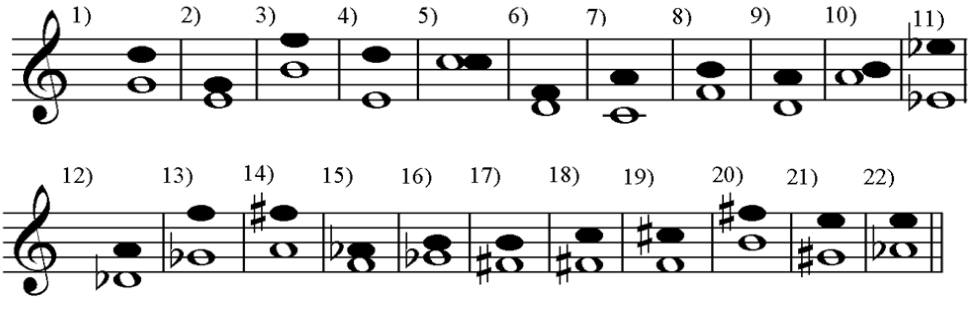

2. Ному хели фосилаҳоро дар дохили қавсҳои зер бинависед:

1 (   );   2   (   );   3 (   ); 4 (   ); 5 (   );
6 (   );   7   (   );   8 (   ); 9 (   ); 10 (   );
11 (   );   12 (   );   13 (   ); 14 (   ); 15 (   );
16 (   );   17 (   );   18 (   ); 19 (   ); 20 (   ).
21 (   );   22 (   ).

3. Аз мабдаъ (асос)-и нотаҳои додашуда нотаи болоии фосилаҳои хосташударо бинависед:

4а 5к 6б 3х 10х 5д 2б 1к 5к 1д

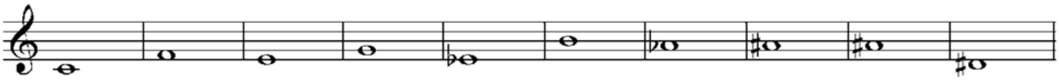

10а 3к 1а 2к 3б 4д 4к 6к 7к 6к

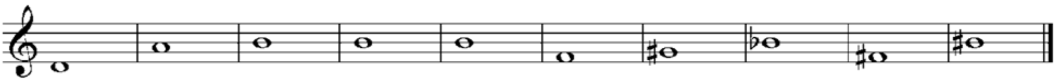

4. Акси фосилаҳои поёнро (дар намунаҳои а ва б) дар зери ҳар як бинависед (фосилаҳои таркибиро нахуст сода карда, сипас, акс кунед):

а)

фосила	7к	6 б	5 х	4а	2к	2а	6х	8а	1к
акси он									

б)

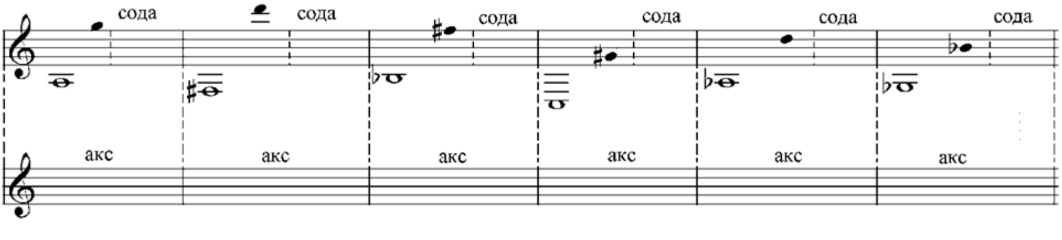

5. Барои ҳар яке аз нотаҳои поён як ё ду нотаи энгармонӣ бинависед:

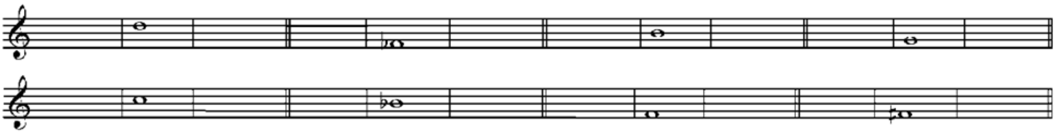

6. Оҳангҳои поёнро ба фосилаҳо (ё тоналностҳо)-и додашуда интиқол диҳед:

а) ба до-мажор :

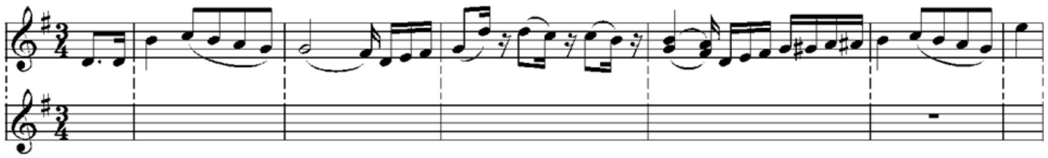

б) ба тоналностҳои сол-мажор, си-бемол-мажор ва ми-мажор :

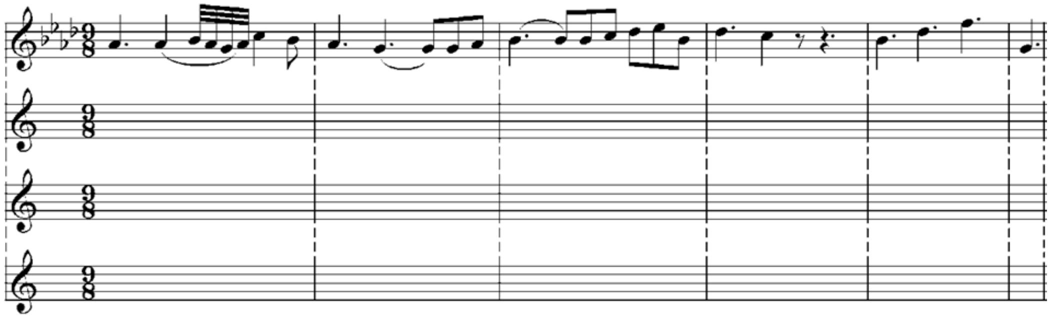

в) як бор ба секундаи бузург боло ва бори дуюм – ба квартаи коста поён :

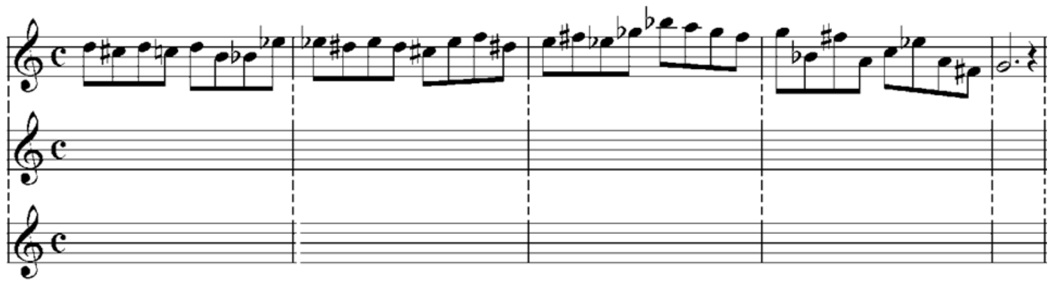

7. Мисолҳоро ба фосилаҳо ё тоналностҳои додашуда интиқол диҳед:

ба си-бемол мажор

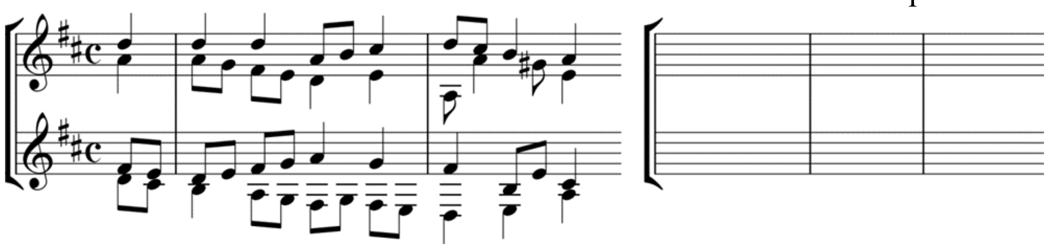

ба ля-мажор

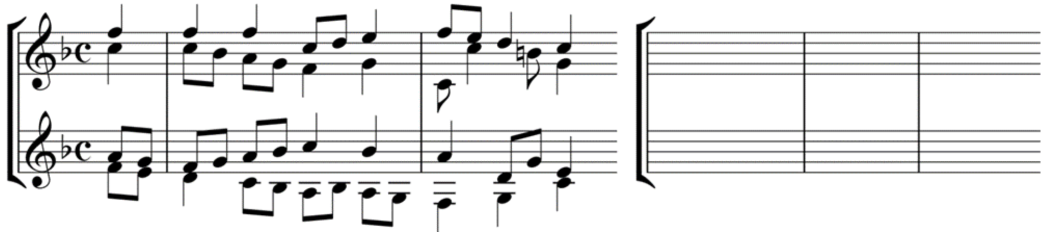

ФАСЛИ ШАШУМ

ҚАВОИДИ НОТАНАВИСӢ

55. **Дурустнависии хати мусиқӣ**

Хати мусиқӣ, ки имрӯз барои сабти оҳангҳо ба кор меравад, якбора ба вуҷуд наомадааст, балки дар таи чанд қарни таҷриба ба ин камол расидааст. Акнун, пас аз гузашти рӯзгорон шеваи нотанависӣ на танҳо дақиқтар ва дар ин ҳол роҳаттар шуда, балки зеботар низ шудааст. Инак, лозим аст, ки якчанд нуктае дар бораи дурустнависӣ ва зебонависии хати мусиқӣ гуфта шавад.

Шеваҳое, ки бояд дар нотанависӣ риоя шаванд, гоҳ танҳо ба хотири зеботар навишта шудани хати мусиқӣ аст, вале аксаран маҳз риояи онҳо сабаб мешавад, ки ин хат осонтар ва равшантар хонда мешавад. Ҳунарҷӯи мусиқӣ, ки бо асосҳои мусиқӣ шинос шудан ва назарияи бунёдии онро аз худ кардан мехоҳад, мебояд ба намунаҳои хатҳои чопшудаи мусиқӣ бо диққат нигариста, болои ба даст овардани айнан рӯнависии онҳо хеле машқ кунад ва дар ин роҳ хеле бикӯшад то навиштани худро ҳарчӣ бештар ба хати чопӣ ҳаммонанд кунад.

Дар иҷрои ин кор беҳтар аст ба раҳнамоиҳи зерин таваҷҷӯҳ шавад:

1. **навиштани калиди сол**: ин нишонаро метавон аз поён, нуқтаи оғози он сар карда, аввал ба боло ва сипас, ба поён омада бо хати каҷак ба нуқтаи охирин анҷом дод. Сабаби ин, ки калиди сол аз поён ба боло навишта мешавад, пайванди он бо решаи пайдоишаш, яъне харфи G аст[49]. Бар асари гузашти замон ҳарфи G ба шакли калиди сол даромада аст :

[49] Ҳарфи F дар низоми номгузории алифбоӣ ифодаи нотаи «фа» аст ва калиди фа аз шакли «рӯ ба чап»-и ин ҳарф реша гирифта аст:

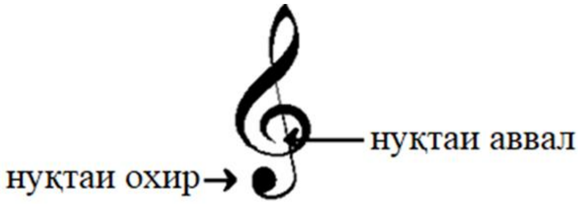

Шакли 146

2. **шакли нотаҳо**: нотаи бутун бо ду қавсчаҳои хурд **)** ва **(** навишта мешавад :

дуруст нодуруст

Шакли 147

Сари нотаи ним андаке кашидатар, нозуктар ва зарифтар аз бутун кашида мешавад. Ҳар гоҳ думи нотаҳои думдор (ним, чаҳорякӣ, ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ ....) рӯ ба поён кашида шавад, бояд дар канори чапи сари нота қарор гирад ва агар рӯ ба боло кашида шавад, дар канори рости сари нота. Дарозии дум дар шаклҳои ним ва чаҳорякӣ ва дар тоқанотаҳои ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ ва ғайра маъмулан аз сари нота то фосилаи септима (ё октава) имтидод меёбад:

шакли дуруст шакли нодуруст

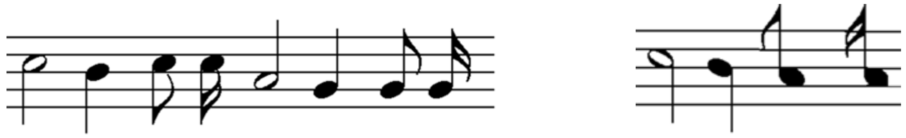

Шакли 148

Чангаки дум (дар нотаҳои тоқаченг) ба дарозӣ (уфуқӣ) ба сӯи рост ва ба баландӣ (амудӣ) ба сӯи сари нота бояд мутамоил шавад. Ҳар гоҳ сари нота боло бошад, чангак ба сӯи рост ва ба боло, ва агар сари нота поён бошад, чангак ба сӯи рост ва ба поён кашида мешавад :

дуруст нодуруст

Шакли 149

3. **шакли сукутҳо**: сукути бутун росткунҷачаи пури хурдакаке аст, ки

тарафи болоии он бар яке аз хатҳои ҳомил (ва дар ҳолати маъмулӣ – хати чаҳорум) часпида меистад ва сукути ним ҳам айнан ҳамон хели росткунҷачаи пури хурдакаке буда, бо тарафи поёнии худ он бар яке аз хатҳои ҳомил (ва дар ҳолати маъмулӣ – хати сеюм) мехобад. Ҳамин қоида дар мавриди хатҳои дигари ҳомил низ риоя мешавад:

сукути бутун

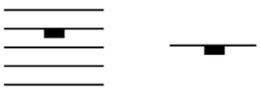

Шакли 150а

сукути ним

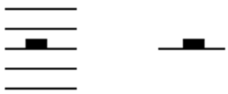

Шакли 150б

Сукутҳои бутун ва ним дар ҳолатҳои истисноӣ (ки баъдҳо бо онҳо вомехӯрем), ҳатто рӯи хатҳои такмилӣ низ навишта мешаванд.

Дар бораи навиштани сукутҳои дигар қоидаҳои хоса барои тарзи навишти онҳо вуҷуд надорад. Танҳо дар шаклан дуруст навиштани онҳо маҳорати кофӣ бояд пайдо кард.

4. **маҳалли нуқтаи афзояндаи деранд**: сари нота хоҳ рӯи хати ҳомил ва хоҳ миёни хат бошад, нуқта дар миёни ду хати ҳомил гузошта мешавад:

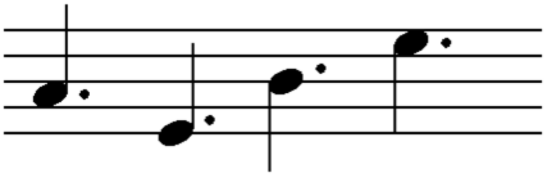

Шакли 151

5. **хатҳои иттиҳод ва иттисол** (лига): хати камоншакл (хати иттиҳод ва ё хати иттисол)-и нишонаи лига, ҷуз дар вазъиятҳои истисноӣ бояд наздик ба сари нота ва он сӯи дум бошад :

тарзи дуруст тарзи нодуруст

Шакли 152

6. **хатҳои такмилӣ**: фосилаи нахустини хати такмилӣ то наздиктарин хати ҳомил ва низ фосилаи хатҳои такмилӣ нисбат ба ҳам бояд баробар бо фосилаи хатҳои ҳомил бошад :

тарзи дуруст тарзи нодуруст

Шакли 153

7. **сӯи думҳо**: дар вазъиятҳои маъмулӣ ҳар гоҳ сари нотаҳои думдор аз хати сеюми ҳомили панҷхатӣ поёнтар бошад, думи онҳо рӯ ба боло ва дар ғайри ин сурат, рӯ ба поён аст :

тарзи дуруст тарзи нодуруст

Шакли 154

Нотаҳои чангакдори наздик ба ҳам ҳар гоҳ ба сурати гурӯҳӣ навишта шаванд, гоҳ аз қоидаи боло истисно мешавад:

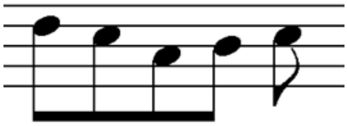

Шакли 155

Агар ин нотаҳо нисбат ба ҳам бисёр дур бошанд, қоидаи боло дар бораи бештарини теъдодашон риоя мешавад[50] [шакли 156а]) ё он ки баъзан нотаи аввал ба сурати тоқанота навишта мешавад [шакли 156б] :

а) б)

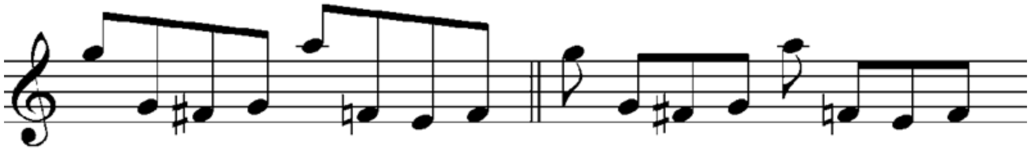

Шакли 156

[50] Ба хотири дарки вазн ва таъмини суръат дар навозандагӣ ҳаддалимкон иҷрои зарбро ба сурати гурӯҳӣ менависанд. Дар гурӯҳи нотаҳо беҳтар аст, ки нотаи нахустин аз нотаҳои дигар қавитар бошад.

8. **нотаҳои ҳамзамон ва оҳангҳои бисёровоза**: дар мусиқии бисёровоза[51] бар рӯи ҳар ҳомил мумкин аст якчанд овози оҳанг навишта шавад. То кунун дар ин китоб тамоми намунаҳо, ҷуз як [шакли 145] яковоза навишта шудаанд. Инак, якчанд нуктае дар бораи тарзи нигориши мусиқии бисёровоза баён мешавад:

- ❖ ду нотаи бутуни ҳамзамон ба фосилаи прима (унисон) ва низ ба фосилаи секунда дар канор ва часпида ба ҳам навишта мешаванд :

Шакли 157

- ❖ ҳар гоҳ фосилаи ду нотаи бутуни терсия ва аз терсия бештар бошад, онҳоро рӯи ҳам ва дар як имтидод менависанд :

Шакли 158

- ❖ нотаҳои думдори ба фосилаи ҳамсадо (унисон) дорои як сар ва ду дум ба ду сӯи боло ва поён ҳастанд. Нахуст думи овози боло ва сипас думи овози поён кашида мешавад :

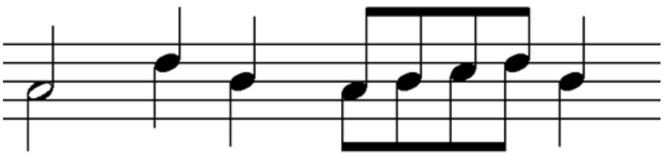

Шакли 159

- ❖ дар фосилаи секунда сари нотаҳо дар канори якдигар қарор мегиранд, нахуст овози боло ва сипас овози поён навишта мешавад. Думи нотаҳо бояд дар имтидоди ҳам бошад :

[51] Дар бораи муқаддамоти мусиқии бисёровоза дар ду фасли поёнии китоб матолибе омадааст.

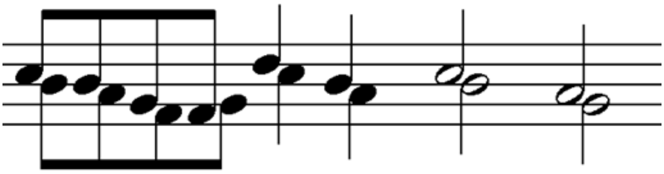

Шакли 160

- ❖ аз фосилаи терсия ба боло нотаҳо рӯи ҳам (ва дар як имтидоди амудӣ) навишта мешаванд:

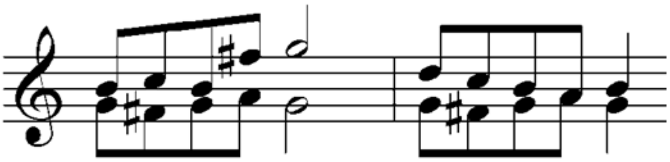

Шакли 161

- ❖ гоҳ мумкин аст овозҳои оҳанг аз якдигар бигузаранд, яъне овози болоӣ аз овози зер поинтар ё баръакс, овози зер аз овози болоӣ фаротар равад, дар ин сурат нотаҳо бояд ба гунаи равшан, дар воқеъ ба ёрии думи нотаҳо, ин ҳаракатро мушаххас созанд:

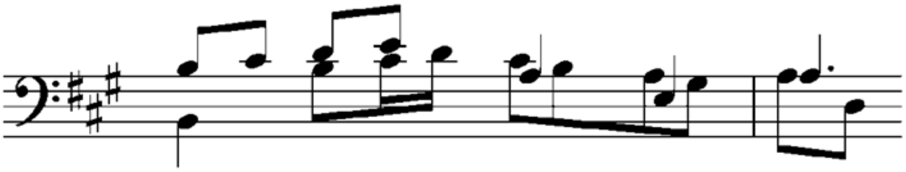

Шакли 162

- ❖ агар дерандҳои нотаҳо дар оҳанги дуовоза бо ҳам баробар набошанд, лозим аст, ки миёни нотаҳо чунон масофаи мутаносибе барқарор шавад, ки дерандҳои ҳамзамон зери ҳам қарор гиранд :

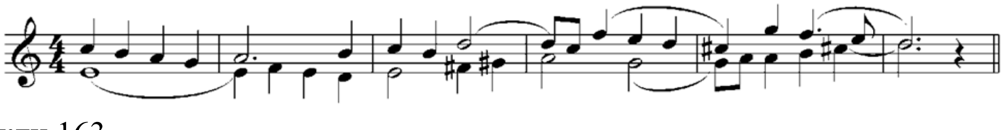

Шакли 163

Чунонки аз намунаҳои шаклҳои 162 ва 163 бармеояд, савтҳои ҳамзамон ба гунае навишта мешаванд, ки сари нотаҳо дар як имтидоди амудӣ қарор гирад. Оҳангҳои ҳамзамонро метавон бар рӯи ҳомилҳои ҷудогона низ навишт. Дар ин тариқ низ савтҳои ҳамзамон бояд дар як имтидоди амудӣ

вокеъ шавад (бо мутолиаи нотаи оҳангҳои фортепиано ва оркестр ин нукта равшан хоҳад шуд).

9. **тарзи навишти дерандҳои гуногун**: масофаи ҳар нота то нотаи пас аз он бояд каму беш мутаносиб бо деранди он бошад :

тарзи нодуруст:

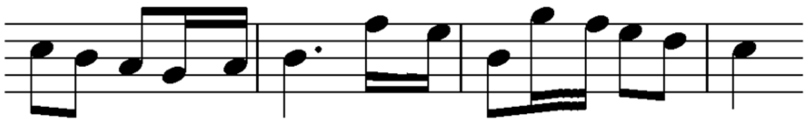

тарзи дуруст:

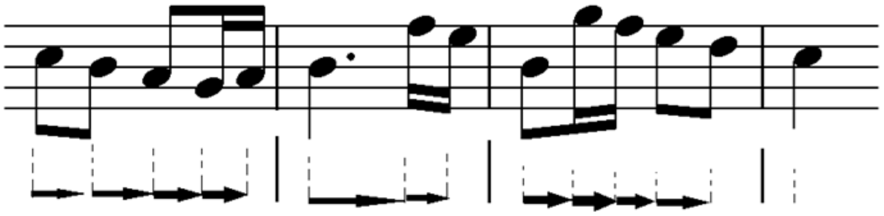

Шакли 164

10. **сукут дар мизонҳои таркибӣ**: дар мизонҳои таркибӣ ҳар гоҳ сукутҳои гуногун, масалан, сукути чаҳорякӣ ва сукути ҳаштякӣ, дар маҳалли мутаносиб ва ба тартиби дуруст қарор нагиранд, мумкин аст натавон фаҳмид, ки мизони таркибӣ аст ё сода. Дар шакли 164а сукутҳо бо низоми дуруст қарор гирифтаанд ва таркибӣ будани мизон равшан аст:

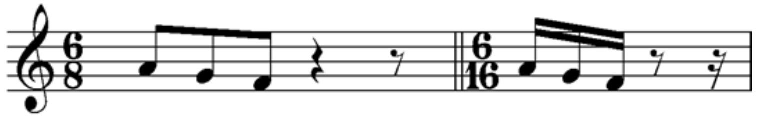

Шакли 164а

Аммо агар сукутҳо монанди шакли 164б навишта шаванд, вазни мизон сетоӣ эҳсос хоҳад шуд :

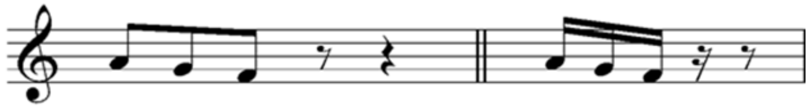

Шакли 164б

Қоида ин аст, ки сукути дарозтари ҳамзамон бо зарби қавитар навишта мешавад.

Баъзе аз равишҳои пешгуфтаро ҳамеша бояд риоя кард:

Равиши шумораи 1, 2, 3, 4, 6, 8 (ҷуз қисме, ки дар шакли 162 нишон дода шуд), 9 ва 10.

Равиши шумораи 5 гоҳ амалӣ нест (одатан замоне, ки бар рӯи ҳомил беш аз як овоз навишта мешавад. Масалан нигаред ба шакли 163 мизони аввал ба дуюм овози поин ва мизони сеюм ба чаҳорум, чаҳорум ба панҷум, панҷум ба шашум овози боло, ки хати иттиҳод ва хати иттисол дар ҳамаи онҳо ҳам сӯи идомаи думи нота ҳаст). Равиши шумораи 7 низ ҳар гоҳ мусиқӣ бар рӯи ҳомил аз як овоз бештар бошад, бештар ғайриамалӣ хоҳад буд. Истисноҳои дигаре низ вуҷуд доранд, ки ҳунарҷӯ оҳиста-оҳиста худ ба онҳо пай хоҳад бурд.

Вазифа ва машқҳои поёни фасл

1. Дар оҳанги поён навиштаҳои нодурустро биёбед ва ба тарзи дуруст бар рӯи ҳомили зер бинависед:

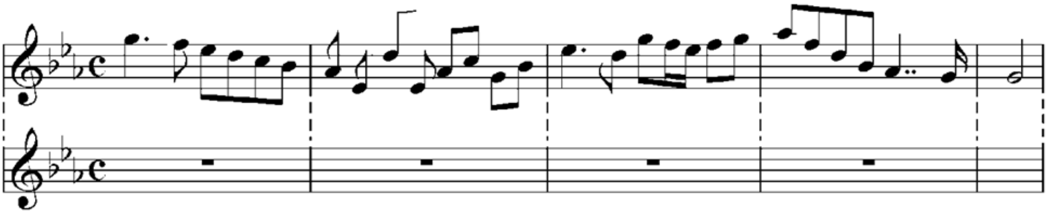

2. Номи сукутҳои поёнро рӯи ҳар як бинависед :

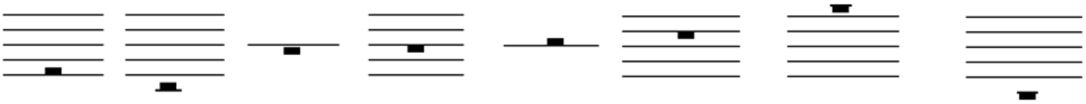

3. Ҳар як хати иттиҳод ё хати иттисолро, ки дурусттар метавон навишт, мушаххас кунед ва пас аз навиштани пурраи оҳанг, бар рӯи ҳомили зери он хатҳоро бо шакли дурусттар рӯи нотаҳо қарор диҳед :

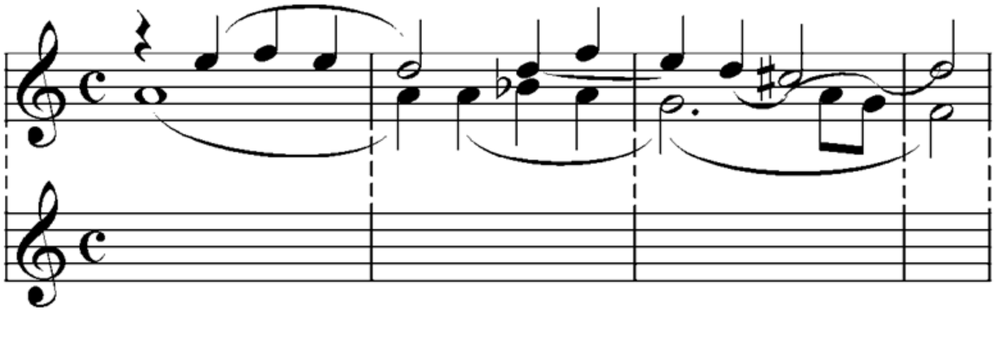

4. Дар мизонҳои поён оҳанги дуовоза навишта шудааст. Ду овози ин оҳангро аз ҳам ҷудо карда, дар ҳомилҳои зер бинависед :

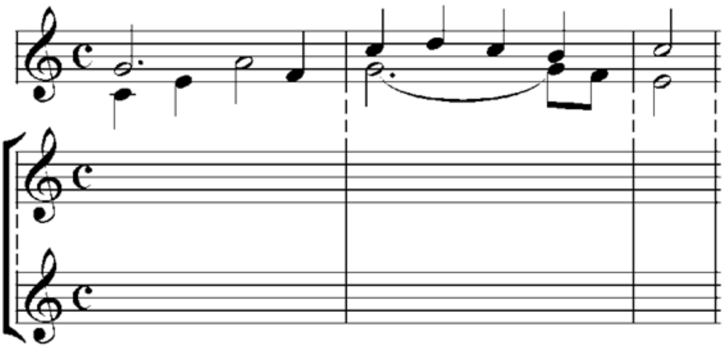

5. Оҳанги чаҳоровозаи зеринро бар рӯи хатҳои чаҳоргонаи ҳомили зери он тақсим кунед, ба гунае, ки ҳар овоз ба тартиби аз боло то поён рӯи як ҳомил навишта шавад:

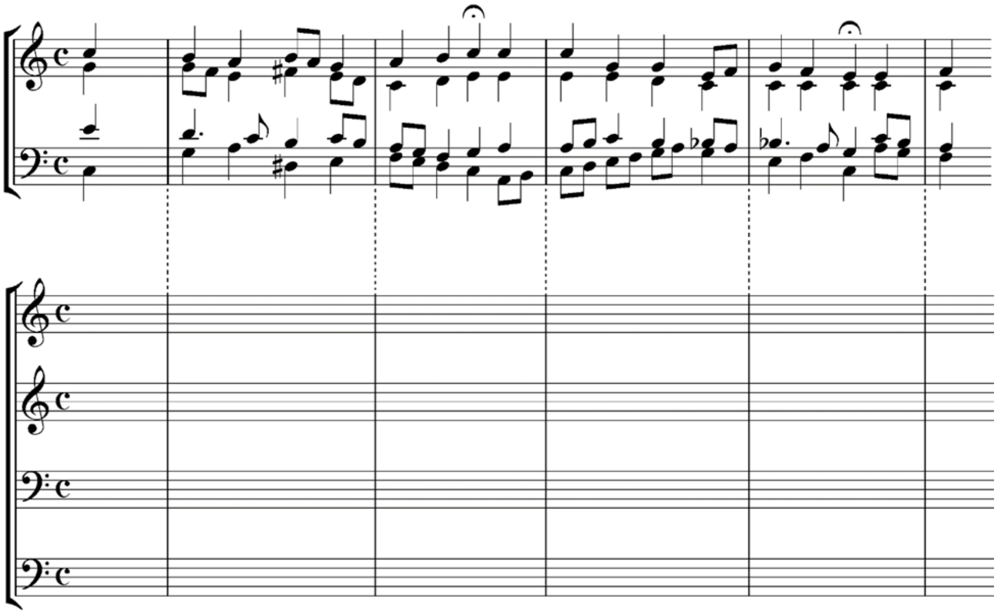

ФАСЛИ ҲАФТУМ

ҲОМИЛ ВА ТАЪРИХИ ОН

56. **Муқаддима**

Пеш аз он, ки «хат» ба таври куллӣ дар хидмати навиштани мусиқӣ ва нишон додани пастубаландӣ ва деранди савтҳо расид, нишонаҳои соддае – танҳо ба хотири ёдоварии дубораи оҳанг – бар рӯи ҳиҷоҳои калом (шеър ё ягон гуфтае аз китобҳои муқаддас) ба кор гирифта мешуд.

Ин нишонаҳо бисёр ғайридақиқ буданд ва ҳамон гуна, ки гуфта шуд, танҳо ба манзури ёдоварии пастубаландиҳои оҳанге, ки диндорон пештар ба тарзи даҳонӣ ёд гирифта буданд, ба кор мерафтанд.

Ихтирои гунаи «ҳомил»-ро ба Гвидо Д'Аретсо, кашиш ва назарияпардози бузурги он замон, нисбат медиҳанд. Дар калисои асри XI барои ёд додани муноҷоту мадҳияҳо даҳ сол мерафт. Онро ходимони динӣ ба тарзи инфиродӣ меомӯзонданд. Барои осонии кор Гвидои Аретинӣ қарор дод, ки ҳар як савтро бо аломати хоса – «нота»[52] – чоркунҷачаҳои хурдакаки пур, бо ҷойгиршавии он дар чаҳор хати мувозӣ (ҳарчӣ савт баландтар бошад, ҳамон қадар дар хатҳои болотар) дарҷ намояд. Ӯ дар рисолаи худ ҳомили се ё чаҳорхатиро барои нотанависӣ тавсия карда, номи хатҳоро, ки ба рангҳои зард ва қирмиз аз ҳам фарқ мекарданд, «фа», «ля», «до» ё «ре», «фа», «ля», «до» гузошт. Ҳомилҳои чаҳорхатӣ ҳатто имрӯз низ (танҳо барои навиштани «овозҳои грегорианӣ»[53]) ба кор бурда мешаванд. Ба воситаи чунин «нотанависӣ» танҳо пастубаландии шартии оҳанг бидуни нишондоди деранди нотаҳо сабт карда мешуд. Нотаҳои чоркунҷашакл дар рӯ ва байни хатҳо ҷой мегирифтанд :

[52] Nota (аз лот.) – «аломат».

[53] Cantus gregorianus (аз лот. – «овозхонии грегорианӣ») сароиши мазҳабии калисоӣ. Моҳияти он – «бо овоз (мусиқавӣ)» хондан»-и матни мазҳабӣ (на сурудан ба маънои том!) аст. Дар асрҳои VII–XIII он ягона шакли овозхонии қабулшудаи расмӣ дар Калисои Рими католикӣ маҳсуб меёфт ва онро хори яковозаи мардонаи роҳибон (кашишон) ба таври ҳамсадоӣ (унисон) ба забони лотинӣ месароид.

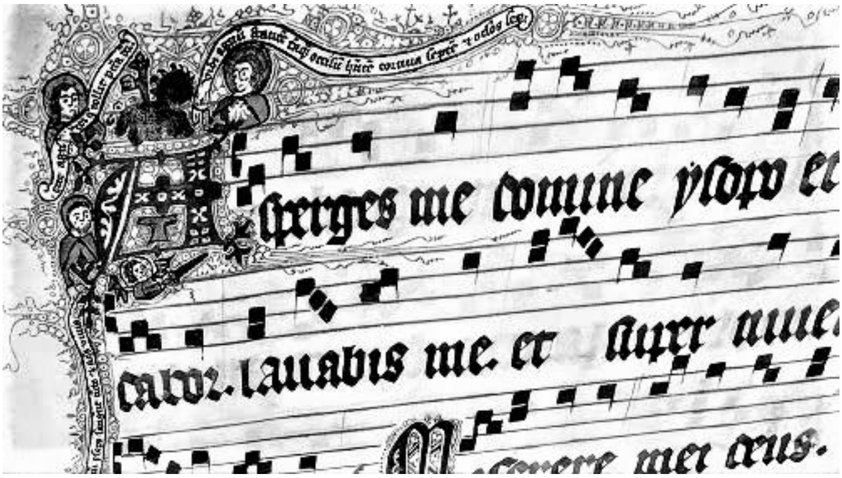

Шакли 165. Намунае аз нотанависии қурунивустоӣ

Ихтирои Гвидои Аретинӣ низ дар дастхатҳои қурунивустоӣ бо ин услуб навишта шудааст :

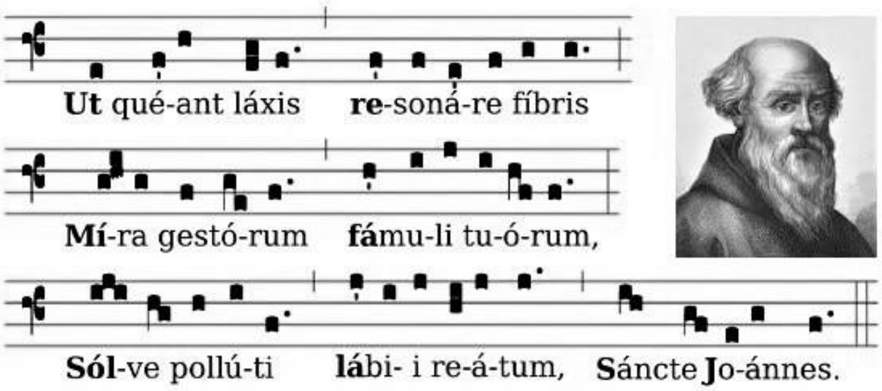

Шакли 166

Бо мурури замон, ихтирооти Гвидои Аретиниро хеле мукаммал гардидониданд. Аз ҷумла, иборaи охирини матни ин муноҷот низ ба ҳайси унвони нотаи ҳафтум истифода бурда шуда, бо ин васила нотаи «си»-ро илова намуданд. Миқдори хатҳо афзуд, вале принсипи асосии ҷойгиршавии нотаҳо ва вобастагии ин ҷойгиршавӣ бо пастубаландии нотаҳо, ки пешниҳоди Гвидои Аретинӣ буд, то имрӯз боқӣ монд[54]. Ба

[54] Баргардони ихтирои Гвидои Аретинӣ ба сабти имрӯзаи нотавӣ чунин аст:

зумраи навовариҳои Гвидои Аретинӣ инчунин як услуби айёнии таълимиро зери унвони «дасти гвидоӣ» мансуб медонанд :

Шакли 167

Чунин тасвири ин услуб дар рисолаҳои қурунивустоӣ вомехӯрад. Дар ангуштони дасти чапи кушода унвонҳои нотаҳо навишта шудаанд. Бо дасти рост сароиши ин ё он нота дар вақти омӯзиш ишора мегардид. Ҳамин тавр, Гвидои Аретинӣ ба «нотахонӣ», ки имрӯз зери унвони «солфеджио» дар таълимоти мусиқӣ маълум аст, оғоз дод.

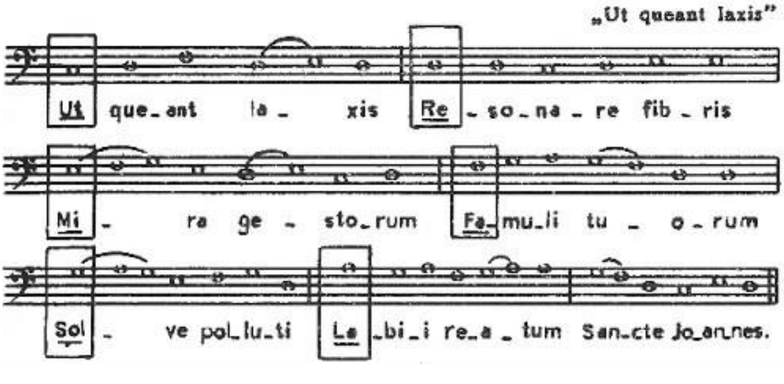

Бо саҳми Гвидои Аретинӣ ихтирои калиди мусиқиро низ мепайванданд. Ӯ истифодаи ҳарфҳои лотиниро барои ин аломат пешниҳод кард. Дар умум саҳми Гвидои Аретинӣ дар мусиқии он давра хеле бузург буд. Навовариҳои ӯ имкониятҳои наву васеъро муҳайё гардониданд. Минбаъд иҷрокунандагон матни азёдкардаи худро на танҳо метавонистанд мустақилона такрор кунанд, балки нотахонӣ карда, асари навро мутолиа намоянд. Яке аз такони муҳиме, ки ихтирооти Гвидои Аретинӣ муҳайё намуд, пайдошавии композитор (ба маънои имрӯза) буд.

Иқдоми Гвидои Аретиниро мусиқидонон Франкои Кёлнӣ (а. XIII), Филип де Витрӣ (а. XIV) ва назарияпардозони асри XV идома доданд. Дар асри XVI унвони нотаи якум «Ut» бо сабаби душвории дарозкашии он дар сароиш ба ҳиҷои «до» (аз калимаи «Dominus» аз лот. – «Худованд») иваз гардид. Тадриҷан ба сабти мусиқӣ дерандҳои гуногуншакли холӣ, пур, думдор, ки хоси ҳар як деранд ҳастанд, ворид гардиданд :

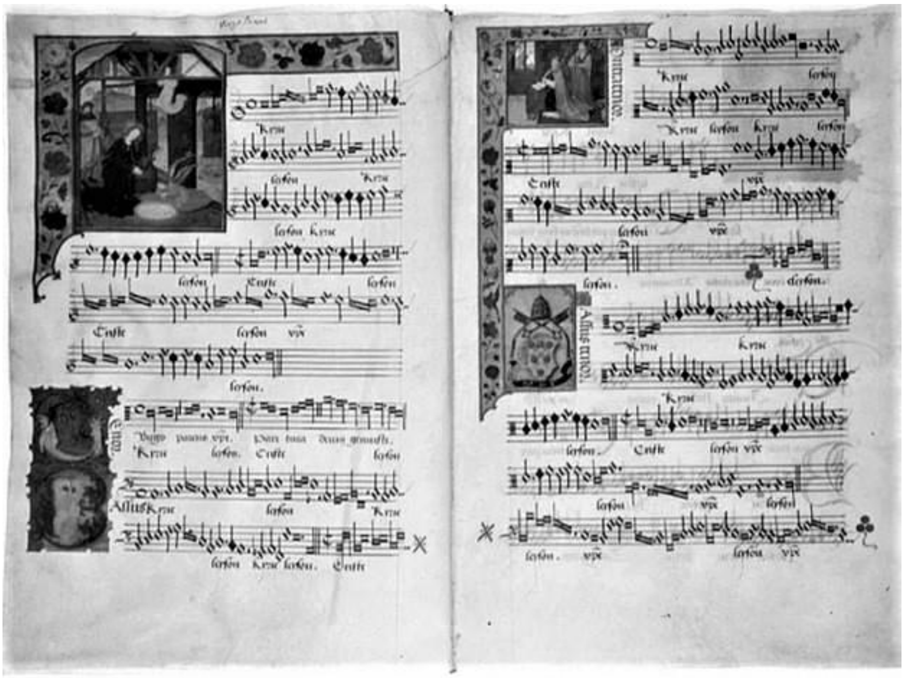

Шакли 168

Дар охирҳои қуруни вусто ва даҳаҳои аввали давраи Ренессанс мусиқии бисёровозаи расмӣ (яъне он мусиқии мазҳабӣ ва ниммазҳабӣ, ки

иҷрояшро калисо иҷозат медод), ба сурати овозҳои ҷудогона навишта мешуд. Намунаҳо аз оҳангҳои он замон ба гунае дар як дафтари калон навишта мешуданд, то ки, агар онро рӯи миз гузоранд, ҳар навозанда ва ё сароянда тавонад дар як сӯи миз нишаста, бахши худро иҷро кунад. Дар ин услуб ҳамаи бахши овозӣ бар ҳомили панҷхатӣ ва бахши созӣ бар рӯи ҳомили шашхатӣ навишта мешуд (хатҳои ҳомили ахир ба теъдоди симҳои соз дар назар гирифта мешуданд ва ҳар хат хоси як сим буд) ва ҳар овоз калид дошт[55].

Хулоса, мутолиаи тадқиқоти Гроут Д. ва дигарон нишон медиҳад, ки роҳи рушди хати мусиқӣ дар Ғарб таҳаввули азимеро аз сар гузаронидааст.

Ҳарчанд оҳангсозон дар асарҳои мусиқӣ беш аз се ё чаҳор овоз (бо ё бидуни ҳамроҳии созӣ) ба кор намебурданд, аммо теъдоди овозҳои сарояндагон дар маҷмӯъ ҳафт буд. Овозҳои ҳафтгона дар шакли поин нишон дода шудаанд :

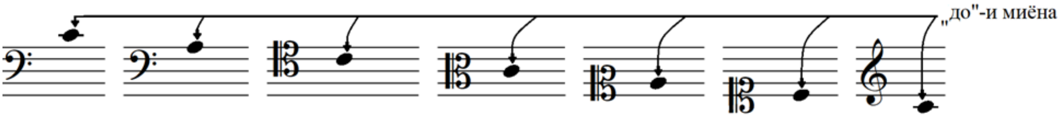

1) 2) 3) 4) 5) 6) 7)

Шакли 169

Ин овозҳо чунин номида мешуданд:

1) бас
2) баритон
3) тенор
4) алт
5) метсосопрано
6) сопрано
7) такнавоз ва таксаро

Ҳомилҳои боло ҳар як барои як бахши овоз аст. Барои он, ки мавқеъи ҳомилҳои ҳафтгонаи болоро битавонем нисбат ба ҳам бисанҷем, нотаи

[55] Дар ин бора муфассалтар ниг. : Grout, Donald Jay. A History of Western Music. 3rd Edition. – W.W. Norton. – 1991. – 546 p.

муайянеро бо номи «до-и миёна («до-и васат»)[56] меъёр қарор медиҳем. Бо каме диққат маълум мешавад, ки ҳомилҳои боло ҳар як нисбат ба ҳомилҳои пеш ва пас аз худ як хат болотар ё поёнтар рафтаанд. Шакли поён (ба унвони маҷмӯъе аз ҳомилҳои ҳафтгона) ин пайвандро равшантар месозад:

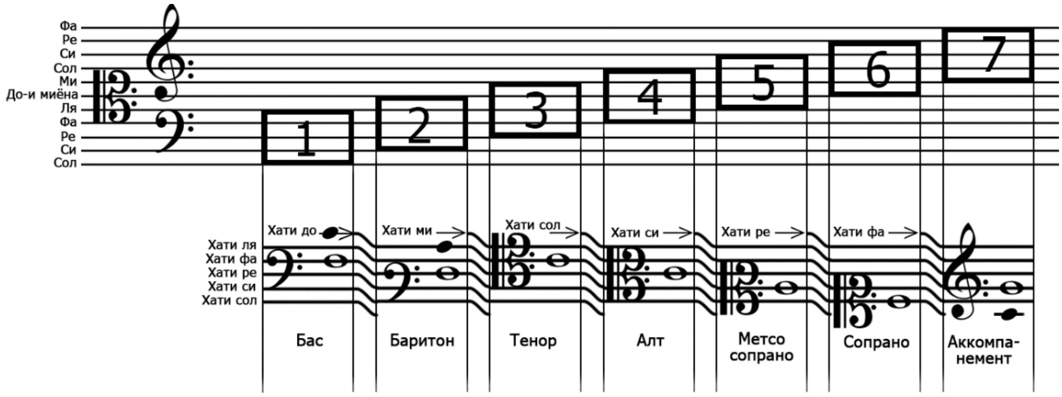

Шакли 170

57. **Корбурди ҳомилҳои гуногун**

Дар қарнҳои гузашта ҳар гурӯҳи сарояндагон нотахонии рӯи яке аз ҳомилҳои шакли 169-ро фаро мегирифт ва оҳанги овози хешро, ки бар рӯи ҳамон ҳомил навишта мешуд, месуруд. Дар мавриди иҷрои ҳамҷояи сарояндагону оркестр, бахши созӣ низ бар рӯи ҳомилҳои гуногун навишта мешуд. Имрӯз низ мебинем, ки нотанависӣ барои бархе созҳо ҳанӯз бо ҳомили (ё калиди) хосае сурат мегирад.

Дар поин вусъати ҳар бахши овозӣ (бо ҳомил ё калиди он) нишон дода шуда ва низ номи созҳое, ки нотаи онҳо эҳтимолан бо ҳамон ҳомил навишта мешавад, зикр шуда аст :

1. **ҳомили калиди «фа» – хати чаҳорум*** (бо корбурди имрӯзии он)

[56] Ниг.: Илова, ҳамин китоб, калимаи «Диапазон».

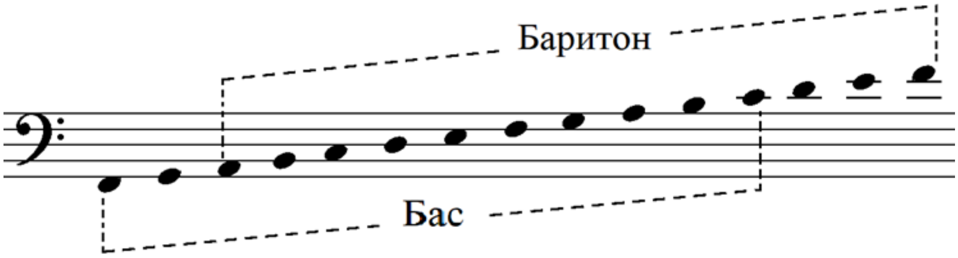

Шакли 171

* Овози баритон дар замонҳои пешин бо ҳомили калиди «фа»-и хати сеюм нотанависӣ мешуд.

Ин ҳомил, ки дар гузашта барои бас ва баритон дар нотанависӣ истифода мешудааст, инчунин барои баъзе созҳо низ ба кор мерафтааст (ё имрӯз ба кор меравад), аз зумраи онҳо :

- кларнет бас
- фагот (контрфагот)
- валторна (танҳо қисми поёни ин соз).
- тромбон бас
- туба
- виолончел
- контрабас (нотаҳои ин соз як октава поёнтар аз нотаи навишташуда садо медиҳанд)[57].

2. **ҳомили калиди фа – хати сеюм**

Ин ҳомил дар воқеъ ба овози баритон тааллуқ дошт, ки имрӯз аз байн рафтааст.

3. **ҳомили калиди до – хати чаҳорум**

Ба ғайр аз овози тенор, имрӯз дар ин калид қисми болоии савтҳои созҳои виолончел, фагот, тромбон нотанависӣ мешавад.

[57] Контрабас ягона созе нест, ки савтҳояш аз нотаи навишташуда фарқ мекунанд. Созҳои дигаре низ ҳастанд, ки савтҳояшон амалан ба фосилаи квинта, секунда ва фосилаи дигар нисбат ба нотаи навишташуда садо медиҳанд. Ин созҳоро «интиқолӣ» меноманд. Дар бораи «интиқол» дар параграфи 54 (фасли панҷум) ишорае рафт. Дар бораи созҳои интиқолӣ дар Илова низ маълумоте хоҳем овард.

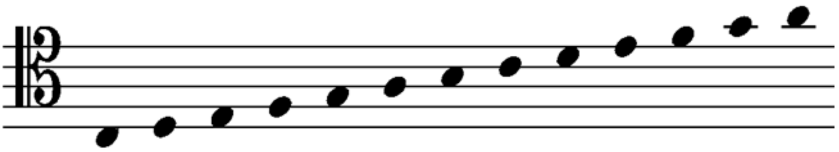

Шакли 172

4. **ҳомили калиди до – хати сеюм**

Ин ҳомил, ба ғайр аз алт (-и овозӣ), дар нотанависии сози алт (скрипка алт) низ ба кор меравад :

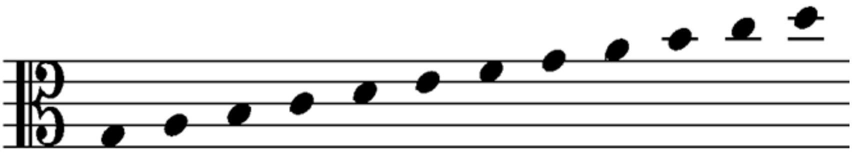

Шакли 173

5. **ҳомили калиди до – хати дуюм**

Ин ҳомил (барои овози метсо-сопрано) имрӯз аз байн рафтааст. Нақши онро охирин ҳомил (шумораи 7) ба ӯҳда мегирад.

6. **ҳомили калиди до – хати аввал**

Имрӯз ҳеҷ созе бар рӯи ин ҳомил нотанависӣ намешавад ва нақши он дар мавриди сопрано (-и овозӣ низ) ба ӯҳдаи ҳомили баъдӣ (шумораи 7) гузашта шудааст :

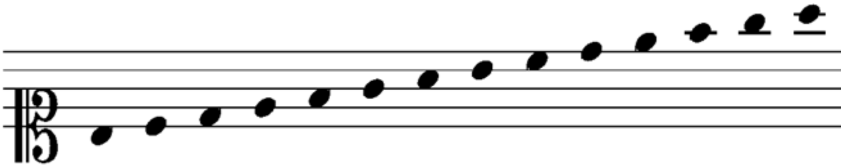

Шакли 174

7. **ҳомили калиди сол – рӯи хати дуюм**

Имрӯз барои ҳамаи овозҳо (ҷуз бас, баритон ва гоҳ тенор) бар рӯи ҳомили шумораи 7 нотанависӣ мешавад. Созҳое низ ҳастанд, ки аз ин ҳомил бораи нотанависии онҳо истифода мешавад, аз он ҷумла:

- скрипка
- флейта (ва флейта-пикколо, ки онро Piccolo меноманд)
- гобой
- роги англисӣ

- ❖ кларнет
- ❖ валторна (нимаи болоии майдони садоии ин соз)
- ❖ труба
- ❖ саксофон

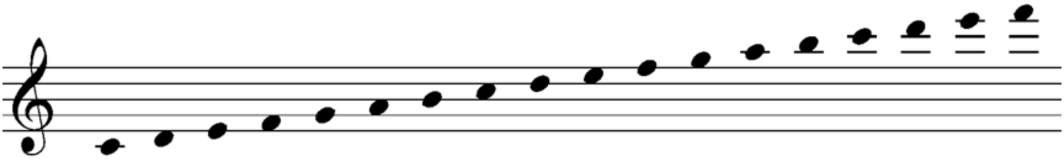

Шакли 175

Ва тақрибан тамоми созҳои дигаре, ки дар ҳайати оркестри калон нақши собит надоранд :

- ❖ фортепиано, тамоми созҳои шастидор ва арфа низ дар нотанависӣ аз ҳомили изофа истифода мекунанд, ки ҳомили болоии он ҳомили сол (шумораи 7) ва ҳомили поёнӣ ҳомили фа (шумораи 1) аст.

Ҳунарҷӯи мусиқӣ бояд нотанависӣ ва нотахонии рӯи ҳамаи ҳомилҳои ҳафтгона ва ҳомилҳои маъмултарро чунон фаро гирад, ки хати мусиқии рӯи ҳомилҳои имрӯз истифодашаванда (ҳомили сол (шумораи 7), ҳомили фа (шумораи 1), ҳомили «до»-и хати сеюм, ҳомили «до»-и хати чаҳорум)-ро битавонад ба осонӣ ва равонӣ бихонад ва се ҳомили дигар («до»-и хати аввал, «до»-и хати дуюм ва «фа»-и хати сеюм)-ро бо таъамул ва муҳосиба нотанависӣ ва нотахонӣ кунад. Ин фарогирӣ ҳар гоҳ дар оғоз ба назар зарур наменамояд, дар ҳақиқат дар оянда ба он ниёз хоҳад афтод.

Фарогирии нотанависӣ бар рӯи ҳар ҳафт ҳомил мумкин аст ба ду сабаб мавриди алоқаи ҳунарҷӯ набошад. Нахуст он, ки ӯ меандешад, ҳамон гуна, ки дар боло бад-он ишора шуд, ҳозир чандон ниёзе ба ин фарогирӣ надорад. Дар ҷавоб бояд гуфт, ки агар ҳунарҷӯ дар паи аз худ кардани фарогирии мусиқӣ то сатҳҳои олии он нест ва масалан, намехоҳад, ба сатҳи як оҳангсоз ё дирижёри оркестр бирасад, албатта бояд ҳақро ба ӯ дод.

Аммо агар ҳадафи ӯ аз фарогирии назарияи бунёдини мусиқӣ, фароҳам сохтани пояи маҳкам барои идомаи роҳи мусиқӣ аст, набояд аз душвории миёнаи роҳ ҳаросе дошта бошад ва фарогирии нотахонӣ бар рӯи ҳомилҳои ҳафтгона барои ӯ ҳатмӣ аст. Дигар ин, ки ҳунарҷӯ мумкин аст

ба хотири душвории он аз фарогирии он сар кашад. Дар баробари ин «сабаб» бояд гуфт, ки донистани ҳеҷ нуктае дар роҳи илмӣ ё ҳунарӣ, агар ҳунарҷӯ ба он ришта алоқаманд бошад, душвор нест, ба шарти он, ки роҳи мазбур аз сӯи муаллим ё устод баёни равшан ва шево дошта бошад. Алоқа ва пайғирии ҳунарҷӯ ва дақиқ будани матолиби устод ҳама душвориҳоро метавонад аз сари роҳ бардорад. Бо таваҷҷӯҳ бад-ин нукта дар ин китоб кӯшиш кардаем, ки аз худ кардани намунаҳои муфид ва баёни равшан ба фаҳмиши матлаб кӯмак шавад. Чанд машқи поёни фасл низ ба ҳамин мақсад равона шудааст. Инак, барои шиносоии бештари ҳунарҷӯ бо нисбат ва робитаи ҳомилҳо, намунаи зер оварда мешавад :

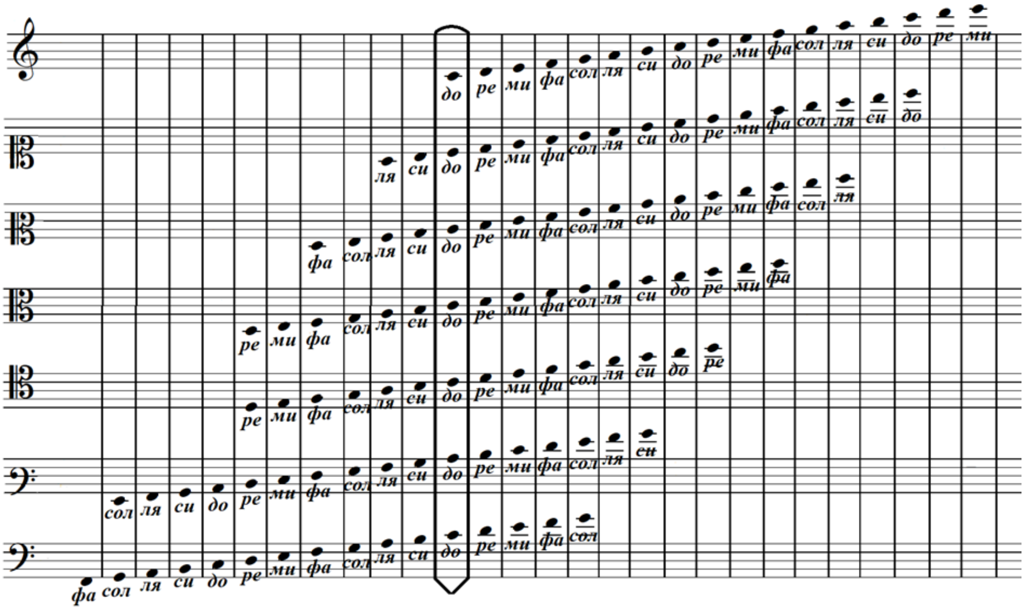

Шакли 176

Бояд донист, ки нотаҳои ҳар сутуни амудӣ бар рӯи ҳомилҳои ҳафтгона, ҳама нотаҳои ҳамном ва ҳамсадо ҳастанд. Нотаи «до»-и миёна» бо хонае намудор шудааст, ки ҷои онро дар ҳамаи сутунҳо нишон медиҳад. Равшан аст, ки агар ҳунарҷӯи мусиқӣ якчанд бор бо ин ҷадвали боло машқ кунад, ба робитаи содаи миёни ҳомилҳо пай хоҳад бурд ва аз ин роҳ заминаи судманде барои фаро гирифтани нотанависӣ ва нотахонӣ хоҳад ёфт.

58. **Калидҳои сегона**

То кунун чунин донистем, ки дар маҷмӯъ ҳафт ҳомили гуногун дар мусиқӣ ба кор гирифта мешавад ва ҳар ҳомил номе дорад.
Ҳомилҳои имрӯза ҳама панҷхатӣ ҳастанд ва ҳар як ба василаи калиди муайян дар ҷои мушаххаси ҳомил, аз ҳомилҳои дигар шинохта мешавад.
Воқеан теъдоди калидҳо аз се бештар нест. Аз таърихи мусиқӣ ба мо онҳо ҳамчун калиди до, калиди фа ва калиди сол маълуманд :

1. **калиди до** – бар рӯи ҳар хати ҳомил, ки қарор гирад, он хати ҳомил нишондиҳандаи нотаи «до»- и миёна» (бо фаркониси[58] ҳудуди 264) хоҳад буд. Расм бар ин буд, ки чаҳор ҳомил аз ҳомилҳои ҳафтгона бо ин калид навишта мешавад. Агар ин чаҳор ҳомилро бо ҳам биоварем, чунин шакле хоҳем дошт :

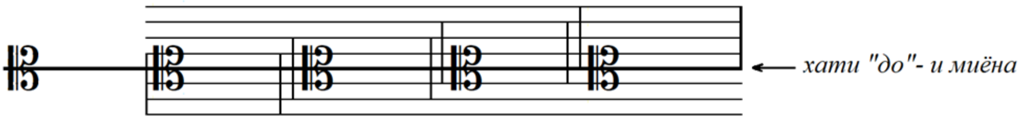

Шакли 177

Хати «до»-и миёна» (ҷои калид ва нотаи «до»-и миёна») дар шакли 177 бо хати андаке ғафстар аз дигар хатҳо нишон дода шудааст. Он дар ҳомилҳои чаҳоргонаи боло ба тартиб хатҳои чаҳорум, сеюм, дуюм ва якумро менамоёнад. Маҷмӯъи хатҳо ҳашт аст.

2. **калиди фа** – бар рӯи ҳар хате, ки қарор бигирад, дар он хат нотаи «фа» (бо фаркониси таркибии 176) қарор мегирад. Ин хат ба фосилаи як квинтаи холис аз нотаи «до»-и миёна» поинтар аст. Калиди «фа» таи таърихи мусиқӣ ду ҳомил аз ҳомилҳои ҳафтгонаро ба худ мансуб донистааст. Ҳамҷоя овардани ду ҳомили мазбур чунин шаклеро нишон медиҳад :

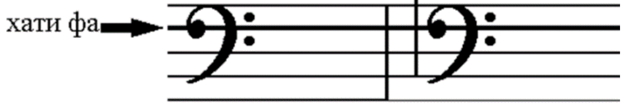

Шакли 178

[58] Frequence – теъдоди лаппиши ҷисми барорандаи савт таи замони муайян (дар савтшиносӣ ин замони муайян як сония аст). Низ ниг. ба Илова, зери калимаи «Диапазон».

Хати «фа» ё ҷои нотаи «фа» дар шакли 178 андаке ғафстар аз дигар хатҳо нишон дода шудааст ва мебинем, ки дар ду ҳомили боло рӯи хати чаҳорум ё хати сеюм аст. Маҷмӯъи хатҳои ин ду ҳомил шаш аст.

3. **калиди сол** – танҳо рӯи хати дуюми ҳомили панҷхатӣ ҷой мегирад ва нотаеро менамоёнад, ки ба фосилаи як квинтаи холис болотар аз нотаи «до»-и миёна» аст (бо фаркониси тақрибии 396) :

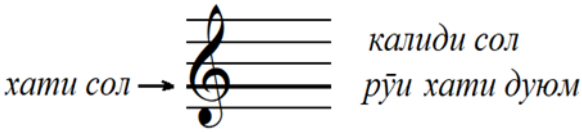

Шакли 179

Инак, агар ҳамаи ҳомилҳои ҳафтгонаро ҳамҷоя биоварем, ҳомили ёздаҳхатии поинро ба даст хоҳем овард :

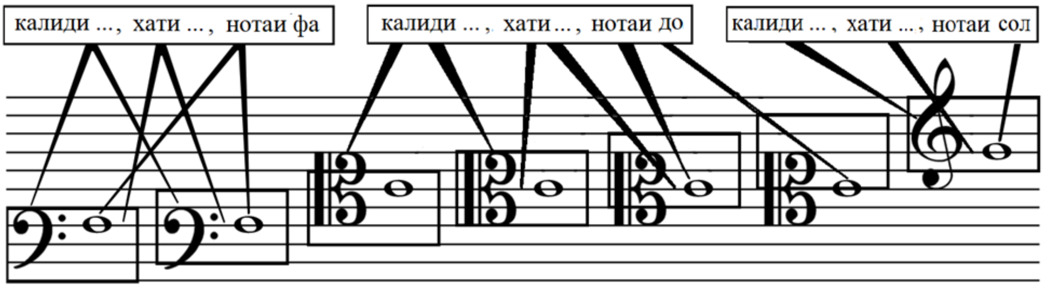

Шакли 180

Ба тавре, ки дар шакли 180 мебинем, ҳомилҳои (панҷхатии) ҳафтгона ба тартиб хат ба хат боло меравand ва аз он ҷо, ки калидҳои якхела ҷои худро рӯи ҳомили ёздаҳхатӣ иваз намекунанд, дар ҳомилҳои панҷхатии ба даст омада хат ба хат поён меоянд.

Ва низ номи нотаҳо дар ҳомили ёздаҳхатӣ собит мемонад ва нотаҳо низ ҳамеша чунин боқӣ мемонанд :

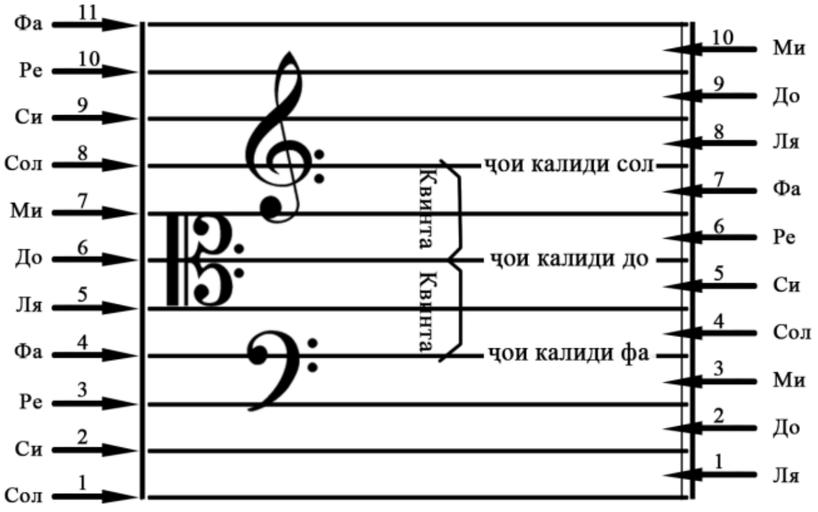

Шакли 181

Машқу вазифаҳои поёни фасл

1. Рӯи ҳомилҳои поён номҳои ҳар якро бинависед :

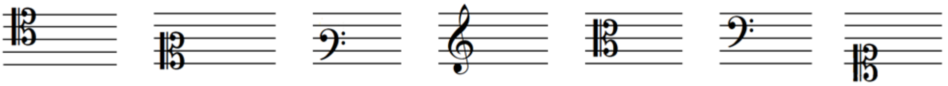

1) 2) 3) 4) 5) 6) 7)

2. Дар баробари ҳар як аз ҳомилҳои поён номи созҳоеро, ки бо онҳо нотанависӣ мешаванд, қайд кунед:

3. Номи нотаҳои поёнро рӯи ҳар як бинависед :

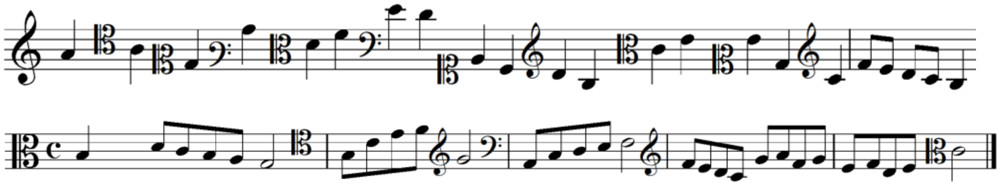

4. Нотаҳои ҳомили поёнро рӯи ҳомили зер (ҳомили калиди сол) нависед :

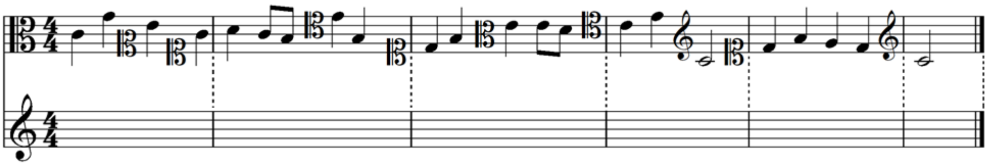

5. Оҳангҳои поёнро ба фосилаи як октава поёнтар рӯи ҳомили зер (ҳомили фа) бинависед :

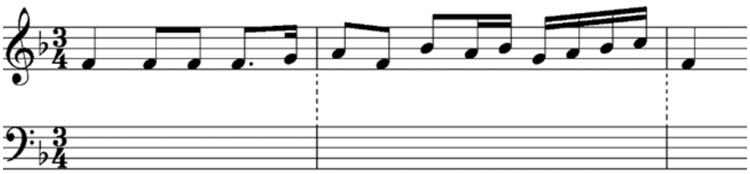

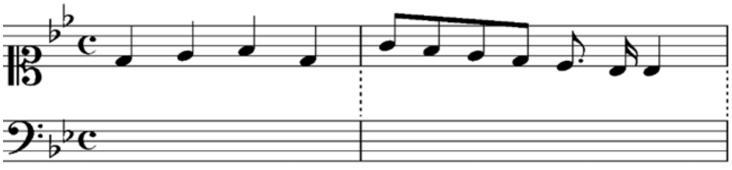

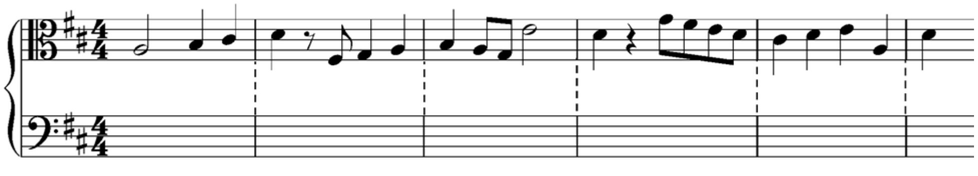

6. Оҳанги поёнро барои созҳои додашуда бинависед:

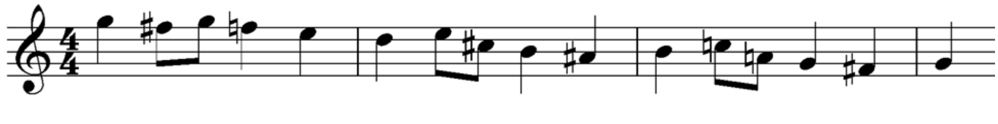

а) барои скрипка-алт (як октава поёнтар) :

б) барои роги англисӣ (интиқол : ба квинтаи холис боло) :

в) барои кларнет си-бемол (интиқол : ба секундаи бузург боло) :

7. Дар оғози ҳар як аз ҳомилҳои поён калиди дуруст ва муносиброро бигузоред :

до ре ми фа сол ля си

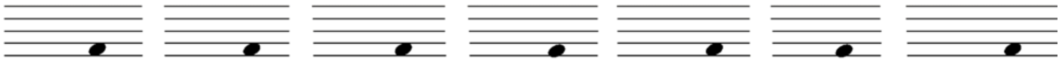

ре ре ре ре ре ре ре

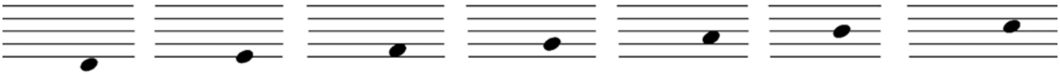

8. Оҳанги поёнро ба фосилаи септимаи хурд ба боло интиқол дода, онро рӯи ҳомили зер (ҳомили сол) бинависед:

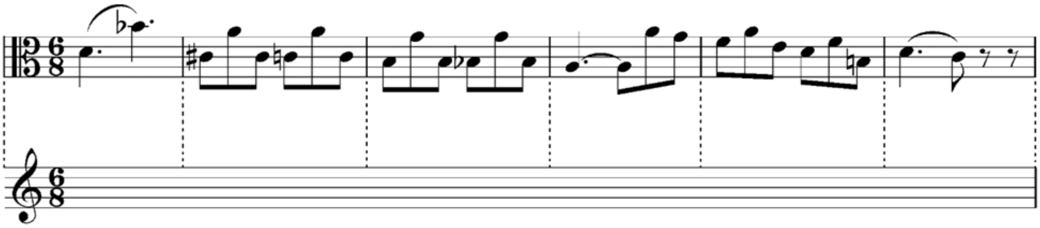

ФАСЛИ ҲАШТУМ

ЛАҲНҲОИ КАЛИСО

59. **Муқаддима: мусиқӣ дар Юнони бостон**

Калисои масеҳӣ дар қарнҳои аввал ва дуюми мелодӣ дорои ҳеҷ гуна фарҳанги мусиқии худ набуд. Аз он ҷо, ки ниёз дошт ба ёрии ҳунарҳои зебо рангу бӯе ба таблиғи мазҳаби хеш бибахшад, маҷбур шуд аз фарҳангҳое ёрӣ гирад, ки пеш онҳоро «ҳунару фарҳанги кофирон» меномид. Ҳунару фарҳанги қавми яҳуд ва ҳунару фарҳанги Юнони бостон заминаи асосии фарҳанги калисоро фароҳам сохтанд. Мусиқии яҳуд саросари оҳангҳои мазҳабӣ ва расмии калисоро ташкил медод[59]. Ва мусиқии Юнони бостон, ки дорои бунёдҳои печидаи риёзивор ва назарӣ буд, заминаи назарияи мусиқии калисоро таъмин кард. Дар ин ҷо нигоҳи гузарое афкандан ба қисми хурдакаки назарияи мусиқии Юнони бостон айни муддаост.

Назарияи мусиқии Юнон бар лаҳнҳои гуногуни поинраванда устувор буд. Ва ба ҳар лаҳн як то чаҳор тетрахорд (юн. – Tetrachordon) шомил буд. Ин имкон медод, ки як лаҳн аз чаҳор то понздаҳ нотаро дар бар гирад. Нотаҳои якум ва чаҳоруми бештари тетрахордҳо ба фосилаи квартаи холис дақиқ танзим шуда буд ва нотаҳои миёнӣ дар се «дастгоҳ»-ҳои мухталиф фосилаҳои гуногуни мобайнӣ доштанд :

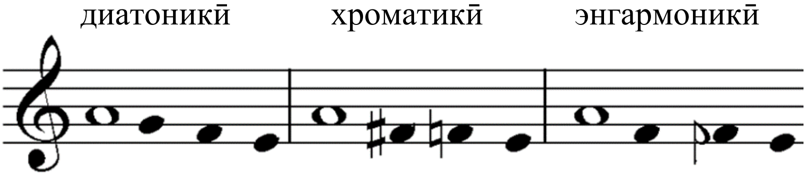

Шакли 182

[59] «.... ҳасти аслии мусиқии грегорианӣ, (ки қисми азими адабиёти мусиқии мазҳабӣ ва расмии даврони қуруни вусторо ташкил медод) пеш аз он, ки юнонӣ бошад, яҳудӣ аст…. О. Эделсон собит мекунад, ки оҳангҳое, ки ҳатто имрӯз низ тавассути яҳудиёни сарзаминҳои хориҷ аз қаламрави масеҳият (Ҷануби Арабистон ва Эрон) суруда мешаванд, ҳамгунаи бисёре бо таксароии расмии кашишон дар калисои «Руман католик» доранд. ..» ниг.: Gregorian Chant. // The Harvard Dictionary of Music. Fourth Edition. Edited by Randel, D. M. – Belknap Press. Harvard University Press Reference Library – ISBN 9780674011632 – 1008 p. – [МИ] : https://www.hup.harvard.edu

Ҳар гоҳ ду тетрахорд ба **ҳолати пайваста** паи ҳам меомаданд, фосилаи нотаҳои оғоз ва поёни он ба як октава намерасид :

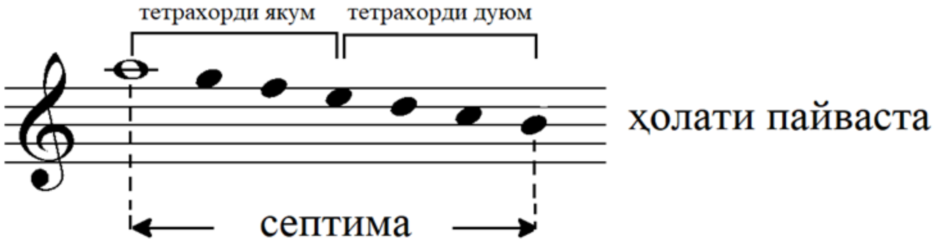

Шакли 183

Агар миёни ду тетрахорд «фосилаи диатоникӣ» вуҷуд медошт – **ҳолати вобаста** – фосилаи миёни нотаҳои оғоз ва поён як октава мешуд:

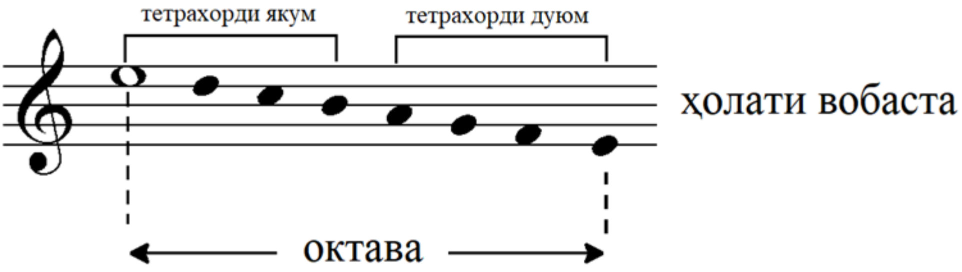

Шакли 184

Лаҳнҳои диатоникӣ (онҳо, ки монанди шакли 184 аз ду тетрахорди вобаста таркиб мешуданд), метавонистанд аз нотаҳои гуногун оғоз шаванд, ки ҳар яки он номи худро дошт :

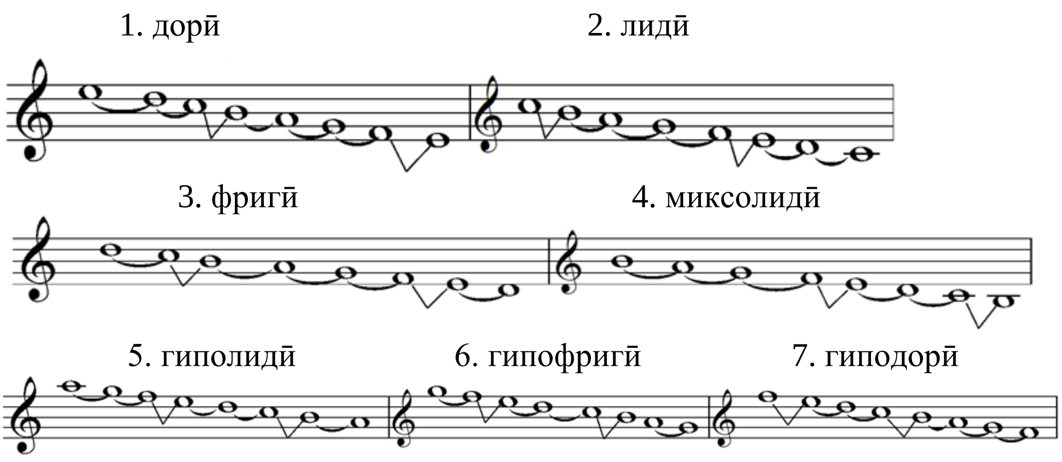

Шакли 185

Гоҳ лаҳнро гармония меномиданд. Ин вожа дар забони юнонӣ ба маънои

«ҷӯр кардан» ё «ҷӯр будан» (фосилаи миёни нотаҳои пайдарпай) аст. Лаҳнҳои ҳафтгонаи шакли 185 ҷамъан вусъати ҳудуди ду октава доштанд ва агар ба назар гирем, ки ҳар асари мусиқӣ дар лаҳни муайян метавонист то ду октава (чаҳор тетрахорд) густариш ёбад, лозим буд, ки вусъати овозҳои мусиқӣ (ва вусъати ҷамъи созҳо) ба манзури иҷрои ҳамаи лаҳнҳо ба ҳадди комили ин вусъат – чаҳор октава бирасад. Аммо созҳо, ки танҳо нақши ҳамроҳии овозро бар ӯҳда доштанд, бо вусъати дар ҳадди овози инсонӣ (ҳар соз хоси як бахши овози инсонӣ) сохта мешуданд. Аз ин рӯ, на як соз ва на ҳеҷ як хели овози инсонӣ наметавонист бар ҳамаи паҳнаи мусиқӣ бирасад ва ҳамаи лаҳнҳоро дар бар гирад. Аз сӯи дигар, ба гуфтаи назарияпардозон, ҳар лаҳн ҳолат ва кайфийати худро дошт ва сарояндаи ҳар хели овозӣ мебоист ба муносибатҳои гуногун бар иҷрои ҳамаи лаҳнҳо тавоно бошад. Аз ин рӯ, назарияпардозон дар бартараф кардани ин душворӣ ба корбурди нишонаҳои тағйирдиҳанда даст заданд. Ва бо тағйири хроматикии яке аз ду нота лаҳни онро ба лаҳни дигар табдил медоданд. Ба ин тартиб дар паҳнаи хурдтар ба лаҳнҳои бештаре даст ёфтанд. Масалан, агар нотаи «фа» дар лаҳни гипофригӣ ним пардаи хроматикӣ боло мерафт («фа-диез» мешуд), лаҳни лидӣ ба даст меомад :

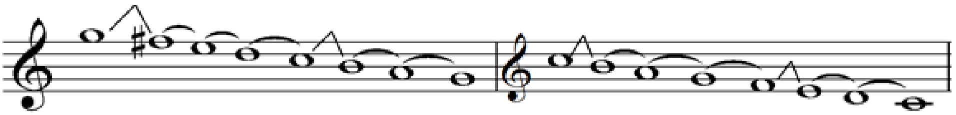

Шакли 186

Ба ин тартиб ҳар гоҳ ба ғайр аз нотаи «фа», нотаи «до» низ диез шавад, имкон пайдо мешуд, ки дар густарои маҳдуд ҳамаи лаҳнҳо сохта шаванд. Ҳамин лаҳнҳои юнониро баъдҳо масеҳиён бар пояи назарияи хеш гузоштанд. Дар ин тақлид баъзе тағйирҳо низ ба амал омад ва номи лаҳнҳо иваз шуд.

Инак, зери унвони «Мусиқӣ дар қуруни вусто» матлаби асосии фасли ҳозир, яъне лаҳнҳои калисо, мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

60. **Мусиқӣ дар қуруни вусто**

Мусиқӣ дар садаҳои оғози масеҳият тахминан аз қарни сеюм минбаъд рафта-рафта ба калисо барои худ роҳ ёфт. Калисо дар ҷиҳати мусиқӣ дар

воқеъ нақши дугуна дошт: онро дар расму оини худ медаровард, вале дар айни ҳол бар пешрафти ҳунари берун аз калисо монеъ мегардид. Бо вуҷуди ин мусиқии мардумӣ (ва бештар созӣ) бо вуҷуди манъи калисо ба зистан ва пеш рафтан идома медод. Мубоширони ин мусиқӣ дар оғоз мутрибони даврагард буданд, ки аз ин шаҳр ба он шаҳр ва аз ин қалъа ба дигар қалъа мерафтанд ва ба саргарм кардани мардум машғул мешуданд. Баъдҳо, ки дар сарзаминҳои аврупоӣ низоми ашрофият по гирифт ва тасбит шуд, мусиқии ғайримазҳабӣ дар симои онҳо ҳомиёни тавонотар ёфт. Ашроф худ ба фаро гирифтани мусиқӣ мусоидат менамуд ва мутрибони даврагардро барои иҷрои осорашон ба ҳимояи хеш мегирифт.
Аз сӯи дигар, калисо мунтазам ба мусиқӣ машғул буд. Таи қарнҳо дар назария ва амалия пеш мерафт. Мусиқии калисо бештар ва дар асл овозӣ буд ва корбурди соз дар калисо дар оғоз ҳаром шуморида мешуд ва танҳо баъдҳо буд, ки орган ба калисо роҳ ёфт ва навозандагии он дар барномаҳои расмӣ иҷозат дода шуд.

61. **Лаҳнҳо – пояи мусиқии калисоӣ**

Лаҳнҳои калисо ё лаҳнҳои мазҳабӣ асоси назарияи мусиқии қуруни вусторо ташкил медиҳанд.Теъдоди ин лаҳнҳо ҳашт буд. Ва ҳар ду лаҳн бо яке аз нотаҳои «ре», «ми», «фа» ё «сол» оғоз мешуд ва анҷом меёфт. Ҳар лаҳн вусъати ҳудуди як октаваро дошт. Нотаҳои пешгуфтаро дар лаҳнҳои марбут «нотаи поёнӣ» («финалис») меномиданд. Ва чунонки гуфта шуд, дар ҳар ду лаҳн нотаи финалис муштарак буд. Дар лаҳни аслӣ («автентик» – Authentique) майдони садо аз нотаи финалис то октаваи боло ва дар лаҳнҳои фаръӣ («плагал» – Plagal) аз фосилаи квартаи холис поини финалис то квинтаи холиси болоии он буд. Вусъати садо гоҳ то як (ва ҳатто ду) дараҷа болотар аз октава ва як нота поинтар аз поинтарин нотаи лаҳн густариш меёфт.
Шакли 187 вусъат ва майдони садоии ду лаҳни аслӣ ва фаръиро бар рӯи нотаи «ре» (дар мавқеи финалис) нишон медиҳад :

1. Authentiqe (автентӣ) – лаҳни аслӣ :

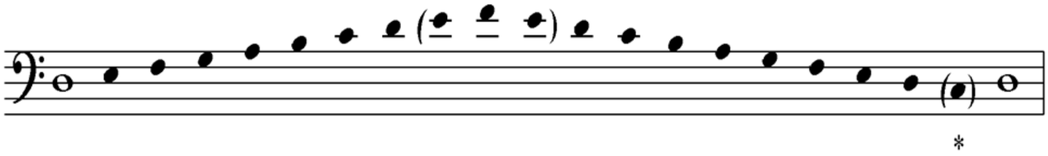

2. Plagal (плагалӣ) – лаҳни фаръӣ :

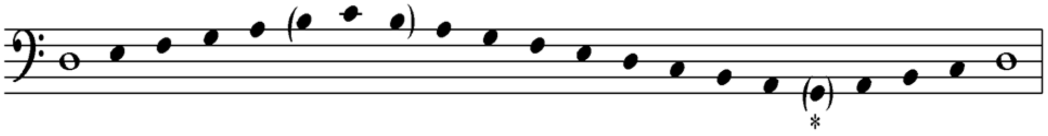

Шакли 187

*нотаҳои «до» дар лаҳни аслӣ ва «сол» – дар фаръӣ чунон арзише доштанд, ки ҳатто бар онҳо номи «зерфиналис» ниҳоданд.

Мисоли зерин лаҳнҳои ҳаштгонаро нишон медиҳад :

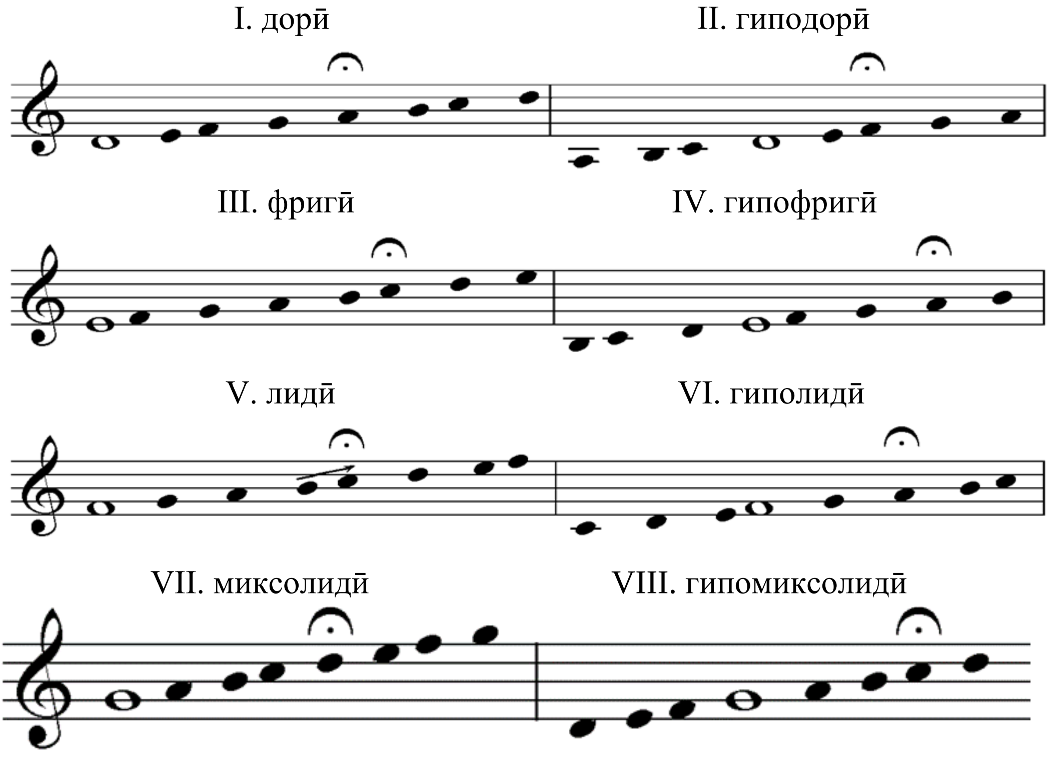

Шакли 188

Дар ҳар яке аз лаҳнҳо, ба ғайр аз финалис (нотае, ки ба шакли бутун нишон дода шудааст), нотаи муҳими дигаре низ буд, ки онро «доминант», «тенор» ё «речитатив» мегуфтанд (нотае, ки дар шакли 188 бо нишонаи фермата мушаххас шудааст). Нотаи доминанта дар лаҳнҳои

аслӣ ҳамеша дараҷаи панҷуми лаҳн буд, ба истиснои он, ки рӯи нотаи «си» меафтод. Дар ин сурат он ба нотаи «до» гузашта, рӯи он қарор мегирифт. Дар лаҳнҳои фаръӣ ҳамеша ду дараҷа аз нотаи доминантаи лаҳни аслии марбут поинтар ҳисоб мешуд. Дар ин ҷо низ ҳар гох доминантаи ҳисобшуда рӯи нотаи «си» меафтод, як дараҷа болотар рафта, ба «до» мерасид.

Дар қарни ҳаштум низоми ҳаштлаҳнӣ густариш ёфта, чаҳор лаҳни дигар (ду лаҳнии аслӣ ва ду лаҳни фаръӣ) бар рӯи нотаҳои «ля» ва «до» ба лаҳнҳои пешин илова шуданд ва теъдодашон ба 12 расид.

Чаҳор лаҳни иловашуда дар шакли 189 нишон дода мешавад :

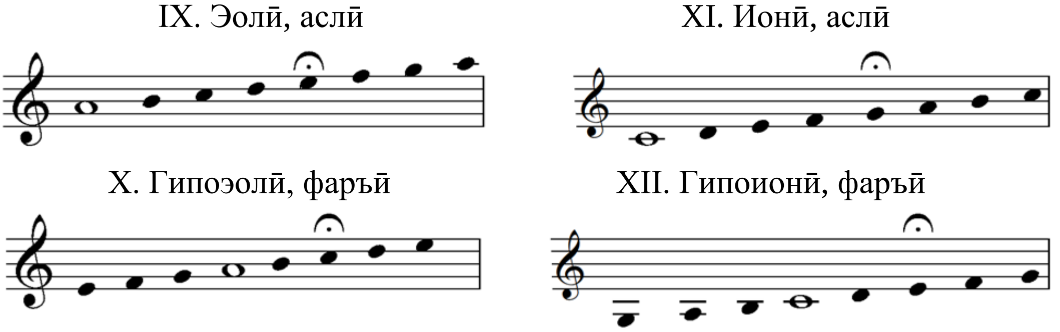

Шакли 189

Ва инак, дар мисоли поин хулосае аз лаҳнҳои дувоздаҳгонаи пешгуфта нишон дода мешавад :

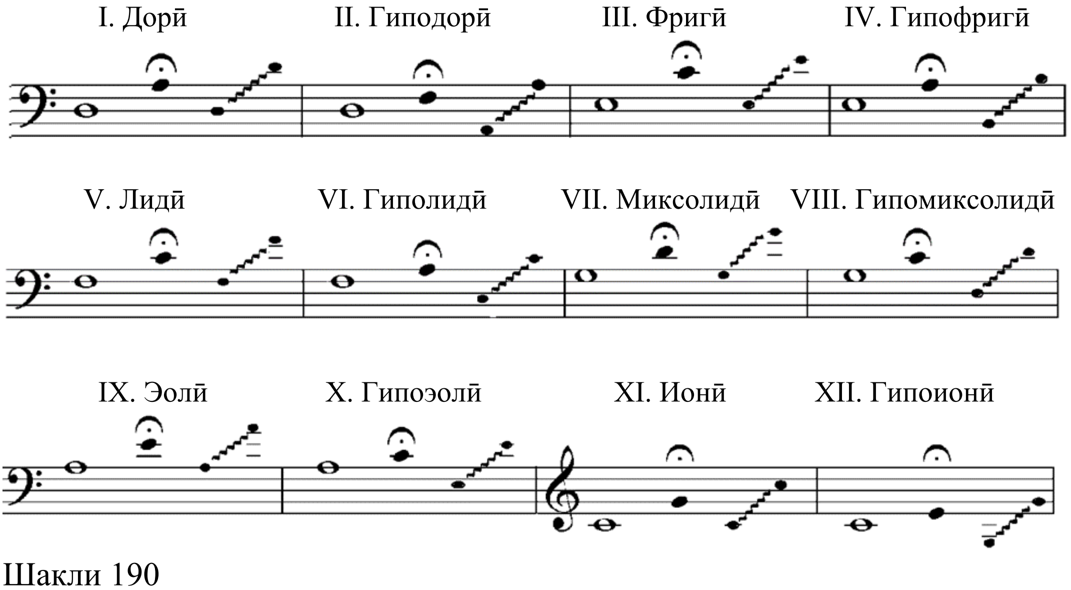

Шакли 190

Монанди намунаҳои пешин, нотаи финалис ба шакли бутун, нотаи доминанта бо нишонаи фермата, майдон ва вусъати ҳар лаҳн низ бо хати печухам (зигзаг) мушаххас шуда аст.

62. **Нишонаҳои тағйирдиҳанда дар лаҳнҳои асосӣ**

Ба тавре ки дар намунаҳои 188 ва 189 намоён аст, ҳамаи лаҳнҳо дорои панҷ парда ва ду нимпарда (-и диатоникӣ) ҳастанд. Фосилаҳои нимпардаӣ дар бархе аз лаҳнҳо миёни дараҷаҳои I ва II ё VII ва VIII қарор мегиранд. Дар ин лаҳнҳо нотаи ҳассос (хоҳ болораванда ва хоҳ поёнраванда[60]) ба таври табиӣ вуҷуд дорад. Масалан, дар лаҳни лидӣ нотаи дараҷаи VII то нотаи финалис (дар октаваи боло) дорои фосилаи нимпарда аст ва аз ин рӯ, ин лаҳн дорои нотаи ҳассоси болораванда аст. Дар лаҳни фригӣ нотаи дараҷаи II то нотаи финалис фосилаи нимпардаӣ дорад ва бинобар ин дорои нотаи ҳассоси поинраванда аст.
Аммо лаҳнҳое, ки фосилаҳои прима ва секунда ё септима ва октаваи онҳо якпардаӣ аст, гӯё нотаи ҳассос надоранд (ё ба гуфтаи дақиқтар, ҳассосияти махсуси дараҷаҳои II ва VII дар онҳо бисёр заиф аст). Дар лаҳнҳои ахир оҳангсозон ба хотири тақвияти нотаи ҳассос танҳо дар поёни оҳанг дараҷаи VII-ро ба таври маснӯъӣ нимпарда боло мебурданд. Ба ин лаҳнҳо дорӣ, миксолидӣ ва эолӣ тааллуқ доштанд :

Дорӣ

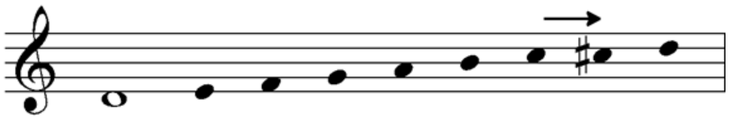

[60] Нотаи ҳассос, албатта, метавонад поинраванда бошад ва ин падида аз он даврахо омадааст. Ии гаммаҳои поинраванда низ ба фаровонӣ ба кор мерафтанд. Масалан, лаҳни фригӣ, ки дар шакли 192 омадааст, дар хақиқат дорои сохтори акси гаммаи мажорӣ аст ва нотаи ҳассос рӯи дараҷаи II он қарор гирифтааст :

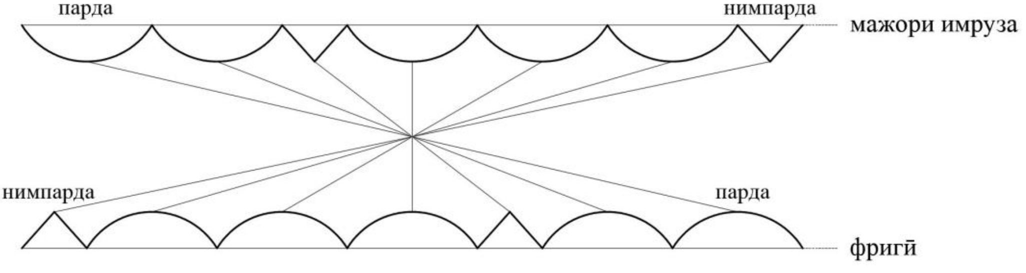

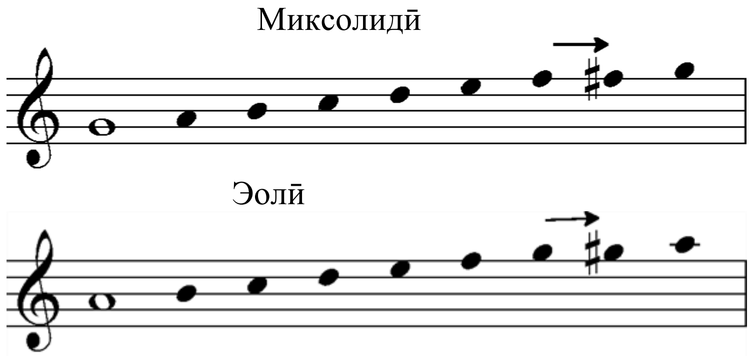

Шакли 191

Хулоса, аз он чӣ, ки дар фасли чаҳорум дар параграфҳои 35 ва 36 (дар бораи мушаххасиҳои гаммаи мажор) ва параграфҳои 43 то 45 (мушаххасиҳои гаммаи минор) ва низ аз он чӣ, ки таи фасли ҳозир, пас аз баррасии мавқеи лаҳнҳои калисо дар назарияи мусиқии қуруни вусто ва давраи Ренессанс (а. XV – андаке аз XVII) фаро гирифтем, метавонем ба нуктаҳои зер бирасем :

1. дар гузашта ба ҷои низоми мажор-минори имрӯза лаҳнҳои ҳаштгона ё дувоздаҳгонаи пешгуфта вуҷуд доштаанд;

2. аз поёни давраи барокко то ба имрӯз «лаҳнҳо» батадриҷ аз миён рафтаанд ва танҳо дуто аз онҳо – ионӣ ва эолӣ, ба тартибу номҳои «лаҳни мажор» ва «лаҳни минор» боқӣ мондаанд. Ба ғайр аз ду лаҳни мазбур, то замони Иоганн Себастиан Бах, яъне то қарни XVIII, ҳанӯз лаҳни фригӣ боқӣ буд ва оҳангсозон онро ба кор мебурданд. Лаҳнҳои сегунаи боло то замони Бах чунин буданд :

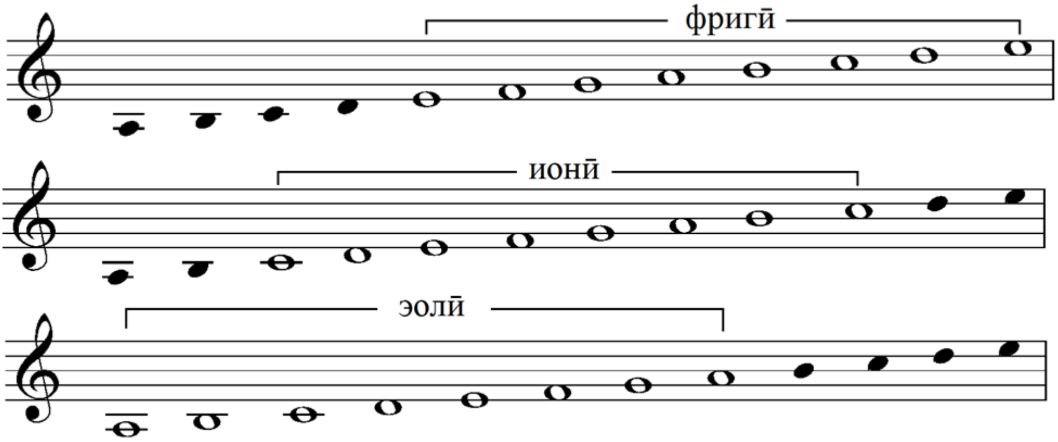

Шакли 192

3. бо андаке диққат маълум мешавад, ки лаҳни фригӣ аз назари тартиби пардаҳо ва нимпардаҳо акси гаммаи мажори имрӯза аст.
4. болобарии сунъии дараҷаи VII дар гаммаи минори гармонӣ (параграфи 44) низ ибтикори тозае нест ва дар замонҳои гузашта ба таври густурда ва миёни лаҳнҳои дигар низ ривоҷ доштааст.

Машқу вазифаҳои поёни фасл

1. Бар пояи назарияи мусиқии Юнони бостон номи дастгоҳҳои поён (диатоникӣ, хроматикӣ ва энгармонӣ)-ро рӯи ҳар тетрахорд бинависед:

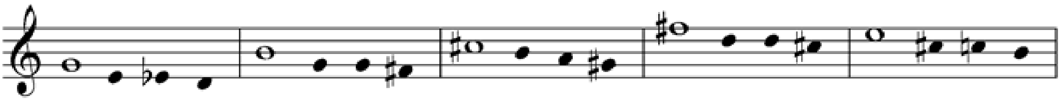

2. Бар пояи назарияи мусиқии қуруни вусто номи лаҳнҳои поёнро рӯи ҳар як бинависед :

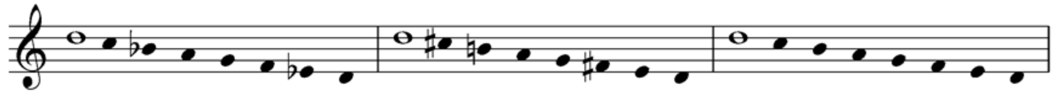

3. Оҳанги поин дар кадом лаҳни қурунивустоӣ аст? Ном ва шумораи лаҳнро рӯи он бинависед:

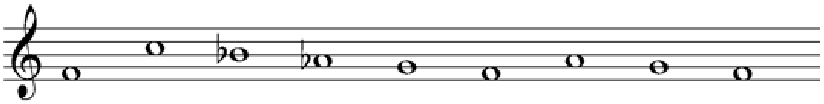

4. Бо таваҷҷӯҳ ба нишонаҳои калидӣ лаҳнҳои додашударо бо нотаҳои дуруст оғоз карда, то поён бинависед :

а) миксолидӣ (1), эолӣ (2), фригӣ (3) :

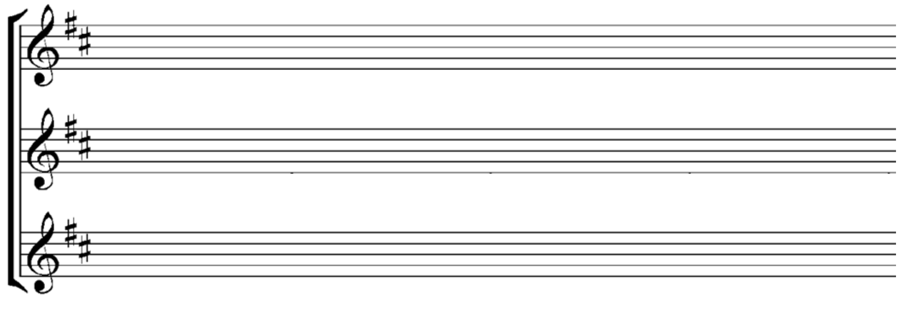

б) миксолидӣ, эолӣ ва фригӣ :

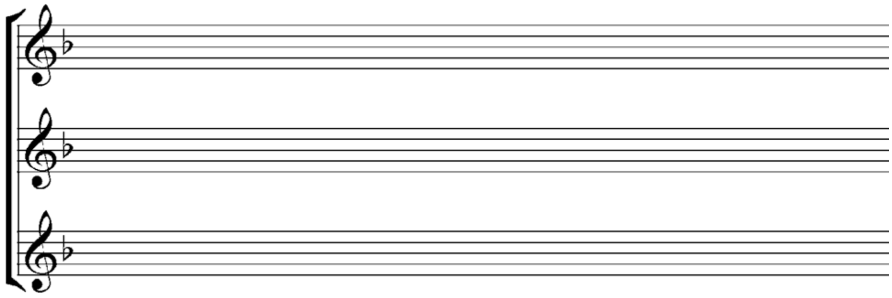

в) ба тартиби миксолидӣ, эолӣ, фригӣ :

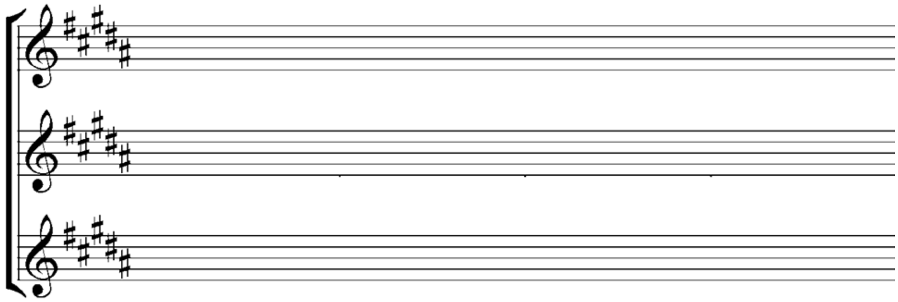

5. Дар майдони нишондодашуда ҳашт нотаи пайдарпайро ҷудо кунед, ки фосилаҳои миёни нотаҳои он баробари фосилаҳои лаҳни фригии қурунивустоӣ бошад :

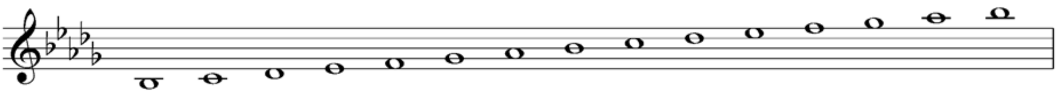

ФАСЛИ НӮҲУМ

ВАЗНҲОИ ДУШВОРТАР

Муқаддима

Пеш аз ин гуфтем, ки ҳеҷ оҳанге бидуни вазн (ё ҳатто бидуни таъкид (зада) бар рӯи савтҳо) наметавонад вуҷуд дошта бошад. Агар дар оҳанге ҷои таъкидро бар рӯи савтҳои дигар иваз бикунем, дар ин сурат бо эҳтимоли қавӣ «мафҳум»-и он оҳанг низ тағйир меёбад. Ин нуктаро бо як мисол беҳтар метавон фаҳмид. Ҷумлаеро ба ҳайси мисол мегирем: «Ман дар имтиҳони физика баҳои хуб гирифтам». Дар ин ҷумлаи ҳафткалимаӣ метавон шаш (ё ҳафт) калимаи онро ба навбат бо таъкид талаффуз кард, ба тавре ки ҳар бор яке аз калимаҳои «ман», «дар», «имтиҳон», «физика», «баҳо», «хуб» ва «гирифтам» муаккидтар аз дигар калимаҳо талаффуз шавад. Барои мисол таъкидро бар «ман» мегузорем: «ман дар имтиҳони физика баҳои хуб гирифтам» (манзур ин аст, ки ман ва на каси дигаре дар имтиҳон...) ё таъкидро бар рӯи калимаи «физика» мегузорем: «ман дар имтиҳони физика баҳои хуб гирифтам .. » (манзур ин аст, ки дар имтиҳони физика ва на дар имтиҳони дигаре ..). Ин таъкидро бар рӯи ҳар калимаи ин ҷумла бигузорем, мафҳуми онро то ҳадде тағйир медиҳем. Дар оҳанг низ метавон чунин коре кард ва «мафҳум»-и онро тағйир дод. Мо ин масъаларо дар ҳамин фасл дар параграфи 66 дида мебароем.

Як порчаи шеърро низ ба монанди як оҳанг наметавон бидуни эҳсоси вазни он хонду дарк кард. Шеъри классикии тоҷик дорои ончунон вазнҳои гуногуне ҳаст, ки ҳатто монанди вазнҳои мусиқӣ (нигаред ба параграфҳои 17 ва 18) метавон онҳоро тақтеъбандӣ кард. Ин тақтеъбандӣ зери унвони «баҳрҳои шеър» дар китобҳои арӯз баён мешавад. Шеъри имрӯз, бар хилофи назари бархе мухолифон дорои вазни бисёр ғанӣ аст. Танҳо бояд гуфт, ки эҳтимол вазнҳои шеър низ имрӯз печидатар ва гуногунтар аз вазнҳо ва баҳрҳои шеъри классикианд [61].

Ҳамин падида дар таърихи таҳаввули мусиқӣ дар мавриди табдили

[61] Бар гуфтаи шеършиносон, вазни ҳар шеър бояд мутаносиб бо мафҳум ё ҳадафи он бошад. Шеъри ҳамосӣ ва ғазали ошиқона албатта дорои вазни гуногунанд. Шояд яке аз сабабҳои печидагӣ ва гуногунии вазн дар шеъри имрӯз печидагӣ ва гуногунии мазмунӣ бошад.

сабкҳо рух додааст. Оҳангсозони бузург рафта-рафта аз маҳдудият ва ҳамгунии вазнҳо хаста мешуданд. Аз сӯи дигар онҳо ба манзури ёфтани идеяҳои мусиқавӣ ба манобеи дигар ҷуз он чӣ, ки то он замон дар дастрасиашон буд, рӯй меоварданд. Яке аз муҳимтарини чунин манобеъ оҳангҳои маҳаллӣ, минтақавӣ ва мардумии сарзаминҳои гуногун ва дурдаст буд, ки мазмуни онҳо дар назари оҳангсозон тоза ва ҷолиб менамуд. Ин оҳангҳо гоҳ вазни печидатар аз мусиқии суннатӣ ва таърихӣ доштаанд. Бар ҳамин равол оҳангсозон қаламравҳои тозае дар вазнҳои душвортар кашф мекарданд. Инак, таи ин фасл ба баррасии вазнҳои дигар мегузарем ва он чиро то кунун гуфтем, такмил медиҳем.

63. **Мизонҳои ланг**

Дар параграфи 17 (фасли дуюм) вазнҳои мусиқӣ ба чаҳор гуна тақсим шуда ва ҳамон ҷо шарҳи гунаи чаҳорум, вазнҳои печида ва номуназзамро ба баъд монда будем. Ҳамчунин дар параграфи 14 гуфтем, ки «...давраҳои чаҳор, панҷ, шашзарбаӣ қобили шаклгирӣ дар эҳсоси инсон ҳастанд…» ва дар ҳамон ҷо дар бораи давраҳои зарбии дузарбаӣ ва сезарбаӣ ишорае рафт. Инак, давраҳоеро, ки аз маҷмӯъи ададҳои 2 ва 3 ташкил шудаанд, баррасӣ мекунем.

Мизоне, ки сурати касри он маҷмӯъе аз ададҳои 2 ва 3 бошад, мизони ланг хонда мешавад. Яке аз гунаҳои мизони ланг мизони $\frac{5}{4}$ аст, мизоне, ки аз 2+3 ё 3+2 чаҳорякӣ ташкил шуда, зарбаи нимқавӣ рӯи зарбаи сеюм ё чаҳорум меафтад.

1. зарбаи нимқавӣ рӯи зарбаи сеюм :

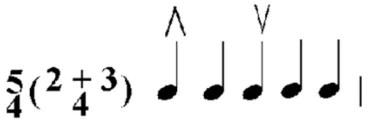

2. зарбаи нимқавӣ рӯи зарбаи чаҳорум :

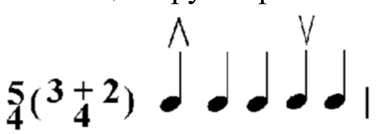

Шакли 193 *

* Дар ин мисол зарбаи нимқавӣ бо аломати V нишон дода шудааст.

Дар поён ду намунаи оҳанг ба вазни $\frac{5}{4}$ нишон дода шудааст :

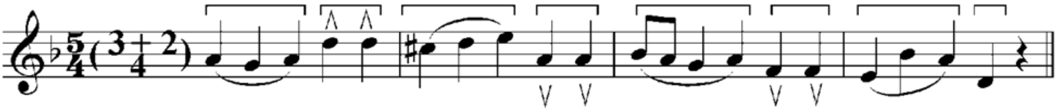

Шакли 194а

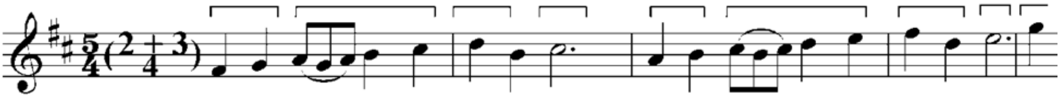

Шакли 194б

Равшан аст, ки агар воҳиди зарба дар боло «ҳаштякӣ» бошад, махраҷҳои касри мизон адади 8 хоҳад буд.

Гунаҳои дигари мизони ланг $\frac{7}{8}$ (эҳтимолан $\frac{7}{4}$), $\frac{11}{8}$ (ва $\frac{11}{16}$) ва ғайра аст. Ба таври куллӣ тақсимҳо ва таъкидҳои мизонҳои ланг бар хилофи мизонҳои сода ва таркибӣ мушаххас нест ва дар ҳар касри мизони ланг (ва вазни он) бояд бар ин нукта, ки кадом зарб ниммуаккад аст, огоҳ буд (дар намунаи 194а зарбаи чаҳорум ва дар намунаи 194б – зарбаи сеюм ниммуаккад аст). Аз ин рӯ, таҳлили вазн дар мизонҳои ланг ва шинохтани зарбаҳои ниммуаккад ва номуаккад бештар ба гӯшҳои варзида ниёз дорад. Барои ин, ки ба аҳамияти таъкид бештар пай бибарем, намунае дар поён меоварем, ки дорои касри мизони $\frac{8}{8}$ аст (ва бинобар ин, зоҳиран, мизони ланг нест). Аммо аз он ҷо, ки зарбаҳои ниммуаккад бар ҳаштякиҳои чаҳорум ва ҳафтум меафтанд (1, 4, 7), мизонро ланг мешуморанд :

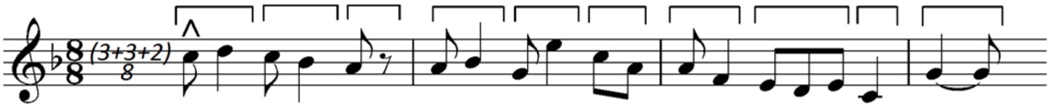

Шакли 195

Шумориш ё табақабандии вазнҳои ланг кори андаке имконнопазир аст. Зеро ба ғайр аз он, ки шумораи онҳо мумкин аст ба теъдоди ҳамаи рақсҳо ва вазнҳои ланги мусиқӣ дар миёни мардуми саросари ҷаҳон бирасад, дар дунёи мусиқии имрӯз ҳар оҳангсозе эҳтимолан дар паи он аст, ки ба ёрии андеша ва муҳосибаи хеш сохтори тозае барои вазни мусиқии худ пайдо бикунад.

Мисоли хеле намоёни ин амалро дар мусиқии композитории тоҷик ёфта

метавонем. Медонем, ки дар мусиқии суннатии тоҷик вазнҳои ланг хеле фаровон густариш ёфтаанд. Дар Шашмақоми воло ҳатто зарбест бо номи «зарби ланг» – усули талқин. Зарбҳои мақомҳои кӯҳистони тоҷик – фалаки кӯлобӣ ва фалаки помирӣ – дорои намунаҳои зиёде аз мизонҳои ланг мебошанд. Яке аз чунин зарбҳо (усулҳо) бо унвони «зарби равона» дар анъанаи фалаки кулобӣ ҷо дорад. Он моҳиятан зарби ланг аст. Бо воҳиди зарбаи ҳаштякӣ дар маҷмӯъ он аз панҷ зарба (2+3) иборат буда, таъкидҳоеро доро аст, ки ба зарбаҳои якум ва сеюм меоянд :

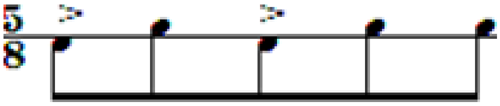

Шакли 196

Композитори маъруфи тоҷик Абдуфаттоҳ Одинаев (1938 – 2010) дар асари барҷастаи худ пйесаи консертии «Фалак» барои дутор (думбра) ва оркестри симфонӣ (1973) ин зарби суннатиро зерасоси асари худ интихоб кардааст. Дар назари аввал ӯ ба зарби равонаи суннатӣ каме тағйирот даровардааст : ба ҷои зарбаҳои муаккади якум ва сеюм, ӯ зарби равонаи суннатиро бо зарбаҳои муаккади якум ва чаҳорум истифода бурдааст :

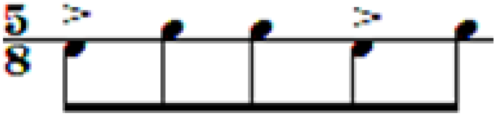

Шакли 196

Чунин ҷойивазкунӣ дар зарби суннатӣ боиси баҳсҳое гардид, ки гӯё композитор онро «нодуруст» истифода бурда бошад. Воқеан ин композитори лаёқатманд ҳанӯз дар замони худ асосу табиати мусиқии суннатиро мушикофона омӯхта, ба он чунон дил баста буд ва медонист : аввал ин, ки дар мусиқии суннатии тоҷик принсипи асл-фаръ чунон фаъол аст, ки як зарб (айни ҳол «зарби равона») метавонад дар гунаҳо (фаръҳо)-и зиёди худ намоён шаваду мустақилона фаъолият бикунад. Бинобар ин дар ҷавоб ба онҳое, ки шакку шубҳа пайдо карданд, гуфтанием, ки композитор А. Одинаев ин амалро огаҳона иҷро кардааст. Ин ҷойивазшавии таъкид ягон заррае зебогии набзи ин зарби машҳури тоҷикиро накоҳондааст. Дуюм ин, ки дар талқини нав зарбаи қавӣ нигаҳ дошта шуда, танҳо зарбаи нимқавиро иваз гардидааст. Дар тӯли асар

зарбаи қавӣ ҳамеша набзро ба даст мегирад ва ин аз ибтидои асар эҳсос карда мешавад ба он дараҷае, ки касро ба ин набз ворид месозад :

А. Одинаев. Фалак. Пйесаи консертӣ. Муқаддима.

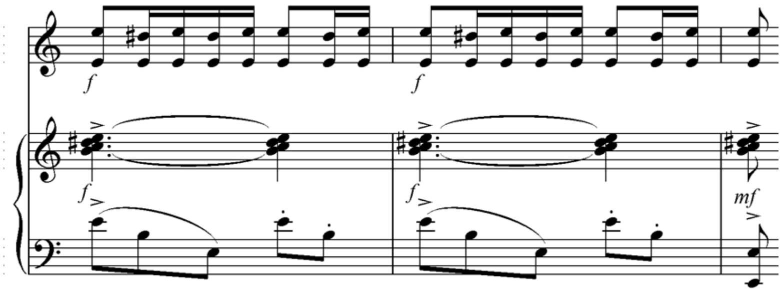

Шакли 198

Барои пурратар гардонидани ин эҳсосоти набзӣ композитор ҷо-ҷои асар рӯи зарбаҳои якум ва чаҳорум бо аломат таъкидро мушаххас мегардонад:

А. Одинаев. Фалак. Пйесаи консертӣ. Оҳанги якуми асосӣ.

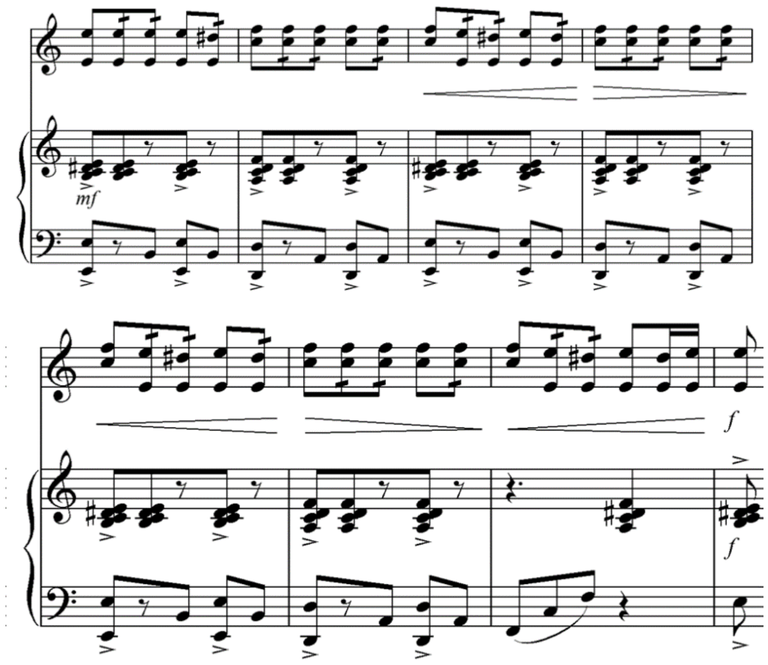

Шакли 199

Сеюм ин, ки табиати зарбҳои ланг чунин аст: бо нигаҳдошти зарбаи қавӣ дар дохил зарбаи нимқавӣ метавонад ҷои худро иваз кунад. Аз ин рӯ, ивазшавии таъкид serрангии зарбро меафзунад. Ба василаи ин талқин нерӯву иқтидори зарб намоёнтар мегардад.

Композитори дигари тоҷик Шӯҳрат Ашӯров (1962 – 2016) зарби равонаро дар опереттаи «Кони пурганҷ» зерасоси лейтмотиви ишқу муҳаббат интихоб кардааст :

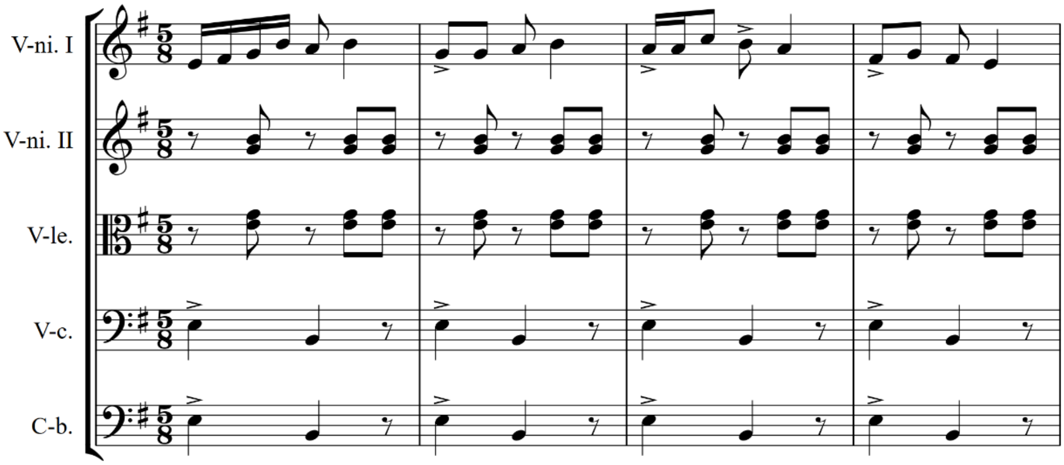

Шакли 200

Дар мусиқии суннатии мақомоти кӯҳистони тоҷик, Фалак, зарбҳои дигаре низ ба зумраи зарбҳои ланг дохил мешаванд[62]. Аз ҷумла,

- ❖ зарби шикаста, ки дар он зарбаҳои сеюм ва шашум муаккаданд

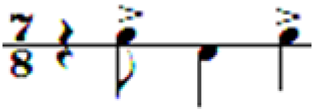

Шакли 201

- ❖ зарб, шакли аслӣ бо зарбаҳои муаккади якум ва чаҳорум :

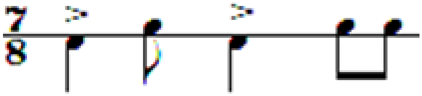

Шакли 202

- ❖ зарб, шакли фаръӣ. Дар он зарбаҳои якум ва чаҳорум муаккад мебошанд :

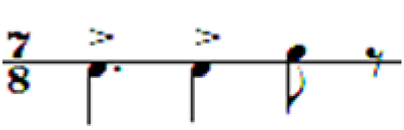

Шакли 203

---

[62] Ҳамаи зарбҳои фалак аз манбаҳои зерин оварда шудаанд: Каримов С. Фалак. Китоби дарсии амалӣ. – Душанбе: «R-Graphe». – 2019. – 400 с. Одинаев С. Барномаи таълимии таблакнавозӣ. – Душанбе. – 2017 – 20с; Азизӣ Ф., Каримов С. Фалакхонӣ. Барномаи таълимӣ барои аспирантураи эҷодӣ. – Душанбе:«Аржанг». – 2014 – 31с.

Дар баробари ин мизонҳое вомехӯранд, ки зоҳиран муназзаманду дар воқеъ ба мизони ланг таалluқ доранд. Ба ҳайси намунаи чунин зарб метавон зарби ситоиш (аз анъанаи фалаки помирӣ)-ро овард :

- ❖ зарби ситоиш дар шакли аслии худ аз ҳашт ҳаштякӣ иборат аст. Вале аз ин зарбаҳои муназзам танҳо чаҳортои он муаккаданд – якум, дуюм, чаҳорум ва ҳафтум :

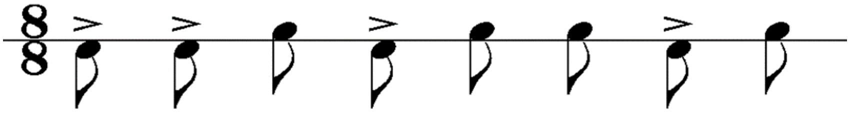

Шакли 204

Яке аз шаклҳои фаръии ин зарб зери унвони зарби сафарӣ дар анъанаи фалаки кулобӣ омили пайдоиши жанри дигар – жанри фалаки сафарӣ гардидааст. Дар он ҳамаи зарбаҳои тоқ муаккаданд. Бинобар ин зарби сафарӣ ба зарбҳои ланг мансуб нест :

Шакли 205

Тавре қайд шуд, зарбҳои ланг дар шоҳасари тоҷикон Шашмақом хеле фаровон ҷо доранд. Дар сабтҳои нотавии Шашмақом ба ҳайси воҳиди зарбаи онҳо дерандҳои гуногун истифода бурда шудаанд. Дар ин китоби назариявӣ огаҳона ҳамаи усулҳои лангро бо як воҳиди зарба – ҳаштякӣ мешуморем, то ки мафҳуми ин усулҳо ба ҳунарҷӯ равшантар гардад. Инак, якчанд намунаи навъи лангро аз Шашмақом мисол меоварем :

- ❖ гардун – усули шонздаҳзарбаест, ки дар он зарбаҳои 1, 5 ва 11-ум муаккаданд :

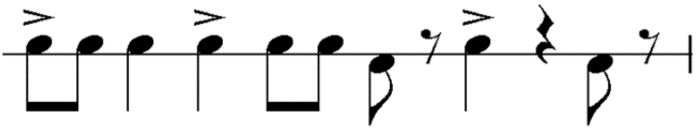

Шакли 206

- ❖ талқин (инчунин бо унвонҳои талқинчаву чапандоз) – усули нӯҳзарбаест, ки дар Шашмақом хеле гуногунранг истифода бурда шудааст. 1) бо зарбаҳои муаккади 1 ва 7 :

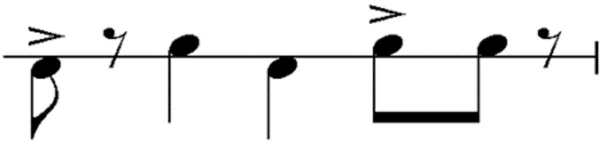

Шакли 207

2) бо зарбаҳои муаккади 3 ва 7:

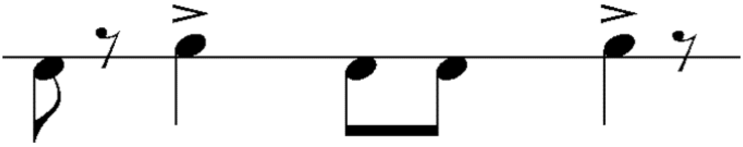

Шакли 208

3) бо зарбаҳои муаккади 3 ва 8 :

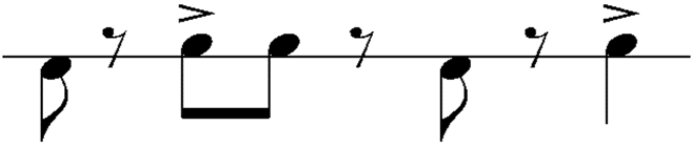

Шакли 209

- ❖ савт – усули даҳзарбаӣ, бо зарбаҳои муаккади 2 ва 9 :

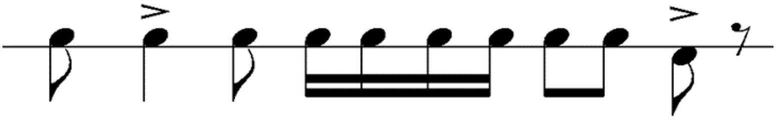

Шакли 210

Албатта, ҷо доштани мизонҳои ланг дар мусиқии суннатии тоҷик, бо овардаи мо маҳдуд нест. Аз ин рӯ, қариб ҳар як композитори тоҷик аз вазну зарбҳои зебои мусиқии суннатии тоҷик фаровон истифода бурдааст.

64. **Тақсимҳои ланг**

Дар мусиқии композиторii анъанаи аврупоӣ ҳар зарбаи вазн (ва ҳар шакли нота) метавонад ба ғайр аз тақсимҳои дугуна ва сегуна ва зарбаҳои омехтаи он ҳарду, ба шумораи дигаре тақсим шавад. Масалан, як чаҳорякӣ метавонад, илова бар зарбаҳои дугуна (ва зарбаҳои ҷуфтӣ аз он

– ҳаштякӣ, шонздаҳякӣ, сивудуякӣ ва диг.) ва сегуна (ҳаштякиҳои се бар ду, шонздаҳякиҳои шаш бар чаҳор), ба панҷ (панҷ шонздаҳякӣ) ва ҳафт (ҳафт сивудуякӣ) ва ғайра тақсим шавад.

Одатан дар тақсими ҳар чаҳорякӣ ба ду, ҳар як ба шакли ҳаштякӣ [шакли 211а] ва дар тақсими ҳар чаҳорякӣ ба чаҳор, ҳар як ба шакли шонздаҳякӣ баробар мешавад [шакли 211б]. Бадеҳӣ аст, ки ин қоида дар мавриди ҳар як шакли нота ҷо дорад. Масалан, дар тақсими бутун ба ду, ҳар зарба ба ним баробар аст [шакли 211в] ва дар тақсими он ба чаҳор [шакли 211г], ҳар қисм шакли чаҳорякиро доро хоҳад буд :

а в

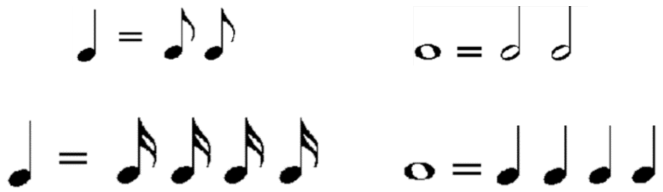

б г

Шакли 211

Аммо нуқси хати мусиқӣ дар он ҷост, ки агар яке аз шаклҳои нота ба се ё панҷ зарбаи баробар тақсим шавад, шакли муайяне барои ин зарбаҳо вуҷуд надорад. Сабаби ин, ки тақсимҳои ғайр аз дутоиро дар назарияи мусиқӣ танҳо ба ёрии нишонаҳои ҷанбаии тақсимҳои дутоӣ мешиносанд, низ ҳамин нукта аст.

Чунон, ки дидем дар тақсимҳои сетоӣ барои рафъи ин душворӣ адади 3 ва нишонаи шабеҳ ба хати иттисол (триол) ба кор мебаранд. Ҳамин нишона барои тақсимҳои ланг низ ба кор бурда мешавад. Дар мавриди охир тавзеҳи дигар низ лозим аст. Ҳар гоҳ, масалан, шакли нимро ба ҳафт тиккаи баробар тақсим кунем, тиккаҳои ҳафтгонаро ба чӣ шакле бояд бинависем? Дар ҷавоб бояд гуфт, ки агар шакли нимро ба ҳашт тикка тақсим мекардем, тиккаҳоро ба шакли шонздаҳякӣ нишон медодем ва дар тақсими ҳафттиккаӣ (ланг) – аз он ҷо, ки адади 7 ба 8 наздик аст – тиккаҳои ҳафтгона низ ба ҳамон шакл, яъне шонздаҳякӣ, нишон дода мешаванд.

Ҳунарҷӯи мусиқӣ пас аз таҷрибаи кофии амалӣ, рафта-рафта худ ба роҳи ҳалли ин душвориҳо пай мебарад.

Нишонаи ошкоркунандаи тақсимҳои ланг монанди нишонае аст,

ки инчунин барои намоиши се бар ду (ё ду бар се) ва шаш бар чаҳор ва ғайра ба кор меравад :

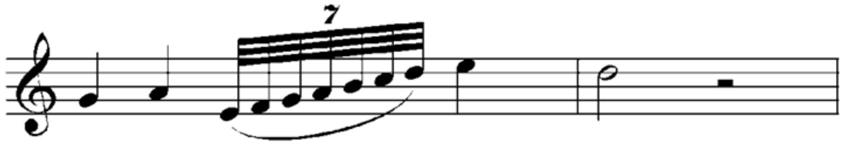

Шакли 212

Дар ин шакл чаҳорякӣ ба ҳафт сивудуякӣ тақсим шудааст.

Дар мусиқии суннатии тоҷик низ ин қоида ҷо дорад. Одатан он зимни хусусияти суннати худ зоҳир мегардад. Тавре, ки дар боло гуфта шуд, ҳам Шашмақом ва ҳам Фалак ба системаи зарбӣ асос меёбанд. Қолабзарбҳо симои жанрии композитсияҳоро дар ин ҷо нишон медиҳанд. Дар ҷараёни ҳамроҳшавии ин қолабзарб бо хати оҳангӣ (ва инчунин шеърӣ) ба зарбаҳои қолабзарб тобишҳои нав илова мегардад : як зарба ба ду тақсим мешавад, ҷои сукут пур мегардад ва ҳоказо. Мисоли содатарини чунин вазъро зимни усули гардун меоварем :

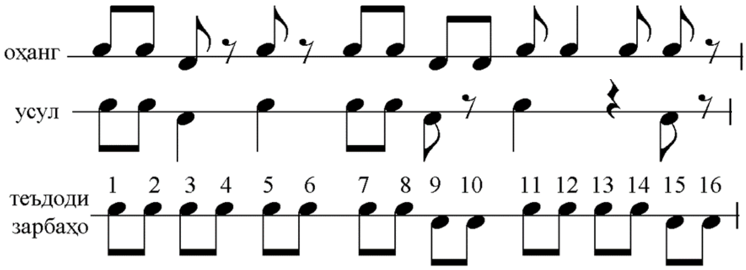

Шакли 213

Аз мисоли шакли 213 дида мешавад, ки зарба-сукутҳое, ки дар усули гардун ҳастанд (зарбаҳои 10, 13, 14, 16), ҳама (ба ҷуз 16) дар оҳанг пур карда шудаанд.

65. **Ҷумлаи мусиқӣ ва робитаи он бо мизон**

Мусиқӣ монанди калом, аз ҷумлаҳои бисёр равшан таркиб меёбад. Ҳар ҷумлаи мусиқӣ низ, на албатта монанди ҷумлаи каломӣ комилан равшан, метавонад ибораҳову «калимаҳо»-ро дар бар гирад. Калимаҳои мусиқиро шартан «мотив» меноманд.

Ҷумлаҳои мусиқӣ чунон гуногунанд, ки формулбандӣ ва дастабандии

онҳо хеле мушкил аст. Ва низ наметавон қоидаи мушаххасе барои шинохти «мотив»-ҳои мусиқӣ ва ҳадду марзи шаклҳояшон муайян кард. Бархе аз ҷумлаҳои мусиқӣ метавонанд ба ҷумлаҳои хурдтар ва аҳёнан ғайрикомил тақсим шаванд. Ҷумлаҳои хурдтари даруни як ҷумлаи калонтарро «ибораоҳанг» мегӯянд. Ибораоҳангҳо низ гоҳ ба порчаҳои хурдтари гуногунҳаҷм тақсим мешаванд, ки онҳоро «мотив» меноманд. Намунаи поён ҷумлае аст, ки метавон онро ба ибораҳои оҳангӣ ва порчаҳои хурдтар – мотивҳову тиккаҳои гуногунҳаҷм тақсим кард :

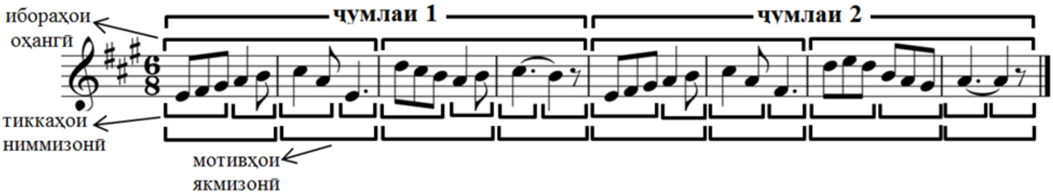

Шакли 214

Оҳанги шакли 214 дар умум ба ду ҷумла тақсим шудааст. Ҳар ҷумла ду ибораоҳангро дар бар мегирад. Ин ду, дар навбати худ, ба қисмҳои хурдтари якмизонӣ ва ниммизонӣ тақсим мешаванд. Ин порчаҳоро метавон «мотив» ё «тиккамотив» номид.

Оғоз ва поёни ҷумлаи мусиқӣ, ибораоҳанг ё қисми мушаххаси ибораоҳанг мумкин аст бо оғоз ё поёни мизонӣ ҳамзамон шавад. Дар ин маврид ин оғоз ё поён метавонад ба зарбаи қавӣ, нимқавӣ ё заифи мизонӣ ҳамзамон бошад. Ҷумлаи поён ва ҳамаи тиккаҳои хурдтари он аз охирин зарбаи мизон $\frac{4}{4}$ оғоз шудааст* :

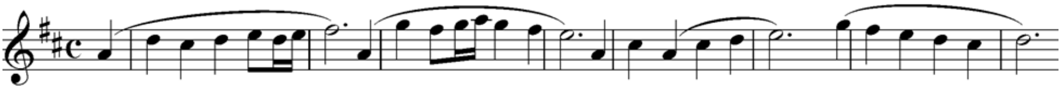

Шакли 215

*Оғози ҷумлаеро, ки дар зарбаи заиф қарор мегирад, истилоҳан «болозарб» (Auf Takt ё up beat) меноманд.

Саршавии ҷумлаи мусиқӣ ва хусусан ба поён расидани он рӯи зарбаи қавӣ, нимқавӣ ё заиф бар ҳолати баёнии он ҷумла таъсири ошкоре мегузорад. Аз ин рӯ, қоидае вуҷуд надорад, ки ҷумла бо кадом зарба оғоз шавад ё ба поён расад. Аммо ин ду гуна поёнро бо ду истилоҳ мушаххас кардаанд: агар нотаи поёни ҷумла бар рӯи зарбаи қавии мизон биафтад (монанди шакли 214) ин поёнро «фароварди музаккар» (ё «кадански

музаккар») ва поёни рӯи зарбаи заиф (ё қисми заифтари мизон)-ро «фароварди муаннас» (ё «кадани муаннас») мегӯянд. Дар поён намунае аз фароварди муаннас нишон дода мешавад :

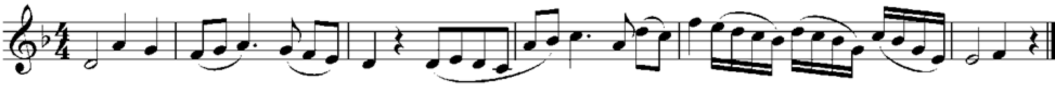

Шакли 216

66. **Табдили қисми қавӣ ба қисми заиф (ё нимқавӣ)-и мизон**

Дар мукаддимаи фасли ҳозир гуфта шуд, ки қисми қавӣ (ё муаккад)-и мизонро гоҳ метавон бо қисми заиф (ё нимқавӣ) иваз кард. Дар ин сурат «мафҳум»-и оҳанг, албатта, тағйир хоҳад ёфт. Дар шакли 217 ду оҳанг оварда шудааст, ки чунин тағйире дар онҳо имконпазир аст :

1)

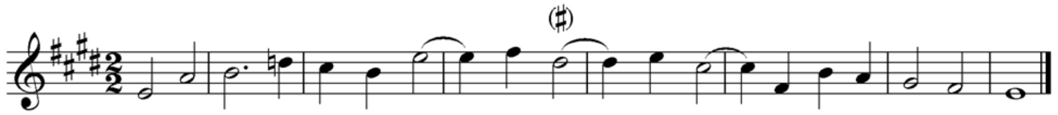

2)

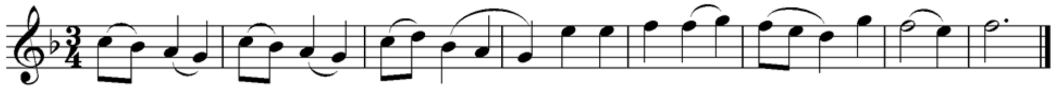

Шакли 217

Пеш аз он, ки оҳангҳои тағйиркардаро нишон диҳем, лозим аст, нуктаеро ёдоварӣ кунем. Ин ҳар ду оҳанг бо фароварди музаккар ба поён расидаанд ва агар бихоҳем, ки дар оҳангҳои тағйиркарда низ ба чунин фаровард бирасем, бояд дар як-ду мизони охир тасҳеҳи хурде ба амал оварем* :

1)

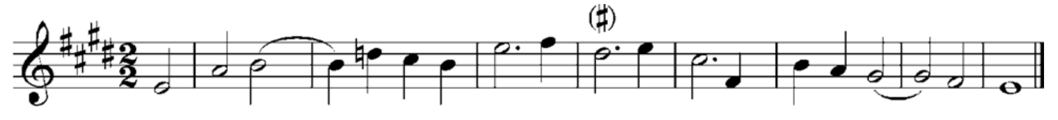

2)

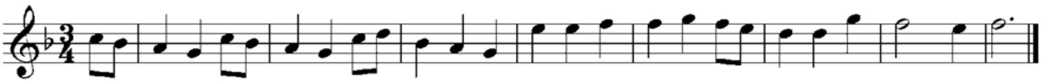

Шакли 218

* Намунаҳои 1 ва 2-ро дар шаклҳои 217 ва 218 бо ҳам муқоиса кунед.

Дар ду намунаи шакли 217 дар «талқин»-и шакли 218 оҳанг ба гунае сохта шудааст, ки тағйири зарбаҳои қавӣ, нимқавӣ ё заиф равшан эҳсос нашавад. Вале шунавандаи озмуда ихтилофи «мафҳум»-и онҳоро бо ин ҳол ҳам дарк хоҳад кард.

67. **Нуктае дар бораи синкопа**

Дар фасли дуюм гуфта шуд, ки яке аз роҳҳои иваз кардани низоми зарбаҳои қавӣ, нимқавӣ ва заиф, истифодаи синкопа аст. Дар ҳамон ҷо бо нишон додани чанд намуна ва тавзеҳҳо дар бораи онҳо чунин натиҷа гирифтем, ки ҳарчӣ пораи заифи синкопа кӯтоҳтар бошад, баёни мусиқӣ изтиробангезтар аст. Ин мисолҳо чунин гунаҳои синкопаро нишон медиҳанд :

1) пораи аввал (заиф)-и синкопа аз назари шакли нота (деранд) дарозтар аз пораи дуюм (пораи қавӣ) мебошад; мисоли онро дар намунаи шакли 217, шумораи 1, мизонҳои 3 ба 4, 4 ба 5, 5 ба 6 ва дар шакли 218, шумораи 1, мизони 1 ба 2 нигаред;

2) ду пораи синкопа бо ҳам баробаранд; ба ин навъ намунаи шакли 46 дар фасли дуюм, параграфи 22 мисол шуда метавонад.

3) пораи аввали синкопа кӯтоҳтар аз пораи дуюм бошад. Чунин намунаро дар лаҳзае аз Сонатаи Л. Бетховен мебинем :

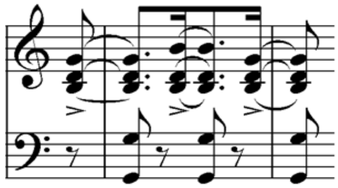

Шакли 219

Ва синкопаи айнан ҳамин навъро дар лаҳзае аз пйесаи «Се лаҳни эронӣ»-и композитор Парвизи Мансурӣ вомехӯрем :

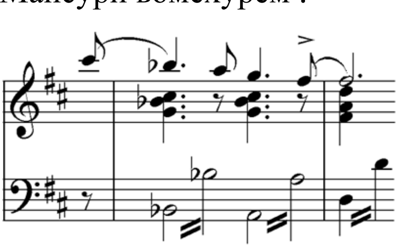

Шакли 220

Дар ин намунаҳо сурати синкопа чанд бор такрор мешавад ва пораи аввал кӯтоҳтар аз пораи дуюм аст. Дар намунаи нахуст пораҳои ҳаштяки нуқтадор бо аккордҳои[63] якнавохт пешниҳод мешаванд ва нақши нотаҳои «сол»-и октаваӣ (дар ҳомили зер) дар ошкор сохтани сурати синкопа аст. Дар намунаи дуюм [шакли 220] сурати синкопа танҳо як бор намудор мешавад: «фа»-и ҳаштякӣ дар поёни мизони аввал ба «фа»-и ними нуқтадор дар мизони баъдӣ пайваст мешавад. Дар ҳар ду намуна баёни мусиқӣ ҳаяҷони бузургеро ба вуҷуд меоварад. Сабаби ин ҳаяҷонро то андозае метавон чунин гуфт:

- ҳар деранд метавонад ба derandҳои хурдтар тақсим шавад. Пораҳои ин тақсим ҳарчӣ хурдтар шаванд, нисбати қувват ва заъфи онҳо ба якдигар зарофат ва ҳассосияти бештареро менамоёнад. Ба тақсимоти поён, ки танҳо тақсимоти содаро нишон медиҳад, аҳамият медиҳем :

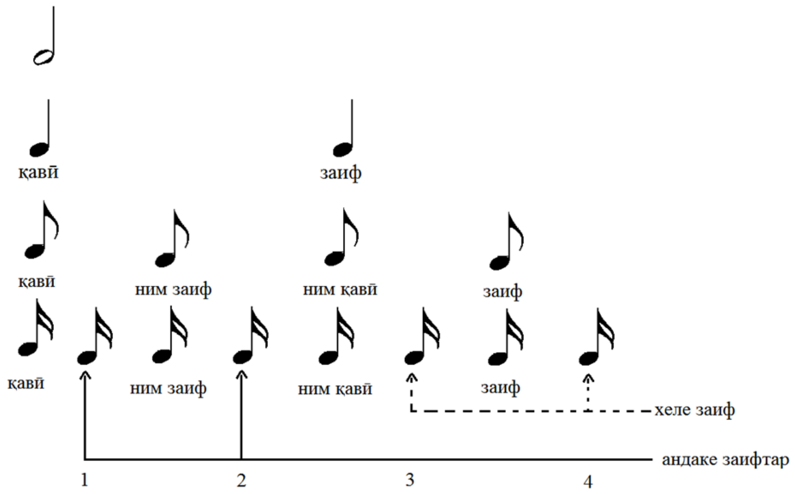

Шакли 221

Ҳар гоҳ «деранд» ним шавад, ними нахуст қавӣ ва ними дуюм заиф хоҳад буд. Инак, агар ними қавӣ боз ба ду ним тақсим шавад, ин нимаҳои дугуна ҳамин нисбатро ҳамчунон дар робита бо ҳам ҳифз мекунанд. Ва ҳар гоҳ ними заифи дуюмин нисф шавад, қуввати ин ду пора аз пораи нахуст камтар хоҳад буд, монанди он, ки деранди $^{1}/_{4}$ дуюмӣ заифтар аст аз деранди $^{1}/_{4}$ аввалӣ.

Аз ин рӯ, метавон дарк кард, ки шаклҳои шонздаҳякӣ, ки дар шакли 221 бо шумораҳои 1, 2, 3, 4 мушаххас шудаанд, ҳанӯз аз назари қувват ва

[63] Accord (франс.) – якчанд нота, ки ҳамзамон ба садо медароянд (ниг.: фасли ёздаҳум).

заъф бо ҳам баробар нестанд ва аз қавитарин то заифтарин ба ин тартиб танзим мешавад: нахуст нотаи 1, сипас – 3, пас аз он – 2 ва дар поён – 4. Инак, мефаҳмем, ки чаро дар шаклҳои 219 ва 220 ҳаяҷони мусиқӣ аз гунаҳои пеш аз он бештар аст: пайванди пораи хеле заиф ба қавӣ ё нимқавӣ ва низ нишонаи маснӯъии таъкид ин хаяҷонро тақвият медиҳад.

68. **Вазнҳои махлут**

То кунун бо чаҳор гуна вазн шинос шудем: 1) вазни дутоӣ, 2) вазни сетоӣ, 3) вазни таркибӣ, 4) вазни номуназзам. Акнун хоҳем донист, ки аз омехтани вазнҳои чаҳоргона, вазнҳои махлут ба даст меоянд. Вазнҳои махлут ба ду сурати гуногун зоҳир мешаванд:

а) **вазни махлут дар идомаи оҳанг** – дар ин вазъ вазнҳои мизонҳои як оҳанг ба ёрии тағйири касри мизон ё нишонаҳои дигар, ки дар фасли даҳум бо онҳо шинос хоҳем шуд, иваз мешаванд [шакли 222]:

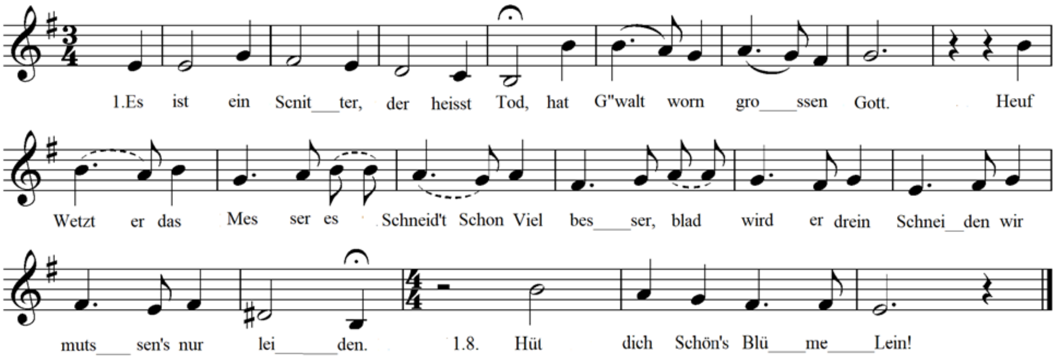

Ин оҳанг (як таронаи омиёнаи ғарбӣ) бо вазни $\frac{3}{4}$ оғоз шуда ва дар поён (мизонҳои 17 ва 18) касри мизон ва вазни он ба $\frac{4}{4}$ тағйир ёфтааст. Нишонаи фермата, дар мизони 16, рӯи нотаи «си» ба маънои он аст, ки ин нота бояд қариб ду баробар кашидатар иҷро шавад (дар бораи ин нишона ниг.: фасли даҳум).

Аксаран истифодаи нишонаи ферматаро дар жанри романс бо мазмуни шеър мутобиқ карда, дар авҷи асар меоваранд, ки композитсияи романсро хеле табиӣ ва мавзун менамояд. Чунин истифодаи он вазнро бидуни табдили касри мизон, дар дохили вазни асосӣ тағйир медиҳад. Яке аз намунаҳои беҳтарин ва зебои истифодаи чунин авҷ дар романси

машҳури композитори тоҷик Фазлиддин Шаҳобов «Интизорӣ» (ш. А. Шукӯҳӣ) мушоҳида мешавад. Дар ҷумлаи авҷӣ композитор аввал бо амри ritenuto суръатро хеле кашидатар гардонида, сониян, ферматаро чунон бамаврид хуб истифода бурдааст, ки гӯё вазн иваз шуд. Ва танҳо бо амри A tempo суръати пешина барқарор мегардад. Ба ин лаҳза шунаванда муддате ҷо доштани вазни махлутро нисбат медиҳад :

Шаҳобов Ф. Интизорӣ,
ш. Шукӯҳӣ А.

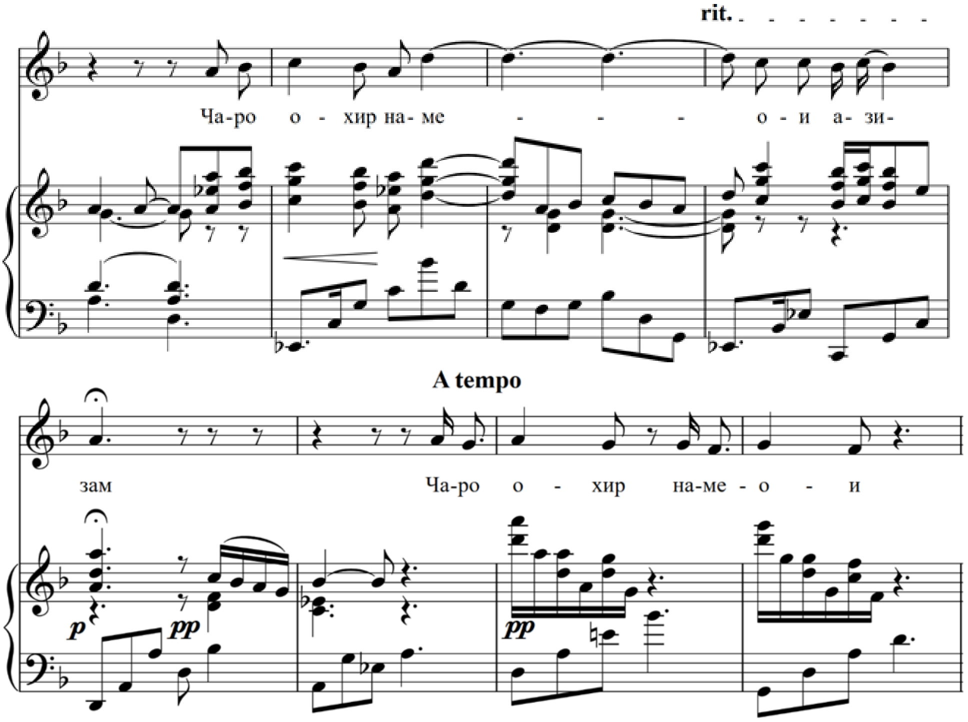

Шакли 223

Дар ҳақиқат тағйири таркиб вазнро метавон бидуни табдили касри мизон ва танҳо бо таъвизи суръату ҳолат нишон диҳад ва чунин мисолро дар мусиқии созии классикӣ низ дида метавонем. Масалан, дар яке аз сонатаҳои Бетховен барои фортепйано (К[64] 13, до-минор) аз оғоз то мизони ҳаждаҳум мусиқӣ ҳаракати тунд дорад ва аз мизони 18 – ҳаракат суст мешавад ва нишонаи Grave – фармоне бар ин тарзи иҷрост. Ҳаракати ахир чаҳор мизон идома меёбад ва сипас, бо фармони Allegro molto con brio (мизони 27) ҳаракати мусиқӣ дубора тундии пешинаи худро ба даст

[64] Ҳарфи «К» (аз калимаи «кор») айнан ба ҷои «op.» (аз калимаи «opus» – ба маънои «асари мусиқӣ»-и оҳангсози муайян) дар ин китоб ба кор меравад.

меоварад. Дар намунаи шакли 224 танҳо сивупанҷ мизони он оварда мешавад :

Бетховен Л. Соната, К. 13, до-минор

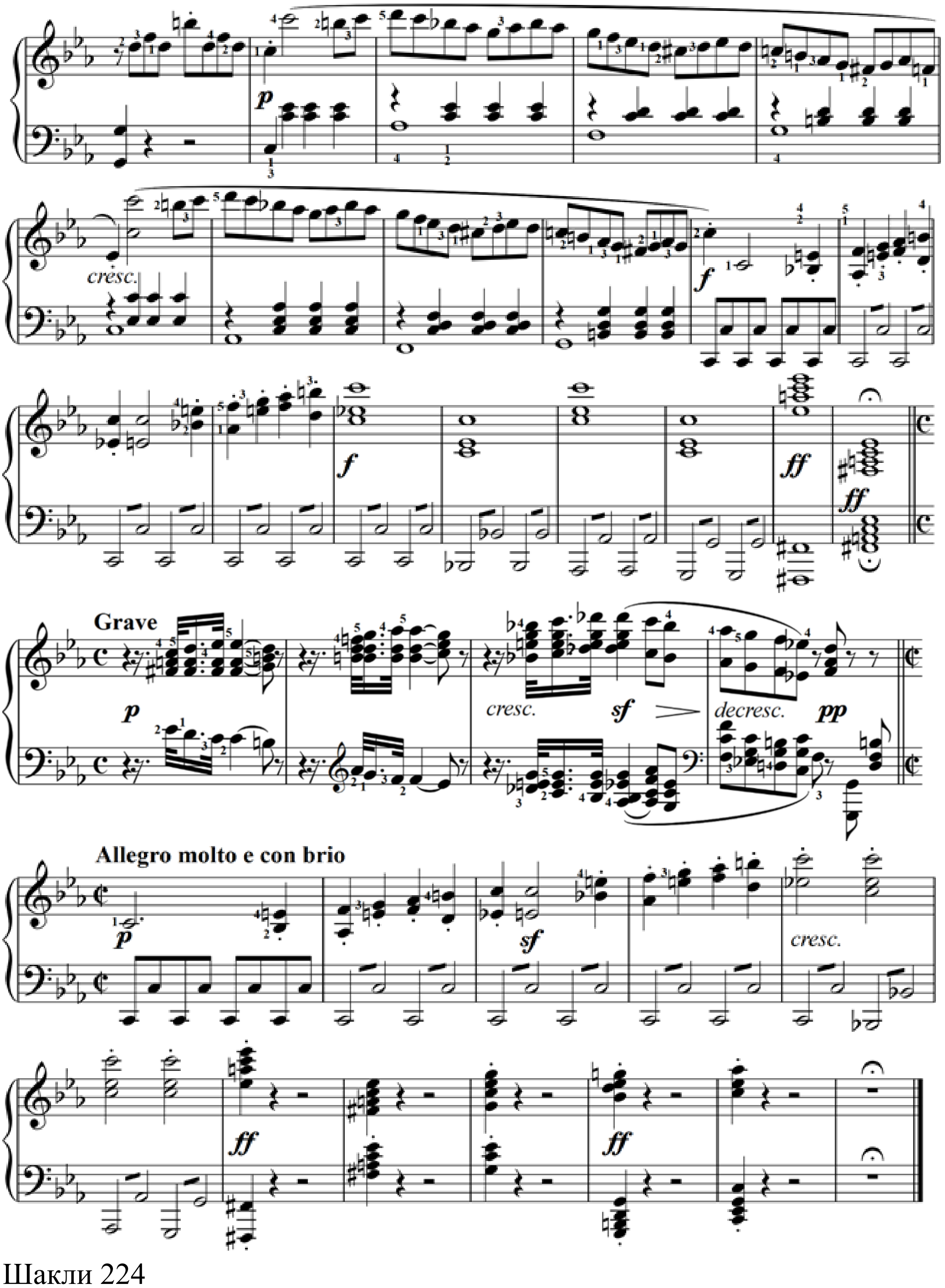

Шакли 224

Мисоли дигареро аз нахустин операи тоҷик «Шӯриши Восеъ» композитор С. Баласанян меоварем. Дар постлюдияи оркестрӣ муаллиф бо истифодаи вазни махлут дар идомаи оҳанг якҷоя бо амри Delargando намоиши сеюмро ба анҷом мерасонад.

Баласанян С. Операи «Шӯриши Восеъ». Постлюдияи намоиши III

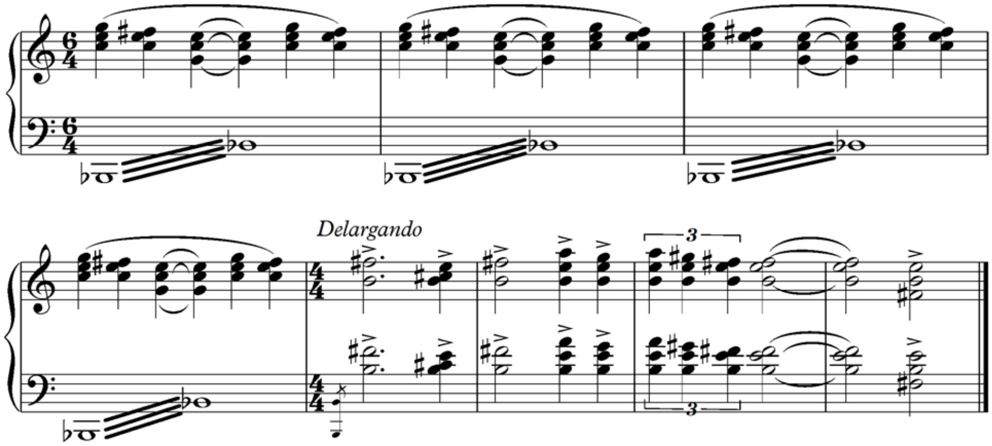

Шакли 225

Хулоса, вазни махлут дар идомаи оҳанг ҳам ба воситаи иваз кардани касри мизон ва ҳам бидуни он, тавассути иваз кардани суръат ба амал меояд.

б) **вазни махлути ҳамзамон** – дар мусиқии бисёровоза гоҳ якчанд овоз бо тақсими содаи дутоӣ ва овозҳои дигар бо тақсими сетоӣ ҳамзамон пеш мераванд. Ин вазъ низ гунаҳои зиёде дорад, ки се намунаи содатарини онҳо дар зер нишон дода мешаванд :

Гайдн. Соната барои ф-но, C-dur. Op.17 Nr.4

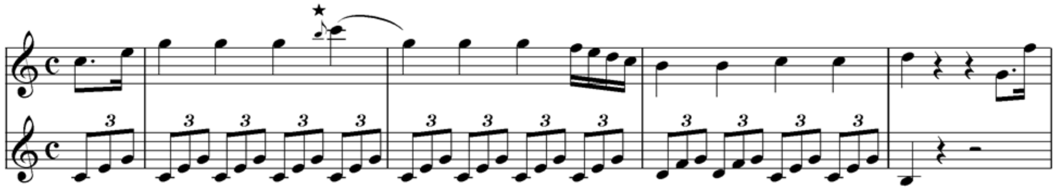

Шакли 226

*нотаи «си»-и хурдакак пеш аз «до» (мизони аввал зарби чаҳорум)-ро мо ҳанӯз намешиносем ва тавзеҳи онро дар фасли даҳум дар параграфи 71 хоҳем дид.

Миршакар З. Пйеса «Дурахшҳо»

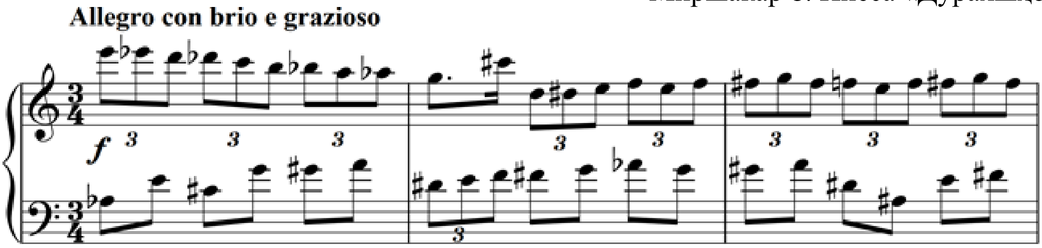

Шакли 227

Ҳикматов Қ. Сонатина №2, қисми II

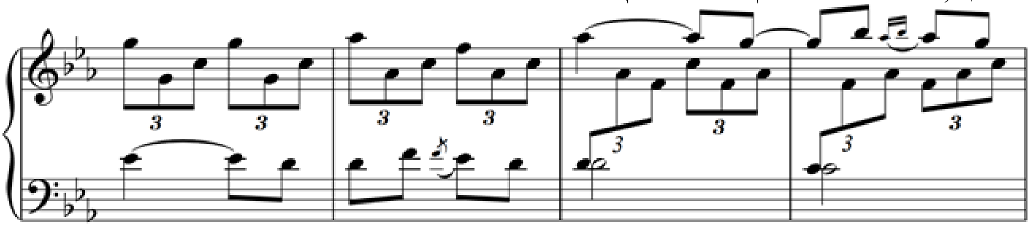

Шакли 228

Дар ду намунаи боло [шаклҳои 227 ва 228] танҳо оғози зарбаҳои ҳар чаҳорякӣ (бо деранди ¼ нотаи чаҳорякӣ) бо ҳам ҳамзамонанд ва бақияи нотаҳои ду ҳомил нисбат ба ҳам пасупеш меафтанд.

69. **Лаҳзаҳои безарб**

Гоҳе дар асари мусиқӣ (ва бештар мусиқии давраҳои романтикӣ) баёни мусиқӣ метавонад чунон авҷ гирад, ки оҳангсоз ба манзури барҷастатар кардани таҷассуми ҳолати зарурӣ дар зарби мусиқӣ гӯё андаке таваққуф мекунад, то дар ин лаҳзаҳо савтҳои дилхоҳ зеботар ба гӯш бирасанд. Дерандҳои ин савтҳо ҳар андоза дароз ё кӯтоҳ бошанд, хурдтар аз нотаҳои маъмулӣ навишта мешаванд ва агар деранди шаклҳои нота дар ин лаҳзаҳо нобаробар бошад, арзишашон нисбат ба ҳам тақрибӣ аст:

Бетховен Л. Соната. Op. 27 №1

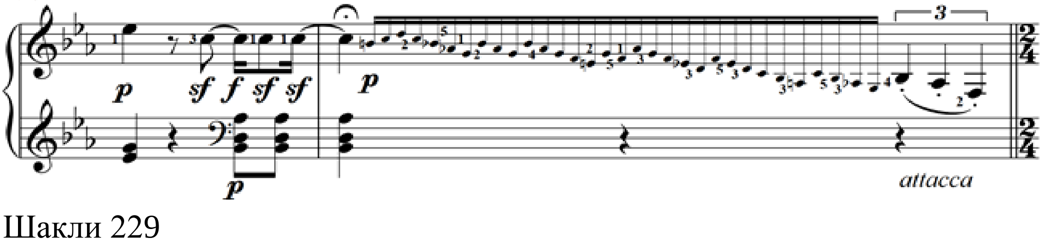

Шакли 229

70. **Интихоби вазни беҳтарин**

Шиносоие, ки мо то кунун аз вазнҳои дутой, сетой, таркибӣ, ланг ва низ махлуте аз онҳо ба даст овардаем, албатта ҷанбаи назарӣ дорад. Интизори он, ки ин китоб нақши ёд додани ҷанбаи амалӣ ва эҳсосии мусиқӣ на танҳо дар бораи вазн, балки дар бораи фосила, гамма, ташхиси нотаҳо (ки дар парвариши эҳсосу тарбияи малакаи мусиқавӣ ва барои «бо машқ барои ба даст овардани гӯши мутлақ» мусоидат мекунад) ва ғайраро низ ба ӯҳда дорад, интизори дуруст нест. Барои расидан ба ин ҳадафҳо дар мактабҳои мусиқӣ як силсилаи дарсҳо зери номҳои «Солфеджио», «Диктанти мусиқӣ» ва «Парвариши гӯш» тадрис мешавад, ки шинохти амалӣ ва эҳсосии мусиқиро бояд дар он дарсҳо аз хурдӣ омӯхт. Гоҳ аз рӯи касри мизони навишташуда метавон фаҳмид, ки оҳанг дар чӣ вазне аст. Вале, агар дарсҳои солфеджио ва диктанти мусиқиро фаро нагирифта бошем, бо шунидани оҳанг вазни онро муайян кардан амри маҳол аст. Ҳар гоҳ ҳунарҷӯе нерӯи ин таҳлилро аз аввал дошта бошад, онро бояд бар истеъдоди табиии ӯ вобаста кард. Истеъдоди муайян кардани вазн дар ҳар инсоне каму беш ҳаст (ҳатто агар ҷанбаи назарии вазнро надонад ва бо назарияи бунёдини мусиқӣ шинос набошад). Вале ин истеъдоди табиист, на фаҳмиши огаҳона. Омӯзиши назарияи мусиқӣ ба он мусоидат мекунад, ки ҳунарҷӯ матолиби назариро бо такйя бар он чӣ, ки ӯ аз мусиқӣ дармеёбад, фаро гирад. Ва низ ба ёрии он чӣ, ки аз матолиби назарӣ омӯхтааст, огаҳии бештаре дар бораи он чӣ, ки мешунавад, ба даст оварад. Дар ин бора дар параграфи 14 (оғози фасли дуюм) низ тавзеҳе дода шуда буд. Дар воқеъ майнаи сари инсон аст, ки тавоноии ҳифзи вазн, ташхиси таъкидҳо дар ҳар давраи вазн ва ғайраро дорад. Ин узв ба ёрии механизмҳои гуногуни худ ҳар касро, хоҳ мусиқидон бошад ё набошад, вомедорад, ки мусиқиро мувофиқи табъ қабул кунад ва дар бораи он ақидае пайдо кунад. Ҳар гоҳ асари мусиқие, масалан, ягон уфар, гардуне аз мақом, марш, симфония ё оҳанги маҳаллии рақси ғарбӣ ба гӯш бирасад, ҳар кас метавонад ҳамроҳ бо он бар рӯи миз кам-кам «зарб бигирад». Касоне, ки ба рақси дунафарӣ шинос ҳастанд, бидуни он ки мусиқидон бошанд, метавонанд ба осонӣ шиносанд, ки он оҳанг валс аст ва оҳанги дигар фокстрот. Ва низ метавонанд ҳамроҳи он бирақсанд. Оре, доштани ин истеъдод вобастагӣ ба огаҳие аз дониши назарии мусиқӣ

надорад, ҳарчанд ин дониш агар бо машқу азхудкунӣ тавъам шуда бошад, огаҳии касро ба ин эҳсос меафзояд ва сабаб мешавад, ки дар замони шунидани як оҳанг, нотаҳои он, пастубаландии савтҳои он ва дерандашонро ба осонӣ муайян кунад.

Акнун, нахустин нукта ин аст, ки агар оҳангеро бо вазни дутоӣ бинависем, нотаи онро бо касри мизони $\frac{2}{4}$ нависем ё $\frac{4}{4}$. Дар ин ҷо оҳанге бидуни мизонбанд ва касри мизон навишта шуда аст ва кӯшиши мо ин аст, ки бидонем кадом яке аз касрҳои мизони боло барои он муносиб аст (дар ин намуна нотаҳо бояд тоқа-тоқа ва хушк иҷро шаванд) :

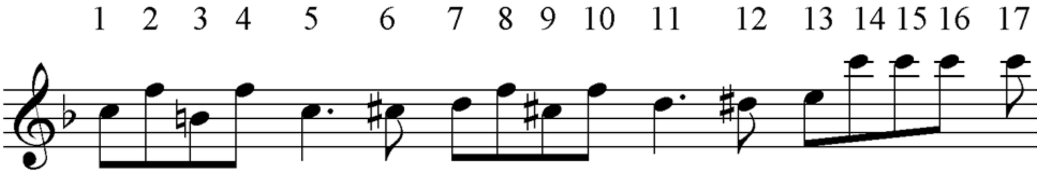

Шакли 230

Агар ба диққат ба ин оҳанг гӯш кунем, мумкин аст ба ин нукта пай барем, ки нотаҳои шумораи 1, 5, 7, 11, 13 ва 17 ба як андоза қавӣ ҳастанд. Бинобар ин метавон хатҳои мизонро пеш аз нотаҳои баршумурда, яъне миёни нотаҳои 4 ва 5, 6 ва 7, 10 ва 11, 12 ва 13, 16 ва 17 гузошт. Вақте ҷои хатҳо мушаххас шуд, бояд андешид, ки касри мизон $\frac{2}{4}$ аст ё $\frac{4}{8}$. Барои ёфтани ҷавоб бояд чунин фарз кард, ки фарқи таъкид рӯи нотаҳои 1 ва 3, аз як сӯ ва нотаҳои 2 ва 4 аз сӯи дигар, бисёр зиёд аст, ба тавре, ки зарур мешавад, ки нотаҳои 1 ва 3-ро ба ҳайси зарбаи қавӣ ва зарбаи заифи мизон шуморем ва нотаҳои 2 ва 4-ро аз паси онҳо гузорем. Ба гуфтаи дигар, воҳиди зарба дар ҳар мизон чаҳоряки бутун ва на ҳаштяки бутун аст. Дар натиҷа, ҳар мизон дорои ду зарб аст. Бинобар ин намунаи шакли 230 бояд ба ин сурат бояд навишта шавад :

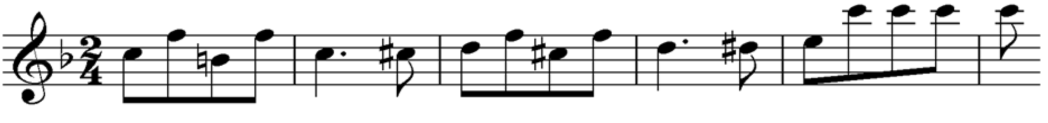

Шакли 230а

Намунаи дигаре, ки ин ҷо интихоб шудааст, аз ҷиҳати вазн каме мураккабтар аст. Ва маҳз ин мураккабӣ барои машқ онро судмандтар мегардонад. Инак :

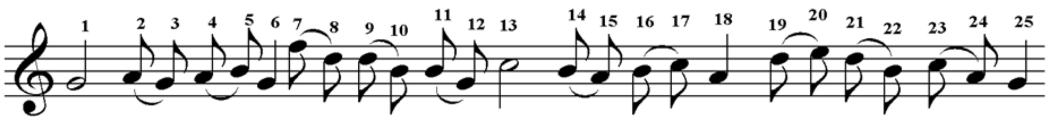

Шакли 231

Бо истифода аз як нишона ба сифати калиди кушоиши муаммо, яъне хати иттисол бар рӯи ҳар ду ҳаштякии пайдарпай (зарурати он аз ин рӯст, ки ҳаштяки дуюм ҳамеша кӯтоҳтар ва ба сурати «пас аз» ҳаштяки аввал зоҳир мешавад), каме метавон ба ин натиҷа расид, ки воҳиди зарба чаҳоряки бутун аст. Акнун бо чандин бор шунидани оҳанг эҳсос мекунем, ки зарбаи қавии мизон бар рӯи нотаҳои шумораи 1, 6, 13, 18 ва 25 меафтад. Ва агар хатҳои мизонро пеш аз шумораҳои номбурда бигузорем, ба осонӣ дармеёбем, ки касри мизон бояд $\frac{4}{4}$ бошад :

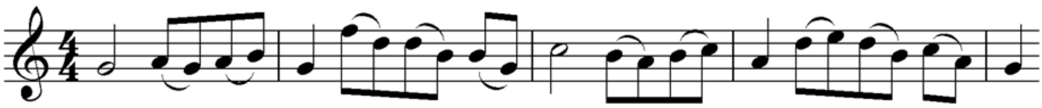

Шакли 231а

Нуктаи дигар: оҳанги поён бо ду касри мизон – $\frac{3}{4}$ ва $\frac{3}{2}$ навишта шудааст, кадоми он дурусттар аст?

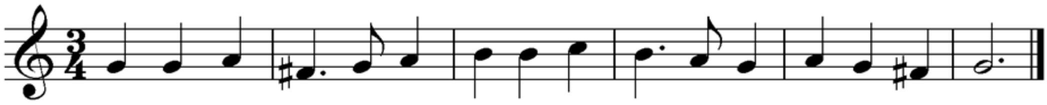

Шакли 232

Дар ин бора қоидаи қатъӣ ва устувор вуҷуд надорад. Дар бештар мавридҳо метавон гуфт, ки ду касри мизони додашуда дар воқеъ дорои як вазн ҳастанд. Танҳо ин нуктаи эҳтиётиро метавон илова кард, ки агар оҳанги шакли 232 барои манзури ташрифоти бошукӯҳ дар назар гирифта шуда бошад, беҳтар аст онро бо вазни сусттару сангинтар ва ҳамзамон кушодатар, яъне $\frac{3}{2}$ ва агар барои мавриди сабук ва чобукона – $\frac{3}{4}$ навишт.

Агар ба назар гирем, ки оҳанги мазбур ҷумлаи аввали суруди миллии Англия аст ва ба мо маълум аст, ки сурудҳои миллӣ ҷанбаи сангиниву ташрифотии бошукӯҳ доранд, пас намунаи шакли 232-ро бо чӣ вазн бинависем, ки ба ин тартиб хубтар мувофиқат кунад? Албатта $\frac{3}{2}$!

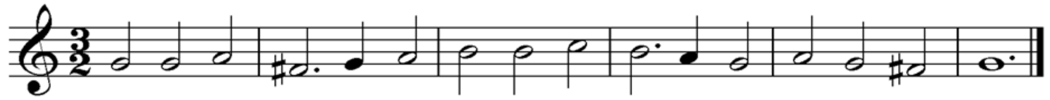

Шакли 232а

Аммо набояд гумон кард, ки ёфтани ҷавоб барои ҳамаи пурсишҳо ба монанди мисоли боло осону сода аст. Мақсади китоб низ ин нест, ки дар баробари ҳама гунаи саволҳо ва душвориҳо ҷавоби «формулвор» ва қатъӣ диҳад. Барои равшан шудани матлаб як паҳлуи дигар низ бояд бароямон ошкор бошад: ҳанӯз масоили бисёре вуҷуд дорад, ки ҳатто мусиқишиносони бузургтарин барои ҷавоб додану фаҳмондани онҳо то имрӯз ба як фикр наомадаанду ба як назар нарасидаанд. Масъалаҳои олии мусиқӣ ҳам монанди масоили ҷомеашиносӣ, фалсафа ва фанҳои дигар ҳанӯз дар баҳс мондаанд. Дар воқеъ омиле, ки ҳунар ва илмро ба пеш мебарад, ҳамин ихтилофи назарҳо ва баҳсҳост. Ҳунарҷӯи мусиқӣ низ вақте ба сатҳи олӣ дар фарогирии мусиқӣ мерасад, набояд ба интизори ёфтани формулаҳои қатъӣ ва риёзивор бимонад. Ҷавоб бар мушкилоти худро ӯ қабл аз ҳама дар амал хоҳад ёфт.

Машқҳои поёни фасл

1. Касри мизон ва гурӯҳбандии зарбҳои ташкилдиҳандаи вазни оҳанги поёнро дар оғози ҳомил бинависед :

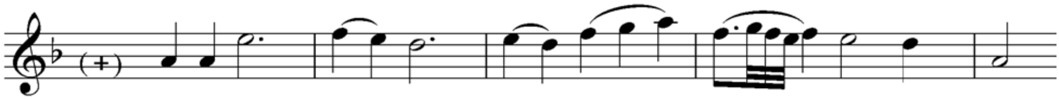

2. Дар оҳанги поён, дар кадом лаҳза вазни махлут дар идомаи оҳанг ва дар куҷо вазни махлути ҳамзамон омадааст? Онҳоро барои ҳарду дар чорчӯбаҳои додашуда бинависед:

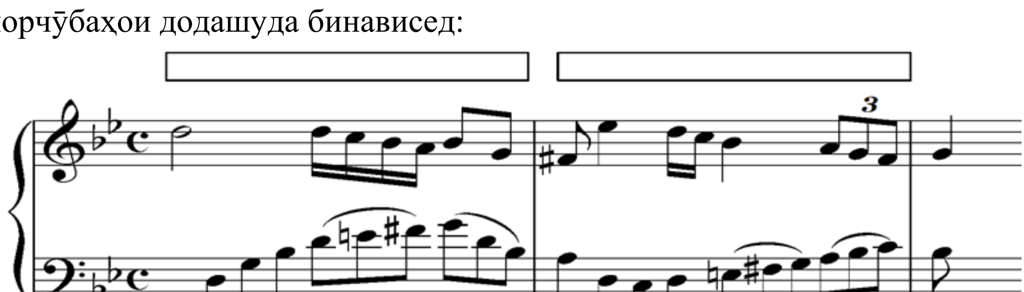

ФАСЛИ ДАҲУМ

ТАКМИЛИ ХАТИ МУСИҚӢ ВА НИШОНАҲОИ ОРОИШӢ

Дар мусиқишиносии муосир нишонаҳои ороишӣ дар умум зери истилоҳи «мелизм»[65] (ва бештар дар шакли ҷамъ – «мелизмҳо») истифода мешаванд. Гунаҳои ороишот зиёданд. Онҳо дар замонҳои гуногун дар мусиқии мансуб ба мусиқии замони муайян ба вуҷуд омада, гуногун талқин меёфтанд. То миёнаи асри XVI хелҳои асосии ороишот форшлаг, мордент, трел, группето ва диг. ташаккул ёфтаанд. Ҳамаи нишонаҳои ороиширо метавон ба ду гурӯҳи калон тақсим кард:

- нишонаҳое, ки дар даруни ҳомил навишта мешаванд;
- нишонаҳое, ки берун аз ҳомил қарор мегиранд.

1. Гурӯҳи аввал: нишонаҳои даруни ҳомил

Ин нишонаҳо худ ба ду даста тақсим мешаванд:
а. Нишонаҳои нотавӣ
б. Нишонаҳои формулӣ

Нишонаҳои нотавӣ нишонаҳоеанд, ки сурат ё мафҳуми онҳо бо нотаҳои хурдакак нишон дода мешавад ва онҳо дорои нақши мушаххасанд.

71. **Форшлаг.** Яке аз навъи он **аччйакатура** 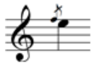 (аз нем. Vorschlag, аз vor – «қабл» ва Schlag – «зарба», ит. acciacatura – «хурд кардан») – ороиши оҳангиест иборат аз як ё якчанд савте, ки қабл аз яке аз савти оҳанг омада, одатан аз ҳисоби деранди ҳамон савт иҷро мешавад. Шакли кӯтоҳи он нотаи хурдакакест, ки думчааш бо хатчае бурида шудааст ва пеш аз нотаи асосӣ меояд. Чунин пиндошта мешавад, ки ин нота орӣ аз арзиши замонӣ аст. Аз ҳамин рӯ, таъкидеро, ки дар сурати набудани ин нишона ба рӯи нотаи асосӣ қарор мегирад, аз миён намебарад (ҳатто ба он қуввати бештаре мебахшад). Ба ин далел нишонаи мазбур бад-он мафҳум аст, ки нотаи хурдакак, ки марбути ҳар андоза метавонад бошад,

[65] Мелизм (аз юн. – «оҳанг», «суруд») дар мусиқии имрӯза бештар дар шакли ҷамъ истифода мешавад ва номи умумии ҳамаи ороишоти оҳангиро дорад.

бояд сареътар ичро шавад (бархе аз пианинонавозон нотаи чунин форшлагро бо нотаи асосӣ ҳамзамон бо як зарба ичро мекунанд).
Дар роҳи таърихии рушд дар равияҳои гуногуни бадеӣ гунаҳои форшлаг пайдо мешуданд ва ҳар як унвони худро дошт. Аз ин ҷост, ки онро ба забони немисӣ бо истилоҳҳои «нахшлаг» (Nachschlag) «рюкшлаг» (Rückschlag), «ӯбершлаг» (Überschlag), «аншлаг» (Anschlag) меномиданд ва гуногун ичро мекарданд.
72. Яке аз ин **гунаҳои дигари форшлаг аппочйатура** – appoggiatura (аз ит. – «такйя кардан», «моил шудан») мебошад :

Он низ нотаи хурдакакест, ки бар хилофи аччйакатура бе вазн ва бе арзиши замонӣ нест, балки маъмулан дар ичро рӯи савти қавӣ, пеш аз он ки ба нотаи асосӣ биравад, замоне такйя мекунад. Аз ин рӯ, баъзан онро ба зумраи овозҳои ғайриаккордӣ тааллуқ медиҳанд. Деранди он дар ҳолати маъмул ҳадди ақал баробари нисфи деранди нотаи асосӣ аст. Агар нотаи асосӣ нуқтадор бошад, арзиши ин як баробари ⅔ маҷмӯъ (ё ҳатто бештар) хоҳад буд :

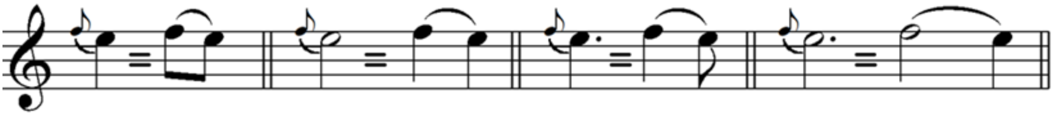

Шакли 233
Агар нотаи асосие, ки ба он аппочйатура бо хати иттиҳод васл аст, ҳамзамон бо нотаи дигари асосӣ бо хати иттиҳод пайваст бошад, нотаи аппочйатура ба деранди нотаи асосии аввал ворид мешавад :

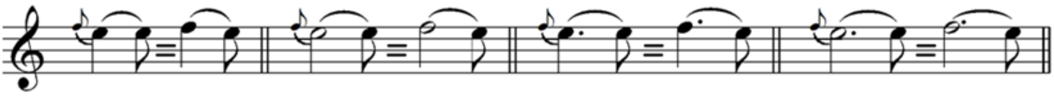

Шакли 234

Аппочйатура – ороишотест, одатан нохушоянд (диссонанс) нисбати аккорди асосии худ ва ба яке аз нотаҳои он гузариш менамояд. Аппочйатура ба зарбаи қавӣ ва гузариши он ба зарбаи заиф рост меояд. Фарқ миёни навишти аччйакатура ва аппочйатура дар ин аст, ки дар аввалӣ шакли он нотаи хурдакакест, ки маъмулан ба шакли ҳаштякӣ ва

ҳамеша хатчаи хурди каҷе думи онро мебурад (;), навишта мешавад. Дар дуюмӣ ин нотаи хурдакак ҳамеша ҳаштякӣ бе хатчаи каҷи бурранда навишта мешавад ва низ одатан хати иттисоли хурде онро ба нотаи аслӣ васл мекунад. Дигар ин, ки нотаи аччйакатура дар вазъи гурӯҳ бештар ба шакли шонздаҳякӣ (ва ҳатман бидуни хати каҷ) навишта мешавад :

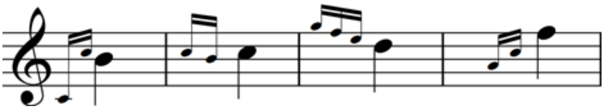

Шакли 235

Нотаи аппочйатура (ҷузъ дар мавридҳои хеле нодир) ба ҳолати гурӯҳӣ навишта намешавад.

73. **Мордент (Газиш[66])**. Ҳарчанд ин нишона ва ё берун аз ҳомил навишта мешавад, аммо аз он ҷо, ки шакли он аз хати қадими нотанависӣ гирифта шуда ва дар он замон нишонаи мазбур таи хат ба кор мерафт ва низ ба ин далел, ки тарзи иҷрои он ба нотаҳои дигар ҳаммонандӣ дорад, онро дар ин гурӯҳ овардаем.

Мордент (газиш) бар ду гуна аст: мордент ба сӯи боло ва морденти поёнӣ. Дар гунаи нахустин, вақте нишона рӯи нотаи асосӣ қарор гирад, дар оғози деранд ишорае ба як нота болотар мешавад ва дубора ба нотаи асосӣ бармегардад. Фосилаи нотаи асосӣ бо нотаи «газидашуда» баробар бо фосилаи диатоникии гамма аст. Аммо агар дар амали мордент фосилаи дигаре манзур бошад, рӯи нишонаи мордент бояд нишонаи тағйирдиҳандаи матлуб қарор гирад :

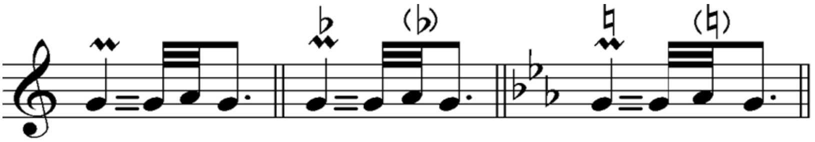

Шакли 236

Дар морденти поёнӣ нота як дараҷа поинтар аз маърази мордент воқеъ мешавад. Дар ин ҷо низ фосилаи нотаи асосӣ то нотаи «газидашуда» баробари фосилаи диатоникии гамма аст. Дар ғайри ин сурат рӯи нишонаи мордент нишонаи тағйирдиҳанда гузошта мешавад :

[66] Mordent (аз масдари «mordere» (ит.) тахминан баробар ба «газ гирифтан» ё «газидан».

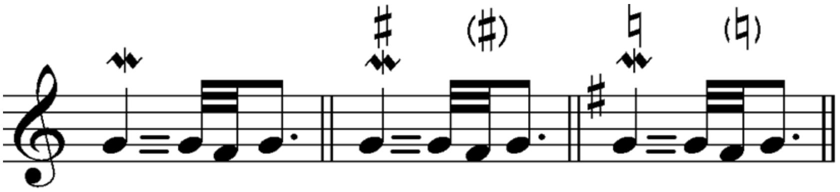

Шакли 237

74. **Группетто**[67] ~ асосан дар иҷрои як гурӯҳи чаҳорнотаӣ ба ин тартиб – як дараҷа болотар аз нотаи асосӣ (1); нотаи асосӣ (2); як дараҷа поинтар аз он (3); ва дубора нотаи асосӣ (4) – зоҳир мешавад. Ҳар гоҳ нишонаи мазбур дар миёни ду нотаи асосӣ ба фосилаи терсия гузошта шавад, нотаҳои чаҳоргонаи гурӯҳӣ ҳамеша пас аз нотаи асосии нахуст иҷро мешаванд ва қисме аз фазои деранди онро ба худ мегиранд [шакли 238б]. Аммо дар ҳолати аввал, яъне агар нишона дақиқан рӯи нотаи асосии аввал навишта шавад, иҷрои группетто ҳамаи фазои нотаи асосии нахустро дар бар мегирад, яъне ба ҷои он меояд [шакли 238а] :

а) б)

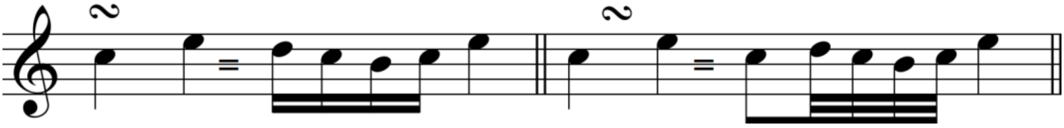

Шакли 238

Нисбати деранди нотаҳои гурӯҳ дар маҷмӯъ ба нотаи асосӣ баробар аст. Иҷроиши он вобаста ба суръати асари мусиқӣ буда, бо нигаҳдории суръати асари мусиқӣ иҷро мешавад. Дар мисолҳои поён намунаҳое нишон дода шудаанд, ки мавридҳои суръати гуногуни асари мусиқиро нишон медиҳанд :

а) вазни суст вазни сусттар б) вазни тез

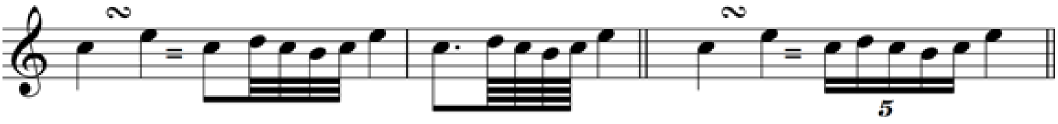

Шакли 239

Нотаҳои группетто метавонанд дар шакли тағйирдодашуда ба кор раванд: агар нахустин нотаи гурӯҳ (нотае, ки нисбат ба нотаи асосӣ як дараҷа болотар аст) тағйир ёбад, нишонаи тағйирдиҳанда дар болои нишонаи группетто қарор дода мешавад ва агар нотаи сеюми группето тағйир ёбад,

[67] Grupреtto (ит.) ба маънои «гурӯҳи хурд» аст.

нишонаи тағйир дар зери нишонаи группето қарор дода мешавад :

а) б)

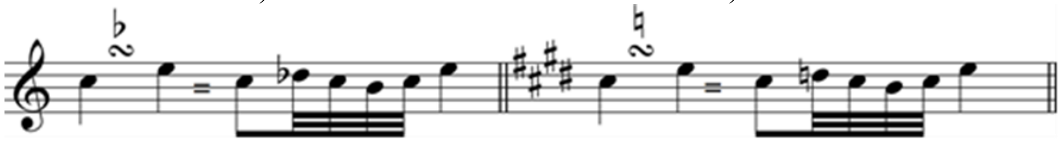

в) г)

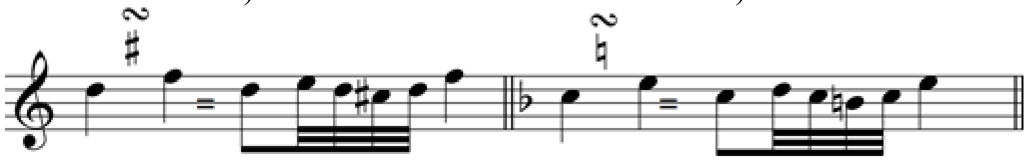

Шакли 240

Группеттои поёнӣ, гарчанде бо се тарзи навишт, се нишонаи гуногун вохӯрад ҳам, дар ҳар се маврид як хел иҷро мешавад. Группеттои поёнӣ ба ин сурат иҷро мешавад : аз дараҷаи асосӣ бо дороии нисфи деранди он тӯлёфта оғоз гардида, нисфи дигари деранди ба чаҳор ҳисса тақсимшуда ба тартиби нотаи поёнӣ, сипас ба воситаи нотаи асосӣ ба нотаи болоии он расида, дубора ба нотаи асосӣ бармегардад :

иҷро навишт

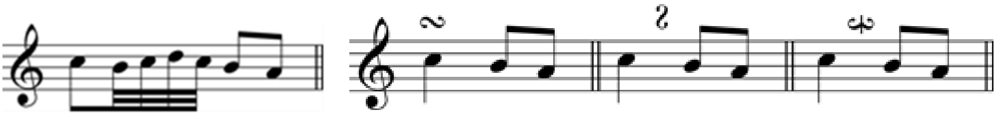

Шакли 241

75. **Трел** (tr) (англ.: shake) – нишонаест, ки агар рӯи нотае гузошта шавад, он нота ва нотаи як дараҷа болотари он бо суръати тунд паиҳам муддате иҷро мешаванд. Ин муддат ба арзиши замони нотаи асосӣ баробар аст. Дар иҷрои трел се нукта ҳамеша миёни назарияпардозон мавриди баҳс ва баррасӣ аст:

1. трел бо кадом нота, бо нотаи асосӣ ё нотаи болотар, бояд оғоз шавад?
2. трел бо кадом як аз ин ду нота бояд поён ёбад?
3. суръати он чӣ андоза бояд бошад?

Оғози трел. Имрӯз трелро аз нотаи асосӣ сар мекунанд :

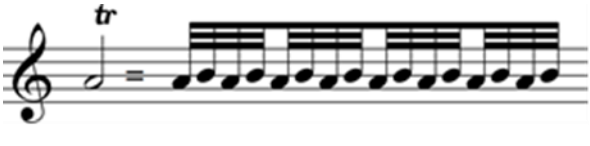

Шакли 242

Аммо дар қарнҳои пеш (то давраи Гайдн ва Мотсарт, яъне то асри XVIII) нотаи болотар оғози трел будааст :

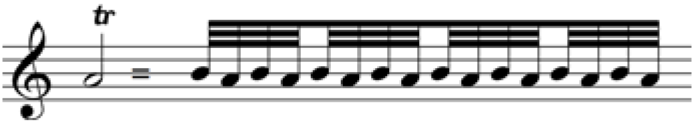

Шакли 243

Аммо ҳар гоҳ пеш аз нотаи асосии трелдор нотаи ҳамсадо меомад, хоҳ дар қадим ва хоҳ имрӯз, трел аз нотаи боло оғоз мешуд :

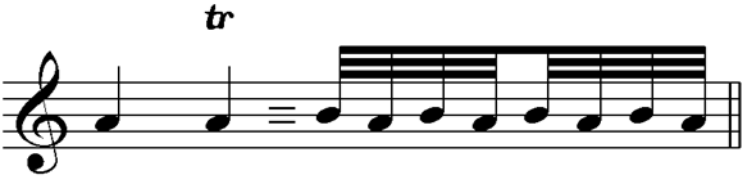

Шакли 244

Имрӯз агар оҳангсозон бихоҳанд, ки трел аз боло оғоз шавад, нотаи хурде пеш аз нотаи асосӣ менависанд :

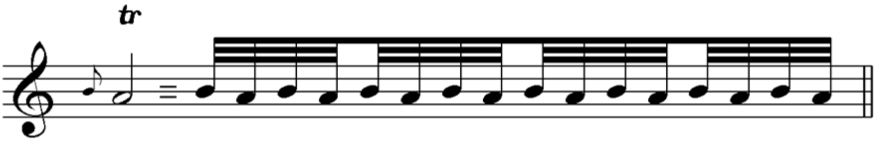

Шакли 245

Гоҳ аз пеши нотаи трелдор як группетто ё группеттои поёнӣ меояд. Дар ин сурат нотаи оғози трел нотаи асосӣ хоҳад буд :

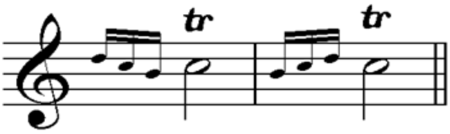

Шакли 246

Поёни трел вобаста аст аз заминаҳо ва қаринаҳои бофти мусиқавии оҳанг[68]. Дар ин ҳол қонуни тағйирнопазир ҳукм мекунад, ки трел бояд бо нотаи асосӣ поён ёбад. Дар наздикии поёни трел одатан як группеттои муносиб нотаи асосиро ба нотаи пас аз он мепайвандад. Группетто дар ин маврид одатан аз тақсими ланг ташкил мешавад :

[68] Дар бораи «Бофти мусиқавӣ» тавзеҳоте дар қисми Илова омадааст.

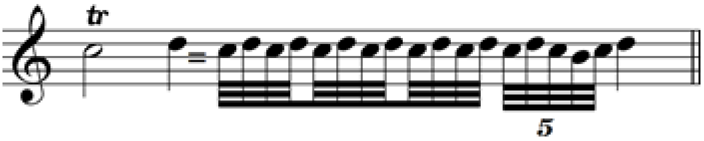

Шакли 247

Гоҳ оҳангсозон ба хотири эҳтиёт дар иҷрои дурусти оҳангашон ба нотанависии дақиқтаре рӯ меоваранд :

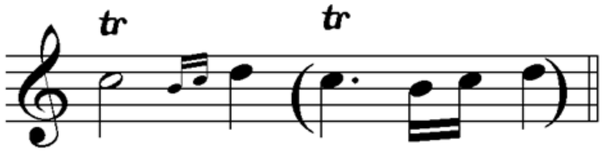

Шакли 248

Агар якчанд нотаи трелдор паи ҳам биёянд, группетто дар охирини онҳо зоҳир мешавад :

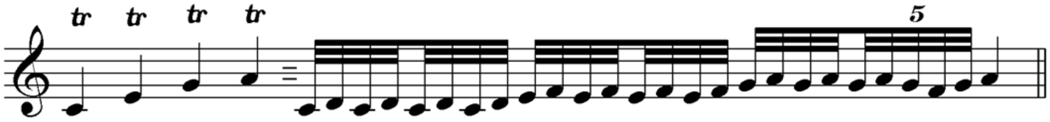

Шакли 249

Шумораи рафтуои нотаҳои асосӣ ва болоӣ ба салиқаи иҷрокунанда ва мизони дарки ӯ аз мафҳуми баёни асари мусиқӣ вобастагӣ дорад. Равшан аст, ки нотаи кашидатар дар суръати суст нисбат ба аз нотаи кӯтоҳ дар суръати тез рафтуои бештареро металабад. Дар суръати тунд трел гоҳ то ҳадди як группетто такмил меёбад :

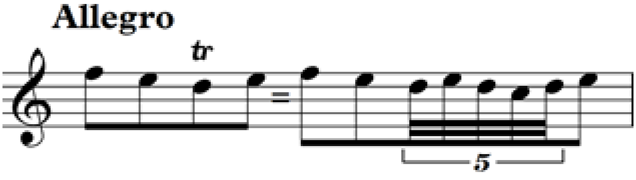

Шакли 250

Ё ҳатто шумораи рафтуоҳо то ҳадди як мордент (газиш) поён меояд :

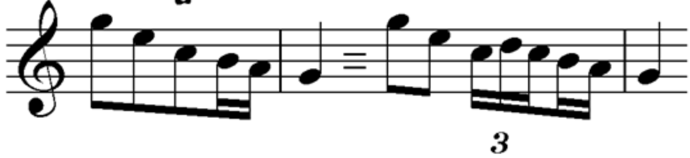

Шакли 251

Агар хоҳем, ки нотаи болоии трелро тағйирдода иҷро кунем, нишонаи

тағйирро дар болои трел зикр мекунем :

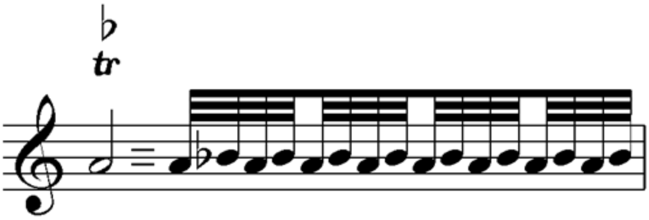

Шакли 252

Одатан, пас аз нишонаи трел хати мавҷе то оғози нотаи баъдӣ кашида мешавад :

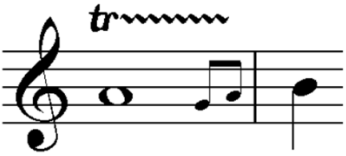

Шакли 253

76. **Нотаҳои арпеджӣ**[69] пеш аз аккорд ба сурати хати мавҷи амудӣ аз тарафи чапи аккорд гузошта мешавад. Маънои ин аст, ки нотаҳои ин аккорд бо тундии мутаносибӣ, пас аз якдигар иҷро мешаванд :

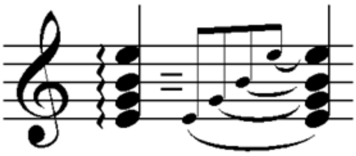

Шакли 254

Гоҳ пеш аз аккорд як нотаи форшлагмонанд навишта мешавад, ки тарзи иҷрои он чунин аст :

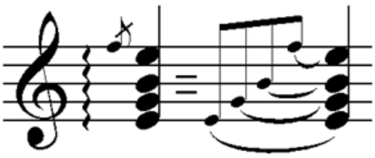

Шакли 255

Нишонаҳои формулӣ. Ба таври умум манзур аз корбурди ин нишонаҳо як роҳи сарфаҷӯӣ дар нотанависӣ аст. Ҳадафи олитари онҳо нишон додан ва равшан кардани сохтори шаклсозии асари мусиқӣ мебошад. Ин нишонаҳо бештар вазифаи такрор, такрори як қисми бузурги асар,

[69] Arpege (франс.) – садоҳои ҳар аккордро мегӯянд, ки на ҳамзамон, балки пайдарпай иҷро мешаванд. Тавзеҳи муфассалтар зери ҳамин калима дар қисми Илова омада аст.

такрори як ҷумлаи он, такрори якчанд мизон, такрори як гурӯҳ ё як нота аст, ки ба ҳар яки онҳо дар поён ишора мешавад.

77. **Хати такрор – реприза**

Дар поёни асари мусиқӣ, поёни қисми он, ё якчанд ҷумла, ё якчанд мизони он асар, метавонад нишонаи монанди шакли 256 ояд :

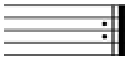

Шакли 256

Дар воқеъ, агар ин нишона намебуд, композитор ё нотанавис маҷбур мешуд ҳамаи асар ё қисми такроршавандаро дубора нависад. Ҳар гоҳ лозим бошад, ки қисми такроршаванда на аз оғози асар, балки аз лаҳзаи муайяни он дубора иҷро шавад, дар он маврид низ бояд нишонае ба ҳамин шакл, вале акс гузошта шавад :

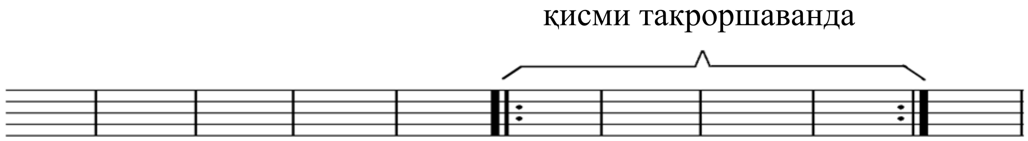

Шакли 257

Гоҳе чунин маврид мешавад, ки як-ду мизони поёнии қисми такроршаванда дар бори нахуст ва дар бори дуюми иҷро фарқ мекунад. Дар ин сурат нишонаи такрор чунин навишта мешавад :

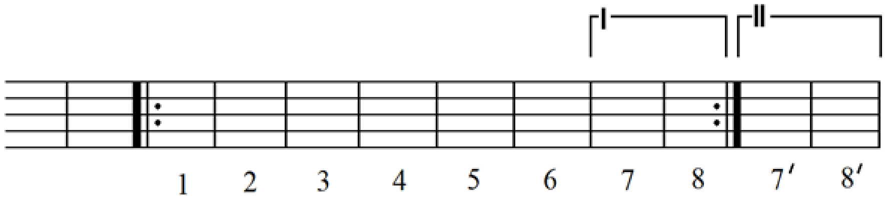

Шакли 258

Дар шакли 258 мусиқӣ аз ибтидо оғоз шуда, аз мизони як то мизони 8 идома меёбад, сипас аз мизони 1 то 6 айнан такрор шуда, ин бор ба ҷои иҷрои мизонҳои 7 ва 8, мизонҳои 7' ва 8' иҷро мешаванд.

78. **Да капо (Da Capo/DC)** – «аз сар», «аз оғоз» аломати ихтисорист. Ин нишона вақте ба кор меравад, ки қисми такроршаванда шомили ҳамаи асар ё қисми муҳим ва мустақили он буда, дар миёни он як ё якчанд бор такрори порчаҳои хурдтар ба ёрии аломати реприза сурат гирифта бошад. Одатан дар поёни асар нишонаи DC навишта шавад, он қисм бояд аз оғоз

дубора иҷро шавад. Аммо дар рафти иҷрои бори дуюм бояд дар ҳамон нуқта анҷом ёбад, ки аломати FIN ё Fine истодааст :

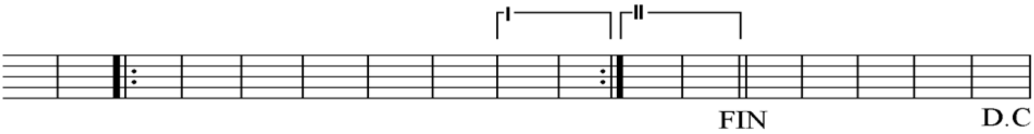

Шакли 259

Дал сегно (Dal Segno) ба маънои «аз нишона» аломати ихтисорист (D.S. ё 𝄋). Ҳар гоҳ ин нишона дар ҷои DC қарор гирад, такрори бори дуюми мусиқиро на аз оғози асар, балки аз нуқтае, ки ин нишона (𝄋) қарор гирифтааст, бояд иҷро кард :

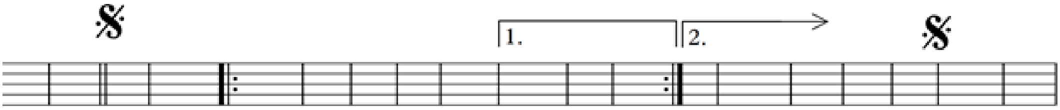

Шакли 260

79. **Такрорҳои дигар** – такрори мизон, такрори нотаҳои ба ҳам баста ва такрори тоқанотаҳоро дар назар дорад. Агар мизонеро бихоҳем як ё якчанд бор такрор кунем, кофӣ аст, ки дар мизонҳои баъд нишонаҳои поинро бигузорем [шакли 261а]. Ва агар ҳадаф такрори як гурӯҳ бошад, нишонаи дигаре ба кор меравад [шакли 261б]; гоҳ такрори ду мизонро бо ҳамин равиш менависанд [шакли 261в] :

а) б) в)

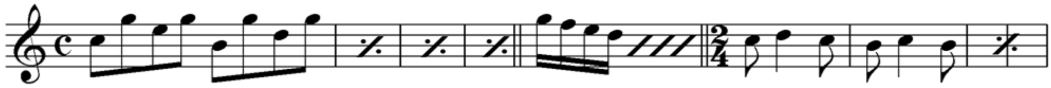

Шакли 261

Дар такрори нота бояд нотаи ҳамарзиш бо ҳамаи такрорҳоро навишт ва думи онро бо нишонаи ҳаштякӣ ё шонздаҳякӣ ва диг. (баробари деранди такрор) ишора кард :

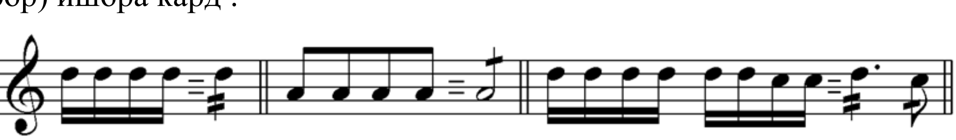

Шакли 262

Агар маҷмӯъи дерандҳои баробар ва такрорӣ баробари бутун (шакли бедум) бошад, кофӣ аст, ки хати кӯтоҳ ва каҷи ҳаштякиро озод боло ё поини бутун бигузорем :

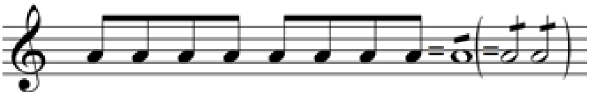

Шакли 263

Агар такрор бар рафтуои ду нота асос ёфта бошад, метавон бар арзиши мачмӯъи такрорҳо, як бор нотаи аввал ва бори дуюм нотаи пас аз онро навишта, миёнашон деранди ҳар якро кашид :

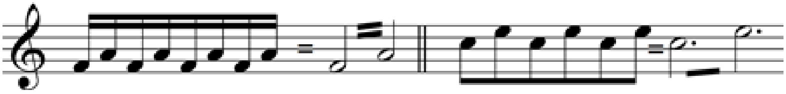

Шакли 264

Ба ҳайси мисол мехоҳем нотаи шакли 265а-ро ба сурати нотаи шакли 265б хулосанависӣ кунем :

а)

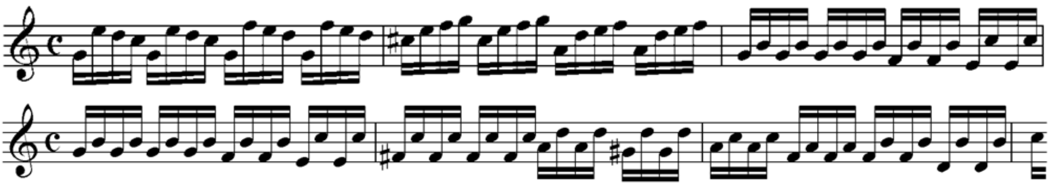

б)

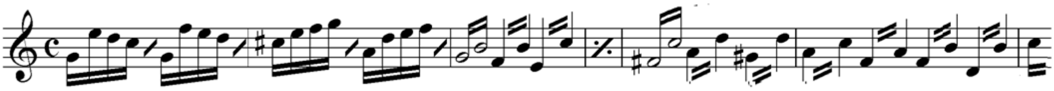

Шакли 265

Дар мисоли 265б инчунин дида мешавад, ки агар маҷмӯъи арзиши гурӯҳи шонздаҳякиҳо баробари деранди ним бошад, нишонаи шонздаҳякӣ ба думи нотаҳо мечаспад; ва агар ин маҷмӯъ баробари чаҳорякӣ бошад, нишона ба думи нотаҳо намерасад. Чунин тарзи навишт барои он зарур аст, ки он аз гурӯҳи иборат аз ду шонздаҳякӣ фарқ карда шавад.

Равшан аст, ки ба ёрии тариқҳои боло то чӣ андоза метавон дар масрафи замон ва коғази нота сарфаҷӯӣ кард. Агар бидонем, ки дар нотанависӣ барои оркестр (ки намунаҳое аз онро дар поёни ҳамин фасл хоҳем овард) чӣ андоза ба кор ва ба замон ниёз ҳаст, метавонем дарёбем, ки ин сарфаҷӯӣ то чӣ андоза муҳим хоҳад буд. Бо вуҷуди ин бояд гуфт, ки дар корбурди ин тариқ набояд зиёдаравӣ кард, зеро бо ин кор хондани хати нотавӣ коста хоҳад шуд.

80. **Сукутҳои дарозтар аз як мизон**. Дар оркестр ҳар навозанда (ё ҳар гурӯҳи навозандагон) бахшеро дар асари мусиқӣ менавозад. Ва гоҳ лозим

мешавад, ки ин ё он навозанда (ё гурӯҳ) ба муддати чандин мизон сукут кунад. Барои ин кор дар хати мусиқӣ нишонаҳое дар назар гирифта шудаанд :

а) агар теъдоди мизонҳои сукут андак зиёд (аз ду то ҳашт мизон) бошад, нишонаҳои монанди шакли 266а ба кор бурда мешавад;

б) ва агар, теъдоди мизонҳои сукут аз ҳашт бештар бошад, сукути бутунро дарозтар кашида, шумораи мизонро болои он менависанд [шакли 266б]:

а) б)

2 3 4 5 6 7 8 20

Шакли 266

Аммо имрӯз, одатан, ҳатто сукутҳои беш аз чаҳор мизон – ҳатто се- ва думизониро бо нишонаи шакли 266б, менависанд.

2. Гурӯҳи дуюм: нишонаҳои берун аз ҳомил

Ҳамон гуна, ки аз унвони боло бармеояд, ин нишонаҳо дар боло ё поини ҳомил навишта мешаванд. Инҳо низ дар навбати худ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

а) нишонаҳои шаклӣ;

б) нишонаҳои тавзеҳӣ-истилоҳотӣ.

Нишонаҳои шаклӣ

81. **Нуқтаи таваққуф – фермата** нишонае аст, ки ҳар гоҳ рӯи нотае (аксаран дар поёни асар ё дар поёни қисми муҳими он) қарор гирад, деранди он нота барои нишон додани ҳолати таваққуф ё ба ҳар ҳол кам шудани суръати ҳаракати мусиқӣ, ақаллан ба ду баробар меафзояд. Ин нишона метавонад ҳам рӯи нота ва ҳам рӯи сукут гузошта шавад.

82. **Нуқта – стаккато**. Ҳар гоҳ дар боло ё поёни нотае чунин нуқта қарор гирад, ин нота мақтаъ ва бурида (бо арзиши замонии тақрибан ним баробар) иҷро шуда, бақияи деранди нота ба сукут табдил меёбад. Чунин тарзи иҷроро «стаккато навохтан» мегӯянд :

Шакли 267

Агар ин нишона бар рӯи нотаҳои намунаи шакли 262 ва монанди он қарор гирад, дар равиши хулосанависӣ ба ин шакл навишта мешавад :

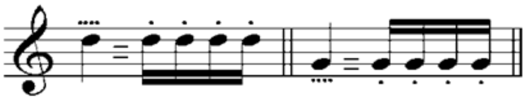

Шакли 268

Хулосанависии намунаи монанди шакли 264 бо нуқта ба ин шакл табдил меояд:

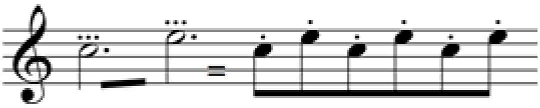

Шакли 269

Агар бар рӯи нотаҳои нуқтадор хати иттиҳод ё иттисол гузошта шавад, бо арзиши андаке беш аз нисфи он (тақрибан $^{2}/_{3}$ ё $^{3}/_{4}$) иҷро хоҳанд шуд ва боқӣ сукут хоҳад буд.

83. **Нуқтаи дароз ё нуқтаи мехӣ** дар иҷрои созҳои камонӣ вомехӯрад ва ба он маъно аст, ки деранди ҳар нотаи нишонадор (дар боло ё поёни нота қароргирифта) қариб $^{1}/_{4}$ хоҳад шуд:

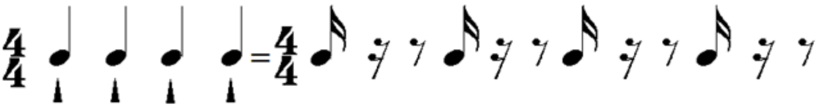

Шакли 270

Ин тарзи иҷроро спиккато меноманд. Навозанда дар иҷрои он камончаро рӯи сим мезанад. Аз ин рӯ, баъзе скрипканавозон онро дар Тоҷикистон ва Эрон истилоҳан «камонпаррон» мегӯянд.

84. **Хати уфуқии кӯтоҳ** агар рӯи нотаҳо гузошта шавад, бар хилофи нотаҳои нуқтадор, бо андаке таъкид, заданок ва бо ҳамаи арзиши замонии хеш иҷро мешавад :

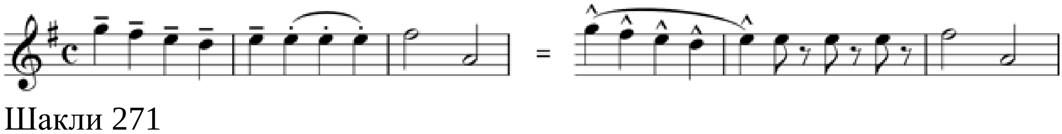

Шакли 271

Бо ҳам будани нуқта ва хати иттисол (ё хати иттиҳод) тарзи иҷрои дигаре низ дорад :

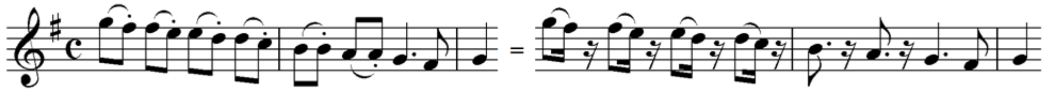

Шакли 272

Дар намунаи шакли 272 метавон бар рӯи ҳаштякиҳои зарбаҳои аввал низ хати уфуқии кӯтоҳ гузошт.

85. **Нишонаҳои таъкид** бар рӯи нота ду гуна гузошта мешаванд :

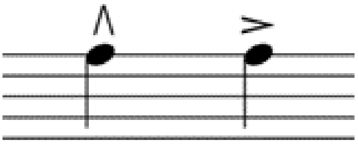

Шакли 273

Дигар нишонаҳои таъкидро дар гурӯҳи дуюм зери унвони «Нишона-истилоҳҳо» дар параграфи 88 хоҳем дид.

86. Мавридҳои корбурди хати иттисол (лига**)** ба ғайр аз оне, ки пештар гуфта шуд, дигар низ буда метавонад :

1) ҳар қисми мустақили ҷумлаи мусиқӣ – ҳар ибораоҳанг ва ҳатто мотив мумкин аст дорои як хати иттисол бошад :

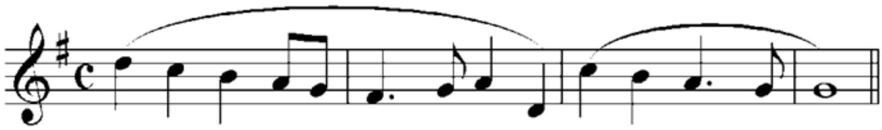

Шакли 274

Дар чунин маврид хати иттисол ба мавзунияти сатҳҳои гуногуни композитсионӣ (мотиву ибораву ҷумлаву давраҳои мусиқӣ) саҳмгузор мешавад, зеро дар ин ҳол иҷроиши ҷудо-ҷудои ҳар як зарур аст. Ва онҳо ба дараҷаи муайян мустақилият пайдо мекунанд.

Дар муқаддимаи созии романси машҳури композитор Фазлиддин Шаҳобов чунин истифодаи хати иттисол гӯё ба нафаси сароянда ҳамдам аст. Композитор хеле моҳирона ҳар як ибораи мусиқиро бо хати иттисол ҷудо кардааст. Бо ин васила оҳангро ба нутқи оддӣ наздик карда, онро хеле гӯё намудааст. Аз ин рӯ, гарчанде ҳанӯз сароянда хомӯш бошад ҳам, дар оҳанги он гӯиши пурэҳсосоти нутқ шунида мешавад. Порчаеро барои равшантар нишон додани он аз романси ин композитор бо номи «Интизорӣ» (ш. А. Шукӯҳӣ) меоварем :

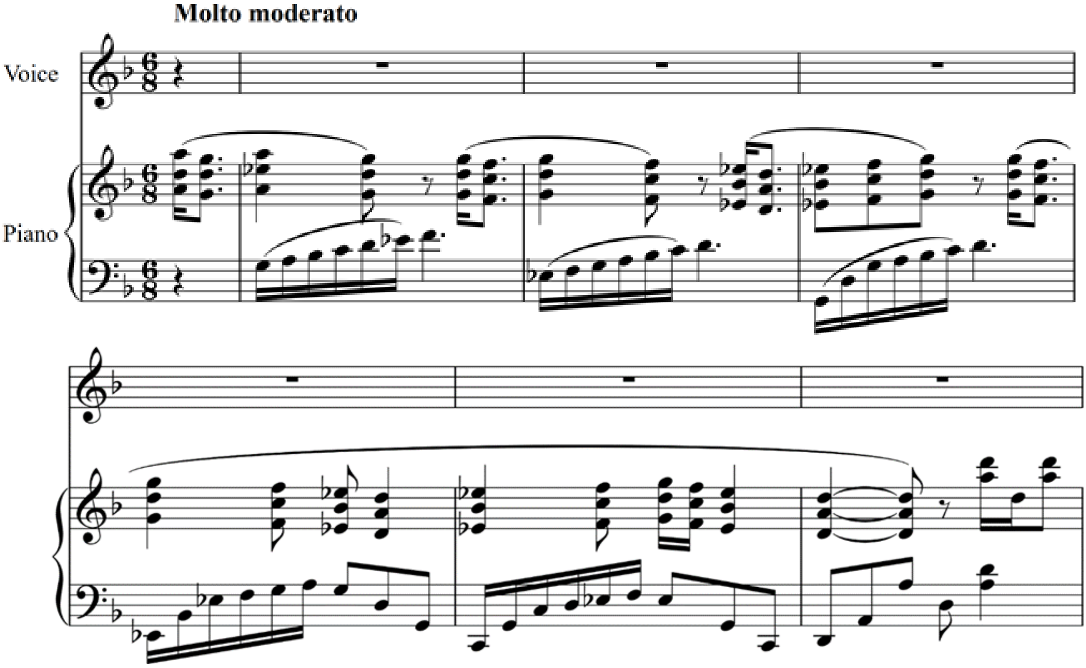

Шакли 275

2) дар мусиқии овозӣ гурӯҳи нотаҳо гоҳ бо як ҳиҷои калом суруда мешаванд;

3) дар мусиқии овозӣ (ва гоҳ созӣ) ба ҷои он, ки ба нотаи фосилаи дур (бештар ба сӯи боло) ҷаҳиш («париш») кунем, гоҳ ба сӯи он «мелағжем». Ин ҳаракат дар бархе аз мавридҳо ба ёрии хати иттисол намуда мешавад :

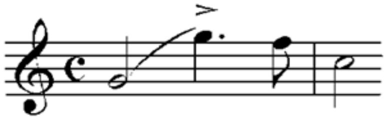

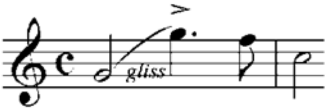

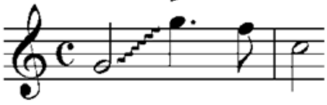

Шакли 276

Дар намунаи шакли 276 сароянда ё навозанда аз нотаи «сол» бо лағзиш ба сӯи «сол»-и боло бояд аз ҳамаи савтҳои миёнӣ бигузарад ва нотаи охирро бо андаке таъкид иҷро кунад.

Иҷрои лағзишӣ нишонаи дигаре низ дорад, ки ба ду сурат: бо калимаи

«glissando» ё «gliss» (a) ва ё бо нишонаи хатчаи морпеч (2) намуда мешавад.

87. **Нишонаҳои тадриҷӣ** барои тадриҷан қавӣ кардан ё заиф кардани садо, таи дарозии мушаххаси оҳанг, бо нишонаҳои crescendo ва decrescendo ба кор меравад :

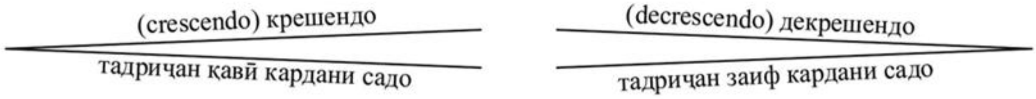

Шакли 277

Як намуна:

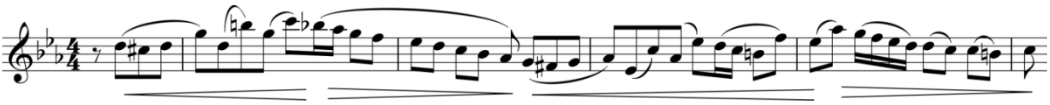

Шакли 278

Нишонаҳои крещендо ва декрещендо ба сурате ба кор меравад, ки онҳоро бо истилоҳҳои дигар дар параграфи 89 хоҳем дид. Ба ғайр аз ҳамаи инҳо тақрибан дар ҳамаи нотанависиҳои тахассусии ҳар соз, нишонаҳои хосае вазъ шудаанд, ки дар ин китоб аз онҳо сухане намеравад.

88. **Нишона-истилоҳҳо** аломатҳоеанд, ки ҳам ба сурати як ё якчанд ҳарф ва ҳам ба сурати истилоҳи комил ё кӯтоҳшудаи он ба кор мераванд.

Масалан, ба зумраи онҳо нишонаҳои динамикӣ тааллуқ доранд. Дар ҷадвали поён баъзе аз ин гурӯҳ оварда шудаанд, ки дар мусиқӣ хеле фаровон густариш ёфтаанд:

аломат	унвон	маъно
f	*forte*	бо садои қавӣ
ff	*fortissimo*	бо садои хеле қавӣ
fff	*forte-fortissimo* ё се форте	бо садои хеле хеле қавӣ
ffff	*fortissimo* ё чаҳор форте	бо садои хеле хеле хеле қавӣ
mf	*mezzo forte*	бо садои нимақавӣ
poco ***f***	*poco forte*	бо садои андаке қавӣ
sf ё ***sfz***	*sforzando*	бо садои ногаҳони қавӣ ва хушк
	rinforzando	бо сӯи қавӣ кардани

rinf., ***rf*** ё ***rfz***		сареъи садо
fp	*forte piano*	қавӣ ва ногаҳон заиф
p	*piano*	бо садои заиф
pp	*pianissimo*	бо садои хеле заиф
ppp	*piano-pianissimo* ё се пиано	бо садои хеле хеле заиф
pppp	*pianissimo* ё чаҳор пиано	бо садои хеле хеле хеле заиф
mp	*mezzo piano*	бо садои нимазаиф
poco ***p***	*poco piano*	бо садои андаке заиф

Шакли 279

89. **Нишонаҳои тавзеҳӣ-истилоҳӣ** дар навбати худ ба якчанд гурӯҳ тақсим мешаванд. Дар поён намунаҳое аз онҳо оварда мешаванд:

1) аз истилоҳҳо **барои таъини шиддат ва заифии садо** :

истилоҳ	тарзи навишт	маъно
calando	*calando*	рафта-рафта заиф кардани садо
crescendo	*crescendo* (*cresc.*)	рафта-рафта қавӣ кардани садо
decrescendo	*decrescendo* (*decresc.*)	рафта-рафта заиф кардани садо
diminuendo	*diminuendo* (*dim.*)	рафта-рафта заифтар кардани садо
sforzando	*sforzando*	ногаҳон хушк ва қавӣ кардани садо
smorzando	*smorzando* (*smorz*)	хомӯш кардан ва тадриҷан мурондани садо
sotto voce	*sotto voce*	зерсадо, зери нафас, нимовоз
tardando	*tardando* (*tardamente*, *tardantemente*)	рафта-рафта мурондан ва хомӯш кардани садо

Шакли 280

2) аз истилоҳҳои **суръати иҷро** :

истилоҳ	маъно
Accelerando/Accelerato	суръатро бо шитоб ва дар муддати кӯтоҳ афзудан
Adagietto	суст
Adagio	сусту оромона
Allegretto	миёна, байни Allegro ва Andante, хушҳолона
Allegro	зуд, хеле хушҳолона
Andante	оромона, бидуни саросемагӣ
Andantino	аз Andante зудтар
Animato	ҷондор, ҷоннок
Lento	сангиншаванда, сустшаванда
Morendo	муронданı садо аз назари суръат ва шиддат
Rallentando (rall), (Rallentamente), Ritardando (rit)	батадриҷ костани садо
Ritenuto	суръати кундтар (сусттар)
Stargendo	зарби кушодатар ва густардатар аз пеш
Vivo	ҳаракатгирифта, ҷоннок

Шакли 281

Истилоҳҳое, ки нишондиҳандаи ҳолат ва суръати иҷрои асарҳои мусиқӣ ё қисме аз он мебошанд, зери гурӯҳи дигар низ қарор ёфтаанд.

3) нишонаҳои **ҳолати иҷро**:

истилоҳ	маъно
affectuoso	меҳромез, меҳрубонона
allegramento	бо нишот ва шодӣ
amabile	ҷондор, бо руҳ, зиндадил
amaroso	ошиқона, отифаангез
appassionata	бо иштиёқи дардолуд
ardite	ҷасурона, густох
Brillante	дурахшон, дурахшанда
brioso	намоён, барҷаста, бо дурахшандагӣ
capriccioso	ҳавасолуд, ҳаваснок
comodo	бе роҳатӣ, бе гирифту гир
con allegrezza [con =]	бо чобукӣ [бо =]

con amore	бо ишқ
con bravura	бо маҳорат
con delicatezza	бо зарофат, бо лутф
con dolore	бо ғаму андӯҳ
con grazia	сипосгузоранда, бо зебоӣ ва виқор
con passion	бо дард ва ғами муштоқона
con tenerezza	бо фиребандагӣ, бо гироӣ
con tristezza	бо ғам, ғамбор, ясъолуд
delicatamente	бо ширинӣ, бо зарофат, лутфомез
delicato	зариф ва латиф
delizioso	ширин
disperato	маъюс, бо ноумедӣ, бе умед
dolce	ширину нарм, маҳин
dolcissimo	ҳар чӣ мумкин аст ширинтару нармтар, маҳинтар
doloroso	омехта бо ғам ва андӯҳ
dramatico	драматикӣ
energico	тавонманд, пуртавон
espressivo	расо ва болиғ ба мақсуд
furioso	хашмнок
gioroso	бозигарона, шоддилона
imperioso	амирона, мубтакир
lagrimoso	ашкафшон, ғамбор
melinconico	молихулиёӣ
mesto	гилаомез, шукӯҳангез
nobile	бо наҷобат, асил, шарофатбор
patetico	бо шавқу риққат, бо эҳсос
pomposo	бо шукӯҳ, бо дабдаба
piu	бештар, каме бештар
religioso	руҳонӣ, мазҳабӣ
rustico	рустоӣ
semplice	ба содагӣ
teneramente	бо дилсӯзӣ, мушфиқона
trianquillo	бе осоиш, бе роҳат
tristamente	бо ғам ва андӯҳ, ғамбор, андӯҳнок

Шакли 282

90. **Нишонаҳои дастгоҳи метроном**

Тавзеҳи 1. Рӯи бархе аз дастгоҳҳои метроном вожаҳои поён бо суръати иҷрои онҳо ба ёрии низоме, ки дар ин ҷо гуфта мешавад, нишон дода шудаанд. Ин низом иборат аст аз ададҳое, ки дар баробари ҳар истилоҳ қарор гирифтаанд ва мафҳуми он ин аст, ки дар ҳар дақиқа, баробари ҳар адад, воҳидҳои зарбаи мусиқӣ ғунҷонда мешаванд. Масалан, агар таъйин шуда бошад, ки нотавоҳиди зарба дар мизони монанди $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ ва $\frac{4}{4}$ баробар ба адади 76 бошад, ҳар воҳиди зарба (масалан чаҳорякӣ) бояд $^{1}/_{76}$ дақиқа тӯл бикашад[70].

Инак, истилоҳҳои метроном ва теъдоди воҳиди зарбаи ҳар як дар як дақиқа:

ном	воҳиди зарба	маъно
Grave	40	бисёр сангин (ва азим)
Largo	40 – 60	сангин ва кашида
Larghetto	60 – 66	сангин (каме камтар аз Largo)
Adagio	66 – 76	ором, бешитоб
Andante	76 – 108	ором, равон
Andantino	100 – 108	каме тезтар аз ором, равон
Moderato	108 – 120	суръати миёна, на тезу на суст
Allegro	120 – 168	зуд, давон
Presto	168 – 200	хеле зуд, шитобон

Шакли 283

Тавзеҳот

Чанд нукта дар бораи истилоҳҳои боло :

- дар баъзе метрономҳо истилоҳи Andantino вуҷуд надорад. Ин истилоҳ ба маънои Андантеи хурд аст, яъне бо хусусиятҳои

[70] Оҳангсозон суръати иҷрои асари мусиқиро бар пояи низоми метроном ба ин шакл менависанд: M♩ =76. Имрӯз бештари онҳо ба ҷои низоми метрономӣ, дар поёни асар замони онро ин тавр менависанд: Са. 3,5 (манзур ин аст, ки тамоми асар маҳдуди севу ним дақиқа тӯл бикашад).

«оромию равонӣ» аз Анданте камтар аст. Ба гуфтаи равшантар, Andantino аз Andante тезтар аст.

- ❖ ривояти нишонаҳои истилоҳии метроном ва ҳам ададҳои он дар иҷрои мусиқӣ амалан хеле дақиқ нест ва то андозае ба салиқаи иҷрокунанда (навозанда, сароянда, дирижёр) вобастагӣ дорад.
- ❖ баъзе аз метрономҳо истилоҳи Allegretto (ба маънои Аллегро-и хурд, сусттар аз Allegro)-ро низ доранд.
- ❖ дар баъзе метрономҳо вожаи Prestissimo (ба маънои зудтар аз Presto, ҳарчӣ мумкин аст зудтар) бо теъдоди зарба аз 200 – 208 низ ба кор бурда шудааст.
- ❖ ададҳои метроном бо тартиби зерин боло меравand:

- аз шумораи 40 то 60 – дуто-дуто
- аз шуморои 63 то 72 – сето-сето
- аз шумораи 76 то 120 – чаҳорто-чаҳорто
- аз шумораи 120 то 144 – шашто-шашто
- аз шумораи 144 то поён – ҳашто-ҳашто

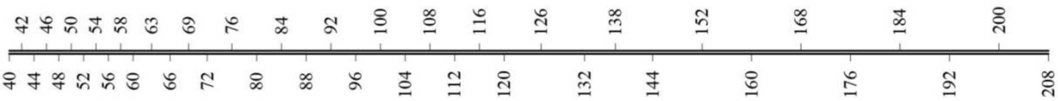

Шакли 284

- ❖ баъзе истилоҳҳои боло ба ҳайси номи асари мусиқӣ ба кор меравад, ки ба ин васила суръати иҷрои асар ҳам ба таври зимнӣ дарк мешавад. Гоҳ номи асар ё қисми мустақили асар аз ду истилоҳ, монанди Allegro-Moderato, иборат мешавад.
- ❖ гоҳ дар идомаи як асари мусиқӣ суръат ва низ ҳолати иҷро тағйир меёбад.

Истилоҳҳои дигар

Истилоҳе, ки ҳолат ва ҳаракати мусиқиро, монанди истилоҳҳои тавсифӣ дар адабиёт (шеър, намоишнома, роман ва ғайра) намоён мекунад, ончунон фаровон аст, ки шояд ҳеҷ китоби дарсӣ (ва ҳатто китобҳои луғат) имкони дарҷи ҳамаи онҳоро надошта бошад. Аммо дар ҳар ҳол

ҳунарҷӯи мусиқӣ дар кори офариниш ё навозандагии асарҳои мусиқӣ рафта-рафта ба андозаи ниёзи хеш бар онҳо огоҳӣ хоҳад ёфт. Барои фарогирии ҳамаи истилоҳҳо, ҳамчунон, ки гуфта шуд, бояд ба китобҳои луғати мусиқӣ нигоҳ кард.

Ишораҳое дар поёни фасл

91. **Партитуранависӣ** (Score) дафтари нотаест, ки оҳангсоз нотаи асари оркестриро ба тартиби зарурӣ бар саҳифаҳои он менависад. Тартиби мазкур чунин аст :

дар фасли якуми китоби ҳозир ишорае ба «ҳомили изофа» шуд ва донистем, ки ҳомилҳои дугуна (болоӣ одатан ба калиди сол ва поёнӣ бештар бо калиди фа) ба ҳайси як сатр ҳамзамон навишта ва иҷро мешаванд. Нотаҳои фортепиано, арфа ва якчанд сози дигар ҳамеша ба тавре, ки навишта шудаанд, иҷро мешаванд. Акнун бояд дид, ки барои ҳайати оркестри иборат аз 40 то 130 навозанда, ки ҳар як ё ҳар гурӯҳ бахши мутафовитеро менавозад, вале ҳама дар воқеъ як асарро ҳамзамон иҷро мекунанд, чӣ гуна бояд нотанависӣ шавад?

Дар оғоз бояд донист, ки навозандагони оркестри калон бо ҳар теъдод, худ ба якчанд гурӯҳ тақсим мешаванд ва ҳар гурӯҳ аз созҳои ҳаммонанд ё ҳамранг иборат аст. Масалан, як оркестри симфонӣ одатан аз гурӯҳҳое иборат аст, ки 50 то 80 навозанда дар маҷмӯъ бо нисбати муайян, ки дар шакли 285 омадааст, тақсимбандӣ мешаванд.

Инак, бо нигоҳе ба ҷадвали шакли 285 ва низ ба намунаҳои партитура (шаклҳои 286, 287, 288 ва 289) метавон ба тарзи нотанависӣ барои партитураи оркестр ва низ «хондан»-и он огаҳӣ ёфт. Тавзеҳҳои зер низ ба фаҳми матлаб ёрӣ мерасонанд :

- ҳар саҳифаи партитура якчанд «сатри мусиқӣ»-и хосаро дар бар мегирад ва ҳар «сатр» аз теъдоди муайяни ҳомил ташкил мешавад.

- хатҳои мизон саросари ҳомилҳои он гурӯҳи навозандагонро, ки иҷрояшон ҳамзамон аст, дар бар мегиранд. Ин хатҳо монанди хатҳои мизон дар ҳомили изофа, ки дар фаслҳои пешин дидем, якчанд ҳомилҳоро ба тоаври амудӣ ба ҳам мепайвандад.

❖ ҳар ҳомили панҷхатӣ нишондоди як соз, як навозанда ё гурӯҳе аз навозандагони созҳои ҳаммонанд аст. Пеш аз ҳомили мазбур ва ҳар ҳомили дигар, самти чапи саҳифаи партитура дар саҳифаи аввал номи соз ва дар саҳифаҳои баъд номи кӯтоҳшудаи он қайд мешавад.

Инчунин нигаред ба бахши Илова зери истилоҳи «Созбандӣ».

Шояд ба назари бештар хонандагони китоб, дарҷи як ҷадвали калон ва муфассал аз созҳои оркестрӣ ва ҳатто намунаҳое аз партитураҳои гуногун дар китоби «Назарияи мусиқӣ» кори беҳуда ва ҷанбаи парешонии афкор бошад (шояд аксари устодон низ бо ин назар ҳамфикр бошанд). Чунки «хондани» партитура барои ҳунарҷӯе, ки кори фарогирии мусиқиро нав оғоз карда аст, чандон сода ва осон нест. Касе низ аз ӯ дар ҳоли ҳозир интизори ин тавоноиро надорад. Вале манзури мо чунин аст, ки шиносоии нахустин ба саҳифаҳои партитура барои ҳунарҷӯ судманд мешавад. Мутаассифона, афроде, ки бо мусиқии амалӣ сару кор доранд, дар сатҳи мухталиф қарор доранд. Пас нишон додани чанд саҳифаи партитура бо нияти нишон додани паҳлӯи дигаре, ки ба саводи мусиқӣ мусоидат мекунад, ба ҳар ҳол зиёне нахоҳад расонд. Дар ҷадвали шакли 285 сохтори ҳайати созҳои оркестри симфонӣ оварда мешавад :

<table>
<tr><th rowspan="2">номи соз ба тоҷикӣ</th><th colspan="2">ҳомилҳо</th><th rowspan="2">нав о-зан да</th><th rowspan="2">номи соз, италиявӣ</th><th rowspan="2">номи соз, фарон-савӣ</th><th rowspan="2">номи соз, немисӣ</th><th rowspan="2">номи соз, русӣ</th></tr>
<tr><th>ҳадд и ақал</th><th>хад ди акс ар</th></tr>
<tr><td colspan="8">Созҳои нафасии чӯбӣ</td></tr>
<tr><td>Флейта</td><td>1</td><td>4</td><td>3 - 4</td><td>Flauto (Flauti)</td><td>Flutes (-tra-veriér)</td><td>Flöte</td><td>Флейта</td></tr>
<tr><td>Гобой</td><td>1</td><td>3</td><td>2</td><td>Oboe (Oboi)</td><td>Haut-bois</td><td>Oboe (Oboen)</td><td>Гобой</td></tr>
<tr><td>Роғи англисӣ</td><td>1</td><td>2</td><td>2</td><td>Corni inglese</td><td>Cor-englais</td><td>Engl. Horn (Hörner)</td><td>Англ. рожок</td></tr>
</table>

Кларнет	1	4	2	Clarinet-to Clarinet-ti)	Clarinettes	Klarinette	Кларнет
Фагот	1	2	2	Fagotto (Fagotti)	Bassone (s)	Fagott	Фагот
Контра-фагот	1	1	1	Fagotto basso	Contre-bassone	Kontra-fagott	Контра-фагот
Созҳои нафасии мисӣ							
Валторна	1	3	2-4	Corno (Corni)	Cor (s)	Horn (Hörner)	Валторна
Труба	1	2	2-4	Tromba (Trombi)	Trompette (s)	Trompete (n)	Труба
Тромбон	1	2	1-2	Trombone, (Tromboni)	Trombone	Posaun (en)	Тромбон
Туба	1		1	Tuba	Tuba	Tuba	Туба
Созҳои зарбӣ							
Тимпан	1	1	1	Timpani	Timbals	Pauken	Тимпан
Барабан	1/1	1/1	1/1	Gran Tambura/ Tambura Gran Cassa militere	Grosse Caisse Caisse Claire	Grosse /Kleine Trommel	Барабан
дигар	1/1	1/1	1/1	Piatticinelli/Triangolo	Cymbales/ Triangle	Becken /Triangel (Cinellen)	другие
Созҳои камонӣ							
Скрипкаи 1 ва 2	2	14-20		Violine	Violins	Violine, Geige	Скрипка
Скрипка -алт	1	4-12		Viola	Viole	Bratsche	Скрипка -альт
Виолон-чел	1	4-8		Violoncelli	Violoncelle	Violon-cell	Виолон-чель
Контра-бас	1	4-6		Contrabasso	Contre bass	Kontra-bass	Контра-бас
Ҷамъ	20 33	50-75					

Шакли 285

Тавзеҳот

1. Дар оркестрҳои бузургтар, ки теъдоди навозандагони флейта зиёд аст, навозандае аз ин гурӯҳ флейтаи хурд ва дигар флейтаи басро менавозад.
2. Дар сурати кофӣ будани навозандагони кларнет, яке аз онон ба иҷрои кларнет бас мегузарад.
3. Созҳои зарбӣ аз мусиқии давраи романтикӣ сар карда ба теъдоди бисёр ва бо гуногунии зиёд ба кор бурда мешаванд.
4. Ҳомили бархе аз созҳои зарбӣ, онҳое, ки дорои пастубаландии муайян нестанд (монанди санч, маслас, қошуқ ва ғайра) якхатӣ аст.
5. Теъдоди ҳомилҳои партитура ба нодират мумкин аст аз 20 то 25 бошад. Агар яке аз гурӯҳҳо ба ҳадди аксари ҳомил ниёз дошта бошад.

Акнун ба якчанд намунаи партитура менигарем:

Намунаи аввал: аз асари композитори эронӣ Ҳусайни Деҳлавӣ (1927-2019) пйесаи «Сабукбол» [шакли 286] аст. Ба ин партитура созҳои тоҷикӣ-форсӣ низ ворид гардидаанд. Ин созҳо бар ҳомилҳои панҷум то нӯҳум ба ин тартиб навишта шудаанд : San – сантур, San.b. – сантур бас, Tar I – тори аввал (гурӯҳи аввали тор), Tar II – тори дуюм (гурӯҳи дуюми тор) ва Ud – уд. Хатҳои мизон дар ҳамаи саҳифа дар идомаи якдигаранд, аммо ба хотири гурӯҳҳои соз аз якдигар (як гурӯҳ аз гурӯҳи дигар) бурида шудаанд. Тамоми саҳифа танҳо аз ҳафт мизон ташкил шудааст:

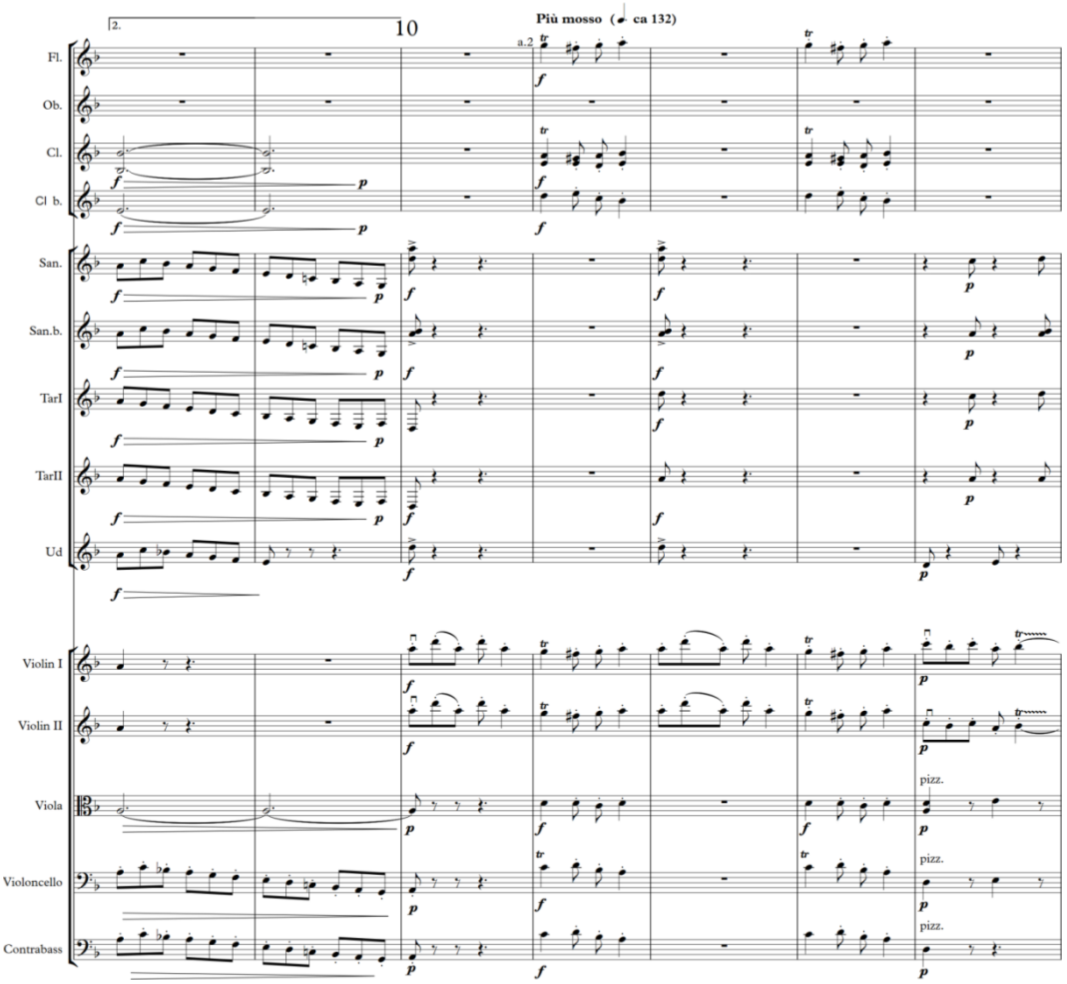

Шакли 286

Намунаи дуюм [шакли 287] – аз асари «Шаҳрзод»-и Н.А.Римский-Корсаков. Дар ин намуна ороиши дигари саҳифаи партитураро мебинем : номи кӯтоҳшудаи ҳар соз дар боло ва оғози ҳар ҳомил қайд шудааст. Масалан, дар болои ҳомили нахустин нишонаи Fl ба маънои флейта ва дар ҳомили поёнтарин нишонаи C.b ба мафҳуми контрабас омадааст :

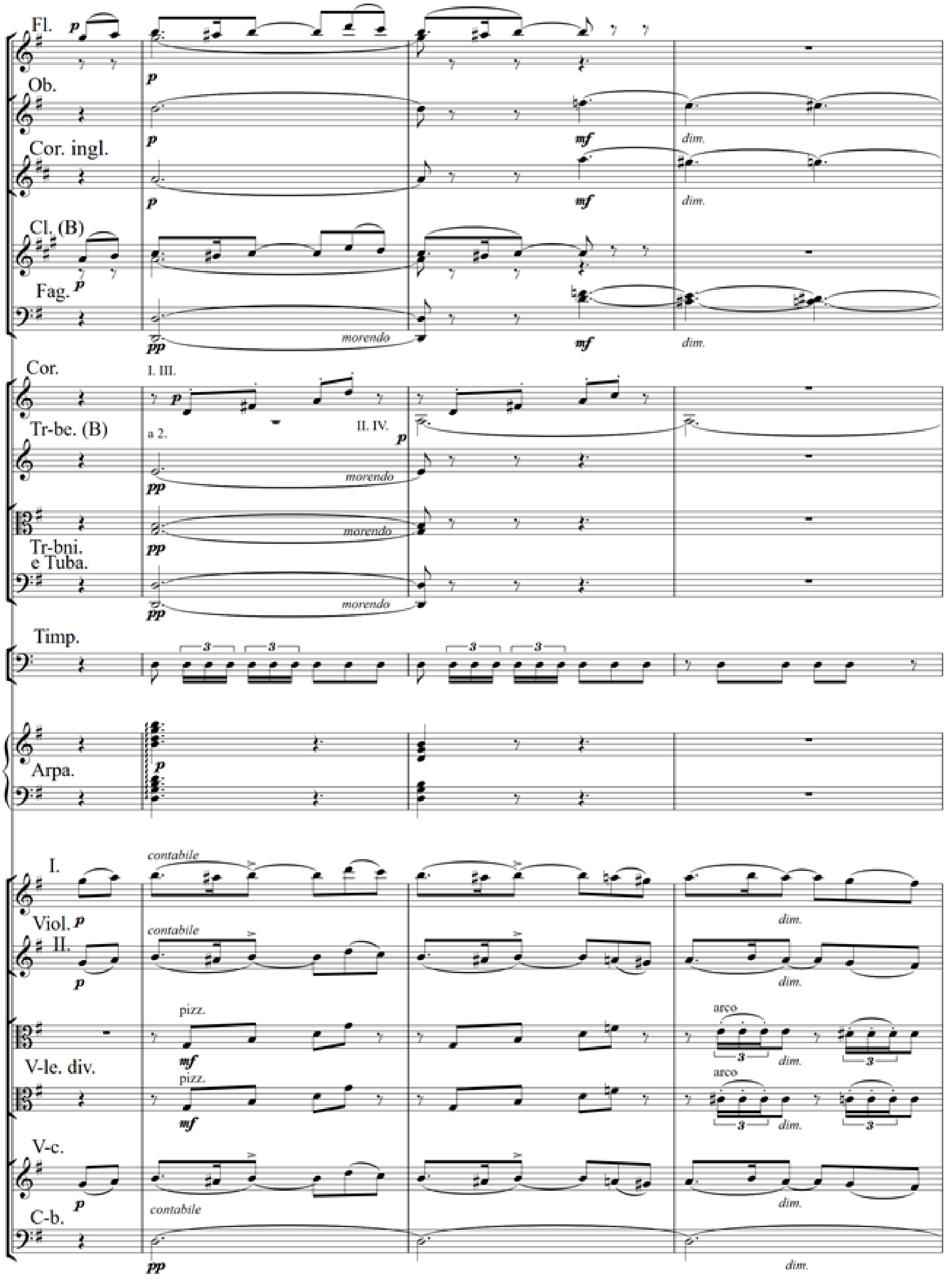

Шакли 287

Намунаи сеюм [шакли 288] аз достони симфонии «Найрангҳои Тил Уленшпигел» композитори олмонӣ Рихард Штраус (1864-1949) :

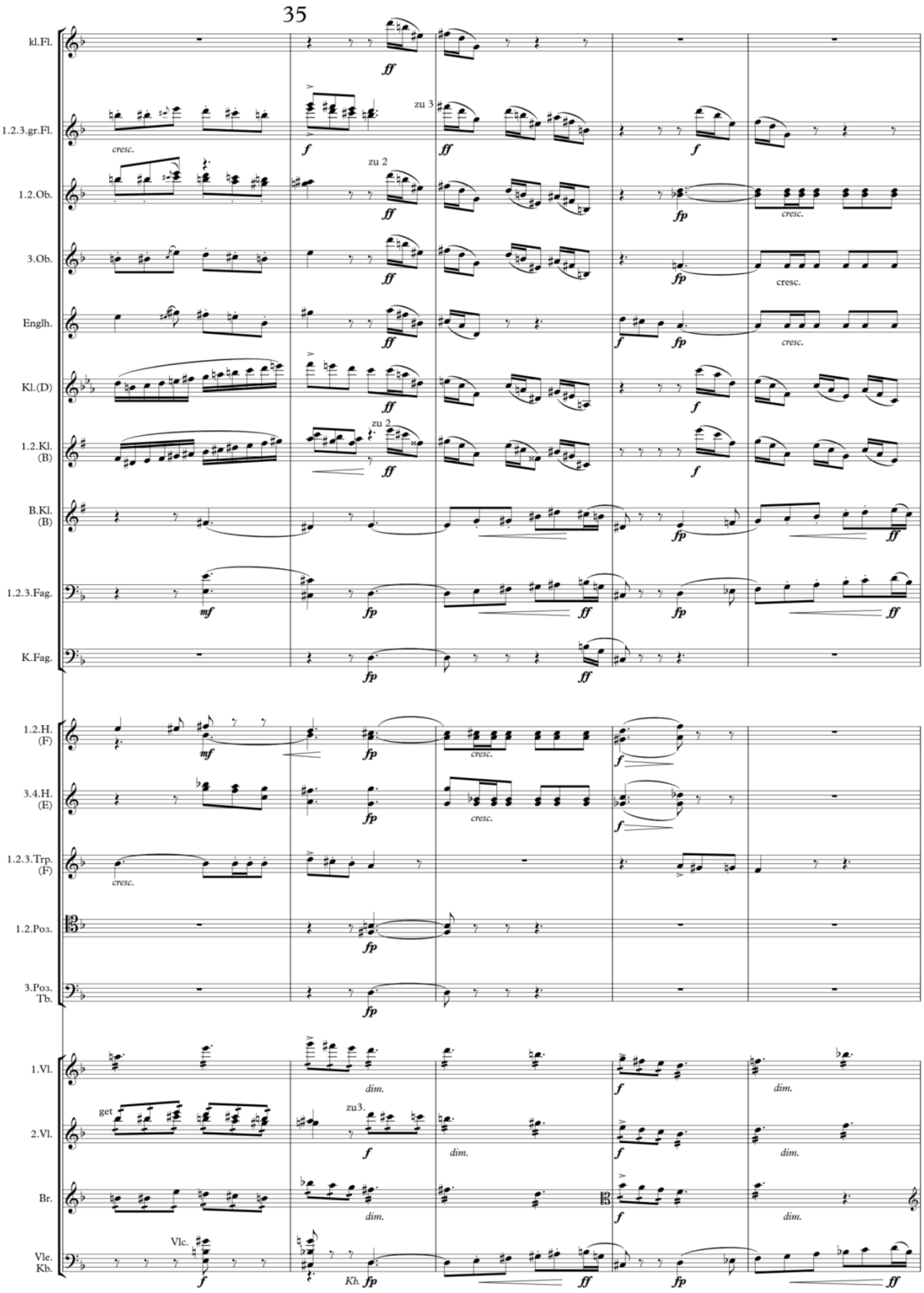

Шакли 288

Дар намунаи чаҳорум порчаеро аз партитураи достони симфонии «Ҳулбук»-и композитори тоҷик Зафар Раҳимзод меоварем :

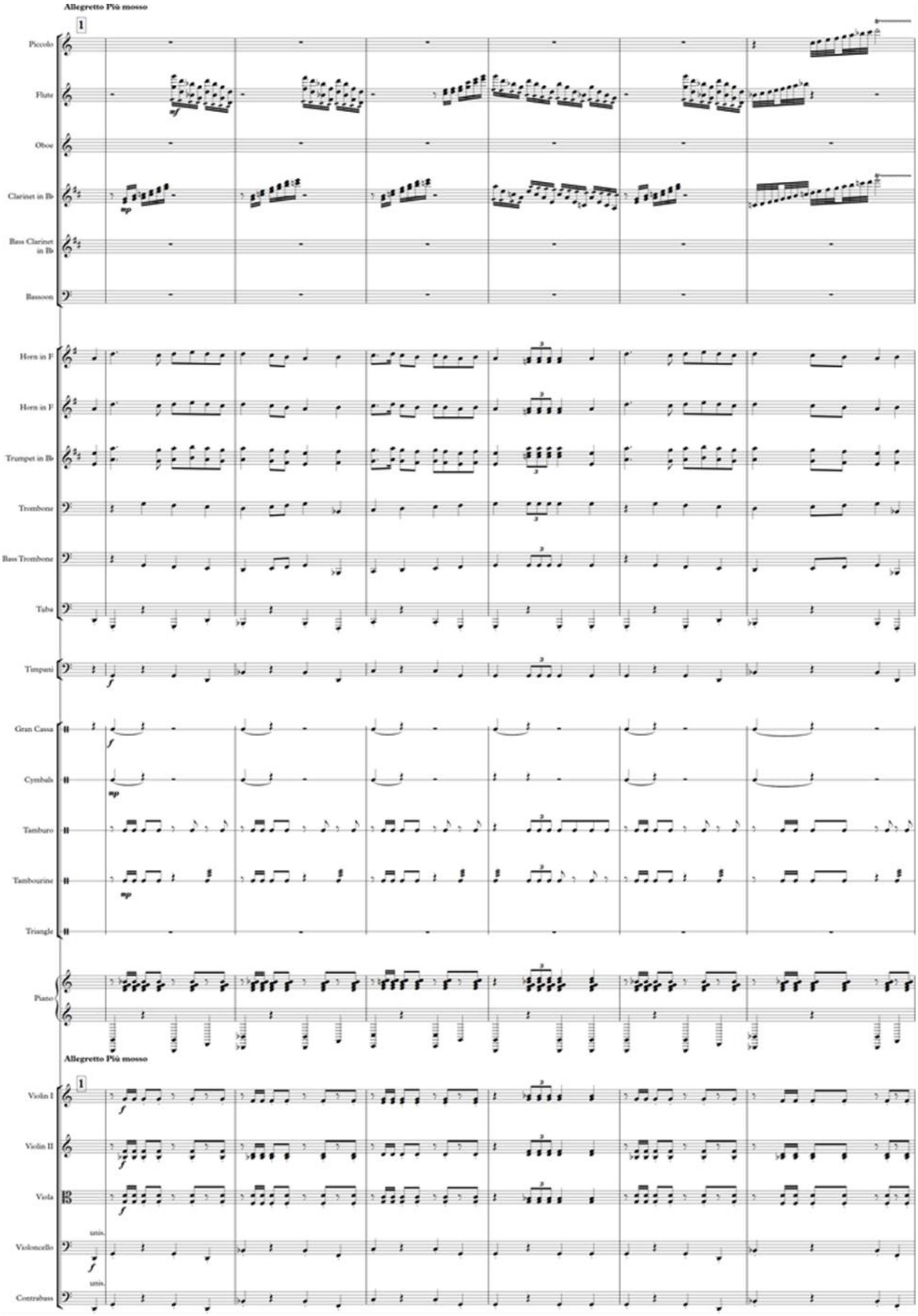
Allegretto Più mosso
1
Piccolo
Flute
Oboe
Clarinet in B♭
Bass Clarinet in B♭
Bassoon
Horn in F
Horn in F
Trumpet in B♭
Trombone
Bass Trombone
Tuba
Timpani
Gran Cassa
Cymbals
Tamburo
Tambourine
Triangle
Piano
Allegretto Più mosso
1
Violin I
Violin II
Viola
Violoncello
Contrabass
unis.
unis.

Шакли 289

Мисолҳои овардашуда шаклҳои гуногуни саҳифаи партитураро нишон медиҳанд. Дар онҳо теъдоди ҳомилҳо ҳархела (аз 14 то 25-то) буда, навишти унвонҳои созҳо аз якдигар фарқ мекунад. Инчунин, гарчанде ҳар як партитура, ба сохтори умумии оркестр такйя кунад ҳам, дар интихоби созҳои мусиқӣ композитор ҳуқуқи худро истифода мебарад, афзалиятро ба ин ё он сози мусиқӣ дода метавонад. Интихоби ӯ бо мазмуну мӯҳтавои асари мусиқӣ вобаста аст.

Машқу вазифаҳои поёни фасл

Тарзи иҷрои ҳар як мисоли поёнро дар ҳомили пас аз он бинависед:

1. Порчаҳои поён аз осори созии Мотсарт гирифта шудаанд:

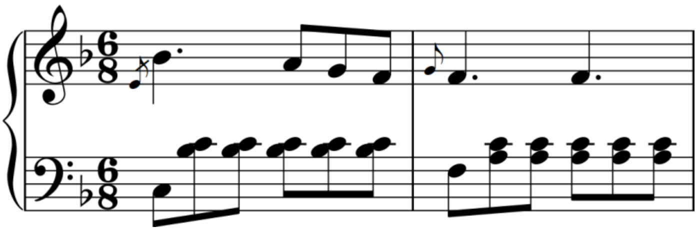

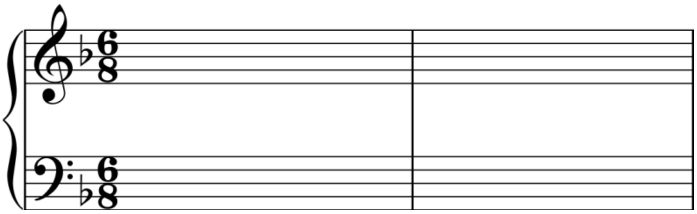

1.a.

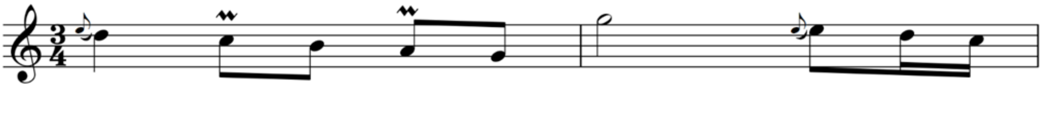

1.б.

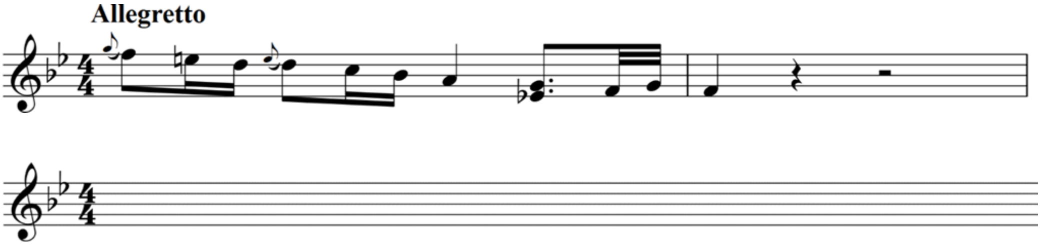

1.в.

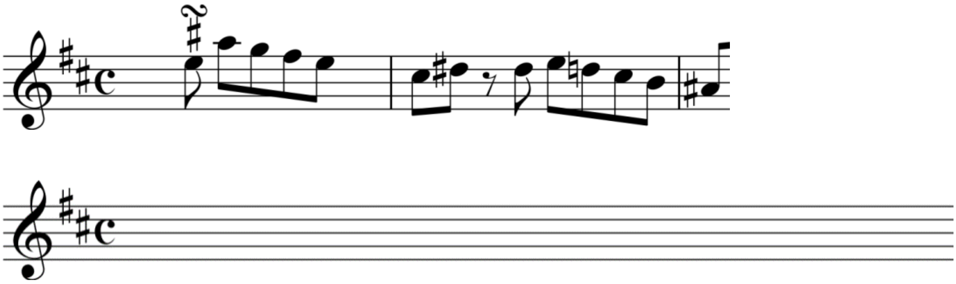

1.г.

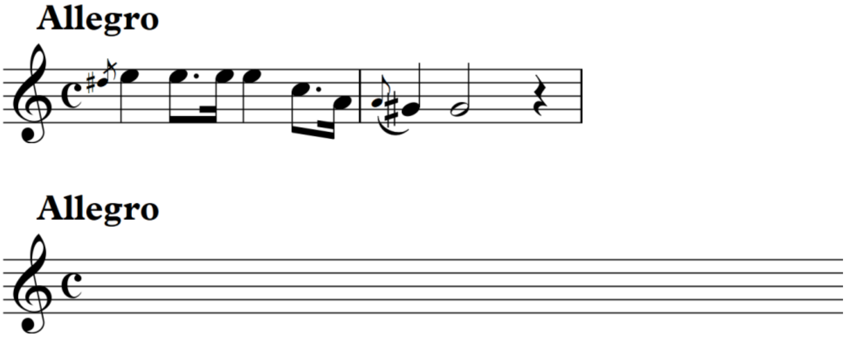

1.д.

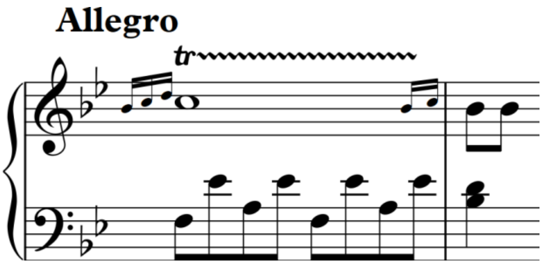

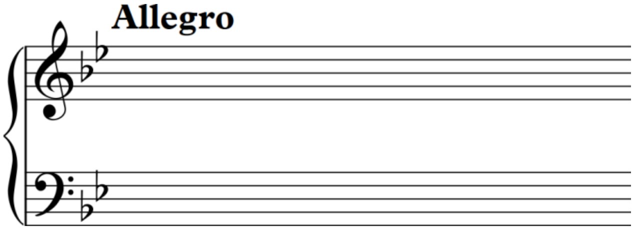

2. Порчаҳои поён аз осори Бетховен гирифта шудаанд:

2.а.

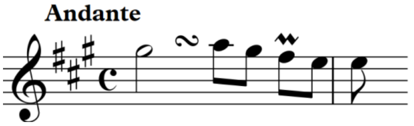

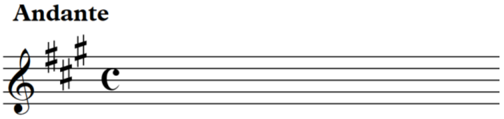

2.б.

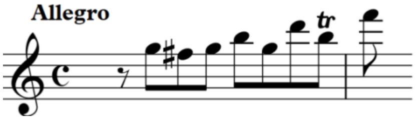

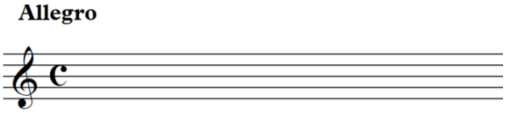

2.в.

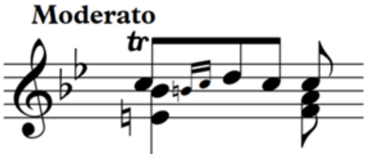

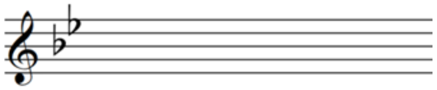

2.г.

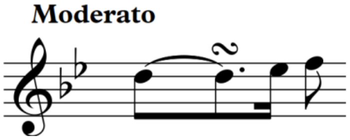

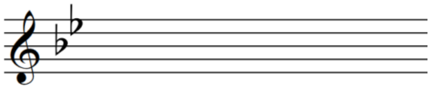

2.д.

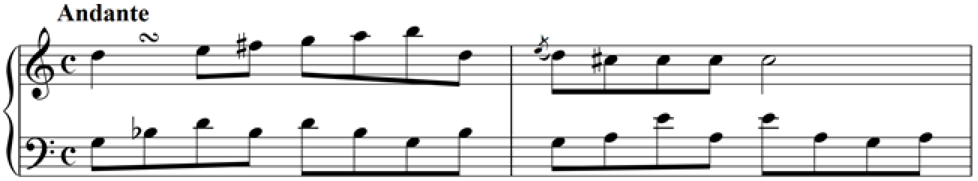

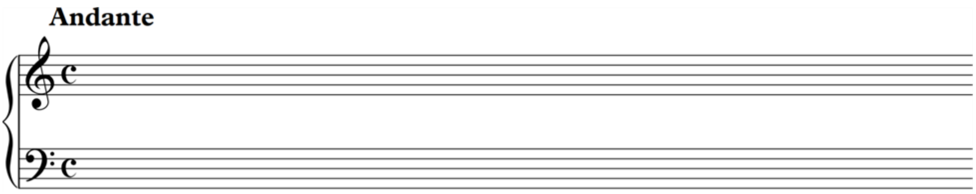

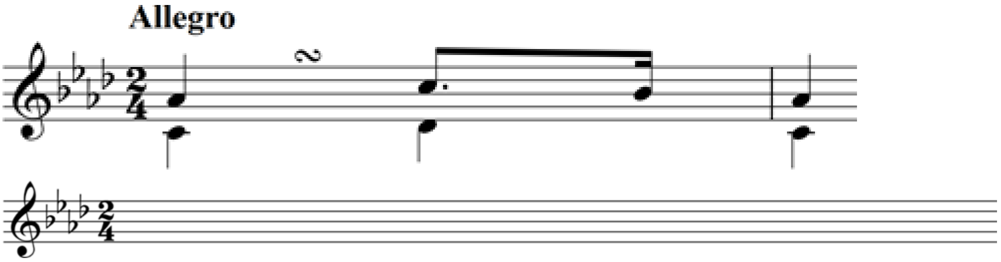

3. Намунаҳои трел:

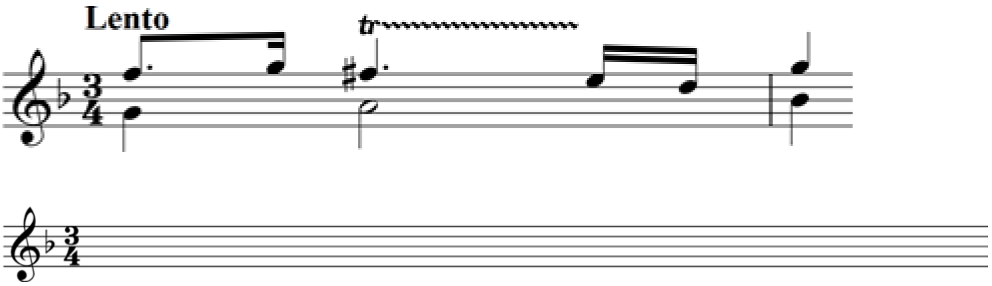

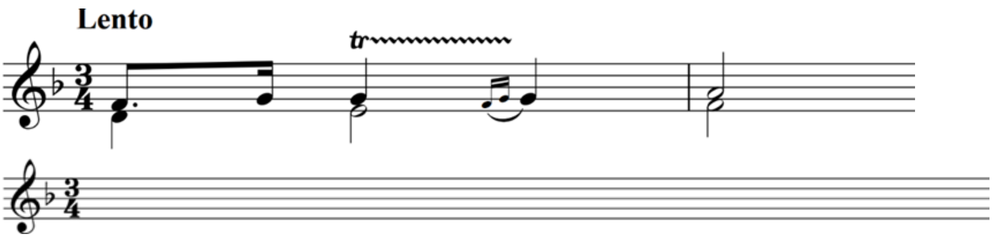

4. Намунаҳои арпеджӣ :

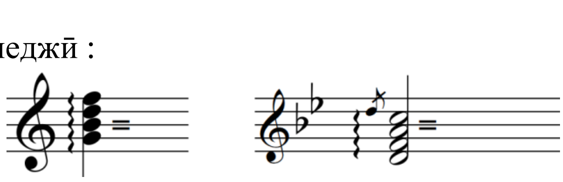

5. Нишонаҳои формулӣ :

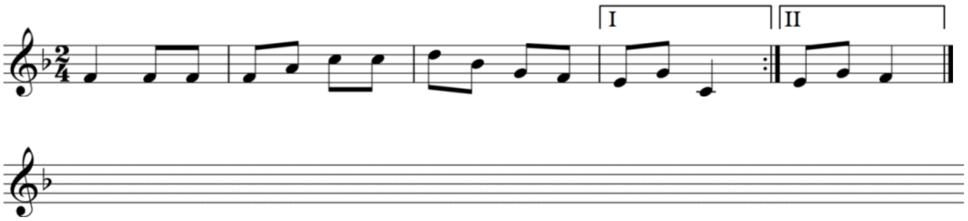

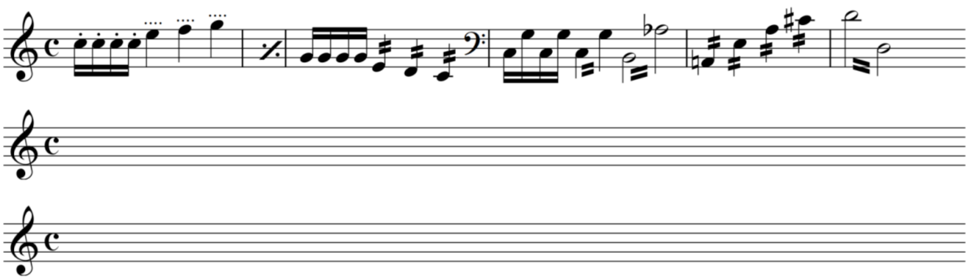

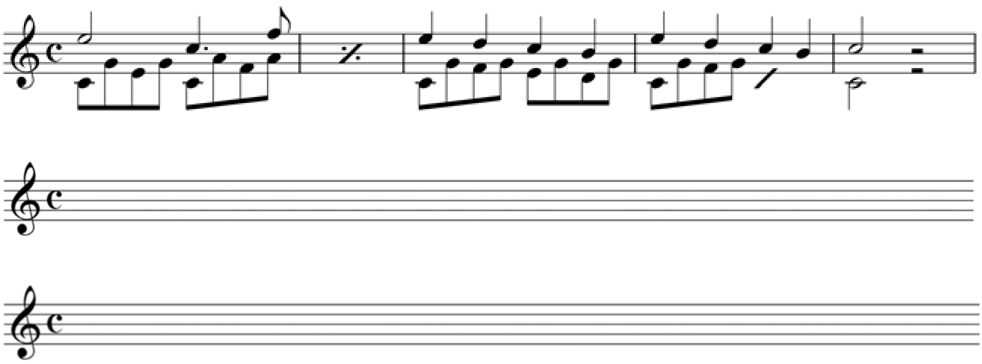

ФАСЛИ ЁЗДАҲУМ

АККОРДШИНОСӢ

Чанд нукта пеш аз оғоз

1) **Нақши ҳар дараҷа дар гамма**: медонем, ки гаммаи хроматикӣ аз 12 ва гаммаи диатоникӣ аз 7 дараҷа иборат аст. Ихтилофе, ки дар хусусиятҳои ин ду гамма (хроматикӣ ва диатоникӣ) вуҷуд дорад, танҳо ба хотири фарқи теъдоди дараҷаҳои онҳо нест, балки ба хусусияти фосилаҳое аст, ки ҳар як дараҷаи гамма бо дараҷаҳои дигари он дорад. Аз он ҷо, ки фосилаи байни ҳар як дараҷаи гаммаи хроматикӣ бо нотаҳои дигари ин гамма якхела аст, ҳеҷ яке аз дараҷаҳои гамма дорои хусусияте ҷуз хусусияти дараҷаҳои дигар нест. Аммо дар гаммаҳои диатоникӣ фосилаи ҳар як дараҷа бо маҷмӯи дараҷаҳои дигар то андозае тафовут дорад ва ин ҳол тобиши хосае ба он дараҷа медиҳад. Агар оҳангсозе савтҳои як гамма (масалан, мажор)-ро барои сохтани як оҳанг ба кор барад, кори ӯ дар ҳақиқат монанди кори намоишноманависе аст, ки «нақш»-ҳоеро дар намоиши худ ба кор мегирад. Ҳар яке аз ин нақшҳо (падар, модар, раис, хизматгор, посбон, писар, арӯс ва ғайра…) дар ҷараёни намоиш робитаҳое бо дигар нақшҳо меёбанд. Бар ҳамин равол ҳар як нақш мафҳуме ба оҳанг медиҳад. Ҳамон гуна, ки нақш дар намоишнома бо ҷон гирифтан дар рӯи саҳна тақвият мешавад, ҳар яке аз савтҳои мусиқӣ ҳамчун дараҷаи гамма, бо ёрии омилҳои хоса қудрати бештаре меёбад. Яке аз муҳимтарин омилҳои тақвияти ҳар савт дар мусиқӣ ҳузури амалӣ ва амали «садоҳои фаръии» он савт аст.
2) **Садоҳои фаръи(обертонҳо)-и як савт**[71]. Ҳар садо дар табиат дорои «садоҳои фаръи»-и бешумор аст. Садоҳои фаръии як садои

[71] Инсон ба иқтидори шунавоиши худ метавонад як садоро шунавад ва дар идомаи он бо андаке шунидани болосадоҳои он ранги ин садоро пурра қабул кунад. Садо падидаи мураккаб аст. Он аз якчанд садоҳои таркибӣ иборат аст. Садои аввалро «савти асосӣ» ва садоҳои пасояндро «обертон» (яъне садоҳое, ки аз савти асосӣ болотар ҷойгиранд) – болосадо [нем. –oberton; англ. – overtone; ит. – armonico] меноманд. Дар умум онҳо – садои асосӣ ва болосадоҳои он – дараҷоти обертониро ташкил мекунанд. Ҳамаи садоҳои ин дараҷот бо якдигар ҳамсадоии табииро ба вуҷуд меоваранд. Бинобар ин, номи дигари ин дараҷот дараҷоти табиӣ аст.

ғайримусиқавӣ ба маротиб гуногунтар аз садоҳои фаръии як савти мусиқавианд. Садоҳои фаръии савти мусиқавӣ дороиончунон низоме аст, ки метавон бо донистани формулашон онҳоро пеш аз шунидан муайян кард. Масалан, агар савти «до»-ро рӯи фортепиано иҷро кунем, ба ғайр аз савте, ки мешунавем, савтҳои дигаре (бо шиддати хеле андак, ки бо гӯши муҷҳиз бояд онҳоро шунид) низ ҳосил мешаванд. Қавитарини онҳо савти «до» дар як октава болотар ва сипас савти «сол» (ба фосилаи дуодетсимаи он) ва ғайра аст :

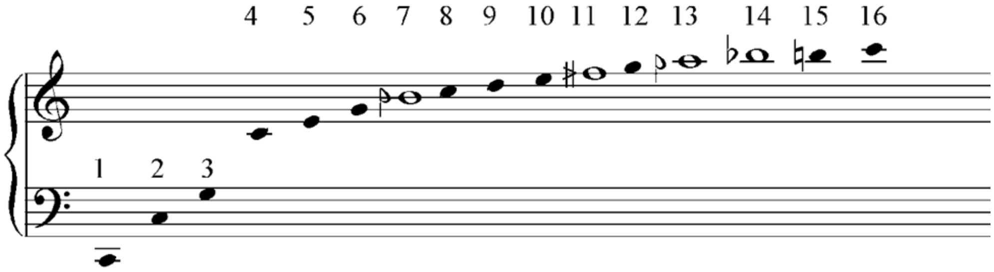

Шакли 290

Садоҳои фаръии як савти мусиқавиро аз ду дид қабул кардан ва талқин додан мумкин аст – ҳамчун як падидаи физикавӣ (акустикӣ/савтшиносӣ) ва ҳамчун падидаи мусиқавӣ. Аз ин рӯ, онро бо якчанд ном муайян кардаанд: «қатори обертонӣ», «дараҷоти обертонӣ», «дараҷоти табиӣ».

Дар бораи шакли боло бояд якчанд нуктаро донист:

1. садоҳои фаръӣ (обертонҳо) номаҳдуданд, ҳарчӣ болотар меравānд, ба ҳам наздиктар шуда, фосилаҳояшон тангтар ва шиддати садояшон коста мешавад, ба тавре, ки гӯши варзида ва ҳассос шояд аз садои ҷузъии шумораи 5 (ва шояд базӯр аз 6 ва ё 10) бештар нашунавад.

2. Дар шакли боло ба ҷои нотаи «до» (нотаи шумораи 1 дар намунаи боло) ҳар нотаи дигар метавонад қарор гирад. Дар ин сурат садоҳои ҷузъии нотаи мазбур ҳамон фосилаҳоеро ба он ва бо худ доранд, ки дар намунаи боло мебинем.

3. Нотаҳои сафед (холӣ) дар намунаи боло («си-корон» (= си –), «фа – сорӣ» (= фа –) ва «ля-корон» (= ля –), нисбат ба садоҳои гаммаи ғарбӣ фалш (нокук) садо медиҳанд. Бадеҳӣ аст, ки агар раволи садоҳои фаръиро аз шумораи 16 ба баъд идома диҳем, теъдоди садоҳои «фалш» меафзояд.

4. Теъдоди лаппиши садои асосӣ ҳарчӣ бошад, лаппиши садои фаръии

шумораи 2 – ду баробар, шумораи 3 – се баробар, садои 4 – чаҳор баробар, садои 5 – панҷ баробар, садои 6 – шаш баробари садои асосӣ хоҳад буд. Аз ин қоида метавон ба чунин натиҷаҳо расид:

а) теъдоди лаппиши ҳар нота ду баробари теъдоди лаппиши нотаи ҳамноми он дар як октава поинтар аст, бинобар ба вуҷуд овардани ҳамсадоии мукаммал, ин нотаҳое, ки нисбати якдигар фарқи октаваӣ доранд, гармоника ном гирифтаанд.

б) теъдоди лаппиши савти фосилаи дуодетсимаи ҳар нота – се баробари лаппиши он нота аст. Бо як муҳосибаи сода метавон фаҳмид, ки:

в) теъдоди лаппиши ҳар савт ба якуним теъдоди савте аст, ки ба фосилаи квинтаи поини он қарор гирифта бошад. Ин нуктаро метавон бо баррасии шакли поён фаҳмид :

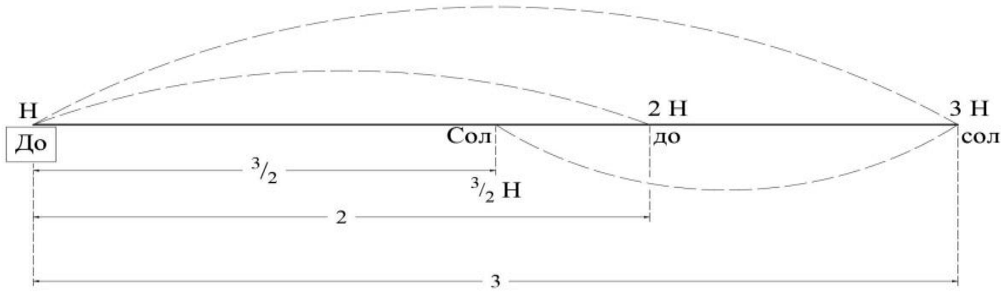

Шакли 291

Дар шакли боло нотаи «До» (нотаи асосӣ) ба теъдоди лаппиши H фарз шудааст. Аз ин ҷадвал метавон фаҳмид, ки нотаи октаваи болотар «до» дорои лаппише ба теъдоди 2H аст. Ва низ метавон донист, ки нотаи «сол» дорои лаппиши ба теъдоди 3H хоҳад буд ва нотаи «Сол» дорои лаппиши $^3/_2$H нисбат ба нотаи асосӣ аст. Ба гуфтаи дигар ҳар фосилаи квинта дорои лаппиши ба нисбати якуним аст.

г) ба ҳамин тартиб бо донистани нисбати лаппиши савтҳо дар намунаи қабл ва огоҳи мухтасаре ба риёзиёт, метавон нисбати лаппиши ҳар фосиларо ҳисоб кард.

д) гуфта шуд, ки шиддати савти садоҳои фаръии боло хеле паст аст ва онҳо дар эҷоди хусусияти рангӣ (тембрӣ)-и садои асосӣ таъсире чунон ночиз доранд, ки метавон дар оғози баҳси тақвияти савтҳои мусиқӣ аз ҳар садои фаръии болотар аз шумораи 5 чашм пӯшид. Савтҳои панҷгона ба тавре, ки дида мешавад, аз як савти асосӣ (ва октаваи он, савти фаръии шумораи 2), аз савти шумораи 3 (дуодетсима, ки метавон аз фосилаи

таркибии он чашм пӯшида, онро квинта номид) ва аз савти шумораи 5 (пас аз сода кардани он, фосилаи терсия) ташкил мешавад. Бинобар ин, тибқи натиҷагирии профессор Парвиз Мансурӣ, аъзои як «аккорд»-и оғозин (ки онро истилоҳан аккорди сесадой меноманд) иборат аст аз як садои асосӣ (ба номи «поя») ва ду савти дигар ба фосилаҳои терсия ва квинта[72].

Он, ки профессор Парвиз Мансурӣ сесадоии мажориро аслӣ ҳисобида, сесадоии минориро нисбӣ талқин мекунад, бе асос нест. Манзури мо он аст, ки далели асосии чунин талқинот аз нотаҳои панҷгонаи аввалини дараҷоти табиӣ бар омадани сесадоии мажорӣ аст. Сесадоии минорӣ бо терсияи худ аз он фарқ мекунад ва ин вазъ (дар сесадоии минорӣ баамаломада) тобиши оҳангии қатори обертониро иваз мекунад. Вале бо вуҷуди ин, чунин вазъ на сохтори қатори обертониро мешиканад (терсия ҳамчун терсия мемонад) ва на паиҳамии қатори садоҳои онро (нотаҳои дигари шашгонаи аввал дар ҷои худ боқӣ мемонанд). Билохира, онро бояд қайд кард, ки иқтидори гармонии терсияи бузург ва терсияи хурд як аст – бо консонанси номукаммал будани худ, ҳар яки он таассуроти якхелаи пурраи гармониро медиҳад[73].

92. **Сохтани аккорд**

Ба рӯи ҳар як дараҷаҳои гаммаи диатоникӣ (гаммаҳои мажор ва минор) метавон ба фосилаи терсия ва квинтаи он дараҷа, аккорд ташкил дод. Нуктае, ки донистанаш ва риояташ дар аккордсозӣ зарур аст, ин аст, ки хелҳои фосилаҳои терсия ва квинтаи ҳар аккорд бояд тобеи нотаҳои диатоникии гамма бошад [шакли 292а ва б][74].

---

[72] Идомаи мулоҳизаҳо оид ба дараҷоти обертонӣ (дараҷоти табиӣ) дар Илова зери ҳамин мафҳум оварда мешавад.

[73] Бонфельд М. Введение в музыкознание: Учеб. пособие. – Москва.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС. – 2001. – с.35

[74] Мавзӯъи миёни хушояндӣ ё нохушояндии фосилаҳои мусиқӣ, чунон ки пештар низ дар ин китоб ишора шуд, на танҳо дар таърихи мусиқии Ғарб тадриҷан тағйир ёфт, балки дар мусиқии Шарқ инчунин ҳамеша хеле фаъол буд.. Ин масъала байни миллатҳо ва ҷавомеи гуногун комилан якхел нест. Дар замоне, ки мусиқии Ғарб батадриҷ аз сурати тоқабахшӣ (монодӣ) берун меомад, то ба сурати ду (ё якчанд)-овоза бирасад, асарҳои мусиқӣ бар раволи намунаҳои поин навишта мешуданд. Дар ду намунаи зер, ба унвони оҳангҳои дуовоза (ва мазҳабӣ) ҳамаи фосилаҳои ҳамзамон хушоянд истифода шудаанд :

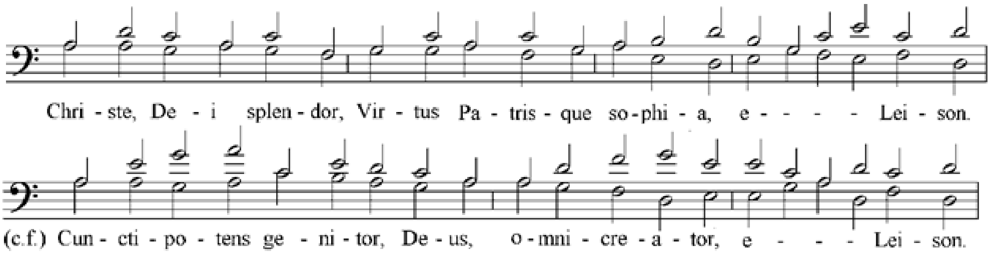

Намунаи 1. Як «органум»-ест аз қарнҳои XI – XII, оҳангсози ношинос.

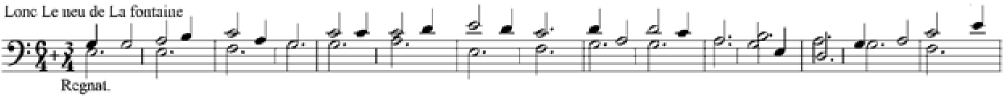

Намунаи 2. Як «мотет»-и фаронсавии қарнҳои XI – XII, оҳангсози ношинос.
(Ҳарду намуна аз китоби «*Geschichte der Musik in Beispielen*», шумораҳои 9, 15).
Аз ин намунаҳо чунин бармеояд, ки фосилаҳои хушоянд (миёни нотаҳои ҳамзамон) дар қарнҳои XI ва XII прима, кварта, квинта ва октава (намунаи 1) маҳсуб меёбанд. Ва фосилаҳои септима, секунда ва (дар ҳамин давра) фосилаи терсия (намунаи 2), фосилаҳои гузаро ба шумор мерафтаанд ва то андозае нохушоянд будаанд. Дар назарияи мусиқии «бисёровоза»-и он замон (яъне донише, ки имрӯз зери номи «назарияи гармония» фаро гирифта мешавад) асосан масъалаи фосила (ҷузъ дар мавориди нодир) ва тақсими он ба ду гурӯҳ – «хушоянд» ва «нохушоянд» мавриди баҳс ва баррасӣ қарор намегирифт (бо ин ҳол фосилаҳои афзуда ва костаро «нохушоянд» медонистанд). Оҳангсозони он замон бештар ба халқ, оҳангҳои «дуруст ва зебо»-и он таваҷҷӯҳ мекардаанд. Қоидаҳо то он андоза сахту хушк буданд, ки риояи онҳо (ба салиқаи он замон) сабаби хушсадоии оҳангҳои бисёровоза мешуд. Ин дониш имрӯз ба номи «контрапункти қадим» дар риштаи оҳангсозӣ тадрис дода мешавад. Дар таърихи мусиқии Ғарб рафта-рафта тағйирҳое дар гурӯҳбандии фосилаҳои хушоянд ва нохушоянд падидор шуд. Мусиқидонон ва назарияпардозони то оғози давраи барокко дар бораи гурӯҳбандии фосилаҳои дугуна, бо физикдонон (савтшиносон) назарияҳои якхел ва ҳамгун доштанд. Аммо минбаъд, аз нимаи дуюми ин давра сар карда, дар бораи хушояндӣ ва нохушояндии фосилаҳо миёни ин ду гурӯҳ, мусиқидонон ва савтшиносон, ихтилофи назарҳои шадид ба вуҷуд омад, ки то имрӯз ҳанӯз ҷо дорад. Аз охирҳо қарни XIX рафта-рафта бархе аз оҳангсозони пешрав ҳар як роҳи ҷудо аз дигареро пеш гирифт. Дар натиҷа ҳатто миёни мусиқидонон низ назарияҳои гуногун ошкор шуд. Муҳимтарин ва тозатарин назарияи физикӣ дар бораи хушояндии фосилаҳои мусиқиро Ҳерман Людвиг Фердинанд Ҳелмҳолт (1821 – 1894) иброз карда аст. Назарияи ӯ чунин аст: «он ду нотаи мусиқӣ дорои фосилаи хушояндтаре ҳастанд, ки садоҳои фаръиашон зудтар барҳам меоянд». Масалан, фосилаи октава хушояндтар аз фосилаи детсима аст (намунаи 3) :

3 а. 3 б.

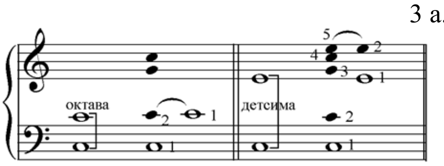

Тавзеҳ : дар намунаи 3а садои 2-и савти нахуст мутобиқ бо садои асосии 1-и савти дуюм аст ва байни онҳо октава ба вуҷуд меоянд; дар ҳоле, ки дар 3б садои 5 (савти нахуст) бо садои ҷузъии 2 савти дуюм, бинобар ин байни онҳо детсима ташаккул ёфтааст .
Дар даҳаҳои миёни карни XX бархе аз мусиқидонони пешрав дар роҳи офариниши осорашон ба физика ва дастгоҳҳои электронӣ рӯ оварданд ва падидаи наве ба вуҷуд омад,

а. до-мажор

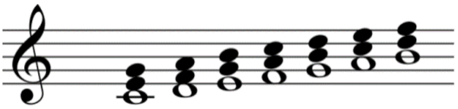

б. до-минор, гармонӣ

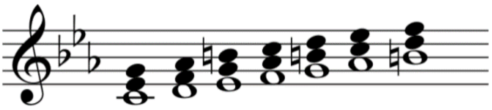

Шакли 292

Далел

Аз охирин нукта (банди д)-и оғози ҳамин фасл чунин фаҳмида мешавад, ки савти фаръии шумораи 5-и дараҷоти обертонӣ [шакли 290], пас аз сода кардан, ба сурати фосилаи терсияи бузург ва савти фаръии шумораи 3 пас аз сода шудан, ба сурати фосилаи квинтаи холис табдил меёбанд. Яъне садоҳои фаръии шумораи 5 ва 3 ба тартиби қоида бояд дорои хелҳои бузург ва холис бошанд. Вале дар аккордҳои намунаҳои «а» ва «б» шакли 292 ҳамеша ин тавр нест. Зеро ҳифзи сохтори гамма ва нақши дараҷаҳои он аз риояи пайванди табиии миёни савтҳо аҳамияти бештар дорад, чаро ки садоҳои фаръии шумораҳои дараҷоти обертонӣ (қариб то шумораҳои 6 ва 7) ҳама бо ҳам дорои фосилаҳои хушоянд ҳастанд ва миёни онҳо фосилаи терсияи хурд (садоҳои фаръии шумораи 5 ва 3) ва низ квинтаи коста (миёни садоҳои фаръии шумораҳои 5 ва 7) дида мешавад.

Аз ин рӯ, ба таваҷҷӯҳ ба нақши савтҳо дар гамма метавон дар ташаккули аккордҳо аз фосилаҳои терсияи хурд ва низ квинтаи коста ва ҳатто квинтаи афзуда (дараҷаи III дар гаммаи минори гармонӣ) низ суд ҷуст.

ки ба номи «мусиқии электронӣ» машҳур аст. Баҳси хушояндӣ ва нохушояндӣ ва доираи миёни он ду арзишмандии худро аз даст дод ва деворҳои он қавонин шикаст. Аммо ҳамон гуна, ки таи ҳамаи давраҳои таҳаввулӣ сабк ва баёни мусиқӣ ошкоро дида мешавад, лозим буд, ки марзҳое аз нав эҷод шавад, қонунҳои тоза ба вуҷуд ояд ва назарияи мусиқӣ (он мусиқӣ, ки ҳанӯз бар пояи савтҳои мусиқӣ, на мусиқии электронӣ шакл мегирад) ба сурати навин танзим шавад. Дар бораи фосила ва хушояндӣ ва нохушояндии он, аз ҷумла Ханс Йелинек (1901 –1969), устоди оҳангсозии Академияи мусиқии Вена, бисёр кӯшиш кард. Ӯ дар оғоз фосиларо ба ду гурӯҳ тақсим мекунад: 1) фосилаи миёни нотаҳои ҳамном (ҳамсадо, октава ва октаваҳои музоаф); 2) дигар фосилаҳо.

93. **Анвои аккорд. Сесадой.**

Аккордҳои сохташуда дар шакли 292 аз назари фосилаи миёни нотаҳо ба ду гурӯҳи умумӣ тақсим мешаванд :

Гурӯҳи нахуст: а**ккордҳои хушоянд** (**консонанс**).
Дар ин гурӯҳ ҳама фосилаҳои квинта холис ҳастанд. Онҳоро аккордҳои комил мегӯянд. Ин гурӯҳ ба ду радаи хурдтар тақсим мешавад:
а) онҳое, ки фосилаи терсияашон бузург аст (аккордҳои комили бузург);
б) онҳое, ки фосилаи терсияашон хурд аст (аккордҳои комили хурд).

Гурӯҳи дуюм: **аккордҳои нохушоянд** (**диссонанс**).
Дар ин гурӯҳ фосилаи квинта холис нест. Инҳо низ дар навбати худ ба ду рада тақсим мешаванд:
а) онҳое, ки фосилаи квинтаашон коста аст (аккордҳои коста).
б) онҳое, ки фосилаи квинтаашон афзуда аст (аккордҳои афзуда).

Бинобар ин, ҳамаи аккордҳои сохташуда ба рӯи дараҷаҳои як гаммаи мажор ва як гаммаи минор ҳамагӣ чаҳор гунаанд :
1. **аккорди коста (сесадоии коста)**
– квинтаи коста, терсияи хурд рӯи дараҷаи VII гаммаи мажорӣ ва дар гаммаи минорӣ бошад, рӯи дараҷаҳои II ва VII (минори гармонӣ).
2. **аккорди комили хурд (сесадоии хурд, сесадоии минорӣ)**
– квинтаи холис, терсияи хурд рӯи дараҷаҳои II, III ва VI дар гаммаи мажор ва рӯи дараҷаҳои I ва IV дар гаммаи минори гармонӣ ва табиӣ.
3. **аккорди комили бузург (сесадоии бузург, сесадоии мажорӣ)**
– квинтаи холис ва терсияи бузург рӯи дараҷаҳои I, IV ва V дар гаммаи мажор ва дар гаммаи минорӣ рӯи дараҷаҳои V (минори гармонӣ) ва VI (минори табиӣ ва гармонӣ).
4. **аккорди афзуда (сесадоии афзуда)**
– квинтаи афзуда, терсияи бузург рӯи дараҷаи III гаммаи минори гармонӣ.
Дар тамоми ин маворид ҳамаи фосилаҳо аз тоника/пояи аккорд ҳисобида мешаванд.

94. **Фосилаҳои даруни аккорд**

Бо андаке мушикофӣ мебинем, ки дар ҳар аккорд се фосила мавҷуд аст:
1. фосилаи терсия (миёни поя то нотаи терсияии аккорд);
2. фосилаи терсия (миёни нотаи терсияӣ ва нотаи квинтоии аккорд)
3. фосилаи квинта (миёни поя то нотаи квинтоии он)

Шакли 293

Инак, метавон гунаҳои чаҳоргонаи аккордро, ки дар боло гуфта шуд, аз ин дид низ баррасӣ кард:
1. дар аккорди коста, ду фосилаҳои терсияи хурди паиҳам [терсияи хурд + терсияи хурд = квинтаи коста; 3нимпарда + 3нимпарда = 6 нимпарда].
2. дар аккорди комили хурд, фосилаи нахуст – хурд ва терсияи болоӣ – бузург аст [терсияи хурд + терсияи бузург = квинтаи холис; 3 нимпарда = 4 нимпарда = 7 нимпарда].
3. дар аккорди комили бузург, фосилаи терсияи нахуст – бузург ва терсияи болоӣ – хурд аст [терсияи бузург + терсияи хурд = квинтаи холис; 4 нимпарда + 3 нимпарда =7 нимпарда].
4. дар аккорди афзуда, ду фосилаи терсияи бузурги паиҳам [терсияи бузург + терсияи бузург = квинтаи афзуда; 4 нимпарда + 4 нимпарда = 8 нимпарда].
Акнун ба манзури тамрини бештар рӯи дараҷаҳои I гаммаи мажори дигар (масалан, ре-мажор ва гаммаи минории ҳампояи он – «ре-минор») аккордҳоро месозем :

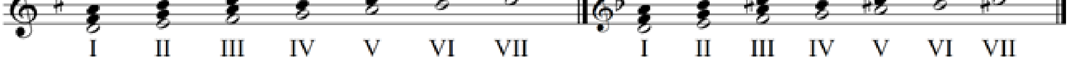

Шакли 294

Аз баррасии шакли 294 ҳамон натиҷаҳои параграфи 92 ба даст меояд :

1. аккордҳои коста рӯи дараҷаи VII гаммаи ре-мажор ва дар гаммаи минорӣ рӯи дараҷаҳои II ва VII (минори гармонӣ) бино мешаванд.
2. аккордҳои комили хурд рӯи дараҷаҳои II, III ва VI гаммаи ре-мажор ва дараҷаҳои I ва IV гаммаи ре-минор сохта мешаванд;
3. аккордҳои комили бузург рӯи дараҷаҳои I, IV ва V гаммаи ре-мажор ва дараҷаҳои V (ре-минори гармонӣ) ва VI ре-минори табиӣ ва гармонӣ;
4. аккорди афзуда танҳо рӯи дараҷаи III гаммаи ре-минори гармонӣ бино мешавад.

Як бори дигар озмоишро такрор мекунем. Ин бор ба рӯи гаммаи сол-мажор ва сол-минори гармонӣ :

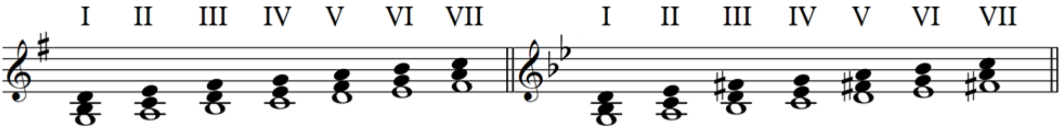

Шакли 295

Дар шакли 295 бори дигар ҳамон дастовардҳои параграфи 92-ро хоҳем дид. Ҳар гоҳ озмоишро идома диҳем, ҳамеша ҳамон натоиҷ ба даст меоянд. Дар намунаи шакли 296 ҳамин дастовардро ба сурати ҳосилшуда меоварем :

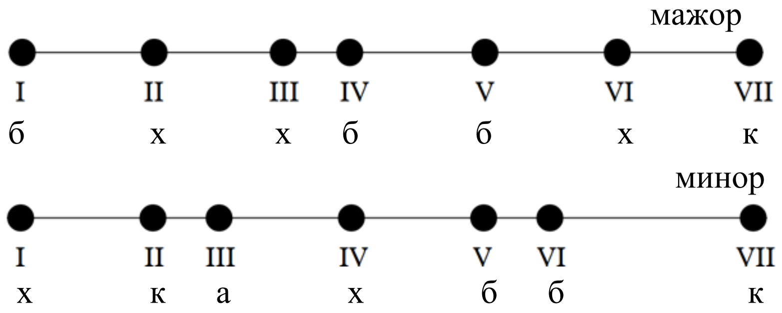

Шакли 296

Дар ин намуна аккорди комили бузург бо «б», аккорди комили хурд – бо «х», аккорди коста – бо «к» ва аккорди афзуда бо «а» нишон дода шудаанд.

95. **Иштироки аккордҳо**

Аз муқоисаи шакли 294 ва шакли 295 бармеояд, ки баъзе аккордҳо дар ин чаҳор гамма муштарак ҳастанд. Дар гаммаи сол-мажор ва сол-минори гармонӣ дараҷаи V як аст ва ҳамин аккорд бо аккорди дараҷаи I гаммаи ре-мажор якхела аст. Аккорди дараҷаи I дар сол-мажор ва дараҷаи IV дар гаммаи ре-минор ва ҳатто дараҷаи V дар гаммаи до-мажор [шакли 292] якхела аст.

Ин ҳаммонандиҳо моро ба натиҷаҳои дигаре низ раҳнамун мекунанд. Аз баррасии аккордҳои сохташуда дар гаммаҳои до-мажор, до-минор, сол-мажор, сол-минор, ре-мажор, ре-минор ва ҳар гаммаи дигар метавон дарёфт, ки дар ҳар гаммаи мажорӣ дараҷаҳои I, IV, V ва низ дар ҳар гаммаи минорӣ дараҷаҳои V ва VI, аккорди комили бузург аст. Бинобар ин, агар мо ба рӯи ҳар нотаи дилхоҳ аккорди комили бузурге созем, ин аккорд метавонад дараҷаи I як гаммаи мажорӣ, дараҷаи IV гаммаи мажории дигар ва дараҷаи V дар гаммаи мажории сеюм ва низ дараҷаҳои V ва VI ду гаммаи минории мутафовути дигар бошад. Як аккорди комили хурд метавонад дараҷаҳои II, III ва VI се гаммаи мажории гуногун ва дараҷаҳои I ва IV ду гаммаи минории мухталиф бошад. Як аккорди коста метавонад дараҷаи VII як гаммаи мажорӣ ва дараҷаҳои II ва VII ду гаммаи гуногуни минорӣ бошад. Ва, як аккорди афзуда метавонад танҳо рӯи дараҷаи III гаммаи минори гармонӣ сохта шавад.

Мисол, аккорди комили бузург си-бемол – ре – фа метавонад дараҷаи I си-бемол-мажор, дараҷаи IV гаммаи фа-мажор, дараҷаи V гаммаи ми-бемол-мажор ва низ дараҷаи V гаммаи ми-бемол-минори гармонӣ ва дараҷаи VI гаммаи ре-минор бошад. Озмоиш кунед.

Аккорди комили хурд фа-диез – ля – до-диез метавонад дараҷаи II гаммаи ми-мажор, дараҷаи III гаммаи ре-мажор, дараҷаи VI ля-мажор ва низ дараҷаи I гаммаи фа-диез-минор бошад. Озмоиш кунед.

Аккорди костаи до-диез – ми – сол метавонад дараҷаи VII гаммаи «ре мажор, дараҷаи II гаммаи си-минор ва дараҷаи VII гаммаи ре-минори гармонӣ бошад. Озмоиш кунед.

Ва аккорди афзудаи ре – фа-диез – ля-диез метавонад танҳо дараҷаи III гаммаи си-минори гармонӣ бошад. Озмоиш кунед.

96. **Акси аккордҳо**

Ҳамон гуна, ки фосилаҳо метавонанд акс шаванд (фасли сеюм, параграфи 31), аккордҳо низ қобилияти акс шуданро доранд. Аккорд замоне акс мешавад, ки нотапоя (ё поёнтарин нотаи он) болои яке ё ҳар дуи нотаҳои дигари он қарор гирад.

Аккордҳое, ки то кунун дидем, ҳама дорои се нота буданд – поя/тоника, терсия ва квинта. Номҳои нотаҳои аккорд аз фосилаҳои дохили аккорд пайдо мешаванд.

Аккорди сенотаие, ки дар фанни мусиқӣ онҳоро сесадоӣ меномем, дорои ду акс мебошад. Агар нотапояи аккорд поёнтарин нотаи он бошад, ин шакли асосии аккорд номида мешавад :

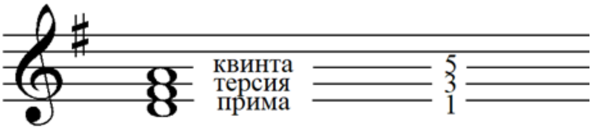

Шакли 297

Акси якум он аст, ки дар он нотапояи аккорд (пардаи асосӣ) як октава боло бардошта мешавад ва дар бас нотаи терсиявии аккорд ҷой мегирад :

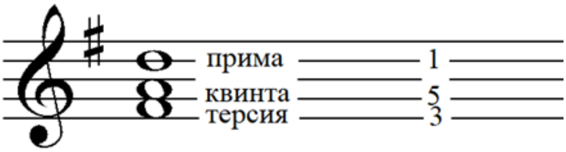

Шакли 298

Инак, агар нотаи терсиявии аккорд поёнтарин нотаи он бошад, ин шакли акси якуми аккорд номида мешавад.

Фосилаҳои даруни аккорди сесадоӣ дар вазъи акси аввал иборатанд аз терсия, кварта ва секста :

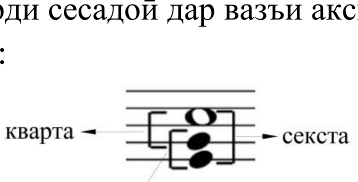

Шакли 299

Вале муайянкунандаи ин аккорд фосилаҳои байни нотаи поёнтарин бо нотаҳои дигари аккорд интихоб гардидаанд. Бинобар ин фосилаи нотаҳои

аккорди акси аввалро аз поёнтарин нота бо рақамҳои $^{6}_{3}$ нишон медиҳанд. Ба баёни дигар, адади $^{6}_{3}$ ё шакли кӯтоҳшудаи он: $_6$ нишонаи вазъи акси аввал аст. Аз ин рӯ ин аккордро мухтасар «секстаккорд» меноманд.

Акси дуюм вақте ба амал меояд, ки нотаи квинтоии аккорд поёнтар аз нотаҳои дигар қарор гирад :

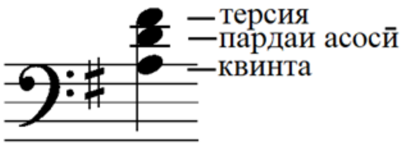

Шакли 300

Фосилаҳои даруни аккорди акси дуюм (дар таносубияти нотаи поёнтарин бо нотаҳои болоӣ) иборат мешаванд аз секста ва кварта. Аз ин рӯ, нишонаи ин вазъ ба табъи фосилаҳо $^{6}_{4}$ аст. Аз ин ҷост, ки аккорди мазкурро квартсекстаккорд меноманд. :

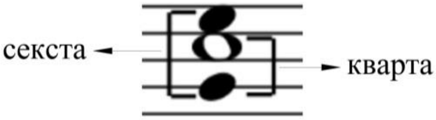

Шакли 301

Натиҷаи ин аст, ки ҳар аккорди сесадоӣ дар ҳолати асосӣ ва аксҳои худ метавонад ба се вазъ ва бо се «нишона» навишта шавад:

а) вазъи поягӣ, бо нишонаи ададии $^{5}_{3}$ [шакли 297].

б) акси аввал, бо нишонаи ададии $^{6}_{3}$ ё кӯтоҳшудаи он : $_6$ [шакли 298].

в) акси дуюм, бо нишонаи ададии $^{6}_{4}$ [шакли 300] :

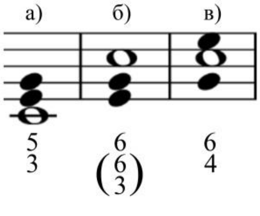

Шакли 302

Оид ба акси сесадоӣ онро низ хотиррасон кардан бамаврид аст, ки ҳар хели сесадоӣ аксҳоеро медиҳад, ки таркиботи фосилавии он мутафовит аз дигар аст. Сесадоии мажорӣ/бузург ($Б^{5}_{3}$) ду терсия: як терсияи бузург (дар поён) ва як терсияи хурд (дар боло) дорад. Секстаккорди он ($Б_6$) аз

терсияи хурд ва квартаи холис ва квартсекстаккорди он ($Б^6_4$) – аз квартаи холис ва терсияи бузург иборат аст :

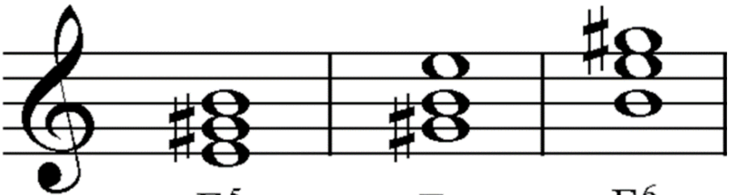

$Б^5_3$ $Б_6$ $Б^6_4$

Шакли 303

Сесадоии минорӣ (сесадоии хурд ($Х^5_3$) терсияи хурд ва терсияи бузургро, секстаккорди он ($Х_6$) – терсияи бузург ва квартаи холисро ва квартсекстаккорди минорӣ ($Х^6_4$) – квартаи холис ва терсияи хурдро дар бар мегирад :

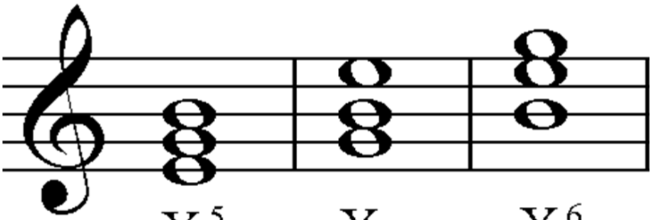

$Х^5_3$ $Х_6$ $Х^6_4$

Шакли 304

Сесадоии афзуда ($А^5_3$) аз ду терсияи бузург иборат аст. Секстаккорди он ($А_6$) терсияи бузург ва квартаи коста, квартсекстаккорди он ($А^6_4$) – квартаи коста ва терсияи бузург (яъне ҷойҳояшонро иваз мекунанд)-ро дар бар мегирад :

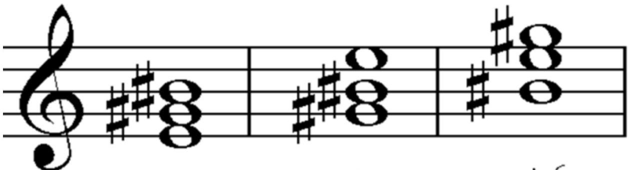

$А^5_3$ $А_6$ $А^6_4$

Шакли 305

Сесадоии коста ($К^5_3$) аз ду терсияи хурд, секстаккорди он ($К_6$) аз терсияи хурд ва квартаи афзуда, квартсекстаккорди он ($К^6_4$) – аз квартаи афзуда ва терсияи хурд (яъне ҷойивазкунии фосилаҳои аккорди қаблӣ ба амал меояд), иборат аст :

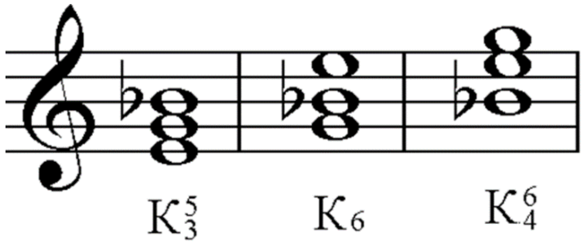

Шакли 306

Ин гуфтаҳоро дар шакли формулӣ чунин натиҷагирӣ менамоем :

- сесадоии бузург/мажорӣ

$$Б_3^5 = 3_б + 3_х$$
$$Б_6 = 3_х + 4_{хл}$$
$$Б_4^6 = 4_{хл} + 3_б$$

- сесадоии хурд/минорӣ

$$Х_3^5 = 3_х + 3_б$$
$$Х_6 = 3_б + 4_{хл}$$
$$Х_4^6 = 4_{хл} + 3_х$$

- сесадоии коста

$$К_3^5 = 3_х + 3_х$$
$$К_6 = 3_х + 4_а$$
$$К_4^6 = 4_а + 3_х$$

- сесадоии афзуда

$$А_3^5 = 3_б + 3_б$$
$$А_6 = 3_б + 4_к$$
$$А_4^6 = 4_к + 3_б$$

97. **Аккордҳои чаҳорсадоӣ**

Аккордҳоеро, ки то кунун дидаем, аз се нота – поя, терсия ва квинта ё аз ду фосилаи терсия ташкил мешуданд. Ва, агар як терсияро ба нотаи болотарини аккорд илова кунем, фосилаи нотаи охир аз пояи аккорд септима хоҳад буд. Аккорди мазбур ба гунае, ки дар шакли 307 дида мешавад, аккорди чаҳорсадоӣ бо нишонаи ададии $\substack{7\\5\\3}$ (ба таносуби фосилаҳои он аз нотаи поя) ё танҳо 7 аст ва аз ин рӯ онро «аккорди ҳафт» – септаккорд меноманд :

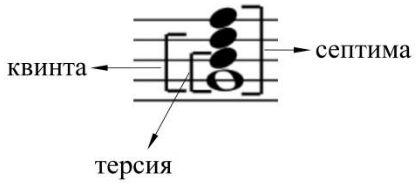

Шакли 307

Септаккордҳоро бояд ба гурӯҳи аккордҳои диссонансӣ (нохушоянд) тааллуқ донист. Равшан аст, ки аккордҳои чаҳорсадоӣ ба ҳамон тартиби аккордҳои сесадоӣ метавонанд бар рӯи ҳар яке аз дараҷаҳои гаммаи мажорӣ ё гаммаи минорӣ сохта шаванд :

до-мажор до-минори гармонӣ

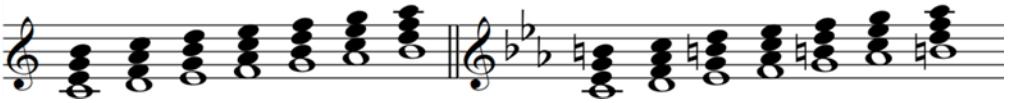

I II III IV V VI VII I II III IV V VI VII

Шакли 308

Аккордҳои чаҳорсадоиро низ ҳаммонанди аккордҳои сесадоӣ метавон аз назари фосилаҳои дарунӣ (миёни нотаи поя то ҳар яке аз нотаҳои боло бо таваҷҷӯҳ ба хусусияти ҳар як фосила) гурӯҳбандӣ кард.

Дар мусиқӣ ҳамагӣ ҳафт септаккордро ном мегиранд :

- септаккорди хурди мажорӣ;
- септаккорди хурди минорӣ;
- септаккорди хурди коста;
- септаккорди коста;

- септаккорди бузурги мажорӣ;
- септаккорди бузурги минорӣ;
- септаккорди афзуда.

Ин гунаҳои септаккордро дар ҷадвали поён мебинем :

септак-корди хурди мажорӣ	септак-корди хурди минорӣ	септак-корди хурди коста	септак-корди коста	септак-корди бузурги мажорӣ	септак-корди бузурги минорӣ	септак-корди афзуда

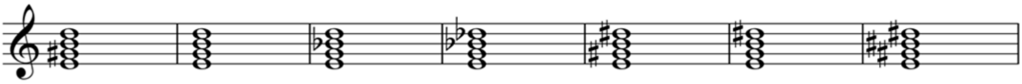

Шакли 309

Инак, септаккорд гуфта он аккордро меноманд, ки аз чаҳор нота иборат буда, фосилаҳои байни нотаҳои паиҳами он терсия ва фосилаи нотаҳои канорӣ (нотаҳои аввалин ва охирин) септима аст. Номи чаҳор садои септаккорд чунин аст :

- прима – садои поинтарин, нотапояи аккорд.
- терсия – садои дуюм аз поён; фосилаи байни прима ва ин садо – терсия аст.
- квинта – садои сеюм аз поён; фосилаи байни прима ва он ба квинта баробар аст.
- септима – садои болотарин; байни нотаи прима ва он фосилаи септима ба вуҷуд меояд.

Ин септима метавонад бузург, хурд ва ё коста бошад. Масалан, септаккордҳои бузург ҳама дорои фосилаи септимаи бузург байни нотаҳои канории аккорд мебошанд. Дар мисоли септаккордҳои бузург мекӯшем моҳияти ин аккордро мушоҳида намоем. Инак, пеш аз ҳама бояд донист, ки вобаста ба сесадоие, ки ба септаккорд зерасос аст, септаккордҳои бузург се хел мешаванд :

- септаккорди бузурги мажорӣ
- септаккорди бузурги минорӣ
- септаккорди бузурги афзуда (одатан онро септаккорди афзуда меноманд).

Се садои поёнии септаккорди бузурги мажорӣ сесадоии мажориро ташкил медиҳад. Ин септаккорд номи худро аз ҳамин хусусият гирифтааст – септаккорди бузурги мажорӣ :

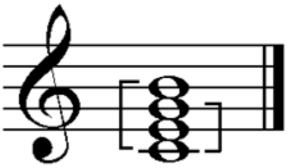

Шакли 310

Бо қавсҳо аз тарафи чап септимаи бузург ва аз тарафи рост сесадоии мажорӣ ишора шуда аст.

Септаккорди бузурги минорӣ дар сесадоии минорӣ асос ёфтааст ва номи худро аз ин асос гирифтааст :

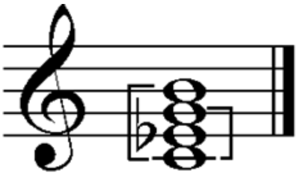

Шакли 311

Қавсҳо септимаи бузургро аз тарафи чап ва сесадоии минориро аз тарафи рост нишон медиҳанд.

Септаккорди бузурги афзуда дар сесадоии афзуда асос меёбад. Одатан онро септаккорди афзуда меноманд :

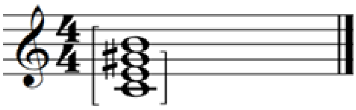

Шакли 312

Қавсҳо аз тарафи чап септимаи бузург ва аз тарафи рост сесадоии афзударо нишон додаанд.

Инчунин, бояд зикр кард, ки дар гармонияи классикӣ тамоюли функсиявӣ ва тобиши садоии септаккорд нақши онро дар тоналност хеле бузург кардааст[75]. Дар заминаи лаҳну тоналност септаккордҳо рӯи дараҷаҳои II, V ва VII меоянд.

[75] Дар бораи радабандии аккордҳо ба Илова нигаред.

Септаккорди муҳимтарини тоналӣ дар дараҷаи V сохта мешавад. Ва он номи худро аз ин дараҷа гирифтааст – септаккорди доминантӣ (D_7), ки феълан он септаккорди хурди мажорӣ буда, сифатҳои хосаи тамоюли доминантиро доро аст.

Ифодакунандаи равшани соҳаи субдоминанта септаккорди дараҷаи II (II_7) маҳсуб меёбад. Вобаста ба навъи лаҳнӣ (мажор ва минор) он ду хел мешавад : септаккорди хурди минорӣ ($Х_{мин}II_7$) ва септаккорди хурди коста ($ХКII_7$).

Дар септаккорди дараҷаи VII (бо нишонаи VII_7) заифии оҳангӣ (табъи ғайриқавиии он) бештар ва равшантар ҷо дорад. Ин аккорд дар ду гунаи хеш зоҳир гардидааст: септаккорди хурди коста ($ХКVII_7$) ва септаккорди коста ($КVII_7$). Ҳарду дорои тамоюл ҳам ба субдоминанта ва ҳам ба доминанта мебошанд.

Инак, дар заминаи лаҳнӣ-тоналӣ метавон нишондоди септаккордҳоро чунин маънидод кард :

$$D_7 = Х_{маж}V_7$$
$$II_7 = Х_{мин}II_7$$
$$II_7 = ХКII_7$$
$$VII_7 = ХКVII_7$$
$$VII_7 = КVII_7$$

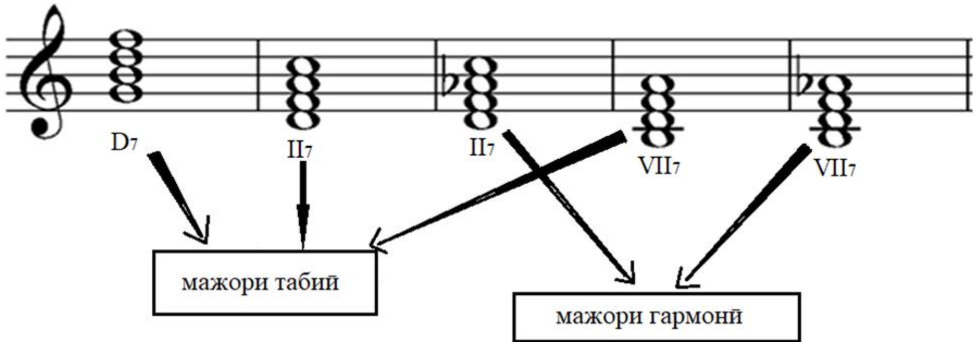

Шакли 313

Дар амалияи мусиқӣ септаккордҳоро (ба истиснои септаккорди коста) метавон дар шаклҳои пурра ва нопурра (бо партофтани нотаи квинтоии он) истифода бурд. Ягона септаккорде, ки танҳо дар шакли пурра вомехӯрад, септаккорди коста аст (нодиротии он бо дороии ду тритон вобастагӣ дорад).

98. **Аксҳои аккорди чаҳорсадой**

Септаккорд низ аксҳои худро дорад. Акси септаккорд (ба монанди акси ҳамаи аккордҳои дигар) ба воситаи як октава боло бардоштани нотаи поёнии он ба амал оварда мешавад. Дар ин ҳолат (новобаста ба ҷойивазкунӣ) номи он нота нигоҳ дошта мешавад.
Септаккорд се акс дорад. Номи ҳар як акси он аз номи фосилаҳои дарунии ин аккорд ба вуҷуд меояд.

Акси якум. Квинтсекстаккорд.

Нишонаи аккорд $^{6}_{5}$. Он дар натиҷаи як октава боло бардоштани прима (нотапояи аккорд) пайдо мешавад :

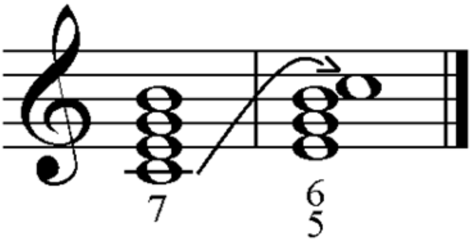

Шакли 314
Дар мизони якум септаккорди бузурги мажорӣ омадааст. Дар мизони дуюм – акси якуми он. Бо тирак ба як октава боло бурдани прима ишора шудааст.
Акси дуюм. Терсквартаккорд

Нишонаи аккорд $^{4}_{3}$. Дар натиҷаи як октава боло бардоштани прима ва терсия ба вуҷуд меояд :

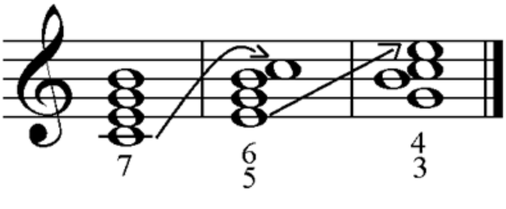

Шакли 315
Дар мизони якум септаккорди бузурги мажорӣ, дар мизони дуюм – акси якуми он, дар сеюм – акси дуюми он. Паиҳам ба як октава боло бурдани ду нотаи поёнӣ ба пайдошавии терсквартаккорд меоварад.

Акси сеюм. Секундаккорд.

Нишонаи он: 2 аст. Секундаккорд дар натиҷаи паиҳам ба як октава боло бурдани нотаҳои прима, терсия ва квинтаи сесадоии зерасоси септаккорд ба даст меояд. Ин ҷараёни ҷойивазкунии паиҳамиро дар мисоли нотавии поён равшан дида метавонем :

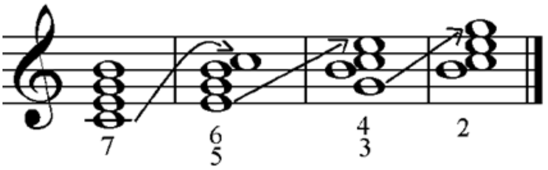

Шакли 316

Дар мизони якум септаккорди бузурги мажорӣ омадааст, дар мизони дуюм – акси якум, дар сеюм – акси дуюм, дар чаҳорум – акси сеюм.

Ҳамин тавр, тавассути паиҳам як октава боло бурдани садоҳои таркибии септаккорд ҳамаи аксҳои он ба даст меоянд.

Аз нуқтаи назари мусиқии Ғарб септаккорд нохушоянд (диссонанс) аст. Онро дар мусиқӣ бештар барои ба вуҷуд овардани фазои динамикӣ истифода мебурданд. Дар мусиқии муосир истифодаи септаккорд хеле васеътар қарор ёфтааст.

(**Оид ба номгузории ин аккордҳо** ва баҳри фаҳмиши дурусти он овардани як нуктаи дигарро низ зарур мешуморем. Инак, ҳар яке аз садоҳои ин аккорд метавонад поёнтарин бошад ва дар овози бас қарор гирад. Бинобар ин як септаккорд метавонад дар чаҳор вазъ навишта шавад:

1. вазъи поягӣ бо нишонаи ададии $\substack{7\\5\\3}$ (шакли 317а);
2. акси аввал, ки дар он нотаи терсиявии аккорд поинтар аз дигар нотаҳо қарор мегирад, бо нишонаи ададии $\substack{6\\5\\3}$ (шакли 317б);
3. акси дуюм – квинтаи аккорд дар бас ҷо дода мешавад, нишонаи ададӣ – $\substack{6\\4\\3}$ (шакли 317в);
4. акси сеюм, он гоҳ, ки нотаи ҳафтуми аккорд дар поинтарин сатҳ (дар бас) биёяд, бо нишонаи ададии $\substack{6\\4\\2}$ (шакли 317г) :

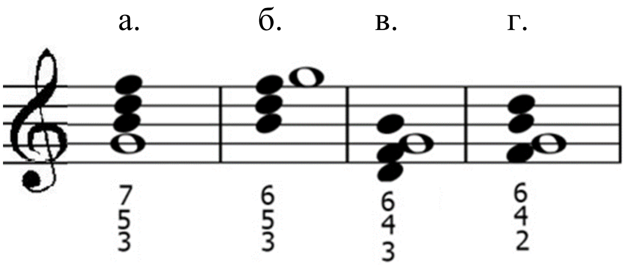

Шакли 317

Дар номгузории септаккорд ва аксҳои он, албатта, фосилаҳои даруни он меъёри асосианд. Бо вуҷуди ин, агар ҳамаи фосилаҳои дохилии онро (аз овози бас ба боло) ба назар бигирем, номҳои дурмадарози дар истифода «вазнин»-ро ба монанди (терсквинт)септаккорд, (терс)квинтсекстаккорд, терскварт(секст)аккорд, секунд(квартсекст)аккорд пайдо мекардем. Бинобар ин дар амалияи мусиқӣ аз он даст кашиданд. Номгузории онҳо бо назардошти шакли хоса, вале кӯтоҳтари ин аккордҳо қарор гирифта, ҳамчун септаккорд, квинтсекстаккорд, терсквартаккорд ва секундаккорд муайян шуданд ва нишонаҳои ададии онҳо низ хеле кӯтоҳтар гардид :

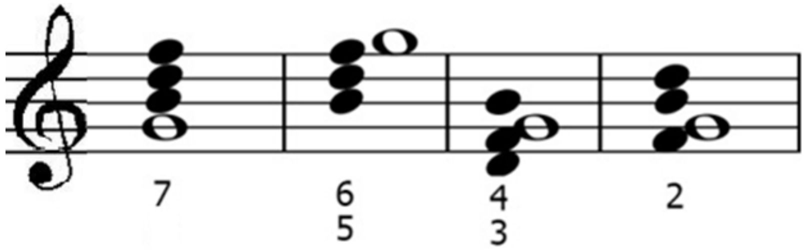

Шакли 318

Акнун дар амалияи мусиқӣ ва ҷараёни таҳсил танҳо ҳамин номгузории кӯтоҳи ин нишонаҳо истифода бурда мешаванд).

Як илова. Дар гармонияи муосир ҳамсадое иборат аз се садо, ки фосилаи байнисадоии он ба кварта баробар аст, низ ба зумраи септаккордҳо тааллуқ дода мешавад ва номи он квартсептаккорд аст. Квартсептаккордҳо ду хеланд :

- квартсептаккорди хурд
- квартсептаккорди бузург

Онҳо аз якдигар бо фосилаҳои дарунии худ фарқ мекунанд : квартсептаккорди хурд иборат аст аз ду квартаи холис ва квартсептаккорди бузург – аз як квартаи афзуда ва як квартаи холис.

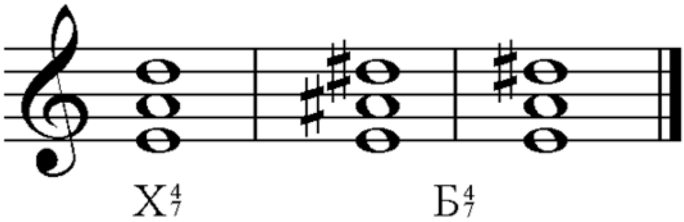

Шакли 319

Квартсептаккордҳо ду акс доранд :

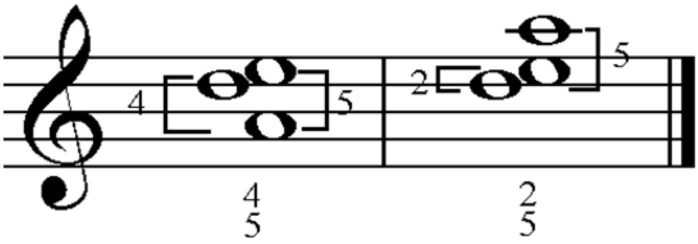

квартквинтаккорд секундквинтаккорд

Шакли 320

Вазифа ва машқҳои поёни фасл

1. Ба рӯи аккордҳои поён хелҳои ҳар якро бинависед («к» барои коста, «х» барои аккорди комили хурд, «б» барои аккорди комили бузург ва «а» барои аккорди афзуда :

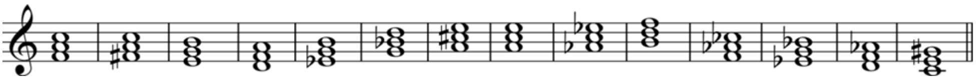

2. Аккордҳои дархосташударо рӯи ҳомилҳои поён бинависед:

1) афзуда дар ми-минор

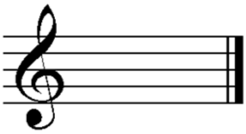

2) коста дар ми-минор

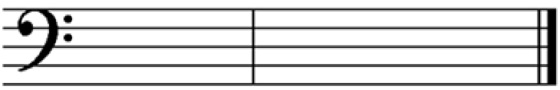

3) бузург дар сол-минор

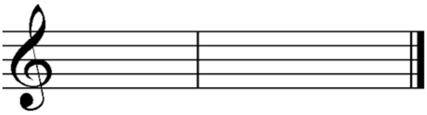

4) афзуда дар си-минор

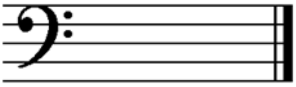

5) коста ва хурд дар до-диез-мажор

6) хурд дар ре-мажор

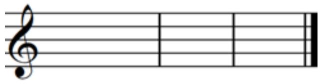

7) коста дар фа-мажор ва фа-минор

8) бузург дар ми-мажор

9) бузург дар си-мажор ва си-минор

10) бузург дар ля-мажор

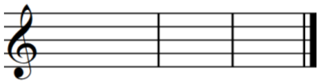

3. Дарачҳа ва тоналности аккордҳои поёнро зери ҳар як бинависед: барои сарфаҷӯӣ дар ҷои ҷавобҳо дараҷаҳоро бо ададҳои римӣ (I, II, III ....) ва тоналностҳоро бо нишонаҳои алифбоӣ – ба системаи олмонӣ бинависед. Масалан, агар аккорде бар дараҷаи III тоналности сол-мажор бошад, онро ин тавр бояд навишт G:III ё дараҷаи VI дар сол-минорро ин гуна g:VI ва дараҷаи V тоналности фа-диез-минорро ин тавр fis:V :

1.

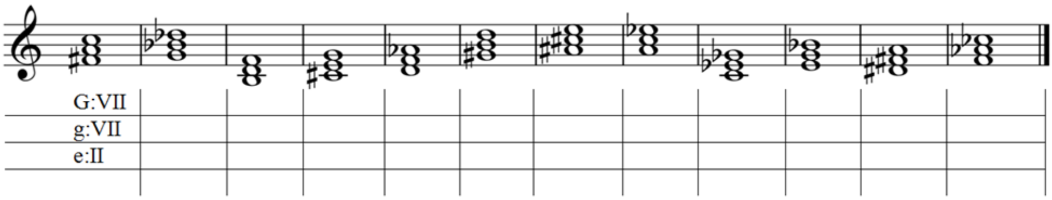

2.

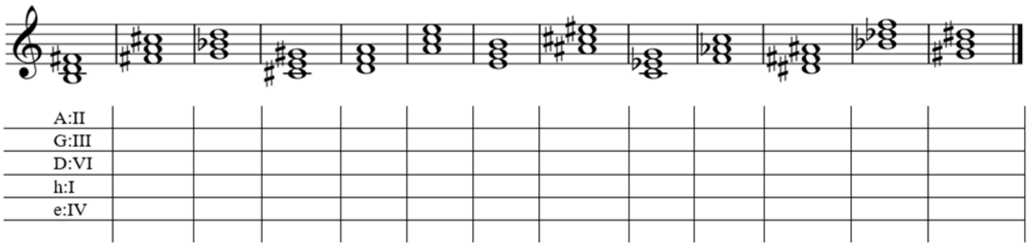

3.

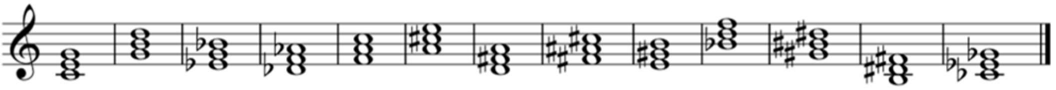

C:I												
G:IV												
F:V												
f:V												
e:VI												

4.

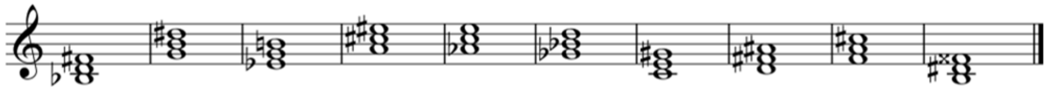

g:III									

Ба манзури роҳнамоии ҳунарҷӯ ҷавоби хонаҳои нахусти ҳар қатор навишта шудааст. Хонаҳои баъдиро пур кунед.

4. Аккордҳои дархостшударо бар пояи нотаҳо ва дараҷаи додашуда бинависед :

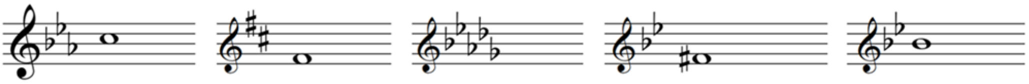

I | (I) $^{6}_{4}$ | III $^{5}_{3}$ | 6 | 6

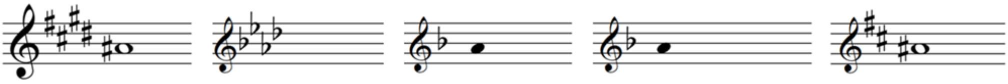

VI | III $^{5}_{3}$ | 6 | $^{5}_{3}$ | $^{5}_{3}$

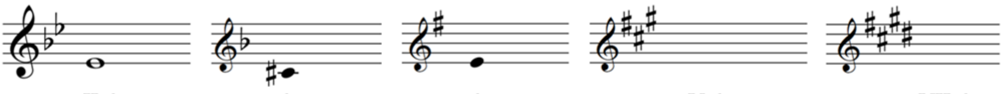

II 6 | 6 | 6 | V 6 | VII $^{6}_{4}$

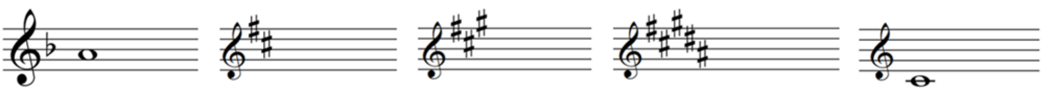

$^{6}_{4}$ | III $^{5}_{3}$ | I $^{5}_{3}$ | I 6 | $^{5}_{3}$

ФАСЛИ ДУВОЗДАҲУМ

САРОҒОЗИ ГАРМОНИЯ

99. Гармония чист?

Калимаи «гармония» дар соҳаҳои гуногун хеле васеъ густариш ёфтааст. Дар мусиқӣ «гармония» якчанд маъно дорад :

1. ҳамсадоии якчанд садо дар алоҳидагӣ, яъне воқеан «ҳамсадоӣ», сонор.
2. «хушсадоӣ» ба мафҳумҳои «гармонӣ» ва «ғайригармонӣ», «консонанс» («хушоянд») ва «диссонанс» («нохушоянд»)
3. фанни гармония;
4. истилоҳе, ки мафҳуми вобастагии савтҳо (дар оҳанг, дар шакли амудӣ/вертикалӣ)-ро дорад.

Ҳамин тавр, гармония донише аст, ки моро бар хусусияти аккордҳо ва тавоноии пайвандашон бо якдигар, бо таваҷҷӯҳ ба арзишҳои сохторӣ, оҳангӣ ва вазни онҳо огоҳ месозад.

Ин таъриф шояд тавзеҳи бештареро металабад. Бинобар ин ба мисолҳои мушаххас мегузарем, то манзур аз «пайванди аккордҳо» равшантар гардад. Масалан, агар аккордҳои сесадоии дараҷаҳои I ва IV, III, II ва I - ро дар канори якдигар бигузорем, се оҳанги мувозӣ/параллелӣ аз ин аккордҳо ба даст хоҳем овард :

Шакли 321

Дар шакли 321 аккордҳо ба ҳам пайванд нашудаанд, балки дар канори ҳам чида шудаанд. Ин равиш дар дониши гармония хатост[76].

Аммо, агар бо «пайванди»-и аккордҳои номбурда вазъи баъзе аз онҳоро тағйир диҳем, бо вуҷуди хатоҳое, ки дар намунаи поён ҳанӯз вуҷуд

[76] Ҳунарҷӯ агар омӯхтани гармонияро сар кунад, оҳиста-оҳиста мефаҳмад, ки овозҳо набояд ҳамеша ба мувозоти якдигар (параллелӣ) ҳаракат кунанд. Агар фосилаҳои поёнии онҳо квинта ё октава бошад, дар ин сурат ҳаракати мазбур дар гармония ва дар бисёровозӣ хатои бузург ба шумор меравад.

доранд, то андозае ба равиши гармония наздик мешавем :

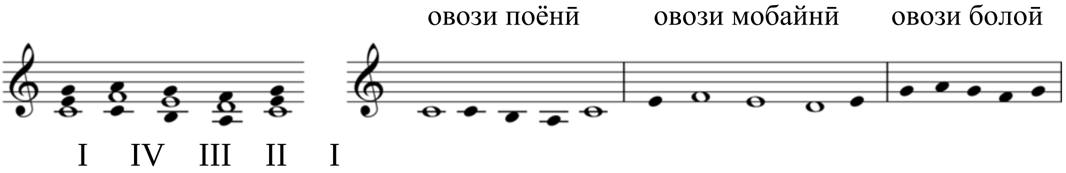

Шакли 322

Аз ду намунаи боло, бо вуҷуди он, ки ҳеҷ кадоме аз онҳо ба таври зарурӣ равишҳои гармонияро риоя накарда аст, метавон ба ду нукта пай бурд: нахуст он, ки то андозае фаҳмидем, ки «пайванд»-и аккордҳо чист. Ва дигар он, ки аз ин пайванд баробари теъдоди садоҳои аккорд оҳанг ба даст меоварем. Кас бо пайдо шудани малака дар пайванди дурусти аккордҳо рафта-рафта навиштани мусиқии бисёровозаро фаро мегирад.

100. **Бахшҳои гармония**

Дар қарнҳои IX – X шахсони ҳунарӣ-мазҳабии Ғарб таҳти ҳимояти калисо рафта-рафта ба таҷрибаҳои дар бисёровоза эҷод кардани мусиқӣ даст заданд ва қавоиди садоиеро барои ин манзур вазъ карданд. Дар он замон мусиқии калисо танҳо бо овоз иҷро мешуд. Мубоширони мусиқӣ дарёфтанд, ки овози инсон (овозҳои мардон бо диапазонҳои савтии мутафовут ва овозҳои писарони ноболиғ) метавонад ба бахшҳои диапазони мухталиф тақсим гардад. Гуногунии овозҳои инсонӣ аз ҳамон оғози бисёровоза шудани мусиқӣ таваҷҷӯҳи бештарро ба худ талаб кард. Иҷрои оҳангҳое, ки барои овозҳои гуногуни мардон ва писарони ноболиғ навишта мешуданд, водор мекард, ки оҳангҳои каму беш гуногун ҳамзамон сароида шаванд. Тадриҷан ин равиш ба тағйирҳои муайяне дар пешрафти ин навъи мусиқӣ овард ва он ҳанӯз ҳам идома дорад.

Назаре ба ду шеваи биёровозӣ

Тақрибан аз ҳамон оғози бисёровоза, калисо ба пайравӣ аз ҷаҳонбинии хеш аз як сӯ ва мусиқидонони ғайрикалисоӣ (мубоширони мусиқии омиёна ва мардумӣ бо иҷрои мусиқии созӣ ё созӣ-овозӣ) аз сӯи дигар, мекӯшиданд, ки мусиқиро ба ду шеваи мутафовити бисёровозӣ рушд диҳанд: шеваи нахуст (ва аз назари таърихӣ кӯҳантар, бештар мазҳабӣ)

ин буд, ки оҳангсоз бештар таваҷҷӯҳи хешро ба хатҳои оҳангии тоқа-тоқа равон мекард ва рушди мустақили ҳар овозро пеш мегирифт. Дар баробари ин, кӯшиши дигари оҳангсоз ин буд, ки ӯ тибқи қоидаҳои сахти он замон, оҳанги ҳар овозро бо оҳанги овозҳои дигар «ҷӯр» мекард. Баъдҳо ин равишро контрапунт (имрӯз – полифония) номиданд.

Дар шеваи дуюм оҳангсоз бо роҳи пайванди аккордҳои интихобкардааш мекӯшид, ки оҳанги ҳадалимкон зебоеро дар ҳар овоз фароҳам оварад. Ин равишро гармония номиданд. Гармония, албатта, кори бисёровозиро содатар мекард.

Имрӯз ҳар ду шеваро бо тағйирҳое дар пешрафти фанни оҳангсозӣ ба кор мебаранд ва дар бисёре аз асарҳои мусиқӣ ҳар ду шева дармеомезанд[77].

Бо мурури замон таҷрибае ба даст омад, ки муносибтарин бахшҳои овозӣ чаҳор овоз аст, ки тартиби он чунин шарҳ дода мешавад[78]:

1. сопрано (Soprano) – садои занонае, ки диапазони садоияш баланд аст (шакли 323а);
2. алт (Alto) – садои занонае, ки диапазони садоияш паст аст (шакли 323б);
3. тенор (Tenor) – садои мардонае, ки диапазони садоияш баланд аст (шакли 323в);
4. бас (Bass) – садои мардонае, ки дапазони садоияш поён аст
(шакли 323г) :

а) сопрано б) алт в) тенор г) бас

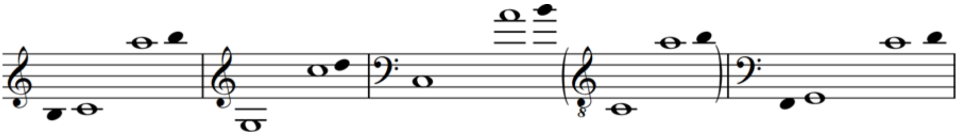

Шакли 323

101. **Чаҳоровоза кардани аккорд**

Медонем, ки ҳар яке аз садоҳои аккорд ба василаи яке аз бахшҳои

[77] Ҳунарҷӯи риштаи оҳангсозии консерватория бояд маҷмӯъаи қавоид ва равишҳои ҳарду фан – гармония ва полифонияро ба таври комил фаро гирад. Аз он ҷо, ки гармония содатар аст, умуман пеш аз полифония фаро гирифта мешавад.

[78] Вусъати нишондодашуда дар овозҳо андаке тахминӣ аст. Аз он ҷо, ки диапазони садоии ҳар инсон бо диапазони садоии инсони дигар дақиқан баробар нест. Нишон додани диапазони дақиқи ҳар як овози садоии инсон наметавонад муяссар бошад.

чаҳоргонаи боло суруда мешавад. Аммо аз он ҷо, ки бештари аккордҳо сесадоӣ ҳастанд, барои тақсими онҳо ба бахшҳои чаҳоргонаи гармония, нахуст бояд теъдоди садоҳоро дар аккордҳои сесадоӣ ба чаҳор расонд (ин кор дар септаккордҳо ниёз нест, зеро онҳо худ чаҳорсадоӣ ҳастанд). Ба гуфтаи дигар, дар аккордҳои сесадоӣ яке аз нотаҳо бояд такрор шавад. Одатан, пояи аккорд такрор мешавад :

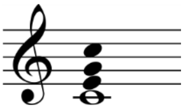

Шакли 324

Дар китобҳои гармония қоидаҳо ва суратҳое низ барои такрори яке аз нотаҳо, ҷуз поя, муфассал зикр мегарданд.

Инак, бояд садоҳои чаҳоргонаи аккордро миёни чаҳор бахши пешгуфтаи овози инсон тақсим кард. Аз он ҷо, ки овозҳо имрӯз бар рӯи ду ҳомил (ҳомили фа ва ҳомили сол) навишта мешаванд, аккорди нишондодашуда дар шакли 324-ро бар рӯи ду ҳомил (ва дар воқеъ, ҳамон ҳомили изофа) менависем:

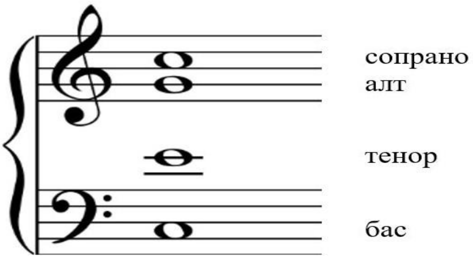

Шакли 325

Дар шакли 325 ду овози мардона (бас ва тенор) бо ҳомили фа ва ду овози занона (алт ва сопрано) бо ҳомили сол нишон дода шудаанд. Гоҳ танҳо бахши басро бо ҳомили поёнӣ (фа) ва се бахши дигар – тенор, алт ва сопрано-ро бо ҳомили болоӣ (сол) нишон медиҳанд :

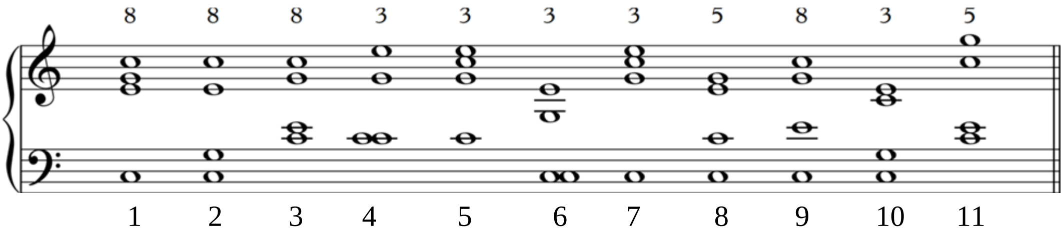

Шакли 326

Ҳар гоҳ, ки аккорд дар вазъи поягӣ бошад, танҳо нотаи поя ҳаст, ки ба бахши бас дода мешавад. Нотаҳои дигар то он ҷо, ки аз ҳудуди майдони садоияшон берун набароянд ва аз фосилаи бахшҳои болотар зиёд набошанд, метавонанд миёни бахшҳо тақсим шаванд. Дар шакли 326 ададҳои зери аккордҳо – намудори теъдоди имкони тақсими садоҳо миёни овозҳои аккорд ва ададҳои рӯи ҳар аккорд – намоишгари онанд, ки кадом нотаи аккорд ба сопрано дода шуда аст. Аз он ҷо, ки садои сопрано дар миёни гурӯҳи ҳамсароён равшан шунида мешавад, кадом садои аккорд ба сопрано дода мешавад, ҳамеша дорои аҳамият аст. Дар ин намуна мебинем, ки бидуни он, ки аккорд акс шавад, нотаҳо ба вазъиятҳои гуногун миёни овозҳои чаҳоргона тақсим мешаванд. Бо андаке диққат ошкор мешавад, ки дар ин тақсимҳо ягон нота аз диапазони садоии ин ё он бахш берун нарафта аст. Беш аз ин, наметавон миёни овозҳо аз ҳадди додашуда фосилаи бештарро ба вуҷуд овард :

- фосилаи миёни ду овоз – сопрано ва алт, ҳадди аксар – як октава;
- фосилаи миёни ду овоз – алт ва тенор – то секста ва дар ҳолатҳои истисноӣ – то октава;
- фосилаи миёни ду овоз – тенор ва бас ҳар чӣ васеътар бошад, беҳтар аст.

102. **Пайванди аккордҳо**

Акнун, ки ба нуктаҳои муҳими гармония огаҳӣ ёфтаем, метавонем бо назари равшантар дар бораи пайванди аккордҳо ба баррасӣ оғоз бикунем. Аккордҳои пайвандшаванда ба ҳар теъдод, ки бошанд, бояд ду ба ду ба ҳам пайваст шаванд. Масалан, агар бихоҳем шаш аккордро таи як ҷумла ба якдигар пайвандем, дар оғоз бояд аккорди нахустро бо дуюм, сипас дуюмро ба сеюмӣ ва пас аз он сеюмиро ба чаҳорумӣ ва аз он пас чаҳорумиро ба панҷумӣ ва дар поён панҷумиро ба шашумӣ пайвандем. Бинобар ин кофӣ аст, танҳо бидонем, ки ҳар аккордро ба аккорди дигар чӣ гуна бояд пайваст.

То он ҷо, ки гап дар бораи аккорди сесадоӣ (танзимшуда дар чаҳор овоз) аст, ҳар ду аккорд нисбат ба ҳам дар яке аз се мавқеи зер қарор хоҳанд

гирифт :

- **мавқеи нахуст**: ду аккорди пайвастшаванда дорои ду нотаи муштараканд. Ҳар ду аккорде, ки фосилаи пояҳояшон терсия ё секста бошад, дар ин мавқеъ қарор мегиранд. Дар пайванди ин ду аккорд кофӣ аст, ки нотаҳои муштарак дар аккорди дуюм дар ҷойҳояшон бимонанд. Нотаи ғайримуштарак танҳо як дараҷа ба боло ё ба поин ҳаракат мекунад (шакли 327).

Бо нигоҳ ба шакли 327 мебинем, ки ҳар гоҳ ҳаракати бахши бас (ба фосилаи терсия ба поён париш кунад, нотаи ғайримуштарак (ба фосилаи муттасил, яъне секунда ба боло хоҳад рафт ва баръакс) :

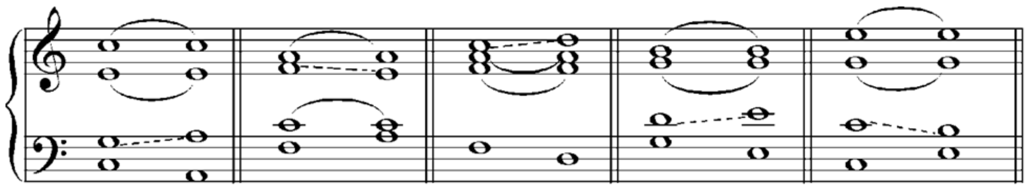

Шакли 327

Дар пайвандҳои ин намуна нотаҳои муштарак бо хати иттиҳод ва нотаи ҳаракаткунанда (ғайримуштарак) – бо хати нуқтачин (пунктирӣ) нишон дода шуда аст.

- **мавқеи дуюм** он аст, ки аккордҳои пайвастшаванда танҳо як нотаи муштарак доранд. Пояҳои ин ду аккорд ба фосилаи кварта ё квинта қарор мегиранд. Дар ин пайванд ҳам монанди пайванди пешин нотаи муштаракро дар ҳамон овоз нигоҳ медорем ва нотаҳои ғайримуштаракро дар маҷмӯъ ба фосилаи наздиктарин ҳаракат медиҳем:

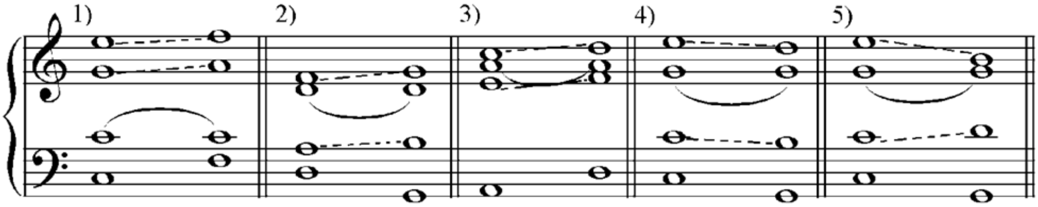

Шакли 328

Пайванди охирин (шакли 328, шумораи 5) ҳарчанд аз назари қавонини гармония хато нест, аммо дар оғози кор беҳтар аст, ки ҳамон роҳи пешниҳоди боло, ки дар пайванди шумораи 4 мебинем, ба кор бурда

шавад. Дар ин пайванд ду нотаи ҳаракаткунандаи аккорди нахуст («до» ва «ми») барои таъмини нотаҳои «си» ва «ре» ба наздиктарин фосила рафтаанд. Баъдҳо, дар идомаи фаро гирифтани дониши гармония хоҳем дид, ки ҳадаф аз васли аккордҳо, сохтани чанд хати оҳанг (ба теъдоди аккордҳо) ва ба ҳам бофтани он оҳангҳост. Аз ин рӯ, дар баҳси поёнии бисёровозӣ кардани мусиқӣ ба хотири таъмини зебоӣ дар оҳанг ва низ зебоии ба ҳам бофта, мумкин аст аз сахтгирӣ дар мавриди хатоҳои на чандон ҷиддӣ чашм пӯшид.

Машқҳо

Аккордҳои поёнро ба ҳам пайвандед:

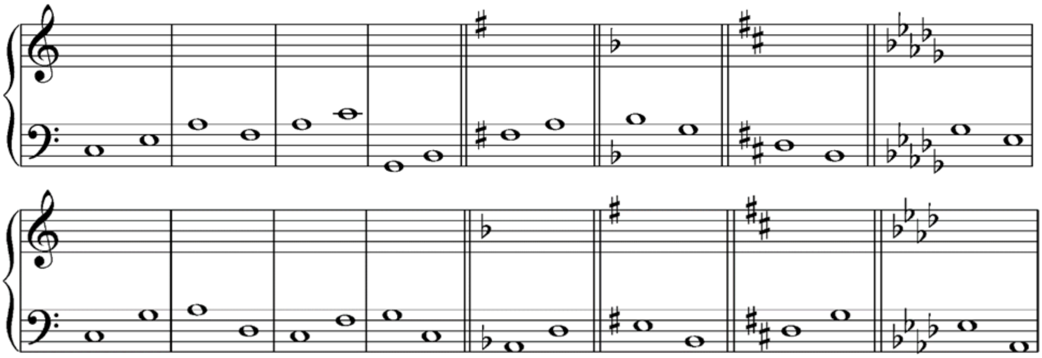

- **мавқеи сеюм** дар он ҳолат ба вуҷуд меояд, ки ду аккорди пайвастшаванда ягон нотаи муштарак надоранд. Ин ҳолат он гоҳ ба вуҷуд меояд, ки фосилаи пояҳои он ду секунда ё септима бошад. Ин пайванд аз пайвандҳои пешин андаке душвортар аст ва ҳадаф он аст, ки дар пайвасти хатҳои гармонӣ, овози бас мухолифи овозҳои боло ҳаракат кунад, яъне, агар бас боло равад, се овози боло ба сӯи поён ва ҳар гоҳ бас ба поён равад, овозҳои боло ба сӯи боло ҳаракат кунанд.

Қоидаи пайванд дар ин мавқеъ чунин аст: медонем, ки ҳар аккорд аз поя ба боло дорандаи нотае ба фосилаи квинта (ҳар гоҳ пояи аккорд ба фосилаи октава (ё квинтдетсима) такроршуда бошад) ва дорои нотае ба фосилаи октава (сода ё таркибӣ) аст. Инак, агар пояи аккорди нахуст дар

бас барои таъмини пояи аккорди дуюм як дараҷа ба боло биравад, нотаи октаваии он барои таъмини квинтаи аккорди дуюм бояд ба фосилаи терсия ба поин ҷаҳиш кунад. Овозҳои дигар, ҳар кадом, як дараҷа поён меоянд [шакли 329а], чунончӣ, пояи аккорди нахуст (дар бас) ба хотири таъмини пояи аккорди дуюм як дараҷа поён омада бошад, нотаи квинтоии аккорди нахуст бояд ба фосилаи терсия ба боло ҷаҳиш кунад, то ба нотаи октаваии аккорди баъдӣ бирасад. Дар ин вазъ овозҳои дигар, ҳар кадом, як дараҷа ба боло меравaнд [шакли 329б].

а) б)

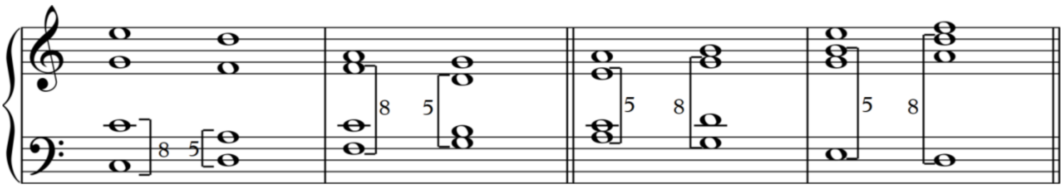

Шакли 329

Машқ

Аккордҳои поёнро (ду ба ду) ба ҳам бипайвандед :

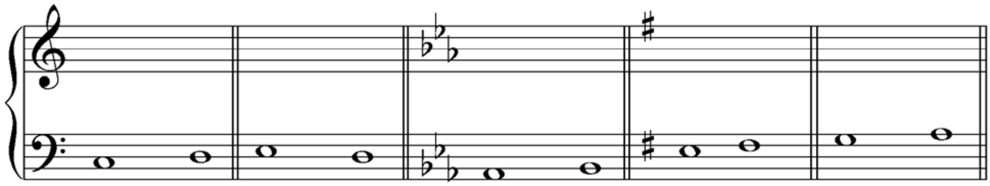

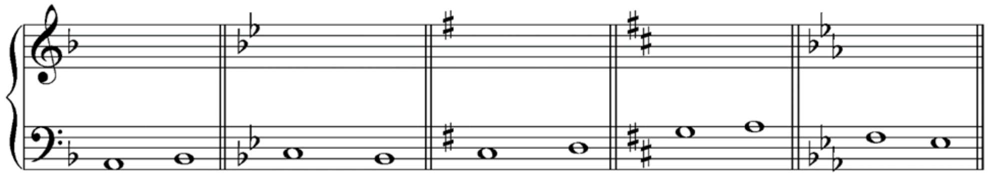

Намунаи ҳалли як масъала

Акнун, ки ба поёни фасл расидаем, як ҷумлаи гармонӣ (дар воқеъ як оҳанги сода бо вазнҳои баробар дар овози бас) дар тоналности до-мажор ба ҳайси масъалаи гармонӣ намуна медиҳем, ки бояд бо истифода аз он чӣ, ки то кунун гуфта шуд, бо нотаҳои додашуда (дар бас) ҳал кунем. Барои навиштани нотаҳои дигари аккорд бояд фосилаҳои терсия, квинта

(ва октава)-и пояро ёфта, онҳоро як-як дар овозҳои сегонаи боло ҷой диҳем (фаромӯш накунем, ки ин корро бояд бо риояи қонунҳои марбут ба вусъат ва майдони садоии ҳар овоз ва инчунин, фосилаи байни овозҳо анҷом дод). Инак, аккорди нахустин дода шудааст. Нотаҳои аккорди дуюмро низ метавон аз рӯи пояи он пайдо кард, ки ба тартиби фосила иборатанд аз: «до» – «ми» ва «ля». Ин ду аккорд (якум ва дуюм) дар кадом яке аз мавқеи сегона қарор доранд? Муайян шуд, ки ин ду дар мавқеи аввал қарор доранд, чунки дорои ду нотаи муштарак ҳастанд. Нотаҳои муштарак «до» ва «ми»-ро дар ҳамон овоз менависем, ки дар аккорди аввал навишта будем. Акнун нотаи «ля» низ дар ҳамон овоз навишта мешавад, ки дар аккорди аввал нотаи «сол»-ро ҷой дода будем. Аккордҳои дуюм ва сеюм бо як нотаи муштарак дар мавқеи дуюм ҳастанд ва нотаҳои ғайримуштарак ба наздиктарин фосилаи худ, яъне як дараҷа ба боло мераванд ва нотаҳои аккорди сеюмро таъмин мекунанд. Аккордҳои сеюм ва чаҳорум нисбат ба ҳам дар мавқеи сеюм қарор доранд ва аз он ҷо, ки нотаи бас боло рафтааст, мебояд нотаи октавай бо париши терсия ва нотаҳои дигар бо ҳаракати муттасил ба поин биёянд. Ба ҳамин тартиб ҳамаи аккордҳои ҷумларо то поён ба ҳам васл мекунем.

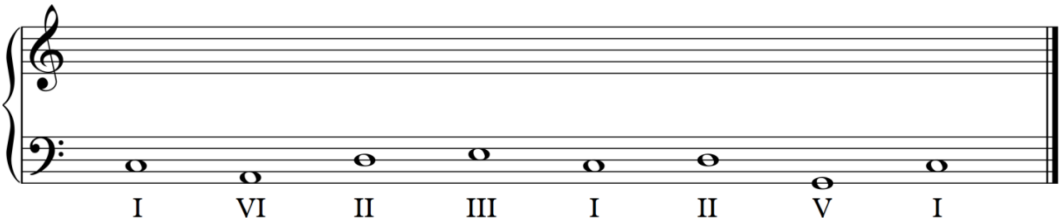

Шакли 330

Барои ҳалли ин масъала нуктаи дигареро низ бояд дар назар дошт: аккорди нахустро дар кадом вазъият 3, 5 ё 8 танзим кунем? Равшан аст, ки агар «такрор»-и нотапояро дар сопрано қарор диҳем, аккордро дар вазъи 8 ва агар нотаи квинтаро дар он овоз бинависем, аккордро дар вазъияти 5 ва бо навиштани нотаи «ми» дар сопрано аккордро дар вазъияти 3 танзим мекунем. Огаҳӣ бар вазъият ва риояти он танҳо дар аккорди нахусти ҳар ҷумлаи гармонӣ эълом мешавад, зеро вазъи аккордҳои баъдӣ ба пайравӣ аз қонунҳои пайванд, худ ба худ мушаххас хоҳанд шуд :

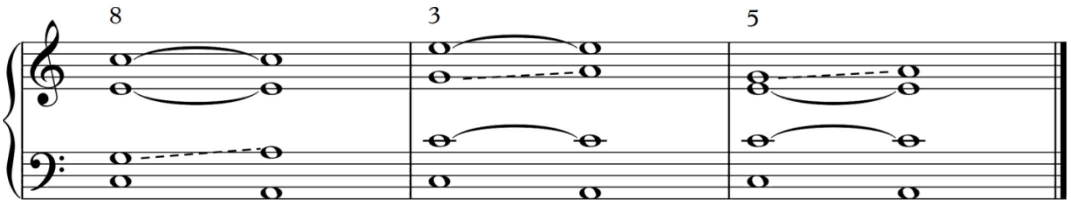

Шакли 331

Дар ин шакл пайванди ду аккорди нахуст дар се вазъияти 8, 3 ва 5 нишон дода шудааст. Мебинем, ки ҳар як аз вазъиятҳои боло ба пайдо шудани гунаи дигари оҳанг дар овозҳои сегонаи боло мусоидат мекунанд. Ҳамин робита бо аккордҳои баъдӣ идома хоҳад ёфт. Бинобар ин интихоби вазъият дар аккорди нахуст тайинкунандаи он аст, ки кадом овоз яке аз оҳангҳои сегонаро бисарояд. Масалан, вазъияти 3-и аккорди нахуст ин гуна идома меёбад:

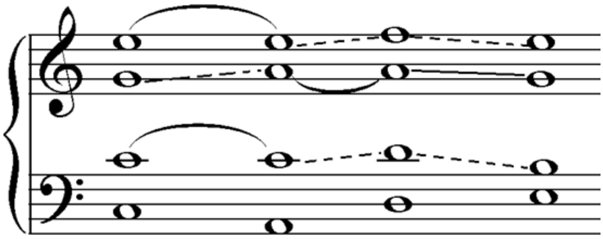

Шакли 332

Дар шакли 333 ҷумлаи мазкур то поён се бор ва ҳар бор бо яке аз вазъиятҳои сегонаи аккорди нахуст ин гуна идома меёбад :

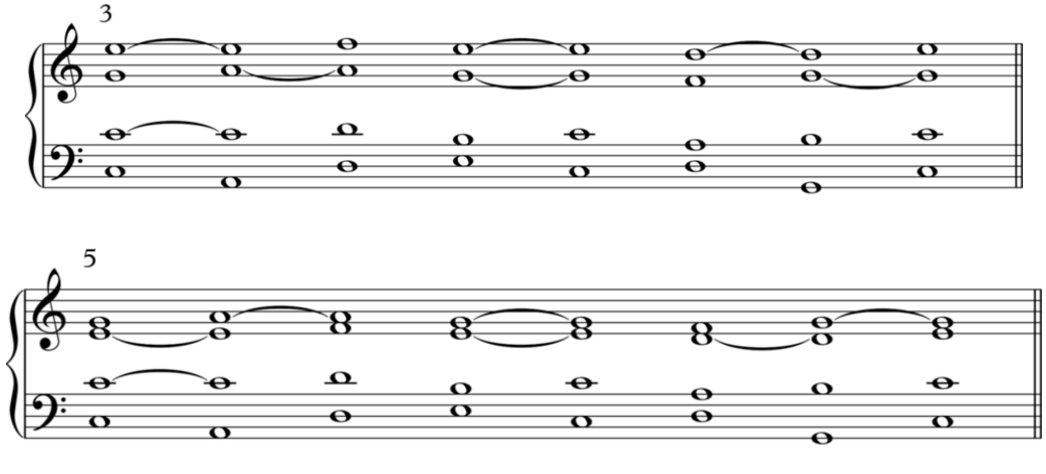

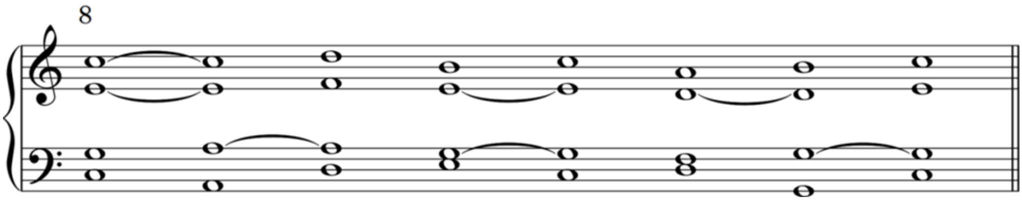

Шакли 333

Дар се намунаи боло бо тағйири вазъият, овозҳои сегонаи боло фақат ҷои худро бо ҳам иваз кардаанд.

Машқу вазифаҳои поёни фасл

1. Дар ҳар мизон се аккорди комили бузург бо вазъҳо ва пояҳои додашуда бинависед :

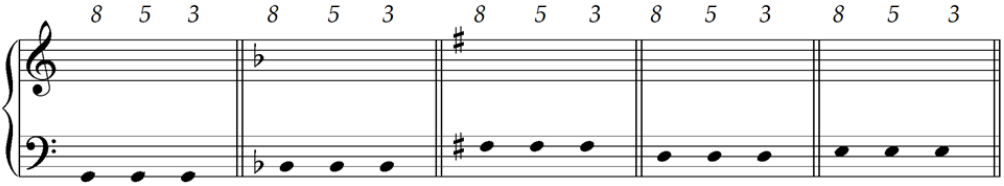

2. Нотаҳои поёнро пояи аккордҳои навишташуда ҳисобида, садоҳои дигари аккордро бо вазъияти дилхоҳ бинависед: (аккордҳо ҳама «комили бузург» фарз шаванд) :

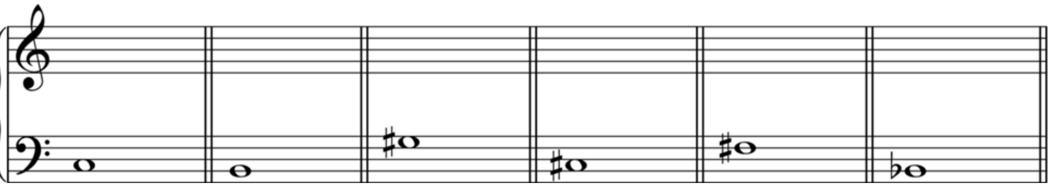

3. Аккордҳои зерро аз пояи додашуда сохта, онҳоро ду ба ду ба ҳам бипайвандед :

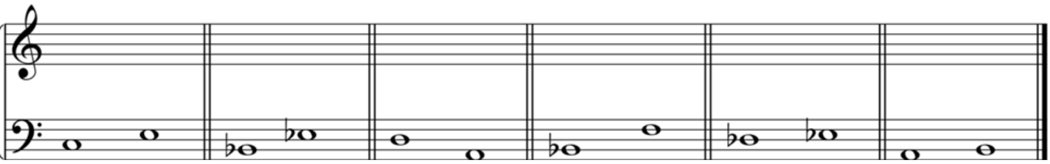

C:I III B:I IV A:IV I Es:V II As:IV V E:IV V

4. Ҷумлаҳои поёнро ба ҳайси масъалаҳои гармонӣ ҳал кунед :

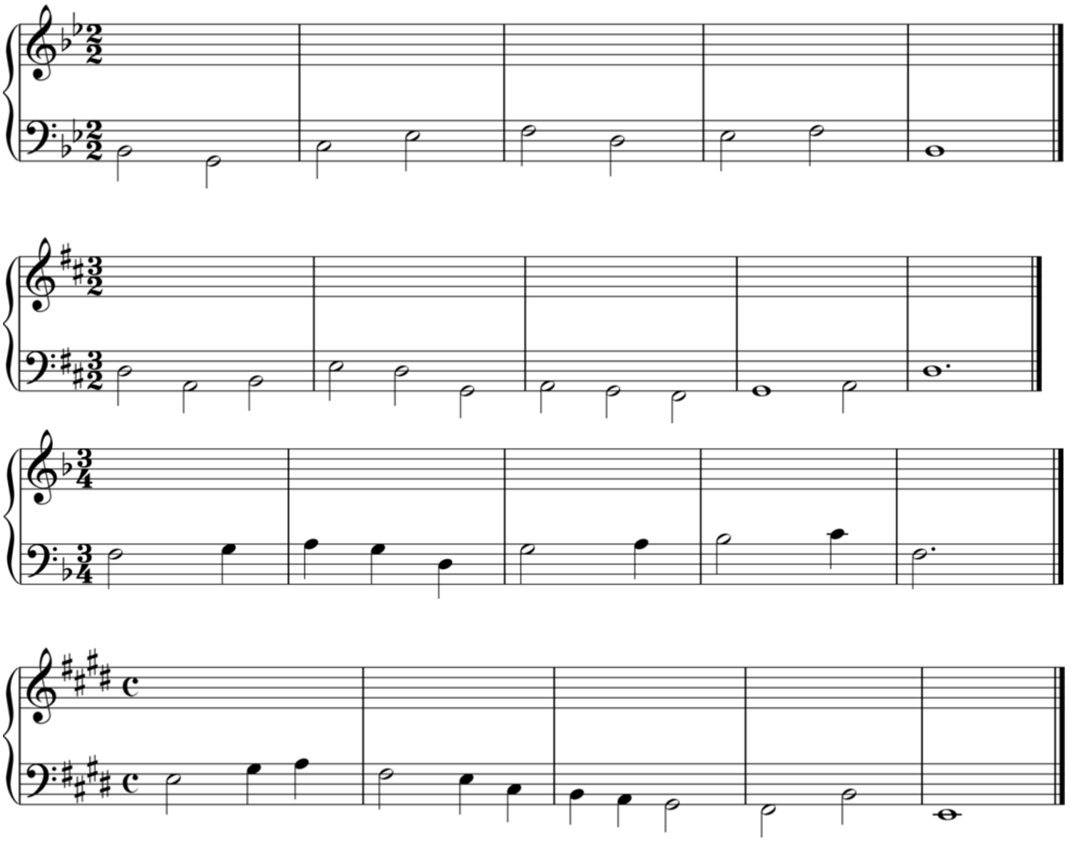

ИЛОВА

Арпеджио – аз ит. Arpeggio аз феъли arpeggiare – «навохтан ба равиши арфа». Маълум мешавад, ки ин калима аз решаи «Arpa», «Arpe» (ит.) ба маънои «арфа» («Harp»), ки дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ онро «чанг» гуфтаанд, гирифта шудааст. Арфа созе аст, ки бо шакл ба тарҳи сохтории худ савтҳои ҳамзамонро наметавонад ба осонӣ иҷро намояд (иҷрои беш аз 3 савт дар он имконпазир нест) ва дар сурати иҷро таъсири зебо нахоҳад гузошт. Дар ҳоле, ки паи ҳам навохтани савтҳои ҳамзамон (ва бештар хушоянд бо якдигар) таъсири бисёр зебоеро ба вуҷуд меоварад. Баъзе созҳо метавонанд ба равиши иҷроии сози дигар то андозае тақлид кунанд. Дар ин сурат, агар, масалан, аз фортепиано равиши «ба тақлид аз иҷрои арфа» хоста шавад, ин хостро бо истилоҳи «арпеджио» маънидод

мекунанд ва ба амал меоваранд.
Арпеджио бештар дар «мусиқии фортепианоии қадим» (воқеан қурунивустоии клавесинӣ, тахминан дар солҳои 1700) истифодаи фаровон ёфт. Композитори италиявӣ Доменико Алберти (тахминан 1710 — 1740) услуби арпеджионавозиро ба ҳайси аккомпанементи оҳанг ворид намудааст. Аз ин рӯ, ин услуби баён(фактура)-ро «басҳои албертӣ» низ меноманд.

Аккордҳо (радабандӣ)

Аз ҷиҳати гармонӣ мукаммалтарин аккордҳо онҳое ба шумор мераванд, ки сохтори терсиявӣ доранд – сесадоӣ (3+3), септаккорд (3+3+3), нонаккорд (3+3+3+3). Чунин аккордҳо дар мусиқии классикӣ-романтикӣ (ва инчунин, имрӯз дар мусиқии композитории тоҷик дар умум) маъмултарин мебошанд. Дар баробари терсия, ба шумораи фосилаҳои таркибии чунин аккордҳо, инчунин квинта (дар шакли асосӣ) ва кварта (дар аксҳои аккордҳо) ва октаваҳо (дар чаҳорсадоии аккордҳо) дохил мешаванд.
Тибқи назарияи мусиқии Ғарб аккордҳо чунин радабандӣ шудаанд :
Аз рӯи табъи шунавоиш (1), мансубияти системавӣ (2), мавқеъи он дар тоналност (3) ва ҷойгиршавии пардаи асосӣ (4) :

- **аз рӯи табъи шунавоиш** аккордҳо ба хушоянд (консонанс) ва нохушоянд (диссонанс) тақсим мешаванд. Меъёри асосӣ дар ин вазъ аз таркиби фосилавии аккорд вобаста аст. Агар ба таркиби аккорд аққалан як фосилаи диссонансӣ дохил шавад, ин аккорди диссонансӣ маҳсуб меёбад. Намунаҳои аккордҳои консонансӣ сесадоиҳои мажорӣ ва минорӣ мебошанд. Вале ҷараёни тақвияти унсурҳои мусиқӣ чунин қарор ёфт, ки тадриҷан аккордҳои диссонансӣ афзалият пайдо карданд.
- **тибқи мансубияти системавӣ** аккордҳо ба диатоникӣ ва хроматикӣ тақсим мешаванд. Дар ин ҷо низ меъёри асосӣ таркиби фосилавии аккорд аст. Аккордҳои асосии хроматикӣ сесадоии афзуда (ва инчунин септаккордҳои бузурги минорӣ ва афзуда, ки аз он сар мезананд) ва септаккорди коста ба ҳисоб мераванд. Дар ҳолати пасту баланд кардани яке аз дараҷаҳои аккорд, ҷузъ прима

ва терсия, аккордҳои тағйирёфта ба вуҷуд меоянд, яъне аккордҳои дорои дараҷаҳои хроматикӣ.

- **мавқеъи аккорд дар тоналност** ду хел мешавад : қавӣ ва заиф. Дар дохили лаҳн ҳар як аккорди заиф тамоюли ба аккорди қавӣ гузаштанро пайдо мекунад.
- аз **ҷойгиршавии пардаи асосии аккорд** муайян кардан мумкин аст, ки он шакли асосӣ аст ё яке аз аксҳои аккорд. Меъёри муайянкунанда дар ин вазъ (тавре аз номаш бармеояд) ҷойгиршавии садоҳои аккорд маҳсуб меояд. Аккорди асосӣ ҳамон ҳолати аккорд аст, ки нотапоя (пардаи асосӣ)-и аккорд дар поён ҷойгир шуда бошад.

Дар мусиқӣ инчунин радабандиҳои берун аз қоидаи боло низ ҷо доранд. Яке аз онҳо **аз рӯи теъдоди пардаҳост**, ки аккордҳои зеринро муайян кардааст : дусадоӣ[79], сесадоӣ, септаккорд (иборат аз чаҳор садо), нонаккорд (дорои панҷ садо), ундетсимаккорд (шаш садоро дар бар мегирад) ва терсдетсимаккорд (дорои ҳафт садо).

Бофти мусиқавӣ / фактура

Дар ҳамаи ҳунарҳо истилоҳи «бофт» ё истилоҳи дигар ба ҳамин маъно ба кор меравад. Дар қолинбофӣ ва нассоҷӣ истилоҳҳои «бофт» ва «нақш» корбурди фаровоне доранд, дар шеърнависӣ – вазну таъкиду радифу қофия. Дар мусиқӣ бофти он бо услуби баён ҳамҷоя зоҳир мегардад ва шунаванда ҳардуро якҷоя ҳамчун матни мусиқӣ қабул мекунад. Матни манзуми мусиқиро бофт, баён, маводи мусиқӣ ташкил медиҳанд. «Бофти мусиқавӣ» дар ҳолатҳои муайян синоними «услуби баён» аст. Онро дар илми мусиқӣ бо калимаи лотинии factura[80] (фактура) ном мегиранд.

---

[79] Яке аз намунаи дусадоӣ квинтаккорд ё power chord мебошад. Он дар мусиқии эстрадӣ-ҷаззии муосир хеле густариш ёфтааст. Гарчанде аз рӯи меъёрҳои назарияи мусиқӣ онро метавон фосилаи гармонӣ гуфт, дар мусиқии эстрадӣ-ҷаззӣ онро сесадоии бе терсия меҳисобанд. Набудани терсия ин аккордро орӣ аз рангҳои мажорӣ ва минорӣ мекунад. Дар натиҷа аккорди мазкур бо вуҷуди қавӣ будани худ, имкониятҳои зиёди талқинотро пайдо кардааст, ки бо пайдо кардани садодиҳии тоза вобастагӣ дорад. Бештар дар блюз ва рок-мусиқӣ дар иҷрои гитараи электронӣ истифода мешавад. Ҳамсадоҳои квинтоӣ намунаи қадимтарини аккорд мебошанд. Дар заминаи ғайритемператсияӣ он василаи муфиде аст барои пайдо кардани хушояндӣ (консонанс).

[80] Factura – «сохт» аз facio – «мекунам», «ба амал меоварам», «ташаккул медиҳам».

Бофти мусиқавӣ – баёни маводи мусиқӣ дар ороиши муайян ва ба ин васила расонидани мазмуни ин мусиқӣ ба шунаванда мебошад. Аз ин ҷиҳат, бофти мусиқавӣ василаи муҳимест байни идеяи асар ва қабули он аз тарафи шунаванда.

Дар мусиқии Шарқу Ғарб то имрӯз якчанд хели бофти мусиқавӣ маълум гардидаанд :

1. *бофти монодӣ*. Онро бояд аз яковоза фарқ кард. Зеро, ки оҳанги яковоза тамоюли гармоникунониро дорад. Вале бофти монодӣ аз рӯи қавонини хоси худ амал мекунад. Шакли суфтаи ин бофти мусиқавиро хусусан дар Шашмақом ва Фалаки тоҷик, умуман, мақомоти Шарқ дида метавонем.

2. *бофти органум*, ки нахустшакли мусиқии бисёровоза аст.

3. *бофти гетерофонӣ*

4. *бофти полифонӣ* (иборат аз бофти имитатсионӣ ва ғайриимитатсионӣ)

5. *бофти гомофонӣ-гармонӣ*

6. *бофти гомофонӣ-полифонӣ*

7. *бофти полифонияи серқабата*. Ин бофт ибтидоан дар опера ташаккул ёфта, сониян, ҳамчун хели мустақили бофти мусиқавӣ зоҳир гардид.

8. *бофти беш аз бисёровоза* – моҳиятан бофти полифонист. Дар он ҳамҷоя овозҳои мустақили зиёд (аз 10 то 80), ки инсон иқтидори қабули онро надорад, садо медиҳанд. Албатта, дар ин ҳолат, мустақилияти ҳар як овоз гум шуда, садодиҳии ҳамҷояи чунин теъдоди хатҳои оҳангӣ ҳамчун як «доғи садоӣ» ё «ғулғула» сурат мегирад.

9. *бофти пуантилӣ*.

Дар баробари ин, бофти мусиқавӣ бо асоси жанрӣ хеле зич алоқаманд аст (1). Масалан, оҳанги суруди тантанавӣ ва оҳанги суруди ошиқона ва ё муноҷотгуна, албатта, дорои бофтҳои гуногуне ҳастанд. Дар шиносоиву фарқияти мусиқии рақсӣ аз мусиқии лирикӣ, мусиқии драмавӣ аз тасвирӣ нақши бофти мусиқавӣ хеле муҳим аст. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки бофти мусиқавӣ бо ҷараёни шаклсозии асари мусиқӣ робитаи мустақим дорад (2)[81]. Дар бофти монодии асарҳои мақомоти тоҷик ба ҳайси «зерматн» (контекст)-и зарбӣ усули мушаххас омада, бо ин функсияи худ

[81] Мазель Л.А., Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений. Элементы музыки и методика анализа малых произведений. – Москва: «Музыка». – 1967. – с. 331 – 342.

симои зарбӣ-жанрии асар (шӯъба)-ро муайян мекунад. Порчае, ки дар поён оварда мешавад, гарчанде аввали асари мусиқӣ набошад ҳам бо усули муайян жанри худро намудор мекунад – ин жанри наср аст. Таносубияти усул бо оҳанг чунин қарор гирифтааст, ки усул на танҳо нишондиҳандаи набзи оҳангӣ аст, балки барои оҳанг функсияи шаклсозиро мебозад. Ин функсия дар сатҳҳои гуногуни ҷараёни шаклсозӣ мушоҳида карда мешавад : ибораоҳанг, мисраоҳанг ва ё хати мусиқӣ, қисми таркибии композитсионӣ (сархат, миёнхат, ...), асари мустақил (шӯъба).

Банде аз Насри Баёт

Ғазали Ҳилолӣ

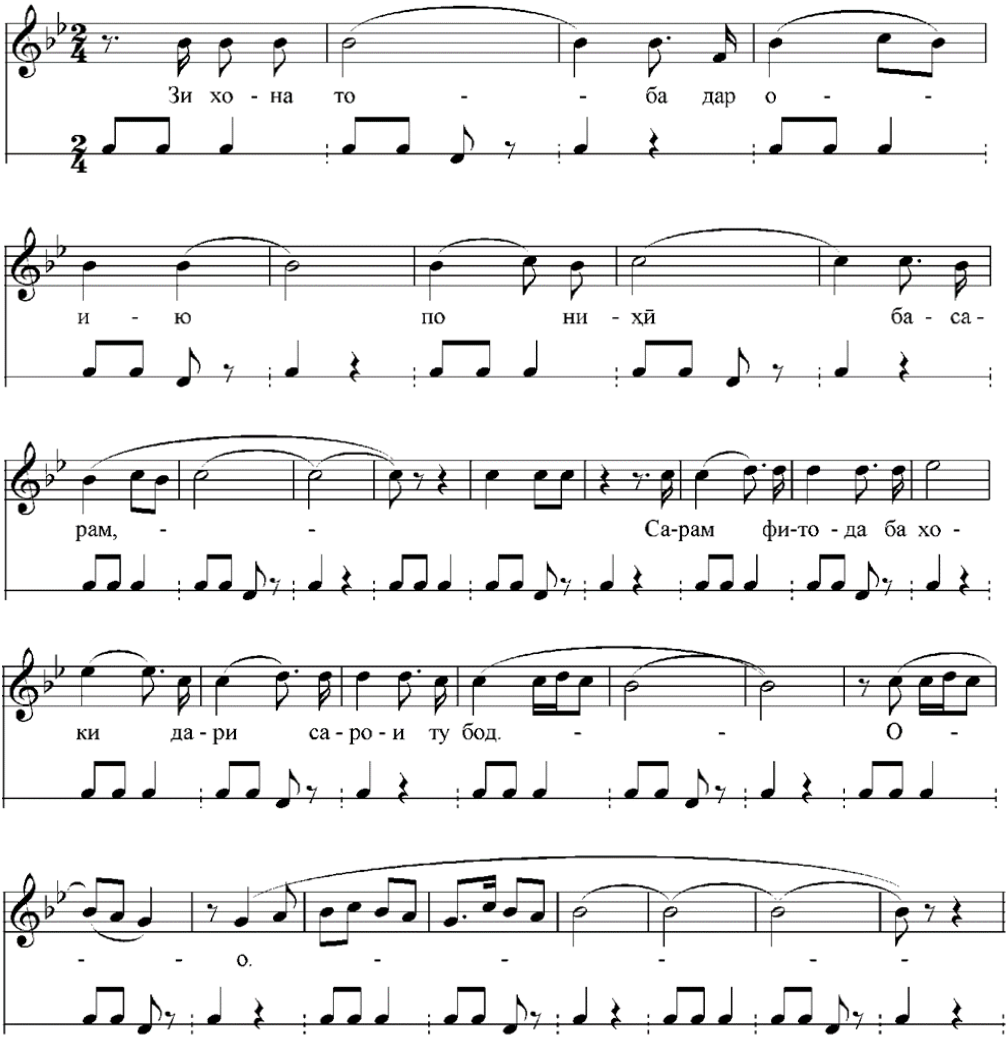

Шакли 334

Дар мусиқии оркестрӣ созбандии онро, яъне интихоби ин ё он созе ё гурӯҳи созҳоро дар лаҳзаи муайяни ҷараёни мусиқӣ яке аз омилҳои муҳими бофти мусиқавӣ ҳисобидан мумкин аст (3).

Се омили умумӣ, ки ин ҷо қайд карда шуд – мансубияти жанрӣ; нақши шаклсозӣ дар асари мусиқӣ; услуби созбандӣ – инчунин дар омилҳои соддатарини муассири бофт дар банду басти оҳанг (хусусан, иборасозӣ дар он), матни мусиқӣ ва таносубияти байниҳамдигарии унсурҳои он, ки тарзи баёни ин матн (гомофонӣ, гетерофонӣ, полифонӣ, монодӣ ва ҳоказо)-ро мустақиман ташаккул медиҳанд, вазн ва ҳамаи унсурҳои ба он марбут (мизонбандӣ, синкопа, болозарб ва ҳ.) ва дигар унсурҳои асосии мусиқӣ намудор мешаванд.

Дараҷоти обертонӣ (идомаи матлаб)

Фосилаҳову аккордҳои барои гӯши инсон писандидатарин аз ин дараҷоти обертонӣ гирифта мешаванд.

Савтҳои панҷгонаи аввали дараҷоти табиӣ [шакли 290] дар таносубият бо савти асосӣ консонансҳои гуногунро менамоёнанд: 1-ум, 2-юм, 4-ум – ҳамҷояшавии комил (октаваҳо), 1ум ва 3-юм – ҳамсоягии наздиктарин (квинта) ва 1-ум ва 5-ум – таассуроти пурраи гармонӣ (терсия)[82].

Хулосаи мусиқишинос М.Бонфелд беш аст : аз ин натиҷаи хеле муҳим барои гармонияи мусиқии ғарбӣ бармеояд. Маълум аст, ки ягонагии гармонии мусиқии ғарбӣ бар ду лаҳни асосӣ – мажор ва минор такйя мекунад. Ва дар поя/тоникаҳои онҳо сесадоии мажорӣ ва сесадоии минорӣ сохта мешавад. Аён мегардад, ки табиати яке аз ин сесадоиҳои лаҳнӣ дар хусусиятҳои акустикии дараҷоти обертонӣ асос ёфтааст. Агар онро низ ба назар бигирем, ки ба ҳайси нотаи асосӣ метавонад ҳар нотаи дигаре нақш бозад, яъне он метавонад ба ҳайси пояи лаҳни мажориро дар ҳар як нота ба вуҷуд оварад, имкониятҳои беҳудуди гармонии ин фарзия хеле равшан аён мегарданд :

- нотаҳои 2-юм, 4-ум, 8-ум, 16-ум нисбати нотаи асосӣ (1) – дар фосилаи як ё беш октава ҷойгир аст ва фаҳмост, ки лаппиш ҳар дафъа ҳаҷми худро ду маротиб кам мекунад. Айнан ҳамин

[82] Бонфельд М .Ш . Введение в музыкознание. – с. 35.

таносубият байни садоҳои 3-юм, 6-ум ва 12-ум, инчунин байни садоҳои 5-ум ва 10-ум, 7-ум ва 14-ум ҷо дорад. Хулоса, дараҷоти обертонӣ (табиӣ) дорои низомест, ки асоси муназзами риёзӣ дорад.

- ❖ фосилаҳои байни нотаҳои паиҳам дар дараҷоти обертонӣ (табиӣ) ба сӯи тангшавии фосила ҳамеша тағйирёбандаанд. Агар ин ҷараёнро ба дастгоҳи истилоҳотии температсиявӣ мутобиқ карда, назар афканем, тахминан он чунин мешавад : октаваи холис, квинтаи холис, квартаи холис, терсияи бузург, терсияи хурд, терсияи хурд (се терсия тадриҷан хурдтар мешаванд), секундаи бузург (аз терсияи хурд майдатар), секундаи бузург, секундаи бузург, секундаи бузург (ҳар сеи секундаҳои бузург ба тартиби аз калонтар ба хурдтар меоянд), секундаи хурд, секундаи хурд, секундаи хурд, секундаи хурд (ҳамаи секундаҳои хурд аз якдигар фарқ мекунанд ва ба тартиби аз аз калонтар ба хурдтар меоянд), микротонҳо...

Воқеан дар дараҷоти обертонӣ се гунаи терсия (муҳим он аст, ки ҳамеша хурдшавандаанд) оварда шудааст. Сониян, секундаҳои бузург низ рафта-рафта ба секундаҳои хурд мерасанд, то дараҷае, ки аввалин секундаи хурд аз секундаи хурди дастгоҳи температсиявӣ калонтар аст, вале охирин секундаи хурд аз он майдатар.

Композитори маъруфи немис П. Хиндемит[83] (1895-1963) ҷадвале сохта буд, ки дар он таносубияти неруи гармонӣ ва мелодии фосилаҳоро нишон медиҳад. Ӯ ба хулосае меояд, ки ҳарчӣ нерӯи гармонии фосила зиёд бошад, ҳамон қадар нерӯи мелодии он кам аст. Ва баръакс. Ҷадвали Хиндемит фосилаҳоро аз консонанс оғоз карда, ба сӯи диссонанс ҷо ба ҷо кардааст. Ӯ тасдиқ мекунад, ки чунин ҷойгиршавии онҳо аз дараҷоти обертонист. Яъне ӯ гуфтанист (бори дигар дар таърихи мусиқӣ!), ки мақбули фосилаҳо бо ин маъно (консонанс ва диссонанс) дар қоидаҳои риёзӣ асос меёбад :

[83] Ин амалро композитор бо мақсади корӣ иҷро намуд ва ӯ огаҳона фосилаҳои дараҷоти тибииро бо диди дастгоҳи темпертсиявӣ нишон медиҳад.

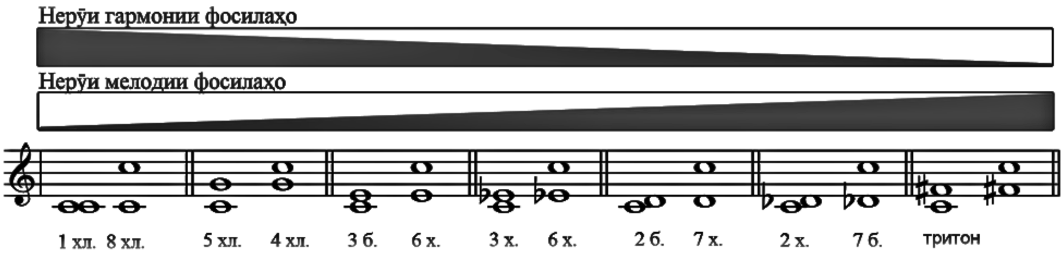

Шакли 335

Хулосаи умумӣ оид ба дараҷоти обертонӣ (дараҷоти табиӣ) он аст, ки ин дараҷот қариб доимо дар маркази таваҷҷӯҳу таҳлилу пажӯҳиши мусиқидонон қарор дорад. Саъю кӯшиши мусиқидонон чандин садаҳо баҳри ҳамсадоии амудӣ (вертикалӣ) ва уфуқӣ (горизонталӣ) тибқи қоидаҳои муайян аз ҳамин дараҷоти обертонӣ бармеоянд. Қоидаи асосии қатори обертонӣ – зарби садои асосии он ба рақамҳои бутун, гарчанде аз решаҳои риёзӣ сохта шуда бошад ҳам, ҳамзамон дараҷоти обертонӣ – асоси гармония аст, падидае, ки ба сӯи он мусиқӣ дар роҳи рушди худ ҳамеша равона буд.

Диапазон

Дар сарчашмаҳои Юнони қадим калимаи «диапазон» ба маънои «сар то сар (-и торҳо)» омадааст. Ва он ба фосилаҳои миёни нотаҳои пайдарпайи дохили як октава нисбат дода мешуд.

Дар мусиқии имрӯза мафҳум маънои навро пайдо кардааст. Бо он майдони садоӣ, ҳудуде, ки аз поёнтарин то болотарин садои ин майдонро дар бар мегирад, ифода мешавад. Чунин майдони садоиро ҳам ба хелҳои овози инсон ва ҳам ба гунаҳои сози мусиқӣ мансуб медиҳанд.

Дар масъалаи диапазон дар давраҳои гуногун ҳамеша баҳс дар бораи муайян кардани арзиши савт мерафт. Аз қарни XIX кӯшишҳое барои таъйин ва тасбити фарконисҳои асвот дар кишварҳои ғарбӣ ба амал омад ва дар аввалҳои қарни XX аз он хулосае ҳосил шуд, ки ҷӯри (кӯки) савти «ля» баробар бо 440 бошад, яъне ҳар ҷисм, ки дар як сония, 440 бор ҳаракати рафтуоӣ дошта бошад, савти ҳосил аз он «ля» шинохта шавад.

Номгузории нотаҳо дар октаваҳои мухталиф бо низоми алифбоӣ

Номгузории нотаҳо дар октаваҳои мухталиф, мутаассифона, дар ҳамаи забонҳо ва кишварҳои ғарбӣ ва низ миёни физикдонон ва мусиқидонон якхела нест. Сарчашмаи асосии ихтилофи равишҳо аз он аст, ки баъзе аз нотанависон «до»-и васатро (нотаи «до», ки тақрибан дар мобайни (васати) шастиҳои фортепиано қарор дорад ва дар ҳомили ёздаххатӣ рӯи хати шашум навишта мешавад), дар низоми алифбоӣ бо ҳарфи «c» (хурд) ва баъзе дигар бо «c^1» нишон медиҳанд. Дар ҷадвали шакли поён се равиш нишон дода мешавад, ки ба ёрии ҳар кадоми онҳо октаваҳо ба се гуна бо шумораҳои 1, 2 ва 3 мушаххас мешаванд:

№	контр-октава	октаваи калон	октаваи хурд	октаваи якум	окт. дуюм	окт. сеюм	окт. 4-ум
1.	C_2	C_1	C	c	c’	c’’	c’’’
2.	CCC	CC	C	c’	c’’	c’’’	c’’’’
3.	C_1	C	c	c^1	c^2	c^3	c^4

Шакли 236

Физикдонон низ барои худ равише доранд:

(«до»-и васат)

C C_1 C_2 C_3 C_4 C_5 C_6

Равиши сеюм (3) шояд содатарин ва мантиқтарин равишҳо бошад, ки мутаассифона, на дар ҳама ҷо қабул шудааст. Бештар равиши якум ба кор меравад. Ҳамаи нотаҳои дохили октава то нотаи «си» бо ҳамон нишонаи «до»-и оғоз навишта мешаванд.

Оҳанг

Зери ин истилоҳ ба таври куллӣ теъдоди савтҳои мусиқиро мегӯянд, ки паиҳам ва бештар дар як овоз иҷро мешаванд. Ин мафҳум дар баробари «гармония», яъне он савтҳое, ки ба шакли аккорд ва ҳамҷоя садо медиҳанд, қарор мегирад. Оҳангро метавон хати уфуқӣ (горизонталӣ) ва гармонияро омили амудӣ (вертикалӣ)-и қутр ё ҳаҷми мусиқӣ донист. Ҳар ду созандаи бофти мусиқавӣ ҳастанд.

Оҳанг ҳатто дар содатарин шакли худ наметавонад аз ритм (зарб) ҷудо бошад. Дар воқеъ ибтидотарин омили оҳанг, яъне «таксавти мусиқавӣ» ду хусусияти асосӣ дорад: пастубаландӣ ва деранд, ки ҳар ду нақши баробарро дар сохтмони оҳанг доранд.

Пассаж

Дар луғат ба маънои «гузар» ё «гузаргоҳ» аст. Дар мусиқӣ ба ду маъно ҷо дорад, яке композитсионӣ ва дигаре ороишӣ. Он маънои порчаи асари мусиқӣ аст, ки он дар фазои асари мусиқӣ, аз ҷиҳати шакли пайванди ду қисми муҳими асар ба ҳамдигар нақш бозидааст. Ин истилоҳ гоҳ ба он лаҳзаҳои асари мусиқӣ рост меояд, ки бештар нозир бар маҳорати иҷроии навозанда ҳастанд, на «идея» ё фикри мусиқавӣ. Масалан, метавон иҷрои як гаммаро ё арпеджиоро таи як асар пассаж номид. Мазмуни мафҳуми дигари калимаи «пассаж» дар дониши гармония дар фасли «нотаҳои ороишӣ» дарк мешавад. Дар он ҷо «пассаж» ҳаракати парриширо ба ҳаракати дараҷа ба дараҷа (ҳаракати муттасил) табдил медиҳад.

Ритм / Зарб

Ритмро дар таърифи умумӣ метавон эҳсоси ҳаракат дар мусиқӣ донист, ки таъкиде дар низом, низоми такрорӣ ва низоми даврӣ ва инчунин, фарқияти қуввату заифии зарбаҳо аз он дарк мешаванд. Ду омили мазбур («низом» ва «ихтилоф») дар бисёре аз падидаҳои табиӣ, монанди нафасгирӣ (давраи муназзами «дам» ва «боздам» ва ихтилофи миёни он ду), зарбазании дил/қалб, ҳаракати оби дарё ва давраҳои чандзамона, монанди давраи шабонарӯз, гардиши сол ва ғайра дида мешавад.
Ритм ва тағйироти пастубаландии савтҳо ду омили таҳлилпазир дар оҳанг ҳастанд, ки аввалӣ ба маънии «ҳаракат дар замон» ва дуюмӣ – «ҳаракат дар фосила» зимни майдони садоӣ ва гаммаи муайян аст. Ҳар оҳангро метавон ба ду амали сохторӣ устухонбандии ритмӣ ва хати васли савтҳои пасту баланд таҷзия (таҳлил) кард. Ҳар як аз ин ду ҷанба бар ҷанбаи дигар таъсири созмондиҳанда дорад. Гоҳ як воҳиди оҳангиро бо ду оҳанги аз назари пастубаландии савтҳо мутафовит, вале аз назари сохтори ритм якранг, метавон гуногун баён кард.

Инсоне, ки бар асари машқ ё дар натиҷаи истеъдоди табиӣ дорои гӯши ҳассосе шудааст, ихтилофи таъкид дар савтҳои мусиқиро ба содагӣ ва равшанӣ дарк мекунад. Вале ба ҳар инсон (ё ҳатто ба баъзе ҳайвонот) то андозае сохторҳои ритмӣ ё давраҳои такрори зарбҳои мусиқӣ таъсир мерасонанд. Тақрибан ҳар кас қодир аст, қадамҳои худро дар вақти роҳ рафтан бо зарбаҳои марш мутобиқ кунад ё ҳар кас метавонад дар лаҳзаи шунидани як мусиқӣ зарб бигирад. Аммо дарки дақиқтари ритми мусиқиро шояд битавон бо адои як калима дар назар муҷассам сохт. Масалан, калимаи «фаҳмо» дорои ду ҳиҷост ва дар он ҳиҷои дуюм «-мо» муаккадтар аз ҳиҷои нахуст – «фаҳ-» аст. Агар хоҳем, ки ин калимаро сароем, роҳи дуруст ин аст, ки ҳиҷои «фаҳ-» бар рӯи зарбаи заиф ва ҳиҷои «-мо» бар рӯи зарбаи қавӣ қарор гирад :

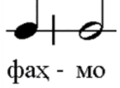

Шакли 237

Кори баъдӣ шояд ин аст, ки ба фосилаи нотаҳо ё пастубаландии онҳо таваҷҷӯҳ дода шавад. Яъне ҳиҷои нахуст бо савти поёнтар ва ҳиҷои дуюм бо савти баландтар суруда шавад. Масалан ба ин сурат :

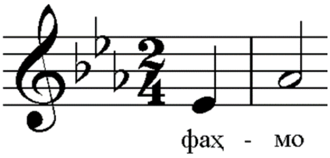

Шакли 238

Дар ин намуна ҳиҷои нахуст дар зарбаи заиф ва бар савти поёнтар ва ҳиҷои дуюм – бар зарбаи қавӣ ва савти баландтар қарор гирифтааст. «Ҳаракат дар фосила» воқеан «ҳаракат дар замон»-ро тақвият медиҳад.

Созбандӣ

Баргардони истилоҳи «Orchestration» ва ё «оркестровка» гоҳ баргардони истилоҳи англисии «Instrumentation» ё «инструментовка» ба маънои «ҳунари тақсимкунии захираи рангӣ-савтии созҳои оркестр» дар навиштани мусиқӣ мебошад.

Созбандӣ яке аз фанни дарсии тахассуси оҳангсозӣ аст. Ҳунарҷӯи ин ихтисос баъди аз худ кардани бисёровозӣ кардани мусиқӣ (гармония ва

полифония), нахуст бояд бо созҳои муҳиме, ки дар ҳайати оркестр ҳастанд, шинос шавад. Сониян, имконоти иҷроии созҳо ва душвориҳо дар тарзи иҷрои ҳар яки он, тафовути рангу ҳолати ҳар соз бо сози дигарро омӯхта, аз хусусиятҳои минтақаҳои савтӣ (позитсия)-и он тасаввурот пайдо кунад. Пас аз ин шиносоӣ зарур мешавад, ки дар машқҳои дарозмуддат қисмҳои мутаносибро аз асарҳои мусиқии композиторони бузург, яъне якчанд асарҳоеро, ки масалан, барои фортепиано, барои як соз ба ҳамроҳии фортепиано ё шояд барои як ансамбли камеравӣ, монанди квартети торӣ, триои нафасӣ ва ғайра навишта шудаанд, барои як оркестри калон «танзим» кунад. Ба гуфтаи дигар омилҳои гуногуни мусиқии онҳоро, монанди хати асосии оҳангӣ, хати тақвияткунандаи оҳангӣ, бахши ҳамроҳӣ дар оркестр бо таваҷҷӯҳ ба имконот ва хусусиятҳои навохти ҳар як соз таҳлил карда, омӯзад. Пас аз он бар заминаи риштаҳои дигаре, ки аллакай омӯхтааст, монанди банду басти композитсионӣ ва ғайра, аз худ оҳангҳое эҷод карда, онҳоро бар пояи усули созбандӣ барои оркестр нависад. Ҳунарҷуён бо дастури устодонашон одатан асари худро нахуст бар рӯи ҳомилҳои изофа (клавир) ё ҳомилҳои се ё чаҳоргона ба гунае менависанд, ки ҳар як гурӯҳе аз созҳои ҳамранг бар рӯи яке аз ҳомилҳо ҷой гирад ва пас аз тасҳеҳи нодурустиҳои эҳтимолӣ асарро бар рӯи партитураи оркестр талқин медиҳанд. Он чӣ дар ҳар созбандӣ бо арзиш аст, ин шинохти имконот ва душвориҳои созҳост. Дар интихоби дурусти ин ё он соз, ин ё он таркиби созҳо барои иҷрои ин ё он порчаи мусикӣ бояд талош кард. Дар назар доштани қудрати савтии як соз нисбат ба дигар, имконпазир будани истифодаи онҳо дар як таркиб, ки эҳтимолан сабаби пӯшида шудани садои сози заифтар нагардад, пешгирӣ ва рафъи ин камбудӣ ҳама аз масоили арзишманди созбандии оркестр ҳастанд.

Созҳои интиқолӣ

Созҳои интиқолӣ гуфта онҳоеро меноманд, ки пастубаландии садои воқеии онҳо бо навишти нотавӣ якхела набуда, аз он ба фосилаи муайян (ба боло ё ба поин) фарқ мекунад. Бархе аз созҳои нафасӣ (ва ё қариб ҳамашон) дорои чунон сохте ҳастанд, ки иҷрои асарҳо бо нишонаҳои тағйирдиҳандаи бисёр барояшон беандоза душвор ё асосан имконнопазир

аст. Чунонки оҳангсозон дар қуруни гузашта маҷбур мешуданд барои чунин созҳо ва ворид кардани онҳо ба ҳамнавозӣ (ансамбл, оркестр) ба тоналностҳои содатар (он тоналностҳое, ки нишонаҳои тағйирдиҳандаи андактаре доранд) рӯ оваранд. Ин маҳдудият, албатта, кори оҳангсозонро душвор месохт. То он ҷо, ки коргоҳҳо ва корхонаҳои созтарошӣ ба фикр афтоданд, ки бо сохтани якчанд созҳои як гуна ба андозаҳои мухталиф ва сатҳҳои гуногуни пастубаландӣ заминае омода кунанд, то оҳангсозон тавонанд дар ҳар тоналности дилхоҳ бахшҳои ин созҳоро бинависанд. Ба ин тартиб созҳои интиқолӣ ба вуҷуд омад. Нотанависӣ барои созҳои интиқолӣ дар асри XVIII пайдо шуд. Он замон бо сабаби номукаммал будани тарҳи сохтории созҳои нафасӣ (аксаран – мисӣ) дар онҳо навохтан дар гаммаҳои одӣ ё дараҷоти табиӣ имконпазир буду халос. Бинобар ин барои нотанависии бахшҳои онҳо тоналности до-мажор бештар истифода бурда мешуд. Бо мурури замон, бо мукаммал гардонидани тарҳи сохтории созҳо дар асри XIX барои истифодаи ин созҳо тоналностҳои бештар муяссар гардид, вале нотановисии интиқолӣ боқӣ монд. Ба ҳайси меъёри асосии табиӣ «до»-и васат («до»-и миёна, яъне «до»-и октаваи якуми фортепиано) бо таваҷӯҳ ба баландии камертонии универсалӣ (тибқи он нотаи «ля»-и октаваи якум баробар аст ба 440 лаппиши садо дар як сония) интихоб шудааст.

Барои дарки беҳтари ин масъала яке аз созҳои интиқолӣ, масалан кларнетро, баррасӣ мекунем. Бо таҷрибаи гузаштагон натиҷае ба даст омад, ки гунаҳои мухталифи ин соз сохта шуданд :

1. созе, ки агар дар гамма ё дар тоналности «до-мажор» навозанд, дар натиҷаи поёнтар будани он, шунаванда он гамма ё тоналностро як парда поёнтар, яъне «си-бемол» хоҳад шунид. Сози мазбур, бо ин хусусият, албатта, тоналностҳои бемолдорро осонтар иҷро хоҳад кард. Ин кларнетро «кларнети си-бемол» (in B) номиданд.

2. кларнети дигаре, ки садои табиии он (яъне «до») якуним парда поёнтар аз «до»-и фортепиано аст. Ва ҳар гоҳ навозанда асареро дар тоналности «до-мажор» навозад, садои «ля-мажор» аз он шунида мешавад. Равшан аст, ки сози мазбур тоналностҳои диёздорро беҳтар ва осонтар метавонад иҷро кунад. Ин созро «кларнети ля» (in A) номиданд. Нуктаи дигар ин, ки ҳар гоҳ кларнетҳои боло накше дар ҳамнавозӣ – оркестр ё ансамбл дошта бошанд, оҳангсоз мебоист ихтилофи сатҳи пастубаландии ин ё он

кларнетро ба назар бигирад ва нотаи иҷроии онҳоро интиқолӣ бинависад. Зеро, масалан, барои кларнети «си-бемол», ки нисбат ба садои фортепиано як парда поёнтар аст, мебоист бахши кларнет (нисбат ба созҳои ғайриинтиқолӣ) як парда баландтар навишта шавад. Масалан, агар асари мусиқӣ дар тоналности «ре» бошад, бахши кларнет боист, ки дар «ми» навишта шавад. Ва бахши кларнети «ля» якуним парда болотар, яъне дар «фа» навишта мешавад. Агар асар дар тоналности «сол» бошад, бахши кларнети «ля» дар тоналности «си-бемол» навишта мешавад.

Ҳамин тариқ, бахши оркестрии сози интиқолӣ, ки воқеан ба фосилаи муайяне болотар садо медиҳад, ба ҳамон фосила поёнтар нотанависӣ мешавад, то ки садодиҳии воқеии он мутобиқ ба садодиҳии ҳамновозони дигар бошад ва бахши оркестрии созе, ки ба фосилаи муайян поёнтар садо медиҳад, айнан ба ҳамон фосила болотар аз садодиҳии воқеии он нотанависӣ мешавад.

Дар номгӯи поён овардани бархе созҳои интиқолиро басанда мешуморем :

– созҳои нафасӣ-чӯбӣ :

- ❖ флейта-пикколо – аз навишти нотавӣ як октава болотар садо медиҳад;
- ❖ флейта-алт – in F як квинтаи холис поёнтар садо медиҳад;
- ❖ флейта алт – in G (аз навишти нотавӣ як квартаи холис поён садо медиҳад);
- ❖ роги англисӣ (английский рожок) – як квинтаи холис поён садо медиҳад;
- ❖ кларнети хурд — in Es (аз навишти нотавӣ як терсияи хурд болотар садо медиҳад) ва in D (як парда болотар);
- ❖ кларнет — in B (аз навишти нотавӣ як парда поинтар) ва in A (як терсияи хурд поинтар аз навишти нотавӣ садо медиҳад);
- ❖ кларнети бас (бас-кларнет — in B (дар калиди сол (скрипка) як нонаи бузург поинтар аз навишти нотавӣ садо медиҳад, дар калиди фа (бас) як парда поинтар);
- ❖ контрафагот – аз навишт як октава поинтар садо медиҳад.

– оилаи саксафонҳо[84] — ҳамагӣ ҳашт гунаро дар бар мегирад:

- саксафон-сопраниссимо – in B (як септимаи хурд боло)
- саксафон-сопранино – in Es (як терсияи хурд боло)
- саксафон-сопрано – in B (як секундаи бузург поён)
- саксафон-алт – in Es (як секстаи бузург поён)
- саксафон-тенор – in B (аз навишти нотавӣ як нонаи бузург поён)
- саксафон-баритон – in Es (як терсдетсимаи бузург поён)
- саксафон-бас – in B (як секундаи бузург ду октава поён)
- саксафон-контрабас – in Es (як секстаи бузург ду октава поён)

– созҳои нафасии мисӣ

- валторна — in F (дар калиди сол (скрипка) аз навишти нотавӣ як квинтаи холис поён садо медиҳад, дар калиди фа (бас) – як квартаи холис болотар)
- трубаи хурд — in Es (аз навишти нотавӣ як терсияи хурд болотар садо медиҳад) ва in D (як парда болотар)

Сароҳанг / Тема

(аз юн. – «он чизе, ки дар асос гузошта шудааст»), воҳиди оҳангие, ки барои як асари мусиқӣ ва ё ягон қисми он асосӣ аст. Дар тӯли асари мусиқӣ бо мустақилияти худ афзалият дорад: ифодагари образи равшану мушаххас, бештар такроршаванда ва ҳ. Мутаносибии он дар рушди асар

[84] Саксафон, сози мусиқии нисбатан муосир, дар соли 1840 аз тарафи устои асбобсоз Сакс сохта шудааст. Ин усто дар муддати хеле кӯтоҳ якбора чаҳордаҳ гунаи саксафонро (то ба имрӯз ҳашт гунаи он расидааст) барои оркестри симфонӣ ва оркестри ҳарбӣ пешниҳод намуд. Соли 1842 композитор Г. Берлиоз дар маҷаллаи «*Journal des Debats*» мақолаеро оид ба ин асбоби нави усто Сакс навишта, нахустин бор номи ин асбобро ҳамчун «саксафон» истифода бурд. Ҳамин тавр, ба асбоби ихтироъшуда Берлиоз номи саксафонро мегузорад. Композитор инчунин муаллифи асари нахустин барои ин соз мебошад. Дар «Ёддоштҳо»-и худ Берлиоз қайд кардааст: «Саксафон – аъзои нави оилаи кларнет, арзиши хеле бузург дорад (ба шарте, ки навозанда тавоно бошад ҳамаи сифатҳои онро нишон диҳад) ва бояд дар системаи таҳсилоти консерваторияӣ мавқеи хеле устуворро соҳиб гардад, зеро он лаҳза дур нест, ки ҳамаи композиторон барои истифодаи саксафон сайъ мекунанд...».
[МИ] : https://lexicography.online/etymology; https://masterok.livejournal.com

бо воҳидҳои оҳангии ғайриасосӣ ҳар гунаву ҳар дараҷа буда метавонад. Ин оҳанг «идея»-ест, ки дар асарҳои жанрҳои гуногун – соната, симфония, квартет, консерт, пйеса ва ғайра ё дар жанри полифонӣ ба монанди фуга ё дар жанри вариатсия (тема ва вариатсияҳо) нуқтаи асосии оҳангиро ба зимма гирифта, мақсад гузошта, дар баёни мусиқавии он ба хусусияти жанр такйя мекунад. Аз ин рӯ, манзури мо чунин аст, ки онро «сароҳанг» номидан равост. Дар жанри соната ва жанри фуга темаро «сюжет» (дар мамолики Ғарб) ва ё дар соната «партия» (қариб ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ) низ меноманд. Ба забони тоҷикӣ агар «главная партия»-ро зимни соната «сароҳанг» ном гузорем, он гоҳ «побочная партия»-ро «сонӣ оҳанг» номидан мантиқ пайдо мекунад. Дар мавриди фуга, ки (ба ҷуз фугаҳои хоса) маъмулан дорои як оҳанги асосӣ аст, низ истилоҳи «сароҳанг» ба ҷо аст. Аз он ҷо, ки «сароҳанг» дар баёни асари мусиқавӣ нишондиҳандаи мавзӯи асосӣ аст, метавон дарк кард, ки ин омил дар ягонагии асари мусиқӣ нақши «симои оҳангӣ»-и онро иҷро мекунад ва дар ҷараёни шаклсозии асари мусиқӣ ҳамеша мавқеи пешбарандаро дорад.

Суръат

Мафҳуми содаи ин истилоҳ суръати иҷрои як асари мусиқӣ ё қисми он аст, ки доираи истилоҳотии он нишондиҳандаҳоро аз суръати хеле суст (кунд) то суръати хеле тез (тунд) дар бар мегирад. Нишонаҳои суръат дар мусиқӣ калимавианд, масалан иборатанд аз Largo, Andante, Moderato, Allegro, Presto, Prestissimo. Оҳангсоз метавонад бо низоми дақиқтар суръати иҷрои асари худро ба ёрии нишонаҳое, ки онҳоро бояд «нишонаҳои метроном» номид, тайин кунад. Масалан, ин нишона «♩ = M.M.100» ба он маъноест, ки ҳар деранди чаҳорякӣ (♩) бояд як $^{1}/_{100}$ дақиқа тӯл бикашад. Нишонаҳои метроном амалан аз M.M.50 то M.M.120 дар иҷрои мусикӣ ба кор гирифта мешаванд.

Суръатҳои миёни M.M.60 то M.M.80 муаррифгари суръати одӣ, на тез ва на суст аст, ки бар бисёре аз зарбаҳо дар табиати инсонӣ монанди роҳ рафтан ва зарбаҳои дил мутобиқанд.

Суръати иҷро яке аз омилест, ки нақши муҳимеро дар баёни мусиқӣ иҷро мекунад. Аз ин рӯ, пажӯҳиш дар бораи «суръатҳои дуруст»-и ин ё он

асари мусиқӣ тақрибан ҳамеша яке аз баҳсҳое миёни мусиқидонон (навозандагон, дирижёрон, сарояндагон) ва шунавандагон (ва бештар мунаққидон) будааст. Чунин баҳсҳо ихтилофи назарҳоеанд, ки дар бораи тафовути иҷрои гуногуни як асар миёни иҷрокунандагон ба миён меоянд. Онҳо ба якдигар эрод мегиранд, ки «мафҳуми иҷро дарк нашудааст», «суръатро суст ё тез гирифтаанд» ва ғайра. Арзиши ин баҳсҳо аз арзиши баҳсҳо дар бораи «ҷумлабандӣ» ва «таркиби оркестр» камтар нест. Ба ҳар ҳол ба таври умумӣ метавон гуфт, ки дирижёрони муосир дар иҷрои осори классикӣ (Гайдн, Мотсарт, Бетховен ва бахусус Бах) суръатҳои сустро бештар сусттар ва суръатҳои тезро аксаран тезтар иҷро мекунанд.

Тритон

(лот. – tritonus иборат аз tri- «се», tonus – парда) – фосилае, ки аз се парда иборат аст ва номи худро аз ин таркибот мегирад.
Ба ин навъи фосила квартаи афзуда ва квинтаи коста таалluқ доранд :

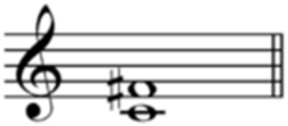

квартаи афзуда

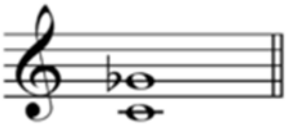

квинтаи коста

Шакли 239

- квартаи афзуда – фосилаи иборат аз чаҳор дараҷа ва се парда, дар дараҷоти мажори диатоникӣ танҳо дар дараҷаи чаҳорум сохта мешавад. Дар дараҷаҳои дигари ин дараҷот квартаҳои холис иборат аз дуним парда меоянд. Дар мобайни фосилаҳои хроматикӣ низ танҳо квартаи афзуда ба тарзи энгармонӣ ба квинтаи коста баробар аст, дар ҳоле, ки фосилаҳои дигари хроматикӣ ба тарзи энгармонӣ ба интервалҳои диатоникӣ баробаранд.
- квинтаи коста – фосилаи иборат аз панҷ дараҷа, акси квартаи афзуда аст. Ҳамаи гуфтаҳои боло ба он низ таалluқ дорад.

Тритон диссонанси пурзӯр аст ва барои тоналностҳои мажориву минорӣ моҳияти мартабаи аввалинро дорад. Ин фосила ба аккорди доминантсепаккорд (байни терсия ва септимаи он) ва дигар аккордҳои

ғайриқавӣ дохил аст.

Тритонҳои диатоникӣ дар мажори табиӣ рӯи дараҷаҳои IV ва VII ва дар минори табиӣ – рӯи дараҷаҳои VI ва II сохта мешаванд.

Тритонҳои гармонӣ дар мажори гармонӣ рӯи дараҷаҳои VI пастшуда ва II ва дар минори гармонӣ рӯи дараҷаҳои VII болошуда ва IV сохта мешаванд.

Тритонҳое, ки дар мажори табиӣ рӯи дараҷаҳои IV ва VII ва минори гармонӣ – дараҷаҳои IV ва VII болошуда сохта мешавад, тритонҳои доминантӣ номида мешаванд, зеро ки онҳо ба таркиби доминантсептаккорд дохил шудаанд. Садоҳои тритонҳои доминантӣ чунин гузариш доранд : квартаи афзуда ба секстаи тоникӣ ва квинтаи коста – ба терсияи тоникӣ.

Тритонҳои субдоминантӣ рӯи дараҷаҳои II ва VI пастшуда дар мажори гармонӣ, II ва VI дар минори табиӣ сохта шуда, ба таркиби септаккорди дараҷаи II дохиланд. Гузариши онҳо чунин аст, ки дараҷаи II ҳамеша ба дараҷаи III мегузарад, зеро дар мавриди гузариш ба тоника/нотапоя (дараҷаи I) хатари ҳаракатҳои манъшудаи мувозии квартоӣ ё квинтоӣ ба миён меояд.

Дар таърихи мусиқии аврупоӣ фосилаи тритонро мусиқидонон аз мадди назарашон дур мекарданд ва онро умуман ном намегирифтанд ва то давраи барокко (охири асри XVI то нимаи дуюми асри XVIII) истифодаи ибораоҳанги тритонӣ (масалан, f-g-a-h) манъ буд ва онро «иблис дар мусиқӣ» (лот. «diabolus in musica») меномиданд. Мусиқишиноси немис А. Веркмейстер (1645 – 1706) нахустин бор тритонро ба радабандии худ ворид намуда онро (дар баробари нимпардаи хроматикӣ) маҷозан «иблис дар мусиқӣ» номидааст. Ин маҷоз (истиора) дар байни олимон-мусиқишиносони немиси асри XVIII паҳн шудааст. Аз ҷумла, мусиқишиносон И. Фукс ва И. Маттезон (а. XVIII), мусиқишиносони рус Б. Яворский[85], Б. Асафйев[86] ин истиораро ном гирифтаанд.

[85] Яворский Б.Л. Строение музыкальной речи. – Москва. – 1908. – С. 5-6.
[86] Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. Кн. 2. –Ленинград: Музыка. – 1971. – С. 242

Шакли мусиқӣ

Ҳар кори ҳунарӣ дорои тарҳ, қолаб ё сохторе аст, ки ҳунарманд «муҳтаво»-и кори хешро дар даруни он ҷой медиҳад. Дар воқеъ шакл дар баробари мӯҳтаво (маводе, ки дар даруни шакл бо низоме оварда шудааст) қарор мегирад.

Ҳар асари мусиқӣ маҷмӯъест аз порчаҳо, ки ҳар як нисбат ба дигаре ва низ ҳар як нисбат ба кулли кор пайванди устувор дорад. Дар баррасии шакли зоҳирии як асари мусиқӣ қабл аз ҳама метавон се унсурро таҳлил кард :

1. унсури такрор;
2. унсури тазод;
3. унсурҳои ягонагӣ.

Шакли асари мусиқӣ маҷмӯъе аз савтҳои бар якҷо овардашуда нест, балки аз омилҳои муназзам ва ҳадафдоре иборат аст, ки дар маҷмӯъ равобити дақиқу зариф ва гоҳ пинҳонӣ бо ҳам доранд ва бо ёрии якдигар ҳадафи муайянро пайғирӣ мекунанд. Ҳар яки ин омил саҳме дар наздик кардани мусиқӣ ба ҳадафи оҳангсозро бар ӯҳда мегирад. Дар ин мафҳум шакл бо ҳамаи унсурҳои мусиқӣ ҷудонашуданӣ аст. Ҳатто дар як ҷумлаи содаи мусиқӣ, дар як ибораоҳанги он омилҳои зарбӣ, фосилаҳо, равобити пастубаландии савтҳо, бофти мусиқавӣ, ҳама бо ҳам қобили эҳсосанд. Шаклҳои мусиқӣ, монанди шаклҳои шеър (дубайтӣ, ғазал, рубоӣ, қасида ва ғайра) дар ҳақиқат «шакл»-ҳои сохтмонии умумии асар ҳастанд. Ба баёни дақиқтар, ҳар шакл дар мусиқӣ маънои сохтани як асари мусиқиро дорад ва он нақшаи якхела нест. Тибқи назарияи академик Б. Асафйев шакли мусиқиро бояд ду хел дарк кард – ҳамчун ҷараён ва ҳамчун сохтори додашуда. Барои шиносоӣ ва фаҳмиши мукаммал бо шаклҳои мусиқӣ бояд ба китобҳои тахассусӣ муроҷиат кард.

I. ВОЖАНОМАИ УМУМӢ

тоҷикӣ	италиявӣ	фаронсавӣ	немисӣ	англисӣ	форсӣ	русӣ
афзуда	Eccedento	Augmente	Uber-massing	Aug-mented	афзуда	увеличен-ный
октава	Ottava	Octave	Oktave	Octave	октав	октава
энгармонӣ	Enharmo-nico	Enharmo-nique	Enharm onik	Enharmo nic	энҳармо-ник	энгармони ческий
оҳанг	Pezzo	Morceau	Melodie	Melody Tune	мелодӣ	мелодия
композитор, оҳангсоз	Composi-tore	Composite ur	Kompo-nist	Compo-ser	оҳангсоз	компози-тор
болораванда	Ascendan-da	Assendant	Steigend	Assen-dent	болора-ванда	восходя-щая
мажор	Maggiore	Majeur	Gross, Dur	Major	бузург	мажор
бекар	Beguadro	Becarre	Aufflosu ngszei-chen	Natural	бекар	бекар
бемол	Bemolle	Bemol	Be	Flat	бемол	бемоль
тоника, поя	Tonica	Tonique, Fondamen-tale	Tonika	Tonic	тоника, поя	тоника
нотапоя, пардаи асосӣ	La Fonda-mentale	La Basso Fondamen-tale	Grund-ton	Root	нотапоя	основной тон
поинраванда	(Scala) dissendente	Descen-dant	Fallend, Abwarts	Dessend ent	поинрава нда	нисходя-щий
парда	Tono	Ton	Tone	Tone	парда	тон
зада, таъкид	Accento	Accent	Akzent	Accent	таъкид	акцент
яковоза	A una parte	Mono-phonie	Einstim mig	Monoph onie	якбахшӣ	одноголо-сие
тоналност	Tonalita	Tonalite	Tonali-tat, Tonart	Tonality, Key	тоналите	тональ-ность
тритон	triton	triton	triton	tritone		тритон
полифония	Polifonico, A multi-	Poliphoniq ue	Mehrsti mmig	Polipho-nyic	чандбах-шӣ	полифония

	parte		(keit)			
ҳаштякӣ	Croma	Crochet	Achtel	Quaver	чанг	восьмая
квартол	Quartoletto	Quartolet	Quartole	quadrupl et	чаҳор бар се	квартоль
шасту-чорякӣ	semibiscro ma	Quadriplcr ochet	Vierund sechzen-tel	demidem isemiqua ver	чаҳорло-чанг	шестьдесят четвёртая
ҳомил, нотагоҳ	Rigo	Porte	Liniensy stem	Staff, Stave	ҳомил	нотоносец
лига, хати иттиҳод	La legatura	La Liaison	Liaison	Tie, Bind	хати иттиҳод	лига
лига, хати иттисол		Coule, courb de liaison	Bindezei chen	Slur	хати иттисол	лига
хати мизон	Linen delia misura	Lign de Mesure	Taktli-nie, takt-strich	Bar line	хати мизон	тактовая черта
донг,ҷинс, тетрахорд	tetracorda	tetracorde	tetrakko rd	tetra-chord	донг	тетрахорд
дараҷа	Grado	degre	Stufe	degree	дараҷа	ступень
холис	Giusto	Just	Rein	perfect	дуруст	чистый
дуол	Duimam dualetto	duolet	duole	duplet	ду бар се	дуоль
дубл- бемол	Doppio Bemolie	Double Bemol	Doppel B	Double Flat	дубл-бемол	дубль-бемоль
дубл-диез	Doppio Diesis	Double Diese	Doppel Kreuz	Double Sharp	дубл диез	дубль-диез
шонздаҳякӣ	Semicroma	Double Croche	Sech-zentel	Semiqua ver(Sixte en-note)	дулочанг	шестнад-цатая
диапазон	Diapason	Diapason	Diapa-son	Diapason	диапазон	диапазон
деранд, замон	Durata	Valeur de Note	Notenda uer	Note Value	деранд	длитель-ность
диез	Diesis	diese	Kreuz	Sharp	диез	диез
тембр, ранг	Colore	Timbre	Klangfar be	Tone color	ранг	тембр
обертон	Sopra-tonica	Sus-tonique	obertoni ka	Super-tonic	обертон	обертон
дирижёр	Direttore	Le Chef d’Orches-	Dirigent	Conduc-tor	раҳбар	дирижёр

		tre				
субдоми-нанта	Sotto Dominante	Sous Dominant	Unterdo minante	Subdomi nant	зер-намоён	субдоми-нанта

II. ВОЖАНОМАИ НИШОНАҲОИ ЁРИРАСОН

нишона	тарзи талаффуз	тоҷикӣ	русӣ
a	*а*	дар, ба, бо, то, ба монанди, бо табъи, бо услуби	на, у, к, с, при, в, до, в роде, в характере, в стиле
abaisser	*абэсэ́*	паст кардан	понижать
a cappella	*а каппэ́лла*	а капелла, сароиш бидуни такнавозӣ	а капелла, пение без инструмен-тального сопровождения
a capriccio	*а капри́ччо*	дилхоҳ иваз кардани суръат	«по желанию» или «произвольно» изменять темп
accelerando (accel.)	*аччелера́ндо*	тадриҷан тезонидан	постепенно ускоряя.
accentato	*аччента́то*	заданок	с ударением
accompagnato	*аккомпанйа́то*	аккомпанемент ҳамдами ҳар як ивазшавии суръат дар сароиш аст.	аккомпанемент следует любым изменениям в темпе пения.
affettuoso	*аффэттуо́зо*	хеле маҳин, мулоим, муштоқона, бо ҳаракати хоса	очень нежно, мягко, томно, страстно, порывисто
affrettando	*аффрэтта́ндо*	саросема, тезонида	с поспешностью, торопясь и ускоряясь
agile	*аҷиле*	осон, равон, чолок	бегло, легко, ловко, проворно
al alla	*ал а́лла*	ба монанди	в духе, в роде
adagissimo	*адаҷи́ссимо*	хеле суст	очень медленно.
agitato	*ажита́то*	хавотирона	взволнованно, возбуждённо и тревожно
ad libitum (ad lib.)	*ад ли́битум*	дилхоҳ	по желанию

			исполнителя
alla marcia	*áлла мáрча*	мисли марш	маршеобразно
alla mesura	*áлла мезýра*	бо суръати асосӣ	в основном темпе
alla mazurka	*áлла мазýрка*	мисли мазурка	как мазурка
alla minuetto	*áлла минюэ́тто*	мисли менуэт	в стиле менуэта
alla polacca	*áлла поля́кка*	мисли полонез	как полонез
allargando (allarg.)	*алларгáндо*	суст карда, васеъ карда	замедляя, расширяя
allargando un poco	*алларгáндо ун пóко*	каме кушодатар	раскрывая
alla valzer	*áлла вáлтсэр*	ба мисли валс	в стиле вальса
alla zoppa	*áлла тсóппа*	пешпо хӯрда, лангида	спотыкаясь
allentando	*аллентáндо*	суст карда, дер мононда	замедляя, запаздывая
amabile	*амáбиле*	бо илтифот, бо меҳрубонӣ	ласково
amoroso	*аморóзо*	маҳин	нежно
ancora	*анкóра*	бори дигар, боз бори дигар	ещё раз и ещё раз
anime, anima	*анимэ, анима*	бо меҳр, бо эҳсосот	с чувством
animando	*анимáндо*	илҳомбахшона, зиндадилона	воодушевленно
animato	*анимáто*	ҷоннок, зинда	оживленно
a prima vista	*а прúма вúста*	аз варақ (бе шиносоӣ ё тайёрии пешакӣ)	с листа
arco	*áрко*	бо камон навохтан	играть смычком
ardente	*ардэ́нтэ*	бо ҳарорат	оживленно
a tempo	*а тэ́мпо*	дар суръати аввала, бозгашт ба суръати аввала	в первом темпе
attacca	*аттáкка*	сар кардани қисми сонӣ бидуни таваққуф	начинать следующую часть произведения без перерыва
barbaro	*бáрбаро*	ваҳшиёна	варварски
bocca chiusa	*бóкка кйюза*	бо даҳони пӯшида	закрытым ртом
brillante	*брилля́нтэ*	дурахшида	блестяще

bruscamente	*брускамэ́нтэ*	дағалона	грубо
buffo	*бу́ффо*	хандаовар	смешливо
cantabile	*канта́биле*	суруда, ба сароянда тақлид карда	певуче, подражая пению
capriccioso	*каприччйо́зо*	бо нозунуз, саркашона	капризно
cesura ё caesura	*чезу́ра*	сакта	цезура
coda	*ко́да*	кода, қисми хотимавии асари мусиқӣ	кода
col pugno	*кол пу́нйо*	«бо мушт»; ба шастиҳо бо мушт задан	«кулаком», ударять кулаком по клавишам
come prima	*ко́мэ при́ма*	мисли пешина	как прежде
come sopra	*ко́мэ со́пра*	дар суръати аввал	в первом темпе
comodo	*ко́модо*	«ба роҳат»; дар суръати миёна	спокойно
con	*кон*	бо	с
con abbandono	*кон аббандо́но*	осуда, озодона	свободно
con anima	*кон а́нима*	бо эҳсосот	с чувством
con amore	*кон амо́р*	бо муҳаббат	с любовью
con brio	*кон бри́о*	зиндадилона	оживленно
con collera	*кон ко́ллера*	хашмгинона	сердито
con dolore	*кон долйо́рэ*	бо дарду алам	с обидой
con fuoco	*кон фуо́ко*	бо оташ	с огнем
con moto	*кон мо́то*	бо ҳаракат	с движением
con grazia	*кон гра́тсия*	хиромон, хиромида, таннозона	грациозно
con slancio	*кон зля́нчо*	бо ташаббус	с инициативой
con spirito	*кон спи́рито*	руҳбаландона, илҳомгирифта	вдохновленно
deciso	*дэчи́зо*	далерона, ҷасурона	смело
delicatamente	*дэликатамэ́нтэ*	бо назокат, мулоимона	нежно
devoto, divoto	*дэво́то*	бо садоқат, бо вафо	преданно
dolce	*до́лче*	маҳин	нежно
dolcissimo	*долчи́ссимо*	бе ниҳоят маҳин	очень нежно

dolente	*долéнтэ*	бо шикоят, бо дард	с жалобой
doloroso	*долйорóзо*	ғамгин	печально
elegante	*элегáнтэ*	бо нафосат, ҷамил	элегантно
energico	*энэ́рҷико*	боғайрат	энергично
enfatico	*эмфáтико*	заданок	подчёркивая
eroico	*эрóико*	қаҳрамонона	героично
espressivo	*эспрэссúво*	ифоданок	выразительно
facile	*фачиле*	дастрас, осонфаҳм, осон	доступно
feroce	*фэрóче*	ваҳшиёна, сангдилона	дико, безжалостно
festivo	*фэстúво*	идона	празднично
fine	*фúнэ*	хотима, охир	конец
furioso	*фурйóзо*	девонавор, ваҳшиёна	дико
guerriero	*гуэррйэ́ро*	диловарона, ҷанговарона	смело
in modo di	*ин мóдо ди*	бо услуби	в стиле
lacrimoso	*лакримóзо*	гиряолуд	плачевно
l'istesso tempo	*листэ́ссо тэ́мпо*	бо суръати пешина	в прежнем темпе
lontano	*лонтáно*	аз дурӣ, аз фосилае	издалека
luminoso	*люминóзо*	равшан	светло
ma non troppo	*ма нон трóппо*	вале на он қадар зиёд	но не слишком
maestoso	*маэстóзо*	мутантан	торжественно
magico	*мáҷико*	ҷодугарона	волшебно
mano destra (MD)	*мáно дэ́стра*	бо дасти рост	правой рукой
mano sinistra (MS)	*мáно синúстра*	бо дасти чап	левой рукой
meno	*мэ́но*	каме, камтар	чуть
mesto	*мэ́сто*	ғамгинона	печально
mezza voce	*мэ́тса вóче*	бо ними овоз	вполголоса
mezzo	*мэ́тсо*	ним, миёна	ним, миёна
nobile	*нóбиле*	наҷибона, олиҳимматона	благородно
non tanto	*нон танто*	на он қадар	не очень
ostinato	*остинáто*	истодагарона, беист садо додан, такрори боқатъияти ибораоҳанге дар тӯли асари мусиқӣ	постоянное устойчивое повторение музыкальной фразы (мотива) на определенном

		(ё қисме аз он)	участке композиции
perdendosi	*пэрдэ́ндоси*	нестшуда, аз миён рафта	исчезнувший
pesante	*пэза́нтэ*	вазнин	тяжело
piacevole	*пйясéволе*	хушҳолона, хуш	радостно
piangevole	*пйянҷéволе*	шикоятомез	жалобно
più	*пйю*	бештар	более
pizzicato	*питсика́то*	питсикато тарзи садобароriест тавассути пучидани тор дар сози камонӣ, ишора-тазоди – arco	пиццикато – звукоизвлечение путем щипления струн на смычковых инструментах; противоположно – arco
pochettino (poch)	*покэтти́но*	хеле кам	чуть
poco	*по́ко*	каме, андаке	чуть-чуть
poco a poco	*по́ко а по́ко*	кам-кам, батадриҷ	постепенно
precipitando	*прэчипита́ндо*	саросема	торопливо
primo	*при́мо*	якум	первый
rapido	*ра́пидо*	зуд	быстро
repente	*рэпэ́нтэ*	ногаҳон	внезапно
risoluto	*ризолю́то*	мардона, мушаххас, қатъиёна	мужественно, принципиально
ritmico	*ри́тмико*	мавзун	ритмично
rustico	*ру́стико*	деҳотӣ	по-деревенски
alla rustico	*алла ру́стико*	ба таври деҳотӣ	по-деревенски
scherzando	*скертса́ндо*	хурсандона, шӯхиомез, бо ҳазл	весело, шутливо
secco	*сэ́кко*	хушк, сахт	сухо, твердо
segue, seguendo	*сэ́гуэ, сэгуэ́ндо*	мисли пешина идома дода	продолжать как прежде
semplice	*сэ́мпличе*	самимӣ	искренне
sempre	*сэмпрэ*	ҳамеша, ҳама вақт	всегда
sensibile	*сэнси́биле*	бо эҳсосот	с чувством
senza	*сэнтса*	бе	без
serioso	*сэрйёзо*	ҷиддӣ	серьёзно
sforzando (sfz)	*сфорца́ндо*	таъкиди ногаҳонӣ	внезапно
silenzio	*силе́нтсйё*	хомӯшона	молча
simile	*симиле*	ҳамон хел	также
slargando	*злярга́ндо*	суръатро	замедляя

		сусткунон	
smorzando (smorz.)	*змортсáндо*	суръатро суст кунонида, садоро паст карда	замедляя, затихая
soave	*соáвэ*	бо чеҳраи кушода, оромона	открыто и спокойно
sonore	*сонóрэ*	баланду рангин, ҷарангосона	красочно
sostenuto	*состэнýто*	худдорӣ карда	сдержанно
sotto voce	*сóтто вóче*	бо ними овоз	вполголоса
spianato	*спйянáто*	табиӣ, оддӣ	натурально
strepitoso	*стрэпитóзо*	баланд, боғавғо	шумно
stretto	*стрэ́тто*	тезонида	ускоряя
subito	*сýбито*	ногаҳон, яку якбора	внезапно
tempo	*тэ́мпо*	суръат	темп
tempo primo	*тэ́мпо прúмо*	суръати аввал	первый темп
teneramente	*тэнэрамэ́нтэ*	мулоим, маҳин	мягко, нежно
tenuto	*тэнýто*	босаброна; дароз кашида.	терпеливо, протягивая
tranquillo	*транквúллё*	оромона	спокойно
tremendo	*трэмэ́ндо*	тарсонда, тарсон	пугливо
tre corde	*трэ кóрдэ*	«се тор»; ишора ба сар додани педали чапи фортепиано	«три струны», снять левую педаль ф-но
triste, tristemente	*трист, тристэмэ́нтэ*	ғамгин; дилбазан	невыносимо печально
troppo	*трóппо*	аз ҳад зиёд	чрезмерно
tutti	*тýтти*	тутти, ҳама якҷоя	тутти, все вместе
una corda	*ýна кóрда*	(«як тор») – нишона барои зер кардани педали чапи фортепиано	«одна струна», нажатие левой педали ф-но
un poco	*ун пóко, ум пóко*	андаке, каме	чуть-чуть, немного
unisono ё unis	*унúсоно*	унисон, бар хилофи *divisi*	унисон, противо-положность *divisi*
vibrato	*вибрáто*	вибрато, зуд-зуд пастубаландии садоро андаке иваз кардан	вибрато, внутризоновое, учащенное изменение звука
vigoroso	*вигорóзо*	ҷасурона	смело
vittorioso	*витторйёзо*	зафарона	победоносно
vivace	*вивáче*	«зиндадилона» –	оживленно,

		аз vivo зудтар	быстрее vivo
vivo	*ви́во*	зиндадилона	оживленно
volando(te)	*вола́нтэ*	парвозона, паррон	летающе, с полетом
V. S. (voltare subito)	*во́лтаре су́бито*	«саҳифаро зуд баргардонед», дар партитураҳо вомехӯрад	«быстро переверните страницу» встречается в партитурах

ЛУҒАТНОМАИ КИТОБИ МАЗКУР

тоҷикӣ	байналмиллалӣ/русӣ
акси аккорд	обращение аккорда
акси фосила	обращение интервала
бахши оркестрӣ	оркестровая партия
бофти мусиқавӣ, услуби баён	фактура
бутун	целая (нота)
вазн	метр
вазнхонӣ / дирижёрӣ	дирижирование
вазнҳои сода	простые метры
вазнҳои таркибӣ	сложные метры
гаммаи бутунпарда	целотоновая гамма
дараҷа	ступень
деранд	длительность
дум	штиль
зарба	доля
зарбаи қавӣ	сильная доля
зарбаи заиф	слабая доля
интиқол	транспозиция
калид	ключ
касри мизон	размер
коста	уменьшённый
лаҳн	лад
лаҳнҳои интиқоли маҳдуд	лады ограниченной транспозиции
мизон	такт
ним	половинная
нимпарда	полутон
нотапоя	основной тон (в аккорде)

нохушоянд	диссонанс
пастубаландӣ	высотность
парда	тон
поя	тоника
ранг	тембр
сароҳанг	тема, главная партия
сивудуякӣ	тридцать вторая (нота)
созҳои интиқолӣ	транспонирующие инструменты
созҳои шастидор	клавишные инструменты
сонӣ оҳанг	побочная партия (например, в форме сонатного аллегро), вторая тема
сукут	пауза
таъкид	акцент
хати иттиҳод	разновидность лиги
хати иттисол	разновидность лиги
хати мизон	тактовая черта
хати такмилӣ	добавочная линейка
хушоянд	консонанс
ҳамсадо	унисон
ҳаштякӣ	восьмая (нота)
ҳомил	нотоносец
ҳомили изофа	нотоносец для двух рук (фортепиано и др.)
чаҳорякӣ	четвертная (нота)
шастӣ	клавиша
шастиҳои фортепиано	фортепьянные клавиши
шастучорякӣ	шестьдесят четвёртая (нота)
шиддат	громкость
шонздаҳякӣ	шестнадцатая (нота)

АДАБИЁТ

1. Азизӣ Ф. Асосҳои назарияи мусиқӣ. – Душанбе, 2001. – 34 с.
2. Азизӣ Ф., Каримов С. Фалакхонӣ. Барномаи таълимӣ барои аспирантураи эҷодӣ. – Душанбе:«Аржанг». – 2014 – 31 с.
3. Алексеев Б., Мясоедов А. Элементарная теория музыки. – Москва: Музыка, 1986. – 240 с.
4. Алексеев Э. Проблемы формирования лада. – Москва: Музыка, 1976 – 296 с.
5. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. Кн. 1 и 2. –Ленинград: Музыка. – 1971. – 376 с.
6. Афонина Н. и др. Упражнения по элементарной теории музыки. – Ленинград: Музыка, 1986. – 176 с.
7. Бершадская Т.С. Гармония как элемент музыкальной системы. – Санкт-Петербург: Ut, 1997. – 191 с.
8. Бершадская Т. и др. Теория музыки. – Санкт-Петербург.: Композитор, 2003. — 196 с.
9. Бонфельд М. Введение в музыкознание: Учеб. пособие. – Москва.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС. – 2001. – 224 с.
10. Вахромеев В.А. Элементарная теория музыки. – Москва: Музыка, 1975. – 116 с.
11. Виноградов Г., Красовская Е. Занимательная теория музыки. – Москва: Сов. комп. – 1991 – 192 с.
12. Гарбузов Н. Зонная природа звуковысотного слуха. – Москва: Изд. АН СССР. – 1948 – 86 с.
13. Герцман Е. Пифагорейское музыкознание. – Москва: Гум. Академия, 2003. – 384 с.
14. Должанский А. Краткий музыкальный словарь. – СПб.: Лань, 2000. – 448 с.
15. Каримов С. Фалак. Китоби дарсии амалӣ. – Душанбе: R-Graphe. – 2019. – 400 с.
16. Красинская Л., Уткин В. Элементарная теория музыки. – Москва: Муз., 2012. – 334 с.
17. Крунтяева Т. Словарь иностранных музыкальных терминов. — Ленинград: Музыка. – 1988. – 136 с.

18. Кудрявцев А., Таранущенко В. Теория музыки. – Москва: Госиздат, 1956. – 152 с.
19. Мазель Л. О природе и средствах музыки. Теоретический очерк. – Москва: Музыка, 1983. – 72 с.
20. Мазель Л.А., Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений. Элементы музыки и методика анализа малых форм. – Москва : «Музыка». – 1967. – 527 с.
21. Музыкальная энциклопедия. В 6-ти томах. – Москва: Сов. энциклопедия. – T.I, 1973 – 1067 с., T.II, 1974 – 958 с., T.III, 1976 – 1102 с., T.IV, 1978 – 974 с., T.V, 1981 – 1054 с., T.VI, 1982 – 1008 с.
22. Назайкинский Е. О музыкальном темпе – Москва: Музыка, 1965. – 95 с.
23. Одинаев С. Барномаи таълимии таблакнавозӣ. – Душанбе. – 2017 – 20 с.
24. Островский А. Методика теории музыки и сольфеджио. Пособие для педагогов. – Ленинград : Музыка, 1970. – 296 с.
25. Островский А. Курс теории музыки. – Ленинград: Музыка, 1988. – 152 с.
26. Охунов Ҷ. Назарияи ибтидоии мусиқӣ. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 240 с.
27. Панова Н.В. Конспекты по элементарной теории музыки. – Москва: Престо, 2003. – 102 с.
28. Парвиз Мансурӣ. Бунёди теории мусиқӣ (форсӣ) – Теҳрон. – 1991. – 314 с.
29. Способин И.В. Элементарная теория музыки. – Москва: Кифара, 2016. – 182 с.
30. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар ду ҷилд. Мураттибон: М.Ш. Шукуров ва диг. – Москва:«Сов. энцикл.» – 1969. – 951 с.; 950 с.
31. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Мураттибон: С.Назарзода, А. Сангинов ва диг. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ. – 2008. – 950 с.; 943 с.
32. Фридкин Г. - Практическое руководство по музыкальной грамоте – Москва: Музгиз, 1962 – 292 с.
33. Хвостенко Задачи и упражнения по элементарной теории музыки. –

Москва: Музыка, 1965. – 284 с.
34. Холопова В. Музыкальный ритм. Очерк. – Москва: Музыка, 1980. – 71 с.
35. Холопова В. Фактура. Очерк. – Москва: Музыка, 1979 – 87 с.
36. Шашмақом. Дар 5 ҷилд. Тартибдиҳандагон: Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов, Ф. Шаҳобов. – Москва: Музыка. – Ҷ.I. Мақоми Бузрук,1950 – 298 с., Ҷ.II. Мақоми Рост, 1954. – 194 с., Ҷ.III. Мақоми Наво, 1957. – 208 с., Ҷ.IV. Мақоми Дугоҳ, 1959. – 271 с., Ҷ.V. Мақоми Сегоҳ. Мақоми Ироқ, 1967. – 274 с.
37. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Дар 3 ҷилд. – Душанбе: СИЭМТ. – Ҷ.I, 1988. – 544 с., Ҷ.II, 1989. – 560 с, Ҷ.III, 2004. – 523 с.
38. Яворский Б.Л. Строение музыкальной речи. – Москва, 1908. – 40 с.
39. Accidental. // The Harvard Dictionary of Music. Fourth edition. Edited by Randel, D. M. – Belknap Press. Harvard University Press Reference Library – 2003. – ISBN 9780674011632.
40. Gregorian Chant. // The Harvard Dictionary of Music. Fourth Edition. Edited by Randel D.M. – Belknap Press. Harvard University Press Reference Library – ISBN 9780674011632.
41. Grout, D. Jay. A History of Western Music. 3rd Edition. – W.W. Norton. – 1991. – 546 p.
42. Riemann, Hugo. Vereinfachte Harmonielehre oder Lehre von den tonalen Funktionen der Akkorden. – London/New York, 1893.
43. Stephen Blum, Ethnomusicology, Vol. 36 , № 3, с. 422–425 (1992). JSTOR
44. The Harvard Dictionary of Music. Fourth Edition. Edited by Randel, D. M. – Belknap Press. – 1008 p.
45. [МИ]: https://www. hup. harvard. edu
46. [МИ]: https://deru.xcv.wiki/Ali-Naghi_Vaziri ;
47. [МИ]: https://ru.xcv.wiki/wiki/Sori_(music)
48. [МИ]: https://ru.xcv.wiki/wiki/Koron_(music)
49. [МИ]: https://www.popmech.ru/design/295172-muzyka-na-ostsillografe
50. [МИ] : https://lexicography.online/etymology;
51. [МИ] : https://masterok.livejournal.com
52. [МИ] : https://dic.academic.ru

МУНДАРИЧА

ПЕШГУФТОР 3
Хусусиятҳои савт аз назари мусиқӣ 7
1. Пастубаландӣ 7
2. Деранд 7
3. Шиддат...8
4. Ранг 8

ФАСЛИ АВВАЛ. НИШОНАҲОИ АВВАЛИ ХАТИ МУСИҚӢ

5. Дар бораи хати мусиқӣ 9
6. Номи нотаҳо 9
Решаи таърихии низомҳои ҳиҷоӣ ва алифбоӣ 10
Вазифа ва машқ 13
7. Ҳомил 14
8. Калид 15
Вазифа ва машқ 16
9. Хатҳои такмилӣ 17
Вазифа ва машқ 18
Ҳомилҳо ва калидҳои дигар 18
Чанд тавзеҳ дар бораи ҳомилҳои ҳафтгона 19
Ҳомили изофа 20
Робитаи нотаҳо дар ҳомилҳои изофа 22
10. Шакли нотаҳо 23
Вазифа ва машқ 25
Номи шаклҳои нота ба забонҳои мухталиф 26
Ишораи кӯтоҳ ба шаклҳои нотанависӣ дар қадим 27
11. Нуқта ва нақши он 28
Вазифа ва машқ 29
12. Хати иттиҳод ва хати иттисол (гунаҳои лига) 30
Вазифа ва машқ 32
13. Сукут 33
Вазифа ва машқ 34
Вазифаҳои поёни фасли якум 35

ФАСЛИ ДУЮМ. ТАЪКИД ВА ВАЗН

14. Таъкид 38
15. Мизон 39
16. Вазн 40
17. Гунаҳои вазн 41
18. Касри мизон 42
19. Вазн ва мизони таркибӣ 45
Раҳнамои вазнҳои сода ва вазнҳои таркибӣ 47
20. Вазнхонӣ (Дирижёрӣ) 47
21. Триол, дуол ва тақсимоти онҳо 48
22. Синкопа 51
23. Яке аз корбурдҳои хати иттиҳод 53
24. Зидзарб 53
Машқ ва вазифаҳои поёни фасл 54

ФАСЛИ СЕЮМ. ФОСИЛА (1)

25. Маънои фосила дар мусиқӣ 58
26. Андозагирии фосила 59
27. Фосилаҳои сода ва фосилаҳои таркибӣ 60
Вазифа ва машқ 62
28. Парда ва нимпарда 62
29. Нишонаҳои тағйирдиҳанда 63
1. Диез 64
2. Бемол 64
3. Дубл-диез 65
4. Дубл-бемол 65
5. Бекар 66
6. Сорӣ ва Корон 66
30. Анвои нимпарда 67
Вазифа ва машқ 69
31. Акси фосила 69
32. Шастиҳои фортепиано 70
Вазифа ва машқҳои поёни фасл 73

ФАСЛИ ЧАҲОРУМ. ГАММА ВА ТОНАЛНОСТ

33. Таърифи гамма 76
34. Гаммаҳои хроматикӣ 76
Диез ё бемол 77
35. Гаммаи диатоникӣ 80
Гаммаи диатоникии мажорӣ 80
36. Низоми пайванд дар гаммаҳои мажорӣ 83
37. Робитаи миёни диезҳо ва нотаи оғози гаммаи мажорӣ 89
38. Робита миёни бемолҳо ва поя(тоника)-и гамма 90
39. Робита миёни гаммаҳои бо нимпарда (-и хроматикӣ) ихтилоф 91
Вазифа ва машқ 94
40. Номи нотаҳо ба забонҳои мухталиф 96
41. Дараҷаҳои гамма 98
Вазифа ва машқ 101
42. Лаҳнҳои дигар дар гаммаҳои диатоникӣ 101
Таъсири фосилаи миёни дараҷаҳо ба ҳаракати оҳангии онҳо 102
43. Гаммаи минор ва нисбати он ба гаммаи мажор 104
44. Гунаҳои гаммаи минорӣ. Лаҳни минори гармонӣ 107
45. Лаҳни минори мелодӣ 108
Таҳлил 108
Вазифа ва машқ 109
46. Нотаҳои тоналӣ ва модалӣ 110
Баъзе гаммаҳои дигар. Гаммаи бутунпарда 112
Гаммаи додекафонӣ 112
Гаммаи интиқоли маҳдуд 113
Гаммаҳои табиӣ 113
1. гаммаи пентатоникӣ 114
2. гаммаи қаввалӣ 114
Гаммаҳои дигар 114
1. гаммаҳои табиии шарқӣ 115
2. гаммаҳои маснуъӣ 115
Вазифа ва машқҳои поёни фасл 115

ФАСЛИ ПАНҶУМ. ФОСИЛА (2)

47. Ташхиси дақиқи фосила 120
48. Хелҳои фосила 121
49. Якчанд тавзеҳ 124
50. Акси фосилаҳо 124
Дар бораи акс кардани фосилаҳои таркибӣ 126
51. Хелҳои дигар 127
52. Фосилаҳои энгармонӣ 128
53. Хушояндӣ ва нохушояндии фосилаҳо 129
54. Интиқол 130
Равиши дигар 134
Машқҳои поёни фасл 135

ФАСЛИ ШАШУМ. ҚАВОИДИ НОТАНАВИСӢ

55. Дурустнависии хати мусиқӣ 138
1. навиштани калиди сол 138
2. шакли нотаҳо 139
3. шакли сукутҳо 139
4. маҳалли нуқтаи афзояндаи деранд 140
5. хатҳои иттиҳод ва иттисол (лига) 140
6. хатҳои такмилӣ 140
7. сӯи думҳо 141
8. нотаҳои ҳамзамон ва оҳангҳои бисёровоза 142
9. тарзи навишти дерандҳои гуногун 144
10. сукут дар мизонҳои таркибӣ 144
Вазифа ва машқҳои поёни фасл 145

ФАСЛИ ҲАФТУМ. ҲОМИЛ ВА ТАЪРИХИ ОН

56. Муқаддима 147
57. Корбурди ҳомилҳои гуногун 152
1. ҳомили калиди «фа» – хати чаҳорум 152
2. ҳомили калиди фа – хати сеюм 153

3. ҳомили калиди до – хати чаҳорум 153
4. ҳомили калиди до – хати сеюм 154
5. ҳомили калиди до – хати дуюм 154
6. ҳомили калиди до – хати аввал 154
7. ҳомили калиди сол – рӯи хати дуюм 154
58. Калидҳои сегона 157
калиди до 157
калиди фа 157
калиди сол 158
Машқу вазифаҳои поёни фасл 159

ФАСЛИ ҲАШТУМ. ЛАҲНҲОИ КАЛИСО

59. Муқаддима: мусиқӣ дар Юнони бостон 162
60. Мусиқӣ дар қуруни вусто 164
61. Лаҳнҳо – пояи мусиқии калисоӣ 165
62. Нишонаҳои тағйирдиҳанда дар лаҳнҳои асосӣ 168
Машқу вазифаҳои поёни фасл 170

ФАСЛИ НӮҲУМ. ВАЗНҲОИ ДУШВОРТАР

Муқаддима 172
63. Мизонҳои ланг 173
64. Тақсимҳои ланг 179
65. Ҷумлаи мусиқӣ ва робитаи он бо мизон 181
66. Табдили қисми қавӣ ба қисми заиф (ё нимқавӣ)-и мизон 183
67. Нуктае дар бораи синкопа 184
68. Вазнҳои махлут 186
а) вазни махлут дар идомаи оҳанг 186
б) вазни махлути ҳамзамон 189
69. Лаҳзаҳои безарб 190
70. Интихоби вазни беҳтарин 191
Машқҳои поёни фасл 194

ФАСЛИ ДАҲУМ.
ТАКМИЛИ ХАТИ МУСИҚӢ ВА НИШОНАҲОИ ОРОИШӢ

1. Гурӯҳи аввал: нишонаҳои даруни ҳомил 195
а. Нишонаҳои нотавӣ 195
71. Форшлаг. Аччйакатура 195
72. Форшлаг. Аппочйатура 196
73. Мордент 197
74. Группетто 198
75. Трел 199
76. Нотаҳои арпеджӣ 202
Нишонаҳои формулӣ 202
77. Хати такрор – реприза 203
78. Да капо (Da Capo/DC) 203
79. Такрорҳои дигар 204
80. Сукутҳои дарозтар аз як мизон 205
2. Гурӯҳи дуюм: нишонаҳои берун аз ҳомил 206
Нишонаҳои шаклӣ........ 206
81. Нуқтаи таваққуф – фермата 206
82. Нуқта – стаккато 206
83. Нуқтаи дароз ё нуқтаи мехӣ / спиккато 207
84. Хати уфуқии кӯтоҳ 207
85. Нишонаҳои таъкид 208
86. Мавридҳои корбурди хати иттисол (лига) 208
87. Нишонаҳои тадриҷӣ 210
88. Нишона-истилоҳҳо 210
89. Нишонаҳои тавзеҳӣ-истилоҳӣ
1. Таъини шиддат ва заифии садо 211
2. Суръати иҷро 211
3. Ҳолати иҷро 212
90. Нишонаҳои дастгоҳи метроном 214
Чанд нукта дар бораи истилоҳҳои боло 214
Истилоҳҳои дигар 215
Ишораҳое дар поёни фасл
91. Партитуранависӣ 216

Машқу вазифаҳои поёни фасл 224

ФАСЛИ ЁЗДАҲУМ. АККОРДШИНОСӢ

Чанд нукта пеш аз оғоз 229
1. Нақши ҳар дараҷа дар гамма 229
2. Садоҳои фаръи(обертонҳои)-и як савт 229
92. Сохтани аккорд 232
Далел 234
93. Анвои аккорд. Сесадоӣ 235
94. Фосилаҳои даруни аккорд 236
95. Иштироки аккордҳо 238
96. Акси аккордҳо 239
97. Аккордҳои чаҳорсадоӣ 243
98. Аксҳои аккорди чаҳорсадоӣ 247
Квинтсекстаккорд 247
Терсквартаккорд 247
Секундаккорд 248
Оид ба номгузории аккордҳо 248
Як илова. Квартсептаккорд 249
Вазифа ва машқҳои поёни фасл 250

ФАСЛИ ДУВОЗДАҲУМ. САРОҒОЗИ ГАРМОНИЯ

99. Гармония чист? 253
100. Бахшҳои гармония 254
Назаре ба ду шеваи биёровозӣ 254
101. Чаҳоровоза кардани аккорд 255
102. Пайванди аккордҳо 257
мавқеи нахуст 258
мавқеи дуюм 258
мавқеи сеюм 259
Намунаи ҳалли як масъала...260
Машқу вазифаҳои поёни фасл 263

ИЛОВА

Арпеджио 264
Аккордҳо (радабандӣ) 265
Бофти мусиқавӣ / фактура 266
Дарачҷоти обертонӣ (идомаи матлаб) 269
Диапазон 271
Номгузории нотаҳо дар октаваҳои мухталиф
бо низоми алифбоӣ 272
Оҳанг 272
Пассаж 273
Ритм / Зарб 273
Созбандӣ 274
Созҳои интиқолӣ 275
Сароҳанг 278
Суръат 279
Тритон 280
Шакли мусиқӣ 282

I. ВОЖАНОМАИ УМУМӢ 283
II. ВОЖАНОМАИ НИШОНАҲОИ ЁРИРАСОН 285
ЛУҒАТНОМАИ КИТОБИ МАЗКУР 291
АДАБИЁТ 293

ФАРОҒАТ АЗИЗӢ

НАЗАРИЯИ МУСИҚӢ

Китоби дарсӣ

Ба чоп 24.01.2022 иҷозат дода шуд. Андозаи $70x100^1/_{16}$.
Коғази офсет. Чопи офсет. Ҷузъи чопии шартӣ 19.
Теъдоди нашр 500 нусха. Супориши № 172.

ҶДММ “ЭР-граф”
734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев, 218.
Тел: (+992 37) 227-39-92. E-mail: rgraph.tj@gmail.com